Політологія

альма-матер

Видавничий центр «Академія»

Серія «Альма-матер» охоплює підручники, посібники з різноманітних дисциплін для студентів вищих закладів освіти.

Якщо Ви зацікавлені у співпраці з нами як автор, якщо Вам потрібні наші видання — раді будемо співпрацювати з Вами.

Видавничий центр «Академія»
04119, Київ-119, а/с 37
Тел./факси:
редакція
213 1983, 211 0680
відділ збуту
446 8463

альма матер

ам!

Політологія

Підручник

Політологія

ам! серія

альма матер

- Розвиток політології від найдавніших часів до сьогодення
- Громадянське суспільство і політичне життя
- Політична влада і політична система суспільства
- Політична свідомість, культура та ідеологія
- Політичні трансформації
- Прикладна політологія

Серія заснована
в 1999 році

альма матер

Політологія

Підручник

Видання 2-ге, перероблене, доповнене

ЗА РЕДАКЦІЄЮ
О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка

Київ
Видавничий центр «Академія»
2002

ББК 66.01
П 50

Допущено Міністерством освіти і науки України як підручник для студентів вищих навчальних закладів
(Протокол №14/18.2—50 від 30. 01. 01 р.)

Підручник, перше видання якого було схвально сприйнято вузівською громадськістю, у новому варіанті охоплює значно ширший спектр історико-теоретичних і прикладних проблем, акцентуючи на пізнанні сутності й особливостей вияву за різних часів і в різних суспільствах феномену політики, закономірностей політичного розвитку суспільств, специфіки реалізації політичних інтересів, співвідношення політичних технологій з етикою, мораллю. Його новизна полягає у національно орієнтованій інтерпретації світової політичної науки, демократичному підході авторів до висвітлення загальноцивілізаційних і вітчизняних процесів, проблем політичного життя.

Розрахований на студентів, викладачів вищих навчальних закладів, аспірантів, прислужиться всім, хто цікавиться засадничими принципами функціонування політики як одного з найважливіших суспільних феноменів.

Авторський колектив:

В. Г. Антоненко, В. Д. Бабкін, О. В. Бабкіна, В. М. Бебик, М. Ф. Головатий, В. П. Горбатенко, С. П. Дмитренко, О. П. Дубас, К. Е. Жолковський, Н. Ю. Іванова, А. І. Козенюк, В. А. Коляденко, В. О. Корнієнко, Б. І. Краснов, А. І. Кудряченко, О. М. Мироненко, В. І. Нечай, В. М. Ніконенко, Г. В. Новічков, В. С. Пазенок, Т. І. Перглер, Ю. І. Римаренко, Ф. М. Рудич, С. Г. Рябов, О. Н. Саган, В. В. Туренко, В. Я. Хворостяний, М. В. Шаповаленко.

Рецензенти:

доктор політичних наук, професор *В. М. Якушик*
доктор політичних наук, професор *С. М. Наумкіна*

ISBN 966—580—097—3

Зміст

1. Розвиток політології від найдавніших часів до сьогодення

В. Д. Бабкін — 1.1. Політологія як наука і навчальна дисципліна 11

Політологія в системі суспільних наук 11

Предмет політології 14

Структура та функції політології 16

Методологія політології 19

В. П. Горбатенко — 1.2. Політика як соціальне явище 26

Сутність, структура й функції політики 26

Політика й сучасний розвиток українського суспільства 32

О. М. Мироненко — 1.3. Виникнення та еволюція світової політичної думки 38

Суспільно-політичні уявлення Давнього світу 38

Політичні вчення епох Раннього християнства і Середньовіччя 51

Політична думка Нового часу 56

О. М. Мироненко

1.4. Зародження і розвиток політичної думки в Україні (X — початок XX ст.) 70

Еволюція політичних ідей від Київської Русі до козацько-гетьманської держави 70

Суспільно-політична думка доби українського національного відродження 79

О. В. Бабкіна

1.5. Утвердження політології як науки 89

Інституювання й теоретичні передумови формування політичної науки 89

Основні національні школи й проблемні підходи сучасної західної політології 94

В. П. Горбатенко

1.6. Українська політична думка XX століття 103

Націонал-комуністична течія української політичної думки 103

Політичні ідеї української міжвоєнної еміграції: Дмитро Донцов, В'ячеслав Липинський 107

Суспільно-політична думка повоєнної української еміграції: Володимир Винниченко, Іван Лисяк-Рудницький 111

Зародження й утвердження сучасної політичної думки й політичної науки в Україні 116

2. Громадянське суспільство і політичне життя

С. Г. Рябов

2.1. Громадянське суспільство 123

Поняття та особливості громадянського суспільства 123

Становлення й утвердження інституту громадянства 129

Права людини в сучасних міжнародних відносинах 135

Культура громадянства в сучасному світі 139

В. І. Нечай — 2.2. Політичне життя суспільства 144

Політичне життя у структурно-функціональному вимірі 144

Виборча система 148

Політичне життя як усоблення багатоманітності політичних процесів 150

В. М. Ніконенко — 2.3. Демократія в політичному житті сучасного світу 157

Демократія та її роль у політичному процесі 157

Основні критерії, принципи та ознаки демократичної організації суспільства 160

Н. Ю. Іванова — 2.4. Людина і політика 168

Людський вимір політики і напрями політичної соціалізації особи 168

Людина як суб'єкт політики та основні параметри її діяльності 174

В. Я. Хворостяний — 2.5. Етнонаціональні відносини й національна політика 180

Соціально-етнічні спільності: народ, етнос, нація 180

Етнонаціональні відносини і світовий досвід самовизначення народів 185

Ю. І. Римаренко — 2.6. Етнонаціональна політика в Україні 191

Мета і завдання вітчизняної етнонаціональної політики 191

Зміст, принципи і суб'єкти етнонаціонального розвитку 195

Етнонаціональні виміри і механізм вдосконалення українського суспільства 200

3. Політична влада і політична система суспільства

Г. В. Новічков	3.1. Політична влада	208
	Влада як системоутворюючий чинник політичної системи	208
	Основні концепції політичної влади	211
	Форми та механізм політичної влади	213
	Поняття легітимності та принцип поділу влади	215
Т. І. Перглер	3.2. Політична система суспільства	220
	Поняття і структура політичної системи	220
	Функції й типологія політичних систем	226
Ф. М. Рудич	3.3. Політична система України	229
	Проблема становлення політичної системи України	229
	Модель суспільно-політичного устрою в сучасній Україні	232
	Стратегія подолання економічної кризи й розвитку політичної системи України	238
Г. В. Новічков	3.4. Держава в політичній системі суспільства	241
	Поняття «держава» і теорії її походження	241
	Структура держави	248
	Форми державного правління і державного устрою	249
	Демократична, соціальна, правова держава	253
	Майбутність держави	256
А. І. Козенюк	3.5. Політичні режими	260
	Поняття й типологія політичних режимів	260

Сутнісні ознаки й проблеми утвердження демократичного політичного режиму 264

В. І. Нечай — 3.6. Політичні партії 269

Поняття і типологія політичних партій та партійних систем 269

Роль і функції партій у суспільно-політичному житті 274

Політичні партії в парламентах і урядах 277

Становлення багатопартійності в сучасній Україні. Перспектива утворення партійної системи 279

Г. В. Новічков — 3.7. Громадські об'єднання і рухи 286

Поняття, права та функції громадських об'єднань і рухів 286

Класифікація громадських об'єднань 288

С. П. Дмитренко — 3.8. Політична еліта і політичне лідерство 296

Еліти в політиці: поняття та еволюція теорії 296

Природа, концепції та класифікація політичного лідерства 303

4. Політична свідомість, культура та ідеологія

Г. В. Новічков — 4.1. Політична культура та ідеологія 308

Сутність політичної культури 308

Політична свідомість та поведінка в структурі політичної культури 310

Типи політичної культури 314

Походження та функції політичної ідеології 316

В. В. Туренко — 4.2. Світові політико-ідеологічні доктрини 319

Лібералізм і неолібералізм 319

Консерватизм і неоконсерватизм 323
Соціалізм і сучасна соціал-демократія 325
Фашизм і неофашизм 329

В. С. Пазенок — 4.3. Політика і мораль 333
Діалектика взаємовпливу політики і моралі 333
Політика в морально-етичному вимірі 338

В. О. Корнієнко — 4.4. Політична етика 345
Етичне тлумачення політики: наукові критерії та вітчизняна традиція 345
Політика і мораль в умовах реформування українського суспільства 351

О. Н. Саган — 4.5 Політика і релігія 358
Релігія як чинник політичного життя суспільства 358
Держава і церква: основні моделі взаємодії 364
Державно-церковні відносини в Україні 368

К. Е. Жолковський, О. П. Дубас — 4.6 Політика і засоби масової інформації 374
Масова інформація та її поширення в суспільстві 374
Засоби масової інформації як «четверта влада» 378
Суспільні функції ЗМІ 382
Суперечності сучасного розвитку вітчизняних ЗМІ 384

5. Політичні трансформації

В. А. Коляденко — 5.1. Політичні конфлікти 391
Теоретичне осмислення і типологія політичних конфліктів 391
Основні способи врегулювання конфліктних ситуацій 397

В. П. Горбатенко
5.2. Політична модернізація 403
Виникнення і розвиток теорії модернізації 403
Зміст і основні характеристики політичної модернізації 406
Модернізаційний процес в Україні: основні проблеми та умови їх вирішення 411

В. Г. Антоненко
5.3. Міжнародні відносини і світовий політичний процес 416
Міжнародні відносини і зовнішньополітична роль держави 416
Нові тенденції в розвитку міжнародних відносин і світового політичного процесу 421
Україна у світовому співтоваристві 429

А. І. Кудряченко
5.4. Україна в сучасному геополітичному просторі 433
Україна на тлі глобальних політичних трансформацій 433
Україна в загальноєвропейському політичному процесі 437

А. І. Кудряченко
5.5. Національна безпека і національні інтереси України 445
Основні виміри національної безпеки України 445
Національні інтереси України 451

6. Прикладна політологія

В. М. Ніконенко
6.1. Політичне управління та його соціотехніка 455
Сутність управління та його роль у суспільно-політичному житті 455
Політичні рішення і технологія їх реалізації 458
Способи й засоби підвищення ефективності політичного управління 461

М. Ф. Головатий — 6.2. Політичні технології 465

Мистецтво забезпечення необхідного результату в політичній участі та діяльності 465

Особливості використання індивідуальних та загальних політичних технологій 471

В. М. Бебик — 6.3. Політичний маркетинг 477

Поняття, функції і види політичного маркетингу 477

Дослідження політичного ринку. Вивчення громадської думки 479

Функції опитування громадської думки 480

Виборча інженерія 482

Імідж. Політичне рекламування 484

В. М. Бебик — 6.4. Політичний менеджмент 488

Поняття і функції політичного менеджменту 488

Функціонування команди і менеджмент виборчої кампанії 490

Менеджмент правлячої команди 494

Б. І. Краснов, М. В. Шаповаленко — 6.5. Політичне прогнозування 498

Специфіка, підстави й засади політичного прогнозування 498

Принципи та методи політичного прогнозування 503

Етапи вироблення прогнозу і критерії його ефективності 507

Короткий словник політологічних термінів 511

1.

Розвиток політології від найдавніших часів до сьогодення

1.1. Політологія як наука і навчальна дисципліна

Політологія як наука вивчає політичне життя суспільства в його різноманітних виявах, заглиблюючись у таємниці політики і влади, закономірності діяльності політичної еліти, партій, лідерів, соціальних верств і народних мас. Вона сприяє виробленню світоглядних і ціннісних настанов, вмінню пов'язувати політичні знання із суспільно-політичною практикою. Закорінені в давніх часах спроби збагнути особливості політичного розвитку людської цивілізації постійно розвиваються і вдосконалюються, збагачуючи світову суспільно-політичну думку, синтезуючи й систематизуючи політичні знання.

Політологія в системі суспільних наук

Політичне життя є об'єктом вивчення багатьох суспільних наук, позаяк у суспільстві кожна подія і кожен факт мають політичне забарвлення. Торкаючись інтересів людей, вони можуть бути відповідно інтерпретовані або мати політичні наслідки. З цієї точки зору суспільство в цілому є політичним. Як зауважив французький політолог Ж. Бюрдо, «реальність нейтральна, політичною ж є свідомість». Певна специфіка політики, а також і те, що

всі види людської діяльності, усі суспільні явища пов'язані з політикою, зумовлюють політичний аспект усіх суспільних наук. Водночас є науки, основне завдання яких — дослідження політичного життя. Провідною серед них є політологія.

Політологія (грец. politika — державні й суспільні справи і logos — слово, поняття, вчення) — наука, об'єктом якої є політика і її відносини з особистістю та суспільством.

Як відносно самостійна галузь знань вона сягає своїми витоками сивої давнини. Її розвиток тісно пов'язаний з розвитком філософських знань. Оскільки політика була інтегрована в суспільне буття, філософія як універсальна наука супроводжувала людину все життя, здійснюючи пошук оптимального політичного ладу. Знання про політику, які сформувала антична філософська думка, стали основою *політичної філософії* наступних епох, незважаючи на відмінність їх емпіричного матеріалу, особливості історичного часу, розмаїття суспільно-політичних традицій у різних країн та народів.

Нітрохи не модернізуючи античну думку, політична філософія сприйняла політику як суспільне явище, що і є сутністю, провідним началом спільного життя людей, організованого державою. Античні мислителі започаткували вивчення політичної мови і політичного ораторства (Платон), дослідили такі політичні, соціальні, моральні цінності, як свобода, право, справедливість, добро та ін. У новітні часи розвивались узагальнюючі, універсальні концепції політики і влади, які отримали політичне, гуманістичне, фундаментально-соціологічне та економічне обґрунтування.

Розвиток соціально-орієнтованого філософського знання триває дві з половиною тисячі років, однак ще на початку XX ст. статус політичної філософії, як і політології, не був остаточно визначений. Упродовж XX століття поняття політичної філософії та політології цілком прижилися, а в 50—60-х роках настав «бум» політико-філософських та політологічних досліджень. В останні десятиліття розширилися функції політичної філософії, сформувалися методи, структура філософського знання, окреслилося їхнє розмежування з наукою про політику.

Політична філософія разом з іншими філософськими дисциплінами досліджує сутнісні засади політики в різноманітних виявах, її причини і наслідки, прагне їх виявити, усвідомити, пояснити. Філософія озброює політологію світогля-

дом, загальними методами пізнання й теорією мислення, розумінням змісту і соціальної зумовленості політичних явищ, досліджує загальні закони історичного розвитку та форми їх реалізації у діяльності людей, вивчає суспільство як цілісну систему. Політична філософія і політологія черпають матеріал з одного емпіричного джерела, але вивчають його різними засобами і на різних рівнях. Філософія, на відміну від політичної науки, не звертається до практики безпосередньо. Політичні явища й процеси з урахуванням їх місця і ролі як соціального цілого вивчає політологія.

У пізнанні політичного життя істотна роль належить *політичній історії* (вивчення і фіксація політичного життя, особливостей його функціонування та розвитку в окремих країнах, з'ясування причинних зв'язків політичних явищ та ін.). Відомі французькі політологи Ж.-П. Кот і Ж. Муньє називають політичну теорію «кровною дочкою історії та права». Для розуміння сутності й функціонального призначення політичних явищ, інститутів важливо знати історію світових політичних вчень, яка досліджує виникнення і розвиток теоретичних знань про політику, владу, державу, право, демократію, генезис політичних категорій, їхній вплив на політичне життя.

Особливого значення у вивченні політичного життя суспільства набуває *політична економія*. Дехто з учених вважає, що нова політична економія повинна стати основою сучасного напряму в дослідженні політики. Це загалом спірне судження не позбавлене раціональної основи, оскільки без політичної економії не можна зрозуміти природи соціальних суб'єктів, громадянського суспільства. До того ж розвиток різних форм власності, який веде до подальшої диференціації соціальних і політичних інтересів у суспільстві, істотно впливає на характер політичної діяльності, формування наукових уявлень про неї.

Соціологія політики як суспільна наука вивчає соціальні інститути, організації як засоби діяльності соціальних суб'єктів, а отже, закономірно, що політологія використовує результати й методи соціологічного пізнання, характеристики різних соціальних груп. Щодо питання про співвідношення політології та соціології політики існують різні підходи. Деякі вчені розглядають соціологію політики як галузь науки на межі соціології та політології (С. Липсет, Р. Беспотис), вважаючи, що вона, на відміну від політології, досліджує вплив суспільства на державу, суспільного ладу на політику. Інші (В. Іванов, В. Пазенок) вказують, що соціологія політики дає уяв-

лення про те, як певні соціальні зрушення позначаються на функціонуванні політичної системи. Інші вчені, зокрема Ж. Тощенко, ототожнюють політологію і соціологію політики як найбільш загальні науки про політику.

У вивченні політичного життя суспільства важлива роль належить *юридичній науці* як системі знань про державу і право, про об'єктивні закономірності їх виникнення і розвитку. Юридична наука розробила понятійний апарат, який активно використовує політологія (держава, демократія, державна влада, право, законність, політичний режим тощо).

Незважаючи на те, що науки про суспільство висвітлюють різні аспекти політичного життя, демократичний суспільний розвиток виявив потребу в науці, яка б критично осмислювала існуючі політичні системи, режими, механізми реалізації політичної влади, участь соціальних спільнот у політичному процесі, політичні ситуації тощо. За тоталітарного режиму, коли роль суспільних наук зводилася здебільшого до коментування і виправдання існуючих порядків, не було необхідності в розвитку політології. Істотним чинником активізації став вихід мільйонів людей на арену політичного життя, зростання взаємозалежності й суперечливості сучасного суспільства, становлення молодих незалежних держав. За цих умов посилюється взаємодія політичних процесів і політичних систем різних країн, що дає змогу бачити не тільки їх відмінність, а й схожість.

Спільні зусилля спеціалістів у різних галузях суспільствознавства, політичних наук, публіцистики, професійної журналістики і політиків-практиків покликані сформувати сучасне політичне знання. Як і всі інші галузі сучасного суспільствознавства, політологія має на меті виробити знання, які дадуть змогу орієнтуватися в навколишньому світі й завдяки цьому активно освоювати, перетворювати його, передбачати й свідомо формувати політичну сутність суспільства, упорядковувати стосунки між людьми на засадах загальнолюдських ціннісних орієнтацій.

Предмет політології

Щодо визначення предмета політології існують різні погляди. Деякі зарубіжні вчені визначають політологію як науку «про авторитетну, легітимізовану, консенсусну

владу», тобто владу, що має підтримку суспільства, сприймається ним як обов'язкова, хоч і спирається на примус. В американській енциклопедії політологію визначено як науку про характер і функції держави й уряду, через які держава здійснює владу. Вчені з пострадянських країн також по-різному визначають політологію: як науку про систему закономірних взаємозв'язків соціальних суб'єктів з політичною владою, боротьбу за політичну владу; як сутність, форми й методи політичного владарювання; політичну культуру тощо.

Деякі політологи предметом політології вважають вивчення політичних систем як сукупності владних інститутів, а також політичної влади як основи функціонування й розвитку політичних систем. Так, російські політологи Ф. Бурлацький і Г. Шахназаров вважають, що в центрі уваги політології перебувають проблеми політичної влади, її природи і сутності, змісту та механізму здійснення.

Однак, на відміну від інших наук, що досліджують ці проблеми, політологія вивчає спосіб організації та здійснення влади. Такий підхід звужує предметне поле політології. Адже політичні явища — це не лише система владних відносин та інститутів, а й динамічний, соціально-конфліктний процес, у якому беруть участь і різнорідні соціальні спільноти, і не завжди формалізовані соціальні угруповання, незалежно від того, чи є вони носіями легітимної влади. Політичні процеси охоплюють не лише діяльність політичних інститутів та органів влади, а й функціонування інших політичних сил та суб'єктів, що також впливають на характер політичного життя.

На думку російського політолога В. Мшвеніерадзе, предметом політичної науки є вивчення об'єктивних закономірностей світового політичного процесу, політичних відносин в окремих країнах і групах держав; відносини між класами, державами, націями, де головне завдання полягає в тому, щоб утримати, зберегти або завоювати владу; способи управління соціально-політичними процесами. Політична наука аналізує структуру державної влади, функціонування політичних інститутів, їх відносини з політичними ідеями і теоріями в різних політичних системах, політичну культуру, взаємозв'язок політики з економікою, з іншими формами суспільної свідомості та діяльності.

Останнім часом значного поширення набув системний підхід до визначення предметного поля політології. Згідно з ним її метою є дослідження тенденцій і законів структури, функціонування та розвитку політичного життя соці-

альних спільнот, залучення їх до діяльності з реалізації політичної влади та політичних інтересів (Ю. Шпак, Ж. Тощенко, В. Бабкін). Виходячи з цього, предметом політології, як раціонального відображення політики, є закономірності політичного життя в усіх його виявах: зміст, структура і функції, місце і роль політичної системи в його розвитку та функціонуванні, у здійсненні політичної влади.

Структура та функції політології

Структура політології як науки охоплює: а) загальну політологію, що вивчає історію і теорію політики, виробляє загальні теоретичні й методологічні основи її пізнання; б) теорію політичних систем, механізмів функціонування політичної влади, різних компонентів, які становлять політичну систему; теорію політичної свідомості й поведінки. Невід'ємною частиною цієї науки є дослідження загальних проблем світової політики, механізмів її функціонування.

Структура політології має свою внутрішню логіку й охоплює теоретичні та практичні основи: знання про закономірності функціонування й розвитку політичної діяльності в межах політичних відносин; знання про політичну систему як механізм організації та здійснення влади, про теорію міжнародної політики. На думку Ф. Бурлацького й Г. Шахназарова, структуру політології становлять: теорія політики і політичних систем, міжнародні відносини і світова політика, управління соціальними процесами, політична ідеологія, історія політичних учень.

До спеціальних політичних наук відносять політичну географію, політичну психологію, політичну історію, політичну антропологію, політичну семантику, політичну етнографію та ін.

Власне політична наука і політологія як навчальна дисципліна мають суттєві відмінності. Політична наука охоплює всю сукупність знань з цього предмета, а навчальна дисципліна вивчає частину загальнотеоретичного й прикладного матеріалу: динаміку розвитку політичного життя, взаємодію політичних інтересів, відносин і діяльності; розвиток політичних інститутів, норм, свідомості та політичної культури; роль людини в політичному житті сучасного світу; роль і місце демократії в політичному житті суспільства як способу й умови діалогу,

гласного обговорення проблем, взаємного врахування суперечливих інтересів, претензій і переконань суб'єктів політичного процесу.

Політологія виконує *різноманітні функції.*

Теоретико-пізнавальна функція. Передбачає вивчення, систематизацію, тлумачення, аналіз, узагальнення й оцінку політичних явищ. Зрозуміло, що політологія — це взаємопов'язані теоретичні концепції, які спираються на пізнання закономірностей суспільного розвитку, незалежно від суб'єктивних намірів і бажань соціальних суб'єктів. Теоретичне пізнання дає змогу всебічно вивчити й оцінити досвід їхньої політичної діяльності, політичне мистецтво. Політологія покликана дати знання політичних умов, засобів і форм розв'язання соціальних питань.

Методологічна функція. Охоплює способи, методи й принципи теоретичного дослідження політики і практичної реалізації надбаних знань.

Світоглядна функція. Зумовлює утвердження цінностей, ідеалів, норм цивілізованої політичної поведінки, політичної культури соціальних суб'єктів, що сприяє досягненню певного консенсусу в суспільстві, оптимальному функціонуванню політичних інститутів. Вивчення політології дає змогу зрозуміти, чиї інтереси представляють певні партії, суспільні групи, їхні лідери та державні структури. Ця функція впливає на вміння оцінювати політичні події у зв'язку з конкретними історичними умовами.

Розробляючи політичні технології, політологія повинна враховувати вищі цілі і цінності, які неможливо реалізувати в суспільній практиці у вигляді чергового «світлого майбутнього», певного «суперпроекту». Основне покликання системи цілей і цінностей полягає в гармонізації наявних у суспільстві суперечностей, консолідації інтересів усіх соціальних груп та політичних сил, в забезпеченні еволюційного розвитку суспільства.

Прогностична функція. Полягає в передбаченні шляхів розвитку політичних процесів, різних варіантів політичної поведінки. Це необхідно для вироблення механізму раціональної організації політичних процесів, урахування ресурсів політичної влади, особливо таких її компонентів і форм, як авторитет, контроль, вплив, примус тощо. У нинішніх умовах зростає роль прогнозування політичної поведінки соціальних суб'єктів у різних регіонах країни, наслідків здійснюваних політичних акцій. Процес прогнозування спирається на пізнання об'єктивних законів суспільно-політичного розвитку, політичних інтересів, по-

треб, стимулів. При цьому беруться до уваги співвідношення політичних сил у суспільстві, їх взаємодія, стан політичної свідомості й культури, національні традиції.

Інтегруюча функція. Виявляється у сфері політичної свідомості й політичної поведінки. Важливим компонентом у реалізації цієї функції є ідеологія, що охоплює політичні цінності, соціально-політичні ідеали, через які політична наука впливає на політичні процеси, сприяє розвитку політичної соціалізації, політичної культури, національної самосвідомості. Ця функція політології набуває поширення в сучасному західному суспільстві.

Італійський політолог Д. Даол відзначає, що політологія не може уникнути оцінок — етичних та ідеологічних. Відмовляючись від аналізу цінностей політики і займаючись самими фактами, наука втрачає головне: вона не може розв'язувати актуальні проблеми політики. Так званий нейтральний політичний підхід приречений на інтелектуальне безсилля. На думку американських політологів Г. Алмонда, Д. Істона та Д. Річчі, сучасна політологія перебуває в ситуації гострої неблагополучності саме внаслідок ідеологічної нейтральності.

Прикладна функція. Передбачає вироблення практичних рекомендацій щодо шляхів, механізмів реалізації політичних знань, раціональної організації політичних процесів. Вона забезпечує вивчення ефективності політичних рішень, стану суспільної думки, ставлення громадськості до політичних структур, інститутів і норм. Орієнтована на безпосереднє вирішення проблем, пов'язаних з формуванням знань про принципи й методи практичного регулювання політичних процесів і виконання конкретних завдань.

Політологія сприяє виробленню правильних орієнтирів у бурхливих політичних потоках, досягненню розумного компромісу між загальнолюдськими, регіонально-національними, локально-груповими та особистими інтересами, запобіганню дезінтеграції суспільства. У цьому реалізується роль політології, яка надає політиці якостей науки і мистецтва.

У процесі становлення і розвитку української політичної науки важливо не ізолювати її від світового політичного знання, а розкривати її національний і загальноцивілізаційний зміст, не перетворювати Україну на нове «закрите суспільство». Самоізоляція згубна не лише для економіки, а й для розвитку культури і науки.

Методологія політології

Політологія, як і будь-яка наука, має загальні й специфічні методи дослідження, прийоми, підходи. Зарубіжна політологія застосовує нормативно-онтологічний і емпірико-аналітичний підходи до аналізу політичних явищ. Політика оголошується «сферою вибору, а не необхідності». Поряд із цим застосовуються психологічні та інституційні підходи. Поширений біхевіористський метод, пов'язаний з вивченням політичної поведінки особи і соціальних груп, перевіркою цих досліджень досвідом.

Важливим засобом у методологічному арсеналі політології є *діалектичний метод*. Діалектика виходить з необхідності визнання впливу економічної сфери на політичну. Для подолання вульгарно-матеріалістичного підходу треба брати до уваги той факт, що економіка зумовлює політичні процеси лише в кінцевому підсумку й тільки в головних істотних аспектах. На зміст і функціонування політичних процесів великий вплив справляють різні соціальні чинники: історія, мораль, культура, співвідношення класових і національних сил тощо. Політика, у свою чергу, є активним і цілісним компонентом, що впливає на всі процеси суспільного розвитку. Політологія виходить із цих методологічних положень при вивченні динамізму, стабільності політичних процесів і явищ.

Для пізнання політичних явищ застосовують закони і принципи діалектики. Політичні явища розглядають в єдності й боротьбі протилежностей, у постійному розвитку та оновленні, у співвідношенні етапів реформ і революцій. Історичне тлумачення політичних явищ дає змогу зрозуміти логіку їх розвитку.

Істотне значення має методологічне дослідження суперечностей як джерела й рушійної сили політичних процесів. Через взаємодію суперечливих політичних чинників реалізуються закони політичного життя, якому властиві різні протиріччя: між суб'єктами політичного життя, класами, націями, соціальними групами, особами. Ці суперечності визначають характер і спрямованість політичних процесів, структуру політичної системи, організацію та функціонування політичної влади. Значний вплив на конкретні форми, процеси політичного життя мають протиріччя між різними елементами політичної системи, її інституційною і нормативною підсистемами, між політичною практикою і політичними нормами, політичними

інститутами і політичною культурою та свідомістю. Розмежування основних і похідних суперечностей сприяє з'ясуванню тенденцій політичного розвитку. Досліджуючи політичні суперечності, конфлікти, важливо виявляти їх джерело, структуру, спрямованість, шляхи розв'язання.

Останнім часом поряд з діалектичним методом у політологічних дослідженнях набуває поширення *синергетичний метод* (грец. sinergetikos — спільний, узгоджено діючий). Синергетика, не будучи жорстко детермінованою сукупністю методологічних принципів та понять, виходить не з однозначного, загальноприйнятого поняття політична система, а з притаманного їй набору властивостей — взаємопроникнення, відкритості, самоорганізації, випадковості, наявності асиметричних структур, нерегулярності зв'язків і функціональної нестабільності. Базуючись на ідеї нелінійності та застосування міждисциплінарних досліджень, синергетичний метод передбачає багатоваріантність, альтернативність вибору шляхів суспільно-політичного розвитку.

У вивченні політичних процесів застосовують такі *основні методологічні принципи:* об'єктивність, історизм і соціальний підхід.

Принцип об'єктивності. Орієнтує на вивчення об'єктивних закономірностей, які визначають процеси політичного розвитку. Кожне явище розглядають як багатогранне й суперечливе. При цьому вивчають всю систему чинників — позитивних і негативних. Об'єктивність політичних знань передбачає, що процес їх здобуття відповідає реальній дійсності, незалежним від людини законам пізнання. Об'єктивність наукових висновків базується на доказовості наукових фактів.

Принцип історизму. Передбачає розгляд фактів і політичних явищ у конкретно-історичних обставинах, у взаємозв'язку та взаємозумовленості, з урахуванням розстановки та політичної орієнтації соціальних, національних груп, верств, громадських організацій. Оцінюючи політичні системи, важливо брати до уваги генезис, зміст їх компонентів, еволюцію і тенденції розвитку.

Принцип соціального підходу. Застосовується для подолання вульгарного соціологізму, міфологізації політичної реальності, протиставлення загальнолюдських, національних і класових ідеалів та цінностей. Соціальний підхід має особливо важливе значення, коли оцінюють програми, реальну політичну діяльність партій, лідерів, їх роль у політичному розвитку суспільства. При цьому бе-

руть до уваги характер соціальних і класових інтересів, співвідношення соціально-класових сил у політичній боротьбі. Соціальний аналіз дає змогу зіставити класові інтереси із загальнолюдськими, оцінити вплив класових сил і партій на розвиток політичних процесів, їх відповідність інтересам народу й світового співтовариства в цілому.

Істотне значення для дослідження політичних явищ має *проблема взаємозв'язку емпіричного й теоретичного*. Політична практика тісно пов'язана з політичною наукою, є джерелом політичного знання, його рушійною силою і критерієм істинності наукових положень. Вона дає науці фактичний матеріал, який підлягає теоретичному узагальненню. Кінцевою метою політичної науки є не здобуття знань, а їхнє практичне застосування і вплив на політичні процеси. Політична діяльність зумовлюється не тільки волею, інтуїцією, досвідом, а й широким науковим осмисленням проблем політичного буття. На відміну від інших видів соціальної діяльності, вона має глибоко усвідомлений характер. Політична наука не відокремлює матеріальну, практичну й духовно-теоретичну діяльності, вона розглядає їх у нерозривній єдності. Політичні відносини реалізуються і втілюються у конкретній політичній діяльності людей. Тому вивчення політичного життя в динаміці дає змогу з'ясувати цілі, способи, засоби, результати і якості основних елементів політичної діяльності. При цьому важливе методологічне значення має положення про суб'єктивність мети й об'єктивність її змісту, передбачення можливих побічних наслідків політичної діяльності. Практичний підхід орієнтує дослідника не тільки на вивчення змісту політичних процесів, а й на особистісні, соціально-психологічні, моральні компоненти політичного буття. Діяльнісний підхід у дослідженні соціального життя в останні роки поширився в соціально-філософській і частково політичній науці. Але політологія поки що його мало використовує, хоча й має справу з найдинамічнішою сферою суспільного життя.

У політологічних дослідженнях істотне значення мають *системний підхід і структурно-функціональний аналіз*. Змістом системного підходу є філософські уявлення про цілісність об'єктивного світу, співвідношення цілого і частин, про взаємодію системи із середовищем, загальні закономірності функціонування й розвитку систем; про структурованість кожного системного об'єкта, активний характер діяльності суб'єктів соціально-політичних

систем. Під час системного аналізу визначають елементи досліджуваних явищ (політичні інститути й норми, структурні підрозділи держави тощо), специфіку їх змісту та функціонального призначення. На цій основі встановлюють системні зв'язки між елементами, які виражають властиві об'єкту єдність і цілісність. Так, при аналізі політичної системи визначають різні функціональні зв'язки, координацію, взаємодію, субординацію її елементів. При цьому політичні явища розглядають як складні, відособлені феномени, що мають свій склад і структуру, виконують певну функцію в загальній системі.

Системний підхід виступає істотним моментом діалектичного методу пізнання. Він дає змогу глибше пізнати суть політичних явищ, повніше розкрити й усвідомити роль та функції компонентів системи. Важливого методологічного значення набуває характеристика системи як органічної сукупності елементів, а не їх простої суми. Усвідомлення взаємозв'язків у системах, взаємозалежності її компонентів сприяє розумінню тенденцій політичного розвитку, динамізму політичних процесів, націлює на виділення основної ланки в ланцюзі політичних явищ. Системний підхід дає змогу розкрити основу, системну якість, завдяки яким усю суперечливу різноманітність політичних сил можна зрозуміти як єдине ціле. Методологічна роль системного підходу значно зростає, коли він поєднується з принципом історичного аналізу явищ і виступає як системно-історичний підхід.

Однак у працях деяких західних політологів суспільні системи розглядаються як статичні, якісно незмінні. Дж. Тернет зазначає, що в таких теоріях йдеться про суспільство, в якому немає історичного розвитку. Таке бачення суспільства є недосконалим, позаяк не передбачає існування в ньому таких явищ, як відхилення, конфлікти й зміни.

Розуміння динамічності політичного життя, бачення не тільки механізму функціонування, а й механізму розвитку досягаються з допомогою *системно-історичного підходу*. Реалізація його передбачає виділення певних типів політичного життя, політичних систем, що виникають у процесі історичного розвитку людського суспільства. Надзвичайно важливе значення має й питання про основи наукових типологій. Такою основою є соціально-класова структура, а в кінцевому підсумку — характер економічних відносин суспільства. Цей підхід дає змогу не лише пізнати закономірності й особливості розвитку

різних типів політичного життя і політичних систем, а й глибше розглянути їх історичний взаємозв'язок і, навпаки, за формальною відмінністю розкрити сутнісну подібність політичних систем.

Важливим є застосування *порівняльного методу* в політології. Донедавна в основному застосовували тільки метод протиставлення з метою показати наукову неспроможність та методологічну хибність концепцій західних політологів. На Заході спостерігалось аналогічне ставлення до нашої політичної науки. «Якщо в нас епітет «буржуазна» щодо слова «наука» означав, що це зовсім не наука, а суцільна магія або навіть шарлатанство, то на «тому боці» такий самий зміст укладався в поняття «марксистське», — зазначає Г. Шахназаров.

Однак монопольне панування одного погляду, одного підходу ніколи не стимулювало розвиток науки, майже завжди вироджувалося в догматичне спрощенство і поверховість. Порівняльний аналіз сприяє усвідомленню проблем цілісного, взаємопов'язаного й суперечливого світу, орієнтує на пошук не лише відмінностей, а й спільних рис. Він застосовується до таких функцій політичних систем різних суспільств, як збереження стабільності й цілісності, мобілізація і розподіл ресурсів, розв'язання конфліктів, захист державної незалежності, задоволення сподівань і вимог громадян.

Актуальна проблема в політології — пошук і використання показників для порівняння різних політичних систем. Наприклад, при порівнянні ступенів розвитку демократії в різних країнах таким показником може бути реальна політична активність громадян у політичних процесах. Цікавим є вибір критеріїв порівняльного аналізу політичних партій: інтереси класу чи верстви, які виражає партія; ідейно-теоретичні цінності та настанови партії, функції політичного керівництва; добір і просування лідерів на політичні державні пости; контроль за їхньою діяльністю, вироблення і реалізація курсів внутрішньої та зовнішньої політики своїх держав та участь у цих процесах.

До спеціальних методів дослідження в політології належить група методів, що ґрунтуються на різних варіантах дослідження структури, функцій політичних процесів та інститутів — *методи, запозичені політологією з інших наук*. Широко використовують методи емпіричних соціальних досліджень, соціальної психології, статистики, моделювання. Об'єктом цих досліджень є функціону-

вання політичних інститутів, дії політичних суб'єктів, динаміка громадської думки. Вивчають стиль діяльності учасників політичних процесів, ефективність політичних рішень, рівень політичної свідомості й культури різних груп населення. При цьому використовують аналіз статистичних даних, зміст політичних рішень, усні методи (інтерв'ювання), письмові опитування (анкетування), безпосереднє спостереження за досліджуваним об'єктом, соціально-політичний експеримент. Політологія концептуально забезпечує розробку та застосування спеціальних методів дослідження, теоретично зорієнтовує, збагачуючись і розвиваючись завдяки здобутій інформації. Прикладні функції політології розширюють, застосовуючи спеціальні методи.

Отже, в сучасній світовій політичній науці виокремлюють загальні функції політики, які виступають у цивілізованому суспільстві на перше місце (підтримка суспільного порядку, гарантії свободи й гідності громадян, уникнення конфліктів, забезпечення соціальної злагоди). Це зумовлює мету й завдання політичної освіти як складової формування політичної свідомості та культури громадян, їх ціннісних орієнтацій та настанов. Політична освіта спрямована на надання політиці гуманістичного характеру, стримання виявів у політичній діяльності егоцентричності, нетерпимості, ідеологізації, раціоналізму. Розв'язанню цих завдань і покликана сприяти сучасна політична наука.

Запитання. Завдання

1. Розкрийте актуальність політології як науки і навчальної дисципліни про політику .
2. Назвіть основні поняття, категорії і методи політології.
3. Проаналізуйте зв'язок політології з тими науками, які ви вивчаєте у своєму вузі.
4. Що ви розумієте під політичною просвітою населення? Назвіть найважливіші складові й завдання цього процесу.
5. Проілюструйте прикладами зв'язок політології з життям. Як ви уявляєте застосування політологічних знань у своїй практичній діяльності?

Теми рефератів

1. Предмет політології: характерні особливості та структурні елементи.
2. Політологія в системі соціально-гуманітарних наук.

3. Прогностична функція політології та її значення.

4. Завдання політології як науки та навчальної дисципліни в політичному розвитку сучасної України.

Література

Актуальные проблемы современной зарубежной политической науки. — М., 1992.

Бебик В. М. Базові засади політології. — К., 2000.

Бутенко А. П., Миронов А. В. Сравнительная политология. — М., 1998.

Гаджиев К. С. Введение в политологию. — М., 2000.

Голосов Г. В. Сравнительная политология. — Новосибирск, 1995.

Дегтярев А. А. Предмет и структура политической науки // Вестник МГУ. Сер. Политические науки. — 1996. — № 4.

Краснов Б. И. Политология как наука и учебная дисциплина // Социально-политический журнал. — 1995. — № 1.

Методика преподавания политологии в высшей школе // Вопросы общественных наук: Межведомств. науч. сб. — Вып. 91. — К., 1992.

Політологічний енциклопедичний словник. — К., 1997.

Політологія у схемах, таблицях, визначеннях. — К., 1999.

Рогачев С. Я. Предмет политологии и ее место в системе социальных наук // Государство и право. — 1993. — № 5.

Рудич Ф. М. Політологія. — К., 2000.

Хекер Е. Що є політична теорія // Політологічні читання. — 1993. — № 1.

1.2. Політика як соціальне явище

Об'єктом дослідження політології є політика — явище надзвичайно складне. Її соціальний, гуманістичний, культурний, ідеологічний зміст багатоманітний і різноплановий, як і її окремі форми. Незмінність структурних характеристик політики супроводжується неповторністю її конкретних виявів у процесі розвитку людської цивілізації. Як засіб організації й регулювання суспільного життя, політика не має собі рівних і, напевне, збереже своє значення в майбутньому. За демократизації, гуманізації та індивідуалізації суспільного життя основним завданням політики має стати підвищення її ефективності й відповідальності.

Сутність, структура й функції політики

Походження поняття «політика» здебільшого пов'язують із назвою однойменної праці давньогрецького мислителя Аристотеля, в якій він розглядав основи організації та діяльності держави, політичної влади.

Як відносно самостійна сфера суспільного життя, політика виникла водночас із соціальною, етнічною та релігійною диференціацією суспільства. Покликали її до жит-

тя ускладнення механізмів матеріального виробництва, культурний прогрес, зростання соціальної мобільності суспільства. Внаслідок цих об'єктивних процесів виокремилися групи людей з підвищеною конфліктністю, непримиренністю. А механізми обміну й розподілу в сфері суспільного виробництва, догмати й ідеали релігійної віри, звичаї, традиції та інші регулятори людських відносин виявилися неспроможними ефективно усувати суперечності, що перманентно виникали в суспільстві. Постала нагальна потреба в соціальній силі, здатній забезпечити реалізацію особистих, групових, суспільних інтересів, регулювання відносин між людьми для збереження цілісності суспільства. Тому політика заявила про себе як мистецтво суспільного існування, необхідний чинник збереження цілісності диференційованого суспільства.

«Політика» є одним з найбільш неоднозначних термінів. Це виявляється насамперед у повсякденному житті, коли політикою називають будь-яку цілеспрямовану діяльність: мистецтво управління суспільством, громадську активність, сферу задоволення амбіційних і користолюбних прагнень людей тощо.

Неоднозначність побутових уявлень про політику пов'язана зі складністю й багатогранністю її виявів. Саме тому побутують різні наукові тлумачення, в яких політика постає як одна зі сфер життєдіяльності суспільства; система певних суспільних відносин, взаємодія класів, націй, держав між собою і з владою; сукупність дій, заходів, установ, за допомогою яких узгоджуються інтереси різних верств населення; прагнення здобуття і використання державної влади, цілеспрямованого впливу на неї; участь у справах держави, у визначенні форм, завдань, змісту її діяльності; наміри, мета і способи дій правлячої еліти та її оточення; прояви хитрощів, обережності, таємничості, ухилянь, обачності.

Перелічені варіанти інтерпретації політики не вичерпують багатоманітності її визначень, а лише відображають найважливіші з них. Узагальнюючи вищезазначені іпостасі політики, можна запропонувати її наступне визначення.

***Політика** — одна з найважливіших сфер життєдіяльності суспільства, взаємин різних соціальних груп та індивідів щодо утримання й реалізації влади задля здійснення своїх суспільно значущих інтересів і потреб, вироблення обов'язкових для всього суспільства рішень.*

Функціонування політики розмежовують за різними критеріями:

— за сферами суспільного життя (економічна, соціальна, культурна, національна, військова тощо);

— за орієнтацією (внутрішня, зовнішня);

— за масштабами (міжнародна, світова, локальна, регіональна);

— за носіями й суб'єктами (політика держави, партії, руху, особи);

— за терміном дії, (коротко-, середньо-, довгострокова).

Політика має складну *структуру*. Найчастіше виокремлюють у ній три головні елементи:

1. Політичні відносини та політична діяльність (відображають стійкий характер взаємодії суспільних груп між собою та з інститутами влади).

2. Політична свідомість (свідчить про принципову залежність політичного життя від свідомого ставлення людей до своїх владно значущих інтересів).

3. Політична організація (характеризує роль інститутів публічної влади як центрів управління й регулювання суспільних процесів). Охоплює такі елементи: сукупність органів законодавчої, виконавчої й судової гілок влади; партійні та громадсько-політичні інститути; групи тиску; громадські організації та рухи тощо.

У світовій політичній науці на позначення різних аспектів політики використовують три самостійні англомовні терміни:

— «polity» — форма політики, тобто її організаційна структура, інститути, які надають їй стійкості, стабільності й здатності регулювати політичну поведінку людей (держава, партії, групи інтересів, закони, політичні та правові норми);

— «policy» — зміст політики, втілений у її цілях і цінностях, у проблемах, які вона вирішує, в мотивах і механізмах винесення політичних рішень;

— «politics» — політичний процес, який відображає складний, багатосуб'єктний і конфліктний характер політичної діяльності, відносин різних соціальних груп, організацій та індивідів.

У політології виокремлюють (здебільшого на загальнодержавному рівні) такі функції політики:

— задоволення владно значущих інтересів усіх груп і верств суспільства;

— раціоналізація конфліктів і протиріч, спрямування їх у русло цивілізованого діалогу громадян і держави;

— примус в інтересах окремих верств населення або суспільства загалом;

— інтеграція різних верств населення шляхом підпорядкування їхніх інтересів інтересам усього суспільства;

— соціалізація особистості (залучення її до складного світу суспільних відносин);

— забезпечення послідовності та інноваційності (оновлюваності) соціального розвитку як суспільства в цілому, так і окремої людини.

Функції політики засвідчують її всеосяжний характер, неперервний вплив на суспільство й неперехідне значення для врегулювання суспільних відносин. Політика тісно пов'язана з різними сферами суспільного життя: економікою, мораллю, правом, релігією, культурою, екологією тощо.

Відносини між політикою та економікою, як доводять теоретичні розробки західних та вітчизняних політологів, слід розглядати не в розрізі залежності політики від економіки (марксистський підхід), а з огляду на їхню взаємозалежність і взаємопов'язаність. Так, досвід колишнього СРСР та інших соціалістичних країн свідчить, що централізація влади призводить до посилення авторитарних, навіть тоталітарних тенденцій, які гальмують економічний розвиток, деформують економічну систему. І навпаки, в розвинених країнах децентралізація влади ініціює плюралістичну демократію, яка відкриває простір для економічної ініціативи, сприяє економічному зростанню. Суть економічної політики в демократичних державах полягає в підтриманні адекватного її можливостям економічного розвитку, орієнтованого на забезпечення зайнятості населення; в застосуванні гнучкої системи оподаткування; у використанні ефективних важелів стимулювання виробництва (кредитування та інвестиції).

У тісних відносинах перебуває політика із суспільною мораллю. Трагічні сторінки вітчизняної історії XX ст. свідчать: якщо політика нехтує загальнолюдськими цінностями на користь класових, групових, корпоративних інтересів, тоді різко деформується суспільна мораль. За сталінщини, наприклад, нормою вважали доноси, зраду друзів і родичів, зневажання людської гідності. Поєднання політики із загальнолюдською мораллю, характерне для демократичних країн, досягається консенсусом, компромісами, цивілізованим ставленням до опозиції, запереченням фанатичної жертовності. Політика є специфічним до-

повненням до суспільної моралі, яка з огляду на різні чинники неспроможна вичерпно забезпечити регулятивну функцію. А позаяк головні суспільно значущі функції політики і моралі збігаються, то політика, як і мораль, повинна захищати спільне благо й соціальну справедливість, хоча це їй далеко не завжди вдається.

Взаємозалежність політики і права має суперечливу природу. З одного боку, право може бути використаним проти політичних опонентів, стати знаряддям антидемократичної політики. З іншого — саме право визначає межі й можливості діяльності як опозиції, так і правлячих кіл, забезпечує стабільність політичного режиму. Правова політика за демократичних умов — це діяльність, спрямована на вдосконалення права й забезпечення його дотримання громадянами, організаціями й установами. У правовій політиці виявляється залежність права від суспільного розвитку, реалізуються законотворчі можливості. За допомогою нових законів, особливо в період цілеспрямованого реформування суспільства, політика здатна кардинально змінювати суспільні відносини й задіювати нові форми суспільної організації.

Взаємозв'язок політики та релігії простежується в діяльності громадських об'єднань, політичних партій, програми яких містять релігійні ідеї або віровчення. Останнім часом зближення політичних і релігійних позицій, особливо в поліконфесійних суспільствах, до яких належить і Україна, відбувається довкола ідеї екуменізму — єднання зусиль усіх конфесій для досягнення соціальних суспільних і політичних цілей, спрямованих на консолідацію й забезпечення добробуту суспільства.

Конструктивна участь церкви в суспільно-політичних процесах передбачає: поширення в суспільстві ідеалів справедливості, гуманізму, терпимості до інакомислячих; активізацію діяльності служителів церкви в державотворчих процесах; формування духовно-культурних запитів людини; утвердження в суспільстві милосердя, взаємодопомоги, добродійництва.

Поширення політичних цінностей у суспільстві пов'язане з утвердженням демократичних стандартів політичної культури як невід'ємної частини загальної культури суспільства. Вона формується і виявляє себе в процесі політичного життя, охоплюючи культуру політичної поведінки індивідів та соціальних спільнот, функціонування політичних інститутів і всього політичного життя в суспільстві.

Невід'ємним спрямуванням діяльності будь-якої держави є культурна політика, покликана задовольняти культурні потреби широких мас населення, сприяти культурному прогресу шляхом цілеспрямованого розвитку науки, освіти, літератури, мистецтва, засобів масової інформації.

Важливого значення в сучасних умовах набуває екологічна політика — система заходів, здійснюваних державою з метою збереження довкілля й захисту природи. Екологічна політика ґрунтується на природоохоронному законодавстві, рівень якого значною мірою визначає її ефективність. Важливим напрямом екологічної політики є пошук і впровадження нових природозберігаючих технологій. Для України серйозними проблемами є фінансування природоохоронних заходів, відшкодування заподіяних громадянам збитків тощо. Розв'язання цих та інших проблем потребує політичних рішень на державному рівні. Водночас екологічна проблема постає в сучасному світі як наднаціональна внаслідок недбалих або неправомірних дій сусідів, які призводять до порушення екологічного балансу. Відстоюючи необхідність подолання політичними засобами національно-державного егоїзму, сучасний німецький політичний діяч Оскар Лафонтен зауважує: «Шкода, завдана природі, не хоче рахуватися ні з якими кордонами. Радіоактивна хмара Чорнобиля силою вітру розносила небезпеку по всьому світу. Стара істина, що ріки течуть вниз, за нових умов, коли хімічна промисловість все більше насичує воду рік високотоксичними важкими металами, набула нового сенсу для тлумачення принципу національно-державного суверенітету».

Отже, всі сфери суспільного життя не тільки активно впливають на політику, а є об'єктами свідомого політичного керівництва й управління. За сучасних умов суспільно-політичного розвитку, коли людство винайшло потужні демократичні регулятори політичних відносин і політичної діяльності, політика покликана бути засобом регулювання економічних, соціальних і духовних відносин, орієнтувати розвиток суспільства на мінімальну конфліктність й максимальну життєздатність суспільних процесів.

Сучасною політичною наукою та всією громадсько-політичною думкою сформовано чіткі засади демократичної політики:

— оптимальне поєднання класового й загальнолюдського, універсального й національного;

— гуманістична спрямованість, подолання технократизму, насильства, злочинності;
— демократизм і моральність у здійсненні політики;
— громадянськість і патріотизм.

Під час вироблення та реалізації політики важливо враховувати такі основні чинники:

— конкретно історичні умови розвитку соціуму, геополітичні умови й географічне розташування держави;
— рівень участі чи відчуження населення щодо влади й державно-суспільних справ;
— спрямованість національної ментальності, рівень розвитку політичної та правової свідомості;
— етнонаціональний і демографічний чинники суспільного розвитку;
— відповідність політичних ідеалів і завдань історичній традиції, політичним цінностям певного суспільства, а також принципам гуманізму й соціальної справедливості;
— реальна міжнародна ситуація і ставлення до держави світової громадськості.

Перехід до чесної та гуманної політики є складним і тривалим процесом, тісно пов'язаним із корінними змінами у свідомості мас. Особливо це стосується тих країн, які перебувають на стадії переходу від тоталітаризму до демократії, від закритих до відкритих суспільств.

Політика й сучасний розвиток українського суспільства

На рубежі XX—XXI ст. українська держава й українське суспільство переживають стадію внутрішньої боротьби застарілого з новим. Ускладнює ситуацію те, що Україна, тривалий час перебуваючи різними своїми землями у складі сусідніх імперських держав, а останні десятиліття будучи регіоном тоталітарної радянської імперії, опинилася перед необхідністю творення сутнісних ознак держави, формування нової моделі суспільного розвитку, основні характеристики якої — економічний і політичний плюралізм, громадянське суспільство, права і свободи особистості.

Найпомітніші зрушення сталися на терені державотворення. За кілька років незалежності Україна створила основні атрибути держави, конституювалася як «суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава». Значно зріс рівень політичної свободи грома-

дян. Почалося становлення реальної багатопартійності, розвивається вільне підприємництво. Але через різні об'єктивні та суб'єктивні причини руйнівні процеси в окремих сферах суспільного життя (насамперед в економіці) переважали над конструктивними.

Загалом соціально-політичне становище в Україні характеризують як відносно спокійне, зі збереженням значного рівня соціальної та політичної напруженості. Серед політичних причин такого становища — нерозвинутість політичних та організаційних структур, відсутність впливових, авторитетних політичних партій; низький рівень політичної культури суб'єктів політики; довготривале нежиттєздатне поєднання елементів парламентської республіки, президентського правління і радянської влади; невизначеність принципів відносин між законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади; низький рівень концептуального обґрунтування ідеї державності України та вкорінення її у свідомості населення.

Зі становленням державності в Україні виникли передумови динамічного розвитку суспільства, самореалізації людини, але проблематичним є створення належних умов для такої реалізації. Саме їх покликана створювати політика, поступово інтегруючи політичні відносини в соціальні, спираючись на ґрунтовні наукові досягнення. Оновлення українського суспільства потребує оновлення політичної свідомості, формування нової політичної — демократичної за характером — культури, що передбачає: заповнення політико-культурного вакууму в свідомості людей; перехід від класових, національних, корпоративних цінностей до загальнолюдських; зростання ролі особистості; створення людині можливостей для реалізації своїх здібностей.

На рубежі третього тисячоліття Україна опинилася в силовому полі масштабних цивілізаційних змін, які охоплюють два суттєвих процеси:

1. Процес демократизації — впровадження демократичних начал та відповідна перебудова держави й суспільства. Демократизація в політичному сенсі розглядається як поетапний процес подолання авторитаризму, встановлення і розвиток демократії.

Суспільно-політичній практиці відомі різні моделі переходу від авторитаризму до демократії. В Україні, за твердженням політологів, простежується «транзитний» варіант демократизації, за якого існує кілька можливих напрямів її втілення: ліберальний, популістський, номенклатурний, націоналістичний, а також їхні поєднання.

2. Процес набуття Україною ознак постіндустріального (інформаційного) *суспільства*, якому властиве поряд із суспільно-політичним культурно-ціннісне забарвлення. Помітніше його риси виявляються в розвинутих західних суспільствах, деякі з них простежуються і в Україні, яка активно намагається інтегруватися в Європу.

У процес демократизації Україна включилася на початку 90-х років XX ст., коли демократизація в загальноцивілізаційному сенсі переживала пік фази експансії. Цій фазі властиві ринкова економіка, інтеграція в глобальну систему капіталістичного поділу праці, прагнення соціумів максимально реалізувати свої можливості в боротьбі за гідність людини.

Зовнішній універсалізм демократизації породив ілюзорні уявлення, що запровадження ліберально-демократичних цінностей є легкою справою. Найхарактернішим їх виявом стала концепція американського професора Френсіса Фукуями, сформульована 1992 р. в книзі «Кінець історії і остання людина», в якій він визначає демократичний капіталізм як безальтернативну модель політичної та економічної організації розвинутих країн Заходу та ідеал для суспільств, які прагнуть максимально реалізувати свої можливості.

В останні роки XX ст., за висновками вчених, процес демократизації переходить від фази експансії до фази консолідації. І якщо у фазі експансії домінують загальні риси розвитку, то фаза консолідації виявляє неповторно-специфічні особливості реакцій конкретних соціумів на демократичний виклик. Тому перед Україною постала проблема відповідності вітчизняних суспільно-політичних перетворень основним вимогам консолідаційної фази сучасної демократичної хвилі.

У цьому розумінні десятилітній досвід демократизації українського суспільства, досвід інших перехідних суспільств виявляє *характерні ознаки функціонування демократії* в суспільствах, які переходять від тоталітаритаризму до суспільної та індивідуальної свободи:

1. Утвердження ринкових відносин не детерміноване певним політичним режимом. Натомість вільні ринкові відносини за певних умов здатні створювати перепони для ефективної реалізації плюралістичної демократії, спричиняти послаблення або заперечення демократичних принципів, норм і процедур.

2. Утвердження демократичних інститутів і форм політичної самоорганізації суспільства в державі більшою

мірою залежить від свідомості народу, його готовності реалізувати основні принципи ринку, політичної демократії, ніж від перенесення західних стандартів і цінностей демократичного розвитку.

3. Українська ментальність відторгує як однобічно індивідуалістичну, так і колективістську форми організації суспільно-політичного життя, визнає органічним співіснування їх там, де кожна з них може принести найбільшу користь людині, сприятиме динамічному безкризовому розвитку.

4. В осмисленні демократичного реформування суспільства демократія постає тотожною лібералізму. Але її не можна вважати результатом практичного втілення постулатів лише однієї з ідеологічних течій. Вона є політичним синтезом консерватизму, соціал-демократизму, марксизму та інших течій. Орієнтація на ліберально-індивідуалістичні цінності зводить демократію до однобічності, оскільки народ, за висловом російського політолога К. Гаджієва, — не арифметична сума індивідів, а органічна сукупність соціокультурних, етнічних, конфесійних та інших спільнот, які творять розвинутий соціум.

5. Під час переходу українського суспільства від фази експансії до фази консолідації демократії важливо враховувати:

— можливі негативні наслідки й «відкати» суспільства назад внаслідок запровадження нелегітимізованих масовою свідомістю проектів і моделей політичних реформ;

— страх населення перед інноваціями та груповий егоїзм, пов'язаний з небажанням певних кіл поступатися груповими, особистими інтересами;

— конфліктно-кризовий характер розвитку суспільства внаслідок цілеспрямованих соціально-економічних змін.

У процесі демократизації українського суспільства, впровадження елементів ринкової економіки сформовано засади конкурентної політичної системи; відбулася інституціоналізація механізмів державної влади; прийнято Конституцію, яка забезпечила можливість консенсусу політичних сил, усього суспільства з принципових питань.

На зламі XX—XXI ст. політична консолідація демократії в Україні окреслила такі завдання: адаптація суспільства до нового політичного механізму; забезпечення взаємної лояльності влади й опозиції; легітимація правлячого режиму масовою свідомістю, подолання розриву між владою і народом; забезпечення ефективності функціонування державного управління.

Утвердження в Україні елементів постіндустріалізму передбачає:

— гнучке реагування на нові цивілізаційні процеси, домінуючими серед яких є децентралізація, гуманізація, демократизація, інформатизація, індивідуалізація, що потребує розвитку інформаційних можливостей та постматеріальних цінностей суспільства;

— врахування того, що в постіндустріальних суспільствах політика перетворюється на різновид підприємництва, де провокуються події, конфлікти, створюються штучні іміджі лідерів, набуває самодостатнього характеру реклама;

— подолання етики антропоцентризму з його ставленням до навколишнього світу як до сфери самоутвердження в ньому людини-хазяїна, формування екологічного суспільства, заснованого на впровадженні природозберігаючих технологій;

— розширення сфери індивідуальної свободи людини, можливостей вільного вибору варіантів самореалізації;

— поступову переорієнтацію суспільства до гуманістичного обмеження політики, що передбачає: розвиток індивідуально-орієнтованої освіти, особистої компетентності на всіх рівнях; пріоритет духовного начала перед матеріальним; розвиток самодіяльності громадян та їх об'єднань, формування громадської думки; постійну увагу до молодіжного середовища як визначального чинника людського життя в майбутньому.

Потреби модернізації українського суспільства в контексті сучасних цивілізаційних змін потребують посилення уваги до інтересів і потреб конкретної особистості, задля якої і повинні здійснюватися будь-які реформи.

Запитання. Завдання

1. Дайте тлумачення поняттям «світ політики», «політична сфера суспільного життя».

2. Віднайдіть у наукових словниках пояснення терміна «політика», порівняйте їх і визначте наріжні поняття, пов'язані з цим феноменом.

3. Яка структура політики? Охарактеризуйте її основні елементи та порівняйте за змістом.

4. Назвіть основні різновиди політики.

5. Які функції виконує політика в суспільстві? Які з функцій політики є слаборозвинутими в сучасному українському суспільстві?

6. Чи можна політику розглядати як «чисту справу»? Сформулюйте основні критерії моральної політики з огляду на політичний розвиток сучасної України.

Теми рефератів

1. Принципи політичної діяльності володаря в концепції Н. Макіавеллі.
2. Наукові й побутові уявлення про політику: характерні ознаки й відмінності.
3. Політика і мораль.
4. Основні напрями розвитку екологічної політики в Україні.

Література

Бурдье П. Социология политики. — М., 1993.

Вебер М. Политика как призвание и профессия // Избранные произведения. — М., 1990.

Ильин В. В. О природе политики // Вестник МГУ. Сер. Политические науки. — 1995. — № 2.

Лафонтен О. Общество будущего. Политика реформ в изменившемся мире. — М., 1990.

Лузан А. О. Політика і суспільство // Політологічні читання. — 1993. — № 1.

Михальченко М. І., Банг Х. Х. Взаємодія політики і економіки в умовах прискореної трансформації суспільств як предмет соціально-філософського дослідження. — К., 1999.

Панарин А. С. Философия политики. — М., 1994.

Пойченко А. М. Політика: теорія і технологія діяльності — К., 1994.

Пригожин А. И. Что есть политика? (Политологические тезисы) // Общественные науки и современность. — 1996. — № 5.

Рікер П. Навколо політики. — К., 1995.

СтРугачев С. Я. Предмет политологии и ее место в системе социальных наук // Государство и право. — 1993. — № 5.

1.3. Виникнення та еволюція світової політичної думки

Проблема зародження й еволюції політичних знань охоплює різноманітні форми теоретичного пізнання природи, суспільства, сутності влади, держави, політичної системи, явищ політичного процесу. Складність і мінливість сучасного політичного буття потребує вдумливого застосування виробленого й осмисленого людством сукупного досвіду, всієї духовної культури, створеної багатьма поколіннями мислителів. Ці політичні знання належать не тільки минулому, вони є надбанням сучасних і майбутніх політичних процесів, політичних ідей, політичної культури. Без політологічного концептуального доробку наших пращурів, з якого постійно живилась і живиться політична наука кінця II і початку III тисячоліття, неможливе глибоке усвідомлення особливостей сучасного політичного розвитку.

Суспільно-політичні уявлення Давнього світу

Політологія сягає своїм корінням у найдавніші часи — у IV—III тис. до н. е., коли розпочався процес переростання первісних суспільств у рабовласницькі державні утворення, а мислителі стали замислюватися над методами і

засобами здобуття, збереження і зміцнення державної влади, над походженням і значенням права, держави, а згодом і політики в житті суспільства. Ранні уявлення протягом 2,5—3 тис. років подолали шлях від міфологічних до раціонально-логічних форм світорозуміння, з часом набули ознак теоретичного знання і, збагачені ідеями Конфуція, Мо Цзи, Лао Цзи, Платона, Шан Яна, Каутільї, Аристотеля, Цицерона та інших мислителів, перетворилися на політичну науку.

Політичні погляди давніх єгиптян, вавилонян, євреїв, ассирійців, мідіян, шумерів, персів, індусів, китайців, греків, римлян та інших народів відображали спочатку міфологічні уявлення про правду, справедливість, місце людини у світі, про божественне походження владних стосунків, про космос, упорядкований богами, про земні порядки, які повинні відповідати небесним настановам.

Єгиптяни вважали, що ключ до проблем функціонування державної влади, справедливості, правосуддя перебуває в руках богині істини і порядку Маат. З часом з'являється розуміння природно-божественного походження справедливості, якій повинні відповідати дії суддів-жерців та звичаї, закони, адміністративні рішення, інші правила поведінки. Творцем світу і всього живого на Землі, верховним царем і батьком інших богів вважали бога сонця, бога-фараона Ра. Він владарював над богами і людьми багато тисячоліть. Потім він передав царювання своїм нащадкам, теж богам — Осірісу, Ісіді, Сету, Гору та іншим. Від них пішло понад 340 фараонів-людей. У такий спосіб пропагувалося божественне походження державної влади, виправдовувалася східна деспотія, підпорядкованість «нижчих вищим».

Суспільство уявлялось єгиптянам як піраміда, верхівка якої — боги і фараони, підніжжя — народ. Між ними — жерці, знать, чиновники. Водночас єгипетські мислителі закликали не зловживати владою, приборкувати корисливі прагнення, поважати старших, не грабувати бідних, не ображати слабких тощо.

Шумерська ранньополітична думка, як і єгипетська, вбачала джерело влади у верховному божестві, яке разом з підлеглими богами визначає земні справи і людські долі. Це зафіксовано в написах на глиняних табличках про реформи Уруінімгіни (XXIV ст. до н. е.), піснях і переказах про Гільгамеша (XXIII ст. до н. е.), Шумерських законах (XXI ст.), законах Білаламе — правителя Ешнунни (XX ст. до. н. е.), Царських списках (XX—XIX ст.до н. е.) тощо.

З уявленнями давніх вавилонян пов'язана одна з найцінніших пам'яток східної політико-правової думки — Закони Хаммурапі (1792—1750 до н. е.). З 282 статей цього кодексу збереглося 247, в яких зафіксовано прагнення до втілення вічної справедливості, до подолання зла і беззаконня. Право розглядалось не як сакральна (священна), а світська сутність.

У XIII—X ст. до н. е. у давній Палестині виникло Ізраїльсько-Іудейське царство. Зусиллями іудейських пророків Мойсея, Ісуса Навіна, Ісайї, Ієремії, Ізекіїля, Осії, Іоїля, Амоса, Авдія тоді було створено Старий Заповіт — більшу частину Біблії — одну з найцінніших книг в історії людства.

Ветхозавітні пророки започаткували ідею походження держави як волі Божої. А сформульовані в Біблії Закони, тобто Десять Заповідей і вчення, передані Богом через пророка людям, суворо регламентували весь побут та поведінку віруючих.

Могутня імперія Мідія у VI ст. до н. е. стала вітчизною видатного мислителя, пророка і реформатора зороастризму, автора знаменитої «Авести» — Заратуштри (по-грецьки — Зороастр, жив між X і першою половиною VI ст. до н. е.). Світ, за її змістом, — це результат боротьби доброго і злого начал (Ахура-Мазди і Ангра-Ман'ю). Мазда — верховний і єдиний Бог, втілення правди, справедливості, чеснот, просвітництва, розуму тощо. Перша людина і цар, син неба, керуючись законами Мазди, будує суспільство без ворожнечі й насильства, де панують мир і щастя. Одним із перших у світовій думці Заратуштра висловив ідею рівності чоловіка і жінки. Але його суспільство поділене на чотири стани (жерці, вояки, землероби і ремісники), тобто це станове суспільство, де одружені користуються більшими правами, ніж неодружені, той, хто має дітей, ставиться над тими, хто їх не має тощо.

Духовні вчення народів, що населяли Індостан з середини II тис. до н.е., були викладені у Ведах (знання), пізніше — у дхармасутрах (кодекси поведінки). Для Ведійського періоду характерні релігійно-філософська система поглядів на суспільство, державу й особу, виправдання кастового ладу як встановленого Богом. Вона обґрунтовує панування космічного абсолюту — Брахмана, поділяє владу на духовну і світську (царську), подекуди формулюючи вимоги до царів і посадових осіб, що можна вважати першоелементами теорії державного управління.

Всесиллю брахманізму протидіяв буддизм, поставивши в центр свого вчення проблему буття особистості,

заперечення кастового поділу суспільства, проповідь рівності людей (крім рабів), ненасильство, потяг до республіканізму. Він заперечував брахманістські погляди на засоби завоювання і збереження влади як аморальні, жорстокі, егоїстичні. А те, що згодом стали називати політичним мистецтвом, політичною наукою, буддизм вважав другорядним. Сам Будда (Сіддхартха Гаутама (623—544 до н. е.), у Північній Індії його іменували Шак'я Муні) став засновником «науки про праведність».

У Давній Індії ще з II тис. формувалися уявлення про управління господарством, військове мистецтво, зовнішню політику, форми і методи здійснення державної влади, правила поведінки правителів і чиновників, організацію державного апарату, технологію судочинства тощо. Дотепер збереглася одна з праць — «Артхашастра» (IV ст. до н. е.), авторство якої приписують міністрові Чанак'ї (Каутільї). У ній узагальнено попередні вчення про мистецтво державного управління і політики. Майже водночас з нею постали філософські концепції Платона й Аристотеля, поширювалися ідеї Конфуція і Сократа, Демокріта і Геракліта, Горгія і Протагора, Сюнь Цзи і Будди. Саме IV ст. до н. е. можна вважати епохою зародження політології як самостійної галузі знань.

«Артхашастра», утверджуючи зачатки договірної теорії держави, концепції природної нерівності людей, охоплює три групи проблем: 1) вимоги, цілі й завдання діяльності освіченого монарха; 2) функції державного управління, правової політики і законодавства; 3) питання війни і миру, дипломатії і міжнародних відносин. Головні її ідеї: політика вільна від моральних застережень і моральних стримань; авторитет Вед високий, але політики не завжди повинні керуватися релігійно-догматичними настановами; політичні знання спираються на узагальнення і систематизацію історичного та емпіричного досвіду; особистість керується чотирма головними призначеннями — дхармою (праведність), артхою (користь), камою (бажання) та мокшою (звільнення); загальне благо ніяк не пов'язане з інтересами особи і досягається сумлінним виконанням кожним своїх обов'язків; люди від природи недосконалі, тому необхідно широко застосовувати данду (примус, покарання); цар — земний бог, батько для підданих; держава виникає з того, що народ обирає першого царя і призначає йому відповідне утримання за охорону миру і спокою, щоб вийти з первісного стану хаосу.

Приблизно тоді з'являється всеохоплюючий кодекс поведінки населення — «Закони Ману» — міфічного прабатька людей, першого царя, який передав їм Божі настанови про походження світу і суспільства, про касти, шлюб, регламент життя, вживання їжі, правила успадкування, покаяння, покарання тощо.

«Закони Ману» засвідчили поступовий відхід індійського суспільства від буддизму і повернення до оновленого брахманізму. Починаючи з II ст. до н. е., цей процес було відображено в літературному зібранні «Махабхарата», дві книги з якого («Бхагавадгіта» та «Шантіпарва») сповнені політичними ідеями про походження влади, республіканське правління, насильство як буденне явище політичного життя, владу як засіб служіння загальному благу та захисту слабких; про божественне визначення долі кожної касти, кожної людини.

Своєрідними ідеями збагатили світову політичну думку давньокитайські мислителі, які чи не найпершими в історії політичних учень почали відходити від міфічного світорозуміння, божественних настанов, переводячи політичні доктрини на раціональний ґрунт, земну основу. Небо і в китайців «контролює» всі події в піднебессі, надає «небесний мандат» земному правителю або відкликає його і передає більш гідному.

Розквіту політична думка в Давньому Китаї досягла в другій половині I тис. до н. е. Найпомітніший серед мислителів — великий мораліст Конфуцій (551—479 до н. е.), вчення якого назвали *конфуціанство*. Найдавнішим зібранням його афоризмів є трактат «Лунь юй». Чільне місце у ньому посідає правитель-мудрець, який втілює досконалі знання ритуалу, культури, демонструє поважність, м'якість і поступливість, вірність і відданість, повагу до старших, освіченість, чесноти, любов до людей і сумлінність, завжди дотримується справедливості, істини, вірного шляху. Головне для нього — турбота про благо підданих, яких треба спершу нагодувати, а потім навчити, виховати у високій моральності. Концепція Конфуція містить засади «правильного державного управління», конкретні поради правителям щодо завоювання довір'я народу, мистецтва комунікації; обґрунтовує стрижневі принципи управління суспільством, забезпечення всезагального щастя. Вважаючи людей рівноправними від природи, Конфуцій ніколи не був демократом. Він вчив, що трудящих треба відмежовувати від панівної верстви, а жінок ставив значно нижче чоловіків. Йому не

подобалося політичне управління за допомогою писаних законів. Він надавав перевагу управлінню на основі вдосконалення людської природи, а покарання закликав замінити вихованням.

Конфуціанство з II ст. до н. е. до 913 р. н. е. було офіційною ідеологією Китаю, хоч на ньому давньокитайська політична думка не замикалася.

Другу її течію — *моїзм* — заснував Мо Цзи (479—400 до н. е.). Однойменний трактат містив обґрунтування теорії виникнення держави, ідею федеративного устрою, принципи державного управління, пропозиції щодо створення жорсткої адміністративної структури, концепцію поєднання заохочення і покарання як важеля державного адміністрування, політичну доктрину «всезагальної рівновеликості» — казарменого рівноправ'я, започаткування егалітаризму (зрівнялівки) у соціально-політичних відносинах.

Провідником третьої течії — *легізму* — був Шан Ян (400—338 до н. е.). У трактаті «Шан цзюнь шу» він обґрунтовує державу як абсолютну інституцію, найвищу мету і вінець діяльності людини, велетенську безжалісну машину примусу, а право, закон — як найефективніший засіб досягнення такої мети. Головні риси закону — верховенство, універсальність, жорстокість, обов'язковість для всіх. Основні методи побудови держави (деспотичної) — матеріальне стимулювання власників, спрямованість їх на землеробство і скасування другорядних занять, «зрівняння майна» (заохочення бідних до набуття власності, а багатих — до добровільної передачі частини майна бідним), застосування нагород і покарань з перевагою покарань.

Четверта течія давньокитайської політичної думки — *даосизм*. Його постулати викладені напівлегендарним мислителем Лао Цзи в трактаті «Даоде цзінь» (III ст. до н. е.). Згідно з ученням, Дао — найвищий (безликий) абсолют. Держава, суспільство і людина — природна частина Дао і космосу. Всі вони підпорядковуються законам вічності. Цивілізація та її надбання — це штучні утворення, що протистоять природному. Істинна мудрість — затворництво, відмова від усього штучного. Держава повинна бути маленькою державою-селом, а народ — безграмотним, що дасть змогу зробити головними методами державного управління «мудрість простоти», засновану не на знаннях, а на інтуїції та інертності адміністрації.

Вагомий внесок у політичну теорію належить давньогрецьким мислителям. Категорія «політика» з часу її по-

яви у Давній Греції використовувалася на означення форм життя вільних і повноправних індивідів, а поняття «право», «закон» — як виразники свободи, регулятори взаємин у суспільстві вільних людей, як норми політичної справедливості. Ця політична ідеологія пройшла *шість головних етапів,* кожен з яких характеризує окремий напрям політичного мислення.

Етап античних, міфічних уявлень. Представлений аристократичною (гомерівською), демократичною (гесіодівською) та «холопською» (орфічною) думками. Загальна їх риса — спроба змалювати виникнення Всесвіту, людини, суспільства, держави з позицій релігійно-міфологічного світогляду.

Етап формування філософських поглядів на політичні процеси. Започаткований творчістю «семи мудреців» (кін. VII — поч. VI ст. до н. е.). Вироблені ними формули «чеснотам — свій, пророкам — чужий», «силою не роби нічого» (Клеобул); «дотримуйся доброчесності», «закон — це поєднання права і сили», «навчившись підпорядкуванню, навчишся керуванню» (Солон); «не погрожуй вільним, нема на те права», «не бажай неможливого», «пізнай самого себе», «слухайся законів більше, ніж ораторів», «підкоряйся законам» (Хілон); «не красуйся зовнішністю, а будь прекрасний справами», «вчи і вчись кращого» (Фалес); «не роби того, що не подобається іншому», «закон — втілення найвищої могутності», «володій своїм» (Піттак); «бери переконанням, а не силою», «говори доречно» (Біант); «демократія краще тиранії», «не карай злочинця, а попереджай злочин», «люби закони старі, а їжу свіжу» (Періандр) та ін. — покликані були стати моральною нормою співжиття.

Солон (640—559 до н. е.) завдяки рішучим реформам в економічному і державному будівництві ввійшов в історію як «батько» політичних революцій і родоначальник давньогрецької демократії. Приватна власність за його доби набула не лише легітимного характеру, а й стала вирішальною ознакою при визначенні політичних прав громадян, обсяг яких залежав від майнового цензу, а не від походження.

На розвиток політичної ідеології особливо вплинуло вчення Демокріта (470—366 до н.е.). Про справедливість у політиці як відповідність природі, про суспільство, державу і закони як штучні утворення людей внаслідок природного процесу, про політичний конформізм і моральну солідарність вільних громадян як необхідний компонент

«хорошої» держави. Демокріт доводив земне, а не божественне походження людини (з землі і води), суспільне, а не небесне походження права. У контексті тих ідей фігурували вчення Піфагора (580—500 до н. е.), Геракліта (530—470 до н. е.) та деяких інших давньогрецьких мислителів.

Етап появи раціоналістичних інтерпретацій політичного розвитку. Творцями їх виступили софісти, найяскравішими представниками яких були Протагор (481—411 до н. е.), Горгій (483—375 до н. е.), Гіппій (460—400 до н. е.), Антіфонт (V ст. до н. е.), Фрасімах (V ст. до н. е.) та ін. Їх творчість збіглася з третьою політичною революцією в Афінах.

Заслуга софістів в олюдненні суспільно-політичних явищ, започаткуванні світської теорії політики, держави і права, переміщенні людини з «периферійних позицій» у центр політичного життя, ставленні до неї як до «міри всіх речей», природної рівності людей, у тому числі й рабів, у розвитку демократичних поглядів.

Етап логіко-понятійного аналізу політичних інститутів і політичних процесів. Він пов'язаний з іменами Сократа (469—309 до н. е.) і Платона (427—347 до н. е.).

Аналізуючи проблеми державного життя, громадянських обов'язків, справедливості, права, Сократ вважав «мірою всіх речей» не людину, а Бога, що не завадило йому створити світську концепцію «об'єктивної сутності моралі, моральної політики, морального права». Справедливість, як і правда, мудрість, мужність, розсудливість, благочестя тощо — це одна з чеснот, а будь-яка чеснота — це знання, це морально-прекрасне. Добро і зло в політичній діяльності — наслідки наявності чи відсутності знання. Моральна політика неможлива без права, яке тотожне справедливості: «що законно, те й справедливо». Божественне, природне право і позитивне законодавство не протистоять, а, ґрунтуючись на критерії справедливості, доповнюють одне одного. Вітчизна і закони — понад усе. Державу й громадян пов'язують договірні стосунки. Політична свобода — це панування справедливих законів.

Найголовніші ідеї Платона сформульовані в його працях «Держава», «Крітій», «Політик», «Закони» та ін. Він заклав основу політичної філософії, розробив концепції ідеальної справедливої держави, політичної солідарності, колективізму і рівності, аристократії, тімократії, олігархії, тиранії, монархії, демократії та «істинного правління». Дав філософське обґрунтування понять полі-

тики, політичних знань, політичного мистецтва, політичної ідеології, державного устрою, форми державного управління, політичної свободи, справедливого закону тощо. Він передбачав розмежування влад, обґрунтування освіченого абсолютизму, геополітичного чинника, можливості рівності (егалітаризму, зрівняльного комунізму), розподілу праці, усуспільнення майна, скасування приватної власності, а також практичні пропозиції щодо системи державних органів, ієрархії державних службовців з визначенням компетенції кожного органу і посадових осіб, подальше осмислення природно-правової доктрини та причин появи держави, сутності людини, принципів консолідації суспільства, політико-етичних явищ тощо.

Ідеальна держава, за Платоном, є посередником між космосом і людською душею і виконує три функції (радницьку, захисну і ділову), які покладаються на три відповідні стани (правителів, воїнів і виробників). Вона дотримується принципу розподілу праці, зрівнює у правах жінок і чоловіків, встановлює для правителів і воїнів спільність майна, дружин і дітей, долає розкол на бідних і багатих, виводить на верхівку державного правління наймудріших і найблагородніших аристократів-філософів. Згодом він розглядав чотири стани громадян, рівних у межах кожного стану («нерівна рівність»). До громадян не зараховував рабів та іноземців. Платон виділяв 8 форм державного правління: 1) істинне правління; 2) законна монархія (царська влада); 3) незаконна монархія (тиранія); 4) законна влада небагатьох (аристократія); 5) незаконна влада небагатьох (олігархія); 6) законна демократія (на основі законів); 7) незаконна демократія (за відсутності законів); 8) тімократія (ненависний Платону тип владування).

Демократія — лад «приємний і різноманітний», але вона урівнює рівних і нерівних від природи людей, а тому переростає в тиранію — «панування найгіршого обранця народу, оточеного натовпом негідників». Справедливість у тому, щоб кожний стан займався своїм і не втручався в чужі справи («кожному — своє»). Політика — «царське мистецтво», засноване на знаннях і таланті правити людьми. Політичне мистецтво — це мистецтво плести політичну тканину, яка поєднувала б мужніх, щасливих, виважених і дружніх однодумців. Закони встановлюють для загального блага, і вони не можуть мати корпоративного характеру. Вони повинні обмежувати правлячих, свободу підпорядкованих, бути суворими, регламентувати пуб-

лічне й приватне життя людей. Наука про закони — найважливіша наука вдосконалення людини.

Етап започаткування емпірико-теоретичного підходу до вивчення політичних проблем і оформлення давньої політичної науки як специфічної галузі знань. Пов'язаний він з творчістю одного з найвидатніших мислителів — Аристотеля (384—322 до н. е.), який розглядав людину як об'єктивне начало всіх політичних явищ. Тому держава є організацією не всіх людей, а лише тих, хто може брати участь у законотворчій, судовій і військовій діяльності. Отже, держава, що виникла природним шляхом як найвища форма спілкування, — це «самодостатня для існування сукупність громадян». Нове розуміння категорії «громадянин» передбачало відповідне розуміння держави. За Аристотелем, це — політична система, втілена у верховній владі і залежна від кількості правлячих: один — монархія або тиранія; декілька — аристократія чи олігархія, більшість — політія або демократія. Кращими формами державного управління є ті, де правителі турбуються про загальне благо (монархія, аристократія, політія); гірші — де вони переслідують особисті інтереси. Ідеальна форма — політія — своєрідне переплетіння демократії та олігархії, де багаті змішуються з бідними завдяки формуванню середньої верстви населення, панує закон, всі громадяни дотримуються принципу рівності й мають багато рабів. Ремісники, торговці та «натовп матросів» громадянських прав не мають. Для запобігання політичних переворотів принцип рівності за гідністю правителі доповнюють принципом політичної справедливості — відносною кількісною рівністю. Звідси два види справедливості: розподільча (нерівна за гідністю) та зрівняльна, арифметична, яка застосовується у сфері цивільно-правових відносин. Політична справедливість можлива лише у стосунках між вільними, рівними людьми і втілюється у політичній формі владування. Справедливо й те, що «одні люди за своєю природою — вільні, інші — раби», але відносини між паном і рабом, як і сімейні стосунки, перебувають поза політичною сферою. Критерій справедливості — право як норма політичного спілкування індивідів, як відносна рівність: «рівним — рівне, нерівним — нерівне».

Право — політичний інститут, неполітичного права не існує. Воно складається з природного права, адекватного політичній сутності людини, й умовного права, встановленого людьми (позитивне право). Останнє Аристотель поді-

ляє на писане (закони держави) і неписане (звичаєве право). Насильство суперечить ідеї права. Законодавство — це політична діяльність, невід'ємна частина політичного процесу, а політичне правління — правління законів, а не людей. Якщо закон — явище політичне, то будь-які політичні інституції повинні мати правовий характер.

Своїм ученням Аристотель увінчує процес оформлення політичної теорії як «науки наук», започатковує розвиток політичної етики, політичної юриспруденції, вимальовує обриси майбутнього класичного конституціоналізму, обґрунтовує право народу на законодавчу владу, політичну сутність людини, співвідношення матерії і форми у політичних стосунках, місце і роль держави, права, всіх верств населення в політичному житті; закладає концептуальні засади теорій правової держави, розподілу влад, збагачує природно-правові доктрини, формує методологію дослідження політичних процесів.

Етап поступового занепаду давньогрецької державності під тиском Македонії і Риму (III—II ст. до н. е.). Цей період характерний злетом започаткованої Аристотелем політичної етики, об'єктом вивчення якої були природа, внутрішня структура, місце політичної моралі в системі політичних відносин і суспільному житті. Етика стала основою творчості Епікура (341—270 до н. е.) давніх стоїків — Зенона (336—264 до н. е.), Клеанфа (331—232 до н. е.), Хрісіппа (277—208 до н. е.).

З іменем Полібія (210—128 до н. е.) пов'язане започаткування політичної історії як науки («Всезагальна історія»). Історію людства він розглядав як закономірний, необхідний процес руху до нового за всезагальним світовим законом і розумом. Історія державності — природний процес у межах циклу: царство — тиранія — аристократія — олігархія — демократія — охлократія. Полібій детально аналізує сутність цих державних форм, причини занепаду одних та злету інших, визначаючи три головних (царство, аристократія, демократія), групуючи їх за протилежними ознаками: царство — з тиранією, аристократію — з олігархією, демократію — з охлократією. Найраціональніша форма держави — змішане правління царя, старійшин і народу (переплетення рис царства, аристократії й демократії). Ця ідея містить концепцію стримань і противаг: три влади не лише підтримують, а й перешкоджають одна одній, наштовхуються на протидію двох інших влад, що забезпечує державі стабільність. Це дає підстави вважати Полібія батьком не тільки політичної історії, а й теорії поді-

лу влад. Основа могутності держави — богобоязливість громадян, їх лагідність, покірність, на виховання яких спрямовувати добрі звичаї і справедливі закони. Полібій став одним з перших теоретиків автономії, маючи на увазі грецькі поліси, які у II ст. до н. е. один за одним втрачали незалежність.

З 146 р. до н. е. Греція була підпорядкована Римові, і могутній інтелектуальний струм мислителів Еллади пронизав і Римську Республіку, політична думка в якій розвивалася і на власній основі під відчутним впливом релігійних вчень і боротьби патриціїв та плебеїв, вільних і рабів.

Тогочасні політичні погляди містили Закони XII таблиць (451—450 до н. е.) з акцентом не на державних інституціях, а на особистих і майнових правах людини: законах Канулея (445 до н. е.), Ліцінія Столона та Секстія Латерана (367 до н. е.), Петелія (326 до н. е.), Гортензія (287 до н. е.), Фламінія (232 до н. е.), Тіберія і Гая Гракхів (133—123 до н. е.), інших нормативних актах, які захищали інтереси плебеїв, скасовували боргове рабство, регулювали питання громадянства, приватної власності, майнові (особливо земельні) відносини, правила судочинства, визначали повноваження «трьох влад» — монархічної (влада консулів), аристократичної (влада сенату) і демократичної (влада народу). У зв'язку з цим Полібій вважав, що Римську республіку можна водночас вважати і монархією, і аристократією, і демократією.

Власне політико-теоретична думка заявила про себе в Римі лише в I ст. до н. е. Її засновником вважають Марка Туллія Цицерона (106—43 до н. е.). У працях «Про державу», «Про закони», «Про межі добра і зла», «Про обов'язки» він суттєво розвинув ідеї про державу як республіку — справу народу, згуртованого спільними інтересами і згодою в питаннях права. Погляди Цицерона на форми держави, правління в основному збігаються з точкою зору Полібія, а вчення про рівність містить суперечливі гасла: а) «за природою всі ми подібні і рівні один перед одним», «між людьми ніякої різниці немає», «перед законом всі рівні», «вважати найбагатших людей найліпшими — огидно»; б) «рабство обумовлене природою», «рабський стан корисний», «рівність вільних несправедлива, коли при цьому не відрізняються ступені в соціальному становищі та гідності».

Справжній правитель має бути мудрим, справедливим, передбачливим, виваженим, красномовним, обізна-

ним з ученнями про державу, тямущим в основах права, готовим на все заради благополуччя держави. Бог зберігає такому правителеві спеціальне місце на небі.

Цицерон, виходячи з постулату «під дію законів підпадають всі», розробив проекти законів про релігію і про магістрати, які збагатили теорію державного управління. У них детально визначено повноваження державної буржуазії, міру її влади і міру покірності громадян. Він заклав правові засади міжнародного політичного спілкування, міжнародного права, сформулював принципи гуманного поводження з полоненими, необхідності дотримання міжнародних зобов'язань, поділу воєн на справедливі й несправедливі.

Після краху Римської республіки, з початком нової ери, популярними стали ідеї Сенеки (3—65 н. е.), Епіктета (50—140 н. е.), Марка Аврелія (121—180 н. е.) та інших римських стоїків, які в умовах посилення авторитаризму, правового свавілля проповідували політичну пасивність, індивідуалізм, космополітизм, фаталізм.

На думку Сенеки, природна держава з природним правом — це всесвіт, що базується на божественному началі, а люди, «рідні один одному», «співтовариші по рабству», підпорядковуються світовим небесним законам.

Епіктет дотримувався християнського принципу «чого не бажаєш собі, не бажай іншим», засуджував рабство і багатство.

Марк Аврелій розглядав державу як конформістичне утворення з рівним для всіх законом, вважав найважливішою цінністю свободу підданих.

Неабиякий вплив на подальший розвиток світової політичної думки справили римські юристи I—III ст. н. е.: Сабін, Гай, Папініан, Ульпіан, Модестин, Павло та ін. Вони підняли розуміння права і закону на емпірико-теоретичний, логіко-понятійний, концептуальний рівні, а політичні доктрини ввели в правовий контекст. Справедливість (юстицію) тлумачили як «волю віддавати кожному своє право». Значно вплинула на подальші політичні процеси і політичну теорію здійснена римськими юристами кодифікація імператорських конституцій, яких було кілька тисяч. Та найціннішою політико-правовою пам'яткою став Корпус юріс цивіліс — «Зведення Юстініана» (VI ст.). Саме воно виявилося наймогутнішим джерелом багатовікового запозичення засад римського права більшістю європейських країн, що відчутно вплинуло на еволюцію політичної думки та політичне життя.

Політичні вчення епох Раннього християнства і Середньовіччя

З I тисячоліття н.е. суспільно-політична думка на Сході й на Заході розвивалася переважно завдяки старанням представників богослов'я. Адже з економічним, політичним, моральним, інтелектуальним занепадом Греції та Риму земна держава поставала як втілення зла, беззаконня, несправедливості, терору, експлуатації, розбещеності. Така політична реальність створила сприятливі умови для бурхливого розвитку християнства.

Згідно з його ученням, людина — вершина творіння Бога, носій образу і подоби Божої, духовно-тілесна істота, що об'єднує матеріальне і духовне начала, вічна, безсмертна, раціональна, наділена даром творчості, вільна як перед Богом, так і перед дияволом. Вона відповідає за лад у світі та в самій собі. Але гріхопадіння Адама і Єви, гріхи їх нащадків порушили первісну богоподібність, невинність, і людина стала носієм гріховності. Першим переможцем гріховної сили став Ісус Христос, який приніс нове вчення, взяв на себе гріхи світу і врятував людство. Однак страждання у християнстві — не самоціль, а сила в боротьбі зі злом у собі та навколо себе. Призначення людини — не аскетичність, а самовдосконалення, законослухняність, виконання Божих заповідей і покірність церкві. Християнство виходило з ідеї свободи і рівності людей, закликало до вияву доброї волі, взаємного прощення, любові й справедливості незалежно від звань, станів, титулів, багатства і віку.

Якщо протягом перших трьох століть римські імператори нещадно нищили прихильників та послідовників християнства, то у 313 р., за царя Константина Великого, воно було проголошено пануючою релігією в імперії.

Хоча римські імператори вважали себе намісниками Бога на землі, необмеженими ніякими законами, церква все більше прагнула утвердити в суспільному житті зверхність духовної влади над світською. Єпископ Аврелій Августин (354—430) у праці «Про град Божий» виступав за верховенство церкви в політичному житті. Держава, на його думку, — сукупність людей, об'єднаних суспільними зв'язками, її зусилля повинні спрямовуватися не лише на задоволення земних потреб, а й на нищення ворогів церкви, запобігання злочинові проти Бога. Надмірне насильство небажане, але необхідне; рабство суперечить

природі людини, але встановлене Богом як покарання за гріхи; свобода волі приємна, але виражається лише в схильності індивіда до порочних дій; державна влада нічим не відрізняється від зграї розбійників, але політичну опозицію треба рішуче викорінювати.

Виправданням феодального устрою, що виявилося у формулі «церква — сонце, держава — місяць», позначені суспільно-політичні теорії схоластів, які вважали, що людина взагалі (як родове узагальнення) не існує, реальними є лише окремі особи. Англієць Ансельм Кентерберійський (IX ст.) — батько схоластики — використовуючи постулати логіки, доводив необхідність втілення Бога в людині. Француз Іоанн Солсберійський (XII ст.) високо оцінював роль римського права у вихованні людини, виправдовував тираноборство. Італієць Йоахим Флорський (XII ст.) засуджував насильство, яке назавжди переможе дух свободи, любові й миру. Німець Альберт Великий (XIII ст.) понад усе ставив совість людини, завдяки якій вона втілює універсальні принципи моральної поведінки.

Найпомітніша постать цього періоду — Фома Аквінський (1224—1274), домініканський теолог, автор праць «Сума проти язичників» та «Сума теології». Особистість він розглядає як найвище з творінь розумної природи. Якщо інтелект у Богові — сутність, то інтелект у людини — потенція сутності. Заперечуючи августиніанство (пріоритет інтуїції), залишаючись на позиціях релігійного догматизму, звертався до розуму, здорового глузду людини. Водночас поділяв людей на вищий клас — правителів, середній — воїнів, суддів, чиновників, вчених, священиків і дворян, нижчий — найманців, ремісників, «брудний люд». Природні закони, які водночас визначають і моральні норми, на його думку, поступаються і підпорядковуються законам вічним, божественному розуму, але не суперечать йому. Людські закони (право народів і позитивне право) можуть розходитись з природними, а божественні, відображені у Священному Писанні, виправляють недосконалість людських законів. Мета державної влади — забезпечити благо суспільної істоти — людини. Ідеал форми державного правління — влада одного (монархія). Фома Аквінський обґрунтовує право народу на скинення тирана, який порушує принципи справедливості. Церква має панувати над громадянським суспільством, духовна влада — над світською. Єретики підлягають смертній карі, а монахи-домініканці перетворюються на «псів Господа». Аквінський теоретично об-

ґрунтував необхідність інквізиції і розробив вчення про індульгенції.

Традиції класичної схоластики продовжували згодом монах-францисканець Вільям Оккам (1285—1349), французький схоласт Жан Буридан (1300—1358).

Провісником свободи совісті й права народу на законодавчу владу став у XIV ст. італійський мислитель Марсилій Падуанський (1280—1343), який вважав, що Євангеліє — не закон, а вчення, і тому щодо віри не може бути примусу, вона — справа совісті людини. Він першим у середньовічній політичній думці чітко розрізняв законодавчу і виконавчу влади, розвинув ідею суспільного договору, народного суверенітету. Водночас був прихильником станової монархії, поділу суспільства на дві станові категорії: 1) правляча категорія — духовенство, адміністрація і військові, до компетенції якої належать керівні суспільні функції; 2) підлегла категорія — землероби, ремісники і торгівці, які повинні турбуватися лише про особисті інтереси.

Державний організм, на погляд Марсилія, складається з двох частин: фізичної, до якої належать люди, та нематеріальної — законів, що тяжіють над суспільством. Римський папа не може претендувати на світську владу.

Новими рисами збагатив політичну ідеологію чеський мислитель Ян Гус (1371—1415), який виступав проти привілеїв священнослужителів.

У XVI ст. з початком занепаду феодалізму нав'язаний схоластикою аскетизм став поступатися культові людини, її інтересів і потреб, а божественне — природному, людському. Гуманізм тоді ще не був масовим, здебільшого він мав прихильників серед мешканців міст, представників інтелігенції, які в паростках нового ладу вбачали силу, здатну звільнити людину від середньовічного аскетизму. Нова епоха, що увійшла в історію під назвою Відродження (Ренесансу), символізувала передусім відродження і широке використання досягнень античної цивілізації.

Гуманісти-італійці слідом за Франческо Петраркою (1304—1374) засуджували політичний аскетизм, захищали ідею всебічного розвитку особистості, заперечували тиранію. Леонардо Бруні створює теорію республіканізму — найсправедливішого, на його думку, устрою суспільства, що є найголовнішою умовою реалізації свободи волі як свободи особистості. У XV ст. політичну ідеологію раннього гуманізму розвивають інші італійські мислителі, поглиблюючи поняття свободи особистості як

громадянської свободи, як політичного права обирати і бути обраним до владних структур, як рівність громадян перед законом, як визнання необхідності існування представницьких органів, виконавчої системи й авторитетного суду.

Найвагоміший внесок у політичну думку зробив італієць Нікколо Макіавеллі (1469—1527), який у трактатах «Государ», «Міркування на І декаду Тіта Лівія» протиставив теологічному розумінню державної влади юридичний світогляд. Вважаючи силу основою права, визначаючи поняття «держава» як загальний політичний стан суспільства, Макіавеллі стверджував, що людина втілює в собі злобність, агресивність, властолюбство, жадобу, брехливість, боязливість, малодушність, невдячність, зрадництво, лицемірство, ненависть, нестриманість тощо. Необхідність приборкання цих її рис і покликала до життя державу. Відстоюючи пріоритет світської влади, гостро критикував духовенство, а дворянство закликав знищити зовсім. Його ідеал державного устрою — сильна, жорстко централізована республіка, де владарюють представники народу, молодої буржуазії та виборний глава держави, який, враховуючи негативні якості людини, повинен бути «лисом, щоб бачити гадів, і левом, щоб нищити вовків». Для об'єднання суспільства правитель може використовувати будь-які засоби («мета виправдовує засоби»), навіть аморальність, нечесність, жорстокість, устрашіння, демагогію, наклепи, підступність, хитрість, віроломство тощо. Лише тоді республіка буде могутньою, виправдає своє призначення, коли правитель, відкинувши закони й принципи моралі, встановить правову авторитарну диктатуру «великого перетворювача». Держава, на думку Макіавеллі, — вищий вияв людського духу, а служіння державі — зміст, мета і щастя людини.

Сповідуючи і деякі гуманістичні ідеї, він неодноразово вказував на полярність інтересів бідних і багатих, висловлювався про справедливий і досконалий державний устрій, який повинен забезпечити політичну свободу людині, демократичне міське самоврядування. Мрія Макіавеллі — сильна республіка, яка гарантує своїм громадянам не лише розквіт свободи, а й рівність, привілеї, пом'якшення майнових відмінностей. Лише свобода і рівність, на його думку, здатні розвивати здібності особистості, втілювати у ній любов до загального блага і громадянські чесноти.

Ідеї всезагальної рівності людей, примітивного зрівняльного комунізму, усуспільнення майна, ліквідації приватної власності захищали ідеолог селянських мас у Німеччині Томас Мюнцер (1493—1525) і німецькі анабаптисти. Вимоги свободи мислення, свободи переконання, свободи совісті, рівності мирян і духовенства розвивав знаменитий діяч Реформації в Німеччині, фундатор однієї з найвпливовіших течій у протестантизмі Мартін Лютер (1483—1546). При цьому він заперечував тезу про свободу волі, протиставляючи її власному гаслу про рабство волі. Жорстоко полемізував з ним засновник християнського гуманізму Еразм Роттердамський (1469—1536) у працях «Про свободу волі», «Похвала глупоті», «Заступник» та ін. Його ідеали — освічена і гуманна монархічна влада, свобода духу, самоврядні міські громади, здоровий глузд, стриманість, миролюбність, простота. В Англії ідеї майнової рівності людей, скасування приватної власності як причини їх нерівності, урівняльного розподілу, заперечення багатства й експлуатації людини людиною, обов'язковості праці для всіх, виборності органів влади, віротерпимості, свободи совісті проповідував гуманіст і державний діяч Томас Мор (1478—1535). Аналогічні погляди на межі XVI—XVII ст. висловлював й італійський мислитель Томмазо Кампанелла (1568—1639).

У Франції після закінчення Столітньої війни на початку XVI ст. утвердився абсолютизм, який наштовхнувся на опір певної частини дворянства. А політична ідеологія французького суспільства розвивалася завдяки старанням переважно юристів. Один з них — засновник пуританства Жан Кальвін (1509—1564), який, систематизувавши вчення Лютера, запровадив нову форму церковної організації, а проголошену його попередником свободу совісті звів до рівня свободи від католицизму. Послідовники Кальвіна у Франції — гугеноти — виступили як опозиція королю й католицькій церкві. Розпочалися релігійні війни, під час яких народжувалася політична ідеологія кальвіністів — монархомахів (грецьк. monarchos — єдиновладдя, mache — боротьба). Виходячи з ідеї народного суверенітету і договірного походження влади, вони обґрунтували право на опір народів тиранам, право міських магістратів на відсіч монарху-тирану. Одним з виразників таких поглядів у XVI ст. був правознавець Франциск Готман, який доводив, що з давніх-давен народ обирав і скидав своїх королів і саме йому належить верховна влада. Ідеї народного суверенітету, права народу на збройне повстання, несу-

місності тиранії з природною рівністю і природною свободою сповідувало багато тогочасних мислителів Франції.

Доктрину суверенітету використовували і для захисту королівського абсолютизму. Наприклад, видатний французький мислитель Жан Боден (1530—1596) вважав, що суспільство формується під впливом природного середовища, а держава — кровногосподарських союзів, тобто сімей. Сформував вчення про суверенітет, який не може бути «змішаним», бо належить або королю, або аристократії, або народу. Це вільна від підпорядкування законам влада над громадянами і підданими. Суверен-монарх не підлягає законам, які видає сам. Він зобов'язаний лише поважати божественні, природні закони, дотримуватись недоторканності приватної власності. Демократія для Бодена ненависна, але й тиранію він не приймав, визнаючи право народу на опір тиранові аж до його вбивства. Майнова нерівність людей таїть у собі загрозу державних переворотів, яким монарх-суверен повинен запобігати.

Політична думка Нового часу

За Нового часу сформувалися основні національні школи високорозвинутої політичної думки, вдосконалювалися актуальні й для сьогодення політичні ідеї.

Англійська політична думка найвищого злету сягнула у творчості філософа і природознавця Томаса Гоббса (1588—1679) — автора знаменитого «Левіафану» й одного з головних фундаторів класичного лібералізму Джона Локка (1632—1704). На думку Гоббса, людина — не суспільно-політична істота, а егоїстична тварина («людина людині вовк»). Рівна від природи, вона отримує «право на все», яке в умовах суцільного егоїзму, честолюбства перетворюється на «право ні на що», на війну всіх проти всіх. Для формування стану «людина людині бог» виникає штучна інституція — держава, яка відбирає в індивідів природні права, окрім права на фізичне життя. Безмежні права держави зосереджуються в руках абсолютного монарха, а тому поділ влад на гілки неприпустимий, бо знову призведе до громадянської війни. Влада суверена-монарха не підлягає контролю, він — над законом. За Гоббсом, держава — це і є суспільство, а суспільство — і є держава, які підносяться над людиною.

Локк був виразником ліберально-конституційного (ліберально-демократичного) напряму англійської політичної

думки. У праці «Два трактати про державне правління» він першим серед мислителів на концептуальному рівні в ланцюжку «особа — суспільство — держава» поставив на перше місце особу (потреби й інтереси людини), на друге — потреби й інтереси суспільства і лише на третє — потреби й інтереси держави. Цей підхід згодом був покладений в основу політичної доктрини класичного лібералізму.

Держава, за Локком, виникла не внаслідок «війни всіх проти всіх», а з первісного миру і злагоди серед рівних і вільних людей для забезпечення цих природних, невідчужуваних прав і захисту приватної власності. Люди, передавши державі права, не втрачають їх. Держава оберігає такі права. А найдосконалішою формою держави є не абсолютна, а конституційна монархія. Гарантом запобігання в ній політичної сваволі щодо особи повинен бути поділ влад на законодавчу, виконавчу (в т. ч. і судову) та союзну (займається зовнішньою політикою). Такий поділ слід здійснювати на засадах і принципах верховенства закону, якому підпорядковуються всі, в т. ч. й законодавці.

Внаслідок революційних подій в Англії та концептуальної діяльності політичних мислителів з'явилися два нормативних акти, які справили неабиякий вплив на політичну думку — Хабеас корпус акт 1679 р. та Білль про права 1689 р. Разом з Великою хартією вольностей 1215 р. вони становили хоч і несистематизовану, але першу в світі юридичну конституцію держави і донині вважаються частинами сучасної неписаної Конституції Великобританії.

Вагомий внесок у розвиток політичної думки зробив французький правознавець, просвітник, один із засновників новітньої політичної науки Шарль Луї Монтеск'є (1689—1755). У своїх працях — «Перcидські листи», «Роздуми про причини величі римлян і їх занепаду», «Про дух законів» — він наголошує, що головне завдання держави — забезпечити людині політичні свободи (можливість робити все, дозволене законами, і не робити того, що законами заборонено, бо тоді такої свободи не буде ні для кого), і громадянські свободи (спокій духу, відчуття громадянської безпеки, запобігання необґрунтованим приватним і публічним звинуваченням індивіда, гуманне кримінальне законодавство, неухильне дотримання правил судочинства, недопущення деспотизму і зловживань з боку посадових осіб, суворе дотримання законів і непорушний режим законності).

Монтеск'є стверджував, що таке забезпечення політичних і громадянських свобод можливе лише за існування в державі незалежних одна від одної гілок влади — законодавчої, виконавчої та судової. Саме незалежність, а не розподіл функцій між ними, ставив Монтеск'є на перше місце, розуміючи, однак, що реально в політичному житті може йтися лише про незалежність суду. Але судову владу в державі не уособлює ніхто, і тому вона начебто позбавлена владних функцій. Для досягнення справжньої незалежності суддів Монтеск'є пропонує запровадити досвід Франції щодо купівлі-продажу суддівських посад, і «уособлення» цієї влади в присяжних (виборних народних представника, яких періодично скликають на спеціальні сесії). Незалежність законодавчої та виконавчої влади, за Монтеск'є, має відносний характер, бо насправді в системі стримувань та противаг існує своєрідна «незалежна залежність», коли одна влада не дає змоги іншій зловживати своїми функціями, що і є гарантією забезпечення прав і свобод громадян. Законодавчу владу, на його думку, має уособлювати двопалатний парламент, який складався б з нижньої — народної палати, депутати до якої обиралися б на основі всезагального виборчого права всім населенням, і верхньої — аристократичної палати, палати перів, члени якої призначаються з представників пануючих верств і передають посади своїм спадкоємцям. Такій моделі властиві відносна незалежність палат, розподіл їх функцій і стримування, позаяк обидві палати наділені правом призупинення або скасування рішень одна одної. Ухвалені парламентом закони обов'язкові для виконання виконавчою і судовою гілками влади, тобто законодавці мають пріоритет, але в тому разі, якщо самі підпорядковуються законам.

Найважливішою рисою виконавчої влади Монтеск'є вважав швидкість дій. А це можливо за умови, коли вона зосереджена в руках однієї особи — монарха. Для врівноваження законодавчої і виконавчої влади парламент перебирає на себе фінансові, військові й інші управлінські функції, одноособово вирішує, затверджувати чи не затверджувати конкретний нормативний акт. Монтеск'є припускає, що така система стримувань інколи паралізовуватиме діяльність парламенту і короля. Але обставини все одно змусять їх шукати узгоджені рішення.

На його думку, над політичними і громадянськими свободами індивіда нависає загроза не тільки тоді, коли різні види влад узурпує один державний орган або особа,

а й коли різні влади очолюють представники одного стану, однієї партії. Жодна з влад не повинна володіти повноваженнями скасовувати рішення перших двох, але кожна може призупинити ухвалу, яка суперечить законові. Іншими словами, гілки влади стосовно одна одної виконують ще й контрольні функції. Монтеск'є блискуче обґрунтував механізм забезпечення прав і свобод людини і громадянина, що інтегрувалися як з радикальними устремліннями молодої буржуазії, так і з консервативними прагненнями дворянства. Водночас він доводив, що скасування привілеїв панів, духовенства, дворянства, міщан призведе до деспотичної народної держави.

Монтеск'є обґрунтовано вважають засновником теорії правової держави, яку він розглядав з позиції географічної школи. Згідно з нею, найбільший вплив на правову систему конкретної країни («дух її законів») справляє клімат. У південних широтах спекота знесилює людей, робить боязливими, лінивими, схильними до неволі, до невідповідного природним правам і здоровому глузду рабства, до сприйняття деспотичної влади, втрати власної свободи і незалежності. Тому тут необхідні суворі закони, які б змушували людей до продуктивної праці під страхом покарання. Крім того, сприятливе землеробство за теплого й вологого клімату, родючого ґрунту паралізує волю громадян, які занурюються в індивідуальні справи, не прагнуть до більшої свободи. Народи, які мешкають у суворих північних умовах, як правило, загартовані в битвах за життя, у холоді й голоді, тяжкій праці. Вони войовничі, сміливі, роботящі, не схильні до рабства, наполегливо відстоюють свою державну незалежність, особисті права й свободи.

Окрім географічного середовища, на «дух законів» впливає густота населення, економічний рівень країни, віросповідання. Скажімо, мусульманство тяжіє до деспотії, християнство — до монархізму, католицтво — до необмеженої монархії, протестантство — до демократії. Ще відчутніше визначає «дух законів» форма політичного правління в державі («природа уряду»). Монтеск'є при цьому виокремлює три справедливі (правильні) форми держави — демократію, аристократію і монархію та одну несправедливу (неправильну) — деспотію. Прихильно він ставиться до демократії, якій властиве тяжіння суспільства до чеснот і загального блага. Головним для аристократії мислитель вважає помірність (невибагливість), а монархії — честь. Всім їм притаманні відповідні правові системи: для демо-

кратії важливо законодавчо закріпити рівність прав дітей при успадкуванні, заборонити накопичення багатств в одних руках; для аристократії — обмежити пишноти, щоб не викликати заздрощів у бідних; для монархії — зберегти власність, підтримати багате дворянство як силу і велич держави. Деспотія ж тримається на страху, свавіллі, закони їй не потрібні, бо деспот руйнує суспільство і спотворює природні права людини. Форма держави визначає не лише «дух законів», а й характер зовнішньої політики: для республіки — мир і поміркованість, для монархії — войовничість. Неабияке значення для держави має розмір її території: малій республіці загрожують завойовники; велика монархія здатна протистояти їм, але схильна до загнивання зсередини, до деспотизму. Тому невеликим державам доцільно об'єднуватись у федеративні утворення, де можна буде використати переваги малих і великих країн.

У політичній думці Нового часу особливе місце належить німецьким мислителям Іммануїлу Канту (1724—1804) і Георгу-Вільгельму-Фрідріху Гегелю (1770—1831).

Кант у працях «Ідеї загальної історії з космополітичної точки зору», «До вічного миру», «Метафізичні начала вчення про право» та інших виклав основи німецької школи суспільного договору, природних прав людини, правової держави, нормативізму, громадянського суспільства, свободи особистості, співвідношення свободи, права і моралі, взаємовпливу моралі, права і держави, поділу влади, мистецтва політичного управління народом, зовнішньої політики. Пріоритетне місце в його політичному вченні посідає людина як істота емпірична (підпорядковується закону причинності й не може бути вільною) і як «річ у собі» (цілковито вільна і діє згідно з законами свободи, моралі). Кант формулює правила «категоричного імперативу» — морального закону: «Поводься так, щоб максима твоєї поведінки могла бути водночас і принципом усезагального законодавства».

За Кантом, людина може бути засобом тільки для досягнення відносної мети, а сама по собі є абсолютною метою, втіленням гідності, чистої свободи волі, волі в собі й для себе, незалежно від походження, становища в суспільстві; втіленням чеснот (вічних правил моралі), правил, однакових для всіх часів і народів. Мета людства — розвиток і здійснення свободи, громадянської рівності й справедливості, створення громадянського суспільства. Мета громадянського суспільства — щастя громадян, втілення принципу самоцінності кожної особистості. Мета

держави — торжество ідеї права. Держава має бути правовою, де влада належить суверенному народу, але політичних прав у ній позбавлені «пасивні» громадяни (жінки, слуги, наймані робітники, підмайстри, матроси та ін.). Право не залежить від суспільних відносин, має у своїй основі природний усезагальний закон свободи, що є моральним законом, який повинні поважати всі, підпорядковуючись моральному обов'язку. Якщо ж особа керується іншими мотивами або нормами, такі дії будуть не моральними, а легальними — підпорядкованими праву, яке поділяється на природне і позитивне, публічне і приватне.

Форми політичного правління Кант поділяє на деспотичні, автократичні, аристократичні, демократичні та республіканські, віддаючи перевагу автократії — абсолютній монархії за наявності «короля з великим злетом душі, котрий вміє загнуздувати себе справедливістю». Демократія — «дуже складна» форма політичного правління. Перехід від абсолютної до конституційної монархії бажаний, але тільки за мирного реформування і дарування народу основного закону монархом. Поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову слід здійснювати на основі взаємопідтримки і координації владних гілок, а не на основі стримувань і противаг. Мирне реформування державної влади має проводити виконавча влада. Однак жодна з них не може бути власником, бо захопить все майно. Найголовніший обов'язок державної влади — охороняти приватну власність громадян.

У сфері міжнародної політики Кант обґрунтовував принципи дотримання договорів, територіальної цілісності, невтручання у внутрішні справи інших держав, правомірності оборонних війн, недопустимості застосування жорстоких засобів ведення бойових дій, поводження з військовополоненими, шпигунства, таємних вбивств, пограбування мирного населення тощо. Визнаючи право народів на вічний мир, він висунув ідеї нейтралітету, обґрунтував право коаліцій, право гарантій у міжнародних відносинах. Його думки про всесвітнє громадянство, всесвітню федерацію незалежних і вільних держав і нині мають прихильників.

У науковому доробку Гегеля найбільше значення для історії політичної думки мають праці «Філософія права», «Філософія історії», «Філософія духу», «Феноменологія духу», «Про виборчі реформи в Англії», «Звіт станового зібрання королівства Вюртемберг», «Компетенція Німеч-

чини» та ін. Своє політичне вчення Гегель вибудовує за трьома аспектами діалектичного розвитку духу: суб'єктивний дух — об'єктивний дух — абсолютний дух; розглядає проблеми політики, права, держави, суспільства в площині об'єктивного духу, який аналізує з позиції духу абсолютного.

Гегель, заперечуючи традиційні природно-правові схеми та концепції суспільного договору, висунув власне бачення особистості, громадянського суспільства, держави, міжнародних політичних відносин. Історія, за Гегелем, переслідує мету еволюції свободи особистості у громадянському суспільстві, внаслідок чого «світовий дух» починає уявляти себе абсолютно вільним, історія «стає прогресом» в усвідомленні свободи і поділяється на такі етапи: давньосхідний, коли народи знали, що свобода належить одному; давньогрецький і давноримський, коли народи знали, що свобода належить групі людей; сучасний німецький, коли народи знають, що свобода належить усім. Людство проходить ступінь розвитку, де його природну єдність втілює сім'я. Виникнення великої кількості сімей покликало до життя громадянське суспільство. Найвищу природну єдність індивідів, що примирює і знімає всі суперечності, втілює держава. Народ, який не створив власної держави, є позаісторичною людністю. Необхідна передумова її виникнення — зародження «народного духу».

Громадянське суспільство, на думку Гегеля, — це суспільство власників. До нього належать вільні індивіди, котрі взаємодіють між собою в процесі реалізації власних потреб та інтересів переважно в суспільно-економічній сфері. Громадянське суспільство поділяється на стани (корпорації), охоплює поліцію і судові установи. У ньому всі рівні юридично, за національністю, віросповіданням, але нерівні від природи, у соціальних взаєминах, у настроях, думках, обдарованнях, знаннях тощо. Нерівними є чоловік і жінка, тварина і рослина. Держава — вінець розвитку моральності. Як серцевина сім'ї та громадянського суспільства, вона передує їм, втілює їх єдність, знімає суперечності. Як найцінніший продукт об'єктивного духу, а не суспільного договору, держава синтезує суб'єктивне й об'єктивне в народному русі, стає носієм абсолютного духу і відповідає змістові абсолютної ідеї. Держава не може бути засобом служіння громадянам і суспільству, бо вона є засобом панування, найвищою з усіх цілей. Її авторитет має безумовний божественний харак-

тер. Держава займається сферою політичної діяльності; загальнообов'язковими, об'єктивними і раціональними законами та власними інституціями забезпечує реалізацію прав і свобод громадян. Сутність держави — суверенітет, поділений між монархом і народом. Саме суверенітет дає їй змогу безмежно панувати над собою і над громадянським суспільством. Державна влада поділяється на законодавчу (депутати представляють і захищають інтереси станів), виконавчу (здійснюється урядом) та правлячу (втілює єдність законодавчої і виконавчої влади в особі монарха, який спирається на закон і поважає права та свободи підданих).

Значне місце Гегель відводив «зовнішньому державному праву», відкидав кантівську ідею «вічного миру», бо він «розбещує націю», виправдовував війни, завдяки яким, на його думку, вирішують «суперечності суверенітетів», охороняють нації від «застоїв та загнивання». На цій підставі його вважають теоретиком німецької національної державності, апологетом прусського шовінізму, предтечею тоталітарних режимів XX ст., критикують за зверхнє ставлення до «нижчих» народів, у т. ч. слов'ян, тощо.

Ідеї Гегеля справили значний вплив на Карла Маркса (1818—1883) і Фрідріха Енгельса (1820—1895) — німецьких політичних мислителів, основоположників однієї з найвпливовіших течій політичної думки в новітній історії людства — марксизму.

Стрижневі політичні ідеї марксизму: 1) істинне народовладдя можливе за скасування приватної власності на основні засоби виробництва, їх усуспільнення та подолання всіх інших видів відчуження; 2) досягнення в суспільстві повної соціальної справедливості, побудова його на соціалістичних засадах можливі або мирними засобами, або шляхом збройного повстання народу; 3) визначальними в політичному розвитку людства є матеріальне виробництво, стан продуктивних сил і виробничих відносин, взаємодія базису і надбудови, соціальне буття, класова боротьба тощо; 4) головною умовою перемоги революції та переходу до соціалізму є диктатура пролетаріату; 5) авангардом робітничого класу має бути комуністична партія, мета якої — завоювання політичної влади; 6) робітничий клас і його партія у своїй діяльності повинні керуватися гаслом «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», тобто принципом пролетарського інтернаціоналізму; не може бути вільним народ, який пригнічує інші народи; 7) державні й правові відносини мо-

жуть бути зрозумілими з матеріальних відносин, не закон — фундамент для суспільства, а суспільство — фундамент для закону; 8) громадянське суспільство — це сама людина в її суспільних відносинах, воно складається не з окремих індивідів, а відображає сукупність зв'язків і відносин, у яких індивіди перебувають один щодо одного; держава — механізм економічно наймогутнішого класу, який панує і політично, але вона не є силою, зовні нав'язаною суспільству, а продуктом суспільства на певній стадії розвитку і прагне стати над суспільством; право — возведена в закон воля правлячого класу, зміст якої визначається матеріальними умовами життя такого класу; політична влада — організоване насилля одного класу для пригнічення іншого; 9) буржуазний конституціоналізм, буржуазний парламентаризм, буржуазне всезагальне виборче право — формальні, урізані, а часом і фіктивні, а тому непридатні для побудови нового суспільства; 10) одне з головних завдань революції — зламати буржуазну державну машину й організувати її за типом Паризької комуни, поєднавши в одному органі функції законодавчої і виконавчої влади; 11) пролетаріат не задовольняється рівністю перед законом, бо потребує рівності громадянської, економічної, але не дрібнобуржуазної «зрівнялівки»; 12) центральне питання будь-якої революції — питання влади, революція є локомотивом історії, вищою формою класової боротьби і повинна бути перманентною, повстання — є революційне мистецтво, скидаючи будь-яку стару владу, революціонери не можуть спиратися на старі закони; 13) творцем історії є народ, а не герої, видатні особистості; 14) комуністична суспільно-економічна формація має дві фази — соціалізм і комунізм; 15) у комуністичному суспільстві не буде приватної власності, експлуатації людини людиною, держава й право поступово відімруть, поступившись громадянському самоуправлінню, класи будуть знищені, згодом зникнуть національні відмінності, протилежність між розумовою та фізичною працею, містом і селом, праця стане першою потребою життя, запанує повна соціальна рівність і принцип «кожний — за здібностями, кожному — за потребами», людство здійснить стрибок з царства необхідності до царства справжньої свободи, де вільний розвиток кожного стане умовою вільного розвитку всіх.

Англійські та французькі мислителі й революціонери XVII—XVIII ст. справили величезний вплив на політичні погляди Бенджаміна Франкліна (1706—1790), Томаса

Пейна (1737—1809), Джорджа Вашингтона (1732—1799), Джонса Адамса (1735—1826), Томаса Джефферсона (1743—1826), Джеймса Медісона (1751—1836), Олександра Гамільтона (1757—1804) та інших американських просвітників, багато з яких були ідейними натхненниками першої американської революції 1775—1783 рр., засновниками США. Відчутним був і їх зворотний вплив на європейські процеси, зокрема на французьку революцію, завдяки участі у творенні видатних політичних документів — юридичних конституцій окремих штатів, Декларації незалежності 1776 р., Статей конфедерації 1777 р., Конституції США 1787 р. та ін.

Республікансько-демократичну течію американської політичної думки представляли Б. Франклін, Т. Пейн і Т. Джефферсон, які сформували засади новітнього американського конституціоналізму, політичну доктрину незалежності північно-американських колоній, висловили розуміння процесу політичної історії, рішуче заперечували інститути рабовласництва й работоргівлі, обґрунтовували американський конфедералізм і демократизм, своє бачення природних прав людини й суспільного договору, відстоювали принципи всенародного суверенітету, всезагального виборчого права, миролюбивої зовнішньої політики, пріоритету людини над громадянським суспільством, а громадянського суспільства — над державою, верховенства закону, правової держави, проголошували право народу на революцію. Саме Т. Джефферсон класичну ліберальну формулу прав людини, сформульовану Д. Локком, «життя, свобода і власність», замінив на «життя, свобода і право на щастя».

Дещо інших політичних поглядів дотримувались американські федералісти — Дж. Адамс, Д. Медісон, О. Гамільтон та ін. Демократичну республіку вони розглядали як етап на шляху до встановлення конституційної монархії, обґрунтували доктрини політичного ізоляціонізму, не завжди з належною шаною ставились до прав людини, віддаючи перевагу інтересам держави, проповідували ідеї цензового виборчого права. Але їх заслугою є боротьба зі становим поділом суспільства і становими привілеями, перенесення ідей Локка й Монтеск'є про поділ влад на американський ґрунт, розробка форм і методів політичного збалансування владних гілок, їх структури і компетенції, шляхів зміцнення центрального федерального уряду, принципів судочинства, захист інтересів і свобод великих підприємців, пошуки засобів політичного комп-

ромісу. Завдяки майстерному володінню цим мистецтвом американська традиція вважає батьком Конституції США Д. Медісона, який знаходив компромісні варіанти не лише у її формулюваннях, а й у процесі її ратифікації штатами.

Отже, політичні вчення Нового часу, підсумувавши попередні досягнення громадсько-політичної думки та всебічно висвітливши проблему примирення через політику держави й суспільства, заклали основи формування й розвитку новітньої політології.

Запитання. Завдання

1. Назвіть основні причини появи перших міфологічних тлумачень влади й держави.
2. Що нового в учення про політичну владу й державу вніс Аристотель?
3. У чому виявилася суперечливість політичних поглядів Авреліа Августина?
4. Співставте погляди на людину та її політичну діяльність Н. Макіавеллі й І. Канта.
5. Сформулюйте основні ознаки схожості й відмінності у політичних ідеях представників різних національних шкіл політичної думки Нового часу.
6. Запропонуйте власний варіант порівняльного аналізу політичних ідей Давнього світу, Середньовіччя й Нового часу за такими параметрами: поєднання політики й моралі, функціонування держави, здійснення державної влади, відносини панування-підпорядкування.

Теми рефератів

1. Проблеми управління державними справами у громадсько-політичних поглядах Конфуція.
2. Політичні ідеї Фоми Аквінського.
3. Доктрина державного суверенітету Жана Бодена.
4. Ідеї розвитку громадянського суспільства в політичних концепціях мислителів Нового часу.
5. Теорія правової держави в політичному вченні Іммануїла Канта.

Література

Аристотель. Политика. Афинская полития. — Т. 4. — М., 1997.
Гегель Г.-В.-Ф. Политические произведения. — М., 1978.
Гегель Г.-В.-Ф. Философия права. — М., 1990.

Гоббс Т. Левіафан. — К., 2000.
Кант И. Собрание сочинений в шести томах. — М., 1963—1966.
Локк Дж. Два трактата о правлении // Сочинения. — Т. 3. — М., 1987.
Макиавелли Н. Государь. — К., 1990.
Монтескье Ш. О духе законов. — М., 1995.
Платон. Держава. — К., 2000.
Бергев А. А. Политическая мысль древнегреческой демократии. — М., 1966.
Галанза П. Н. Учение И. Канта о государстве и праве. — М., 1960.
Данэм Б. Герои и еретики. Политическая история западной мысли. — М., 1967.
Мироненко О. М. Проблема прав і свобод людини у давній політико-правовій думці. — К., 1995.
Переломов Л. С. Слово Конфуция. — М., 1992.
Ручка А. А., Танчер В. В. Очерки истории социологической мысли. — К., 1992.
Семенов В. Г., Шульженко Ф. П. Формування ідеї громадянського суспільства та правової держави в західноєвропейській філософії XVII—XVIII століть. — К., 1995.
Фролов Э. Д. Факел Прометея. Очерки античной общественной мысли. — Л., 1991.

1.4. Зародження і розвиток політичної думки в Україні (X — початок XX ст.)

Вона народилася й розвивалася в гущі загальнолюдських знань щодо форм і функцій політики і влади, політичних інститутів, політичної ідеології й культури, політичної стратегії і тактики, інших політичних явищ і цінностей. Об'єктивно особливий взаємозв'язок поєднує українських мислителів з російськими, білоруськими, а згодом польськими, єврейськими, австрійськими та іншими мислителями сусідніх націй і народів.

Зародження і розвиток української політичної думки є невід'ємною частиною національної інтелектуальної скарбниці. З'ясування передумов цього феномена, аналіз провідних ідей, сформульованих визначними українськими мислителями на стадії еволюції національної суспільно-політичної, морально-етичної традиції у період з X до початку XX ст., має велике значення для з'ясування поступу національної духовної культури, процесу формування сучасних державотворчих орієнтацій.

Еволюція політичних ідей від Київської Русі до козацько-гетьманської держави

Перші писані пам'ятки наших вітчизняних пращурів, що дійшли до сучасних поколінь українського народу, припадають на X—XI ст., тобто вони майже на 4 тисячо-

ліття «молодші» від ранніх давньоєгипетських і шумерських текстів, на 2,5—3 тисячі років — від індійських «Вед», китайських «Шуцзін» та «Шіцзін», вавилонських законів Хаммурапі, на 1,5—2 тис. — «Іліади» й «Одіссеї», Біблії та «Авести», конфуціанської «Лунь юй» і каутільської «Артхашастри», платонівської «Держави» й аристотелівської «Політики», на тисячу років — від політичних постулатів Цицерона і вчення Ісуса Христа.

Наші предки пройшли власний шлях стихійного та організованого кочівництва, матріархату, патріархату, племінної організації, язичницьких вірувань і первісної військової демократії. Знали сучасні українські землі найвищу державно-полісну еллінську культуру, римські традиції, «демократичні» царства скіфів, державні утворення протоукраїнських слов'янських племен, вплив на первісні політичні процеси готів, гунів, аланів, аварів, хозарів, варягів, угрів, печенігів, половців та інших чужинців. Київське князівство, що виникло в середній течії Дніпра на межі VIII—XI ст., стало згодом політичним осередком величезної імперії — Руської (Київської) держави.

На рубежі XII—XIII ст. естафету національного державотворення прийняла Галицько-Волинська земля, але в середині XIV ст., не витримавши ударів численних зовнішніх ворогів, вона на шість століть була відірвана від материзни і перетворилася на поневолену провінцію то Польщі, то Угорщини, то Австрії. Та й сама вітчизна була пошматована між татаро-монголами, Литвою, Польщею, Оттоманщиною, Кримським ханством і Московщиною. Новий етап державного будівництва започаткувало у XVI ст. козацтво, створивши за дніпровськими порогами Запорозьку Січ, яка згодом стала політичним осередком боротьби за національно-державницьку ідею, реалізовану в середині XVII ст. Б. Хмельницьким у формі Гетьманщини.

Українська думка еволюціонізувала протягом цих семи—восьми століть у руслі європейської традиції переважно як богословська думка, конкретніше — як ідеологія православ'я, бо вже через 66 років після Хрещення Русі (у 1054 р.) стався остаточний розрив між західною і східною християнськими церквами.

Джерелом світорозуміння духовних мислителів Київської Русі були Старий та Новий Заповіти, релігійні постулати отців церкви Афанасія Александрійського, Василя Великого, Григорія Богослова та Іоанна Златоуста.

Завдяки священнослужителям-літописцям дійшла до сьогодення і давньоруська міфологія, відомості про найважливіші історичні події, тексти деяких політико-правових документів світського характеру — договори Русі з Візантією X ст., «Руська правда». Вони закріплювали характерні для тих часів політичні принципи панування сили в державі, станового поділу людей на повноправних, неповноправних і безправних, недоторканності приватної власності, божественного чи напівбожественного походження влади князя тощо. Чимало політико-правових норм «Руської правди», як і церковні устави Володимира Великого та Ярослава Мудрого, виходили з біблійного П'ятикнижжя Мойсея, Еклоги — візантійського законодавчого зведення VIII ст., Закону Судного людям — південнослов'янської переробки Еклоги, Прохірону — візантійського зведення законів IX ст. У церковних уставах князі добровільно йшли на деяке обмеження своєї влади, визнаючи зверхність Бога, тобто божественних, природних законів, хоч прямо про це й не йшлося.

В XI ст. жили і творили засновники чернецтва в Україні-Русі й Печерської лаври Антоній та Феодосій. Їхні духовні надбання розвивали при переробці найдавніших літописних зведень 30—40 років XI ст. ігумен Никон, диякон Нестор-літописець та ігумен Сильвестр у «Повісті минулих літ». Цей видатний твір охоплює найважливіші події від біблейського потопу до започаткування християнства на Наддніпрянщині апостолом Андрієм Первозванним, від розселення народів — до політичного гуртування слов'янських племен, їх перших політичних провідників, приходу варягів, виникнення власної державності тощо.

Найвидатнішим з тогочасних політичних мислителів був київський митрополит Іларіон (XI ст.), який у праці-проповіді «Про закон і благодать» виступив проти рабства, за мир, злагоду між народами, вважаючи їх рівними між собою, за політичну самостійність Київської Русі; відкинув закони іудеїв як такі, що порушують природну рівність і свободу людини, закріплюють богообраність лише одного народу, закликав підпорядкуватись не такому закону, а благодаті, тобто євангельським істинам, що скасовують рабство, славлять доброту людини, роблять церкву вірною служницею держави і князя.

У літописаннях духовенства збереглися й інші цікаві пам'ятки XI—XIII ст.: «Збірник Святослава», лист Володимира Мономаха до Олега Святославича, його «По-

вчання дітям», послання Митрополита Никифора Володимиру Мономаху, митрополита Клима Смолятича пресвітеру Фомі, «Слова» Кирила Туровського. Ці твори порушують проблеми політики, мистецтва державного управління, моралі, соціально-економічного становища людей. Автор «Слова про Ігорів похід» першим на Русі висловив думку про виникнення держави на ґрунті суспільного договору між князем і народом.

Обстоюваннями духовних цінностей сповнений Києво-Печерський патерик (1215—1230). Судити про людей не за багатством, а за розумом, наближаючи до себе мудрих і справедливих, закликає князів «Моління Данила Заточника» (кін. XII — поч. XIII ст.). За впровадження високоморальних стосунків ратував у повчаннях архімандрит Києво-Печерського монастиря Серапіон Володимирський.

Патріотичним прагненням єднання руських земель навколо Києва, закликом до сильної, централізованої політичної влади князів проникнутий Галицько-Волинський літопис (1201—1292). У ньому значну увагу приділено постаті Данила Галицького, настроям боярства, міжнародним політичним відносинам Галицько-Волинської землі з сусідніми державами.

Під час перебування більшої частини українського народу під зверхністю Литви і Польщі (XIV—XVII ст.) «шляхетська демократія» орієнтувалася на «Руську правду», приписи якої діяли до середини XV ст. Князівські та королівські привілеї, які поширювалися на спольщену еліту, були закріплені в конституціях польського сейму, що діяв з 1446 р., у Судебнику Великого князя Казимира 1488 р., у Литовських статутах 1529 р., 1566 р., 1588 р., які разом із Саксонським зерцалом і деякими іншими джерелами німецького права були нормативною основою політико-правової системи і Великого князівства Литовського (до Люблінської унії 1569 р.), і Речі Посполитої, а у XVIII — на початку XIX ст. зумовили кодифікацію українського права.

Незаперечним свідченням волевиявлення та демократичного політичного устрою стала поява в XVI ст. козацтва (вільних людей), яке вважало себе рівним як у політичних, так і в економічних правах, вирішувало всі питання, втілюючи у своє буття політичну демократію та первісно-комуністичні засади.

У XIV ст. значний вплив на українську думку справила офіційна доктрина Константинопольської церкви,

автором якої був візантійський церковний діяч Григорій Палама, пропагуючи аполітичність, досягнення свободи в аскетизмі, послушанні. Його послідовники в Україні — Кипріян Святитель, Григорій Самалат та інші — оспівували зверхність божественної влади над світською, церкви над державою, неприпустимість втручання князів і королів у церковні справи, підносили роль ченців у суспільно-політичному житті, готували основу для єднання Грецької та Римської церков. Такої позиції дотримувався митрополит Мисаїл — автор «Послання» до папи Сікста IV, а також львівський канонік-єзуїт Петро Скарга, православні духовні служителі Михайло Рогоза, Кирило Терлецький, Іпатій Потій, зосереджуючись на обґрунтуванні Брестської унії.

У цей час на захист православ'я виступили князь Кирило Острозький, єпископи Георгій Балабан, Михайло Копистенський та інші політичні церковні діячі, які надали нового дихання полемічній літературі. Одним з найяскравіших представників цього напряму літературно-політичної творчості був Іван Вишенський (1545—50 — після 1620). Полемізуючи з П. Скаргою, він обстоював суспільство як засновану на принципах первісного християнства соборну громаду, гостро критикував тогочасний політичний лад, закликав до боротьби з тиранією, пропагував природну рівність людей, колективізм, виступав за усуспільнення майна, вбачав головне призначення влади, яке належить Богові, а не царям і королям, в утвердженні законності й справедливості.

Богослов Христофор Філалет (р. н. і см. невід.) ратував за скасування станового поділу суспільства, налагодження стосунків між володарем і підданими на засадах природних прав і суспільного договору, визнання шляхтою політичних прав людей, а не хизування удаваною демократією. Численні православні братства і братські школи у XVI—XVIII ст. дали світові практичні зразки організації громад на засадах рівності, свободи і справжнього братства. Згодом вони розвинулися в колегії, академії — центри розвитку національної культури, освіти і науки. Братські школи виховали для української суспільної думки нову плеяду мислителів. Йов Борецький — автор «Апполеї апології», Захарій Копистенський — автор «Палінодії», «Книги про віру», «Книги про правдиву єдність» одними з перших почали осмислювати категорію етнічної свободи українства, шукати шляхів звільнення з-під польського гніту. Брати Степан та Лаврентій Зизанії виступали за

природну рівність людей, відокремлення церкви від держави, за свободу совісті тощо. Кирило Транквіліон-Ставровецький у «Зерцалі Богословія» змалював «золотий вік» ще до того часу, як диявол посіяв гординю і позбавив людей природної та божественної рівності.

У 1620 р. зусиллями гетьмана Петра Сагайдачного було відновлено київську православну митрополію. Один з перших київських митрополитів Петро Могила (1596—1647) у політичних творах «Анфологіон», «Літос, або камінь» та інших закликав світських можновладців до турботи про підданих, підпорядкування законам і чеснотам, рівноправ'я православ'я і католицизму. Найважливішою ж його заслугою стало заснування Лаврської школи, Київської колегії, що згодом перетворилася на Києво-Могилянську колегію (академію) — кузню українських мислителів і державних діячів.

Якщо один з перших ректорів Києво-Могилянської колегії Сильвестр Косів був противником політичної орієнтації на Москву, що простежується в його творі «Патерікон», то його наступники Інокентій Гізель, Лазар Баранович, Іоаникій Галятовський, Феодосій Сафонович були послідовними політичними прихильниками зближення з Росією, обґрунтовували єднання східно-слов'янських народів.

І. Гізель у праці «Мир з Богом людині» обумовлював такий союз вимогами до російського царя надати політичні права і свободи людові, церковну автономію Україні. Л. Баранович («Меч духовний», «Труби словес проповідних») виправдовував становий політичний устрій і соціальну нерівність у суспільстві. І. Галятовський («Ключ розуміння», «Небо нове», «Скарбниця потрібна») засуджував уніатство, іслам, іудаїзм та інші релігії. Ф. Сафонович («Хроніки з літописів стародавніх», що й лягла в основу «Синопсису») обстоював ідеї договірного походження держави, пріоритет природних прав людини.

За 200 років до скасування кріпацтва за повне звільнення селян від панщини, заборону смертної кари, мир між народами, свободу совісті, свободу творчості виступав А. Вишоватий. Ігумен Афанасій Берестейський з трибуни польського сейму вимагав у короля Володислава IV повернення прав православній церкві, свободи православ'я. Права людини відстоювали київські митрополити Й. Нелюбович-Тукальський, екзарх царгородського патріарха в Україні А. Винницький, один із засновників вітчизняної політичної філософії Й. Кроковський та інші.

Довго сидів за ґратами за пропаганду ідеї возз'єднання Закарпаття з усіма українськими землями священик-полеміст Михайло Андрелла. Соціальну рівність пропагував засновник Чернігівської колегії єпископ Іоанн Святитель. Високу моральність, скромність, доброзичливість відстоював автор понад 20 праць, найвідомішою з яких є «Книга житій святих (Четьї Мінеї)», Данило Туптало.

Митрополит Стефан Яворський (1658—1722) у творах «Камінь віри», «Знаменіє пришестя антихриста та кінця світу» активно проповідував промосковські настрої, заперечував ідею державності України, протестантизм, пропагував станову нерівність, поділяючи суспільство на чотири колеса: колесо князів, бояр, вельмож і царських радників; колесо військових; колесо священнослужителів; колесо селян-землеробів, міщан, купців, художників та ремісників. Самодержавна влада, прибічником якої він був, тримається на перших трьох колесах, а четверте — «скрипляче, ледаче і скигляче». Цар покликаний панувати над тілом людини, а церква — контролювати душу. В останні роки життя С. Яворський почав відходити від авторитаризму, схиляючись до етико-гуманістичних поглядів.

Глашатаєм високої моралі, людських чеснот, захисником бідних і знедолених увійшов в історію намісник Троїцько-Сергієвської лаври, а згодом єпископ Білгородський Іосааф Святитель. Оборонцем суспільних і релігійних прав православної меншості на Правобережжі України був Матвій Значко-Яворський.

Водночас із богословською еволюціонізувала і світська політична думка, хоч такий поділ є умовний, позаяк більшість духовних служителів впливала на політичне життя суспільства, а представники світської влади були глибоко віруючими людьми, сповідували богословські традиції, біблійні заповіді. До того цілковито світські погляди на політичні процеси висловлювали і деякі релігійні сановники.

Духом італійського Ренесансу пройняті твори Юрія Дрогобича (бл. 1450—1494), котрий глибоко вивчав політичне життя Італії. Його сповідували учасники львівського «двору гуманістів» — першого українського політичного клубу, який підтримував активні стосунки із вченими Італії, Німеччини, Угорщини, Польщі та Литви.

Майже за 100 років до Г. Гроція та Т. Гоббса на основі еллінських філософських уявлень, вчення Аристотеля вдався до дослідження політичних інститутів і політичних процесів священик-гуманіст Станіслав Оріховський

(1513—1566). У його працях «Про природне право», «Настанови польському королю Сигизмунду Августу», «Польські діалоги політичні» проглядаються елементи розподілу влади. Держава, на думку С. Оріховського, це рівні між собою король, рада і народ. Людина як духовно-тілесна істота втілює в собі єднання начал двох світів — тобто матеріального і духовного, тіла й душі. У суспільстві народ є тілом, рада — душею, а король — розумом. Суспільство пов'язане правом і привілеями, а його елементи взаємопереплетені й відокремлено існувати не можуть: тіло без душі мертве, душа без розуму недієздатна, розум без душі бездиханний, тіло без розуму — порожнеча, душа без тіла спустошена, розум без тіла знедолений. Стабільна й вільна держава можлива лише за дотримання права, шляхетство має бути наділене привілеями, а монарх як верхівка піраміди влади повинен спрямовувати діяльність законодавчої та судової її гілок. Незадовго до смерті С. Оріховський висловився, щоб на верхівці була духовна влада (апостольська церква), підпорядкувавши монарха, священнослужителів, привілейоване шляхетство і підлеглий йому простолюд.

Значний внесок у вітчизняну політико-правову думку зробили наукові, громадські діячі, об'єднані навколо Острозької академії. Її засновник князь Кирило Острозький неодноразово подавав до польського короля і польського сенату супліки (прохання) про надання українцям прав і свобод. А перший її ректор письменник-гуманіст Герасим Смотрицький (перша пол. XVI ст. — 1594) (трактат «Ключ царства небесного» — передмова до «Острозької біблії») відомий як один із засновників світської полемічної літератури. Його син Мелетій Смотрицький (бл. 1572—1633) у політичному творі «Тренос, або плач» визнавав зверхність світської влади над церковною, закликав аристократію припинити зловживання владою. Вихованець академії — автор віршової «Хронології» Андрій Римша активно працював у галузі національної історії, описуючи найважливіші події з позиції патріотизму, національної самосвідомості, людинолюбства і навіть вільнодумства.

Проблеми політичної філософії і моралі порушував у віршах, присвячених П. Сагайдачному і запорозьким козакам, вихованець замостської єзуїтської академії Касіян Сакович. Позаяк людське життя швидкоплинне, потрібно поспішати творити добрі справи в політиці, науці, просвітництві. Звертаючись до сутності особистості, він акцентував на природній рівності людей, обстоював їх

вольності, гуманістичні традиції, ідеалізував мужність, готовність політичних керівників боротися за інтереси народу.

Загалом українська думка доби Середньовіччя не набула цілісного, розвинутого концептуального характеру. Успішно подолавши етап міфічності, використавши біблійні сюжети, постулати християнства, переважно православного спрямування, на початку XVIII ст. вона мов би «завмерла» на порозі формування філософського аналізу політичних процесів. Попри те, що українські мислителі XI—XVII ст. добре знали давньогрецькі політико-теоретичні конструкції, особливо вчення Платона й Аристотеля, західноєвропейську гуманістичну думку, вони все ж не змогли піднятися до логіко-понятійного аналізу політичних інститутів і політичних процесів, емпірико-теоретичного їх вивчення. Передусім це зумовлено об'єктивними причинами, найголовніші з яких — розшматування етнічних українських земель, багатовікова бездержавність.

Однак український народ виявився сприйнятливим до демократичних традицій державності, звичаєвого права предків, ототожнюючи його з правдою; до народовладдя у формі віча, соборності, громадської солідарності, що втілювалися в общинному землеволодінні, суспільній власності на землю; до свободолюбства, потягу до рівності людей, братерства, справедливості, общинно-громадського життя. Державність знаходила свій вияв у принципі виборності владних органів (десятські, сотські, тисяцькі, старости, земельні суди тощо), децентралізації політичної влади, що виявилося в розгалуженій системі місцевого самоврядування, автономізації, федералізації і навіть конфедералізації окремих громад і регіонів; поєднанні монархічних і аристократичних форм правління (великий князь, місцеві князі, княжі ради з «кращих людей», «думців», бояри, воєводи, дружинники) тощо.

Руські князі реалізували ідею Полібія в політичній практиці, створивши «найліпшу», за його визначенням, форму держави з відповідним поділом влад — поєднання елементів царства (княжа влада), аристократії (боярська влада) та демократії (віче).

Традиції такого державотворення передавалися з покоління в покоління, залягали в політичній самосвідомості мас, свідченням чого була військово-старшинська система організації суспільно-політичного життя подніпровського козацтва, що мала всі ознаки державного управління. У ній простежувалася «полібіївська» форма

владування, де місце царя посідав кошовий отаман (гетьман), аристократії — Рада генеральної старшини, демократії — Січова рада (генеральна військова рада).

Водночас у козачому самоврядуванні майже за два століття до появи концепції Монтеск'є помітні були й елементи розвинутої демократії та класичного розподілу влади: законодавчої (загальне зібрання або військова рада), виконавчої (кошовий отаман або гетьман, січова або генеральна старшина) та судової (військовий або генеральний суддя). Вірогідно, опосередковано впливали на козаче народоправство, їх первісно-комуністичний побут демократичні традиції причорноморських еллінських полісів, польська та литовська «шляхетська демократія».

Отже, у XVI—XVII ст. в Україні окреслилося значне відставання політичної теорії від рівня політичної свідомості народу, що засвідчила практична державотворча діяльність. Тогочасні богословські та світські мислителі приділяли увагу проблемам людини не як політичної особи, а як найвищого творіння Бога. Проблеми держави і права рідко потрапляли в їх поле зору, внаслідок чого національна державницька ідея протягом тривалого часу, навіть у період визвольної війни 1648—1654 рр., визрівала стихійно — від боротьби еліти за власні привілеї, «суверенітет» і велич особистої булави до гасел автономії або «незалежності» України обов'язково під чиїмось протекторатом. Практично ніхто з українських політичних проводирів не ставив за мету досягнення справжніх суверенітету, самостійності. Чвари, постійні зрадництва, підступні доноси, принизлива метушня між польськими королями, російськими царями, шведськими монархами, турецькими султанами і татарськими ханами, фізичне нищення опонентів домінували в тодішніх взаєминах у середовищі української політичної верхівки. Внаслідок цього відбувалося суттєве гальмування національно-визвольного руху українського народу, найпомітнішою ознакою якого була лише постійна зміна одних гнобителів іншими.

Б. Хмельницький першим почав усвідомлювати необхідність свободи українства з орієнтацією спочатку на створення козацької територіально-політичної автономії у складі Речі Посполитої, а згодом (після перемог у 1648—1649 рр.) — на політичну самовизначеність України у межах Давньоруської держави на чолі з єдиновладним, самодержавним гетьманом-монархом. Та наступні поразки змусили вождя першої української національно-

визвольної революції повернутися до ідеї автономії, але вже під протекторатом Росії.

Наприкінці життя Б. Хмельницький, уклавши договір з Росією, Туреччиною, Кримом, Семигородщиною, Швецією, продемонстрував наступникам приклад «політичного маневрування» між сусідами, наслідуваний більшістю гетьманів аж до І. Мазепи і П. Орлика. Однак вони не були підкріплені політичною майстерністю гетьманів, мудрістю, далекоглядністю оточуючої їх політичної еліти, нерідко межували з невиваженістю, політичною бездарністю, політичним авантюризмом. Така політична еквілібристика призводила до подальшого знесилення української автономії, поглиблення бідувань народу, особливо селянства, братовбивчих війн, самознищення політичної еліти, поділів і перерозподілів української землі, безперервних спустошливих іноземних навал.

Власне політична думка цього періоду дещо збагатила арсенал українського уявного конституціоналізму, започаткованого першими офіційними документами конституційного характеру — Зборівським договором 1969 р. та Білоцерківським 1651 р. Наступні статті-конституції (Березневі 1654 р., Переяславські 1659 р., Батуринські 1663 р., Московські 1665 р., Глухівські 1669 р., Конотопські 1672 р., Переяславські 1674 р. та Коломацькі 1687 р.) унормовували факт української автономії й визначали порядок утворення та компетенцію органів політичного управління Україною, права й обов'язки гетьмана та старшини.

Своєрідним явищем у національній політичній думці були Пакти і конституції прав і вольностей Війська Запорозького 1710 р., які нині часто іменуються «Конституцією Пилипа Орлика». Було здійснено спробу узагальнити суспільно-політичний устрій козаччини на основі державницьких традицій пращурів українства та політичного досвіду Запорозької Січі, досягнень західноєвропейської політико-правової науки. Але задуми П. Орлика підтримані не були. Завершили перший етап українського конституціоналізму Решетилівські 1709 р. та Петербурзькі 1728 р. конституції, які зводили нанівець політичні права Гетьманщини, ухвалені за доби Б. Хмельницького. Крапку на праві українського народу на політичне самовизначення поставила Катерина II та створена нею II Малоросійська колегія, скасувавши у 1764 р. Гетьманство, а залишки автономії — протягом наступних двох десятиліть.

Суспільно-політична думка доби українського національного відродження

Політичній думці українського національного відродження передували вчення визначних вітчизняних мислителів: Якова Козельського (1726—28 — після 1725) — автора знаменитих «Філософічних пропозицій», послідовника французького сенсуалізму, прихильника ідей соціального договору та природного права, палкого проповідника демократії; Григорія Сковороди (1722—1794) — співця величі людини, її прагнення до щастя, самопізнання, рівності і свободи, автора унікальних творів, зібраних у «Саді божественних пісень»; Семена Десницького (бл. 1740—1789) — першого на Наддніпрянщині вітчизняного доктора і професора права, що започаткував українську і російську юриспруденцію, палкого прихильника природних прав людини та ідеї договірного походження держави. Безпосередніми провісниками національних політичних ідей означеної доби можна вважати невідомих авторів «Історії русів» та видатного письменника Івана Котляревського (1769—1838).

«Історію русів» не без підстав називали Декларацією прав української нації, але насправді вона є гімном природних, божественних, історичних, моральних прав кожного народу на державну незалежність, права на боротьбу з гнобителями. Трактат підготовлено з уже відомої з часів Д. Локка на Заході платформи «рівноваги влад» — інтелектуальної й моральної течії, яка визнає насамперед політичні й економічні права особистості, її абсолютну цінність, свободу привілейованих верств, рівність серед рівних того ж кола громадян, існування невід'ємних природних прав індивіда, суспільно-договірний характер держави, зверхність законів у суспільних відносинах тощо. На думку автора «Історії русів», створивши власну Київську державу, український народ згодом втратив державну самостійність, об'єднавшись на добровільних засадах з рівними Україні Польщею та Литвою у федеративній Речі Посполитій. І лише тому, що польські королі почали позбавляти українців прав і вольностей, переслідувати православну віру, козаки підняли повстання. Політичний трактат переконливо доводить, що тиранське, насильницьке правління в Україні ніколи не було тривким і довгочасним, бо народ умів боронити свою свободу. Він виходить з платформи рівності народів, гостро

виступає проти національної зверхності. В «Історії русів» засуджується багатство, набуте за рахунок власного народу, зрадництво української шляхти. Твір сповнений поваги до простолюддя, кріпаків, рядового козацтва.

Мріями про час, коли проста людина буде «у вольності вік доживати», відповідатиме природному призначенню особи — рівної серед рівних у суспільстві, — сповнена й творчість І. Котляревського. Герої письменника — прості люди, наділені індивідуальною свободою, вільні від офіційних приписів і канонів. Автор заперечує становий поділ суспільства, кріпосницьке право, стверджує велич індивіда не за займаною посадою, а як рівного серед рівних громадян, вимагає втілення природних прав людини на практиці, засуджує самодержавне гноблення особистості. Сучасник поета В. Капніст в «Оді на рабство» рішуче виступив на захист прав людини, проти скасування державної автономії України.

Харківський професор Й.-Б. Шад у підручнику «Природне право» відстоював свободи совісті, думки, права на освіту, гасла політичної державності, розглядав співвідношення права і моралі, розглядав державу і систему держав як єдиний організм, заперечував деспотизм, розвивав геополітичні доктрини. Львівський і петербурзький професор П. Лодій у роботі «Теорія загальних прав», виходячи з державно-правових поглядів X. Вольфа прагнення людини до щастя як фундаменту природного права, категоричного імперативу І. Канта, на основі нових знань збагачував політико-правові доктрини. Принциповим послідовником французьких просвітителів-енциклопедистів був перший ректор Харківського університету І. Рижський.

Неодноразово піддавався репресіям з боку царського уряду відомий український економіст В. Каразін, особливо за політичні проекти перебудови державного управління Росії, перетворення імперії на конституційну монархію, заклики до скасування кріпацтва, ідею формування української територіальної економіки тощо. Видатним захисником прав народу на рідну мову і на освіту виступав у цей час І. Могильницький.

Вагомий внесок у вітчизняну політичну думку належить членам декабристських організацій в Україні. Брати Муравйови-Апостоли, Борисови, а також С. Волконський, Ю. Люблінський, І. Горбачевський, О. Юшневський були найактивнішими провідниками, ідеологами й учасниками руху, що мав на меті державний переворот, спря-

мований проти самодержавства і кріпаччини. Саме в Тульчині та Києві розроблено, обговорено й затверджено у 1823 р. «Руську правду» П. Пестеля — перший проект новітньої конституційної думки на українських землях. І хоч більшість українських декабристів, за словами М. Драгоманова, «не мали почуття національної самосвідомості», це не применшує внеску палких прихильників французьких просвітитників і революціонерів у загальнолюдську й українську конституційну думку та вчення про права й свободи людини.

У 1837 р. у Будапешті побачив світ альманах «Русалка Дністрова», у якому М. Шашкевич, Я. Головацький та І. Вагилевич натхненно обстоювали ідеї єдності народу за свої права і вольності, національне визволення, оспівували героїчне минуле козаччини і гетьманщини.

Вагомий внесок до вітчизняного конституціоналізму, теорії прав людини і громадянина, політичної думки загалом зробило Кирило-Мефодіївське товариство. У «Книзі буття українського народу», відозвах, записках, статуті товариства обґрунтовувались політичні ідеї справедливості, свободи, рівності, братерства, слов'янського союзу українців, росіян, болгар, поляків, словаків, сербів, чехів, деяких інших народів за провідної ролі України; скасування кріпацтва, станового поділу суспільства, ліквідації національної нерівності тощо. Революційно-радикальне крило товариства, до якого входили Г. Андрузький, М. Гулак, О. Навроцький, І. Посяда та інші, керувалося «теорією насилля».

Саме під впливом Т. Шевченка та одного із засновників братства М. Гулака було зроблено кілька варіантів проектів конституції Слов'янських Сполучених Штатів (без Росії), автором яких став 20-річний студент юридичного факультету Київського університету Г. Андрузький.

Лідерами більш поміркованого політичного крила товариства були О. Маркович, Д. Пильчиков, М. Савич, О. Тулуб, М. Костомаров, В. Білозерський, П. Куліш. Вони сповідували реформізм, християнську смиренність, мирну пропаганду ідей товариства. Згодом П. Куліш неодноразово змінював свої політичні погляди, доводив нездатність українства до власного державотворення, розглядав козаччину і гайдамаччину як силу, позбавлену державницьких ідеалів, але все це було пронизане мрією про «перетворення українців з нації етнографічної на націю політичну», рівну між іншими самостійними народами.

Миколу Костомарова (1817—1885) вважають одним із фундаторів української політології. Він залишив велику наукову спадщину з політичної історії України: «Богдан Хмельницький», «Руїна», «Мазепа», «Мазепинці», «Гетьманство Виговського», «Гетьманство Юрія Хмельницького», «Павло Полуботок», «Думки про федеративні начала у давній Русі», «Дві руські народності» та ін. Перебуваючи на позиціях самостійності та безкласовості української нації, окремішності української політичної історії, демократичного руху українського народу, М. Костомаров під впливом німецької класичної філософії, французьких романтиків, російських і польських мислителів створив політичну теорію. Ідеал М. Костомарова — федеративна демократична слов'янська республіка, де «не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, її превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа — ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у сербів, ні у болгар», де будуть втілені ранньохристиянські ідеї повної соціальної справедливості, свободи, рівності та братерства, скасоване кріпацтво, станові відмінності; де на засадах християнської моралі будуть неухильно дбати про освіту і добробут народу, його культуру. Як провідник «теорії народного елементу» в політичному процесі М. Костомаров ідеалізував «український дух», «українську раціональну демократію», «братерське співжиття рівних слов'янських народів». Особливий акцент робив він на федеративному устрої слов'янської держави. Федеративною державою, за М. Костомаровим, повинні управляти обрані на чотири роки президент і конгрес. У ній мали бути невеличке спільне військо, однакова грошова система, загальне керівництво зовнішніми відносинами. Отже, у такій федерації простежувалося чимало конфедеративних рис.

Близьким за політичними поглядами до кирило-мефодіївців був прихильник природного права галичан на самобутність, а українського народу — на самовизначення В. Подолинський.

Натомість його сучасник С. Гогоцький, навпаки, відкидав навіть думку про існування української нації та української культури і постійно підтримував русифікаторську політику самодержавства. Невірою в державне відродження України були пройняті твори Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, А. Метлинського та деяких інших відомих українських письменників, хоча і вони з любов'ю змальовували політичні постаті Б. Хмельницького, І. Самойловича, К. Розумовського та ін.

У другій половині XIX ст. на арені вітчизняної політичної думки з'явилися кілька видатних особистостей, серед яких виокремлювався Володимир Антонович (1837—1908) — ідейний натхненник українофілів-поляків, об'єднаних у гурток «хлопоманів», переконаний прихильник природних фізичних і духовних свобод людини, народного суверенітету, селянської демократії, соборності, федералізму. На відміну від П. Куліша, він вважав, що національне відродження просувається не від нації етнографічної до нації політичної, а навпаки. На його думку, можна змінити зовнішні риси національності, але внутрішні її ознаки незмінні. Вроджена нездатність і нелюбов українства до державного життя, вважав мислитель, не така вже страшна, бо вільна творча спільність людей краща від держави.

Проблеми незалежності й національного відродження України, скасування кріпацтва, самодержавного гноблення порушував один з фундаторів Товариства ім. Т. Шевченка у Львові О. Кониський. Київську Русь як колиску українського народу, його мови і побуту розглядав П. Житецький. Автором багатьох статей такої ж тематики був Т. Рильський — батько видатного українського поета. Антикріпосницькими настроями, гаслами щодо прав і свобод людини, критики станового поділу суспільства були сповнені твори А. Свидницького.

Більшість українських громадсько-політичних діячів середини — другої половини XIX ст. належали до осередків прогресивної української інтелігенції — громад, які відіграли вирішальну роль у подальшій еволюції національної політичної думки взагалі, українського конституціоналізму, вчень про права й свободи людини зокрема. Перша така громада виникла в Петербурзі (В. Білозерський, Г. Вашкевич, Г. Галаган, С. Глушановський, Д. Каменецький, В. Каховський, О. Кістяковський, М. Костомаров, П. Куліш, О. Лазаревський, Ф. Лазаревський, В. Менчиц, В. Тарновський, Ф. Черненко, Г. Честахівський, Т. Шевченко та ін.). Там же під редагуванням В. Білозерського в 1861—1862 рр. виходив журнал «Основа», що став глашатаєм вітчизняної політичної думки того періоду, в основу якої було прагнення до національної самовизначеності.

У 1859 р. почала діяти громада в Києві (В. Антонович, П. Житецький, К. Михальчук, Б. Познанський, В. Синєгуб, Є. Синєгуб, Т. Рильський, О. Стоянов, В. Торський, П. Чубинський та ін.) і майже водночас громади у Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі тощо.

Провідним ідеологом київської Старої громади був фундатор української політології, основоположник вітчизняного конституціоналізму Михайло Драгоманов (1841—1895). Головні його політологічні праці — «Переднє слово до Громади», «Шевченко, українофіли і соціалізм», «Пропащий час — українці під Московським царством», «Історична Польща і великоруська демократія», «Автобіографічна замітка», «Вільний союз — Вільна спілка», «Лібералізм і земство в Росії», «Австро-Руські спомини, 1867—1877», «Чудацькі думки про українську національну справу», «Листи на Наддніпрянську Україну» та ін. Прагнучи до поєднання демократичних, народницьких і національної ідей на загальній платформі «громадівського соціалізму», проголошуючи примат людини, її прав і свобод над державою і суспільством, спираючись на досягнення міжнародної конституційної думки і подекуди на анархістські політичні вчення, М. Драгоманов критично ставився до унітарних державних структур, республіканського централізму, крайнощів націоналізму, які, на його погляд, спонукали до примусу особистості, насильництва над людиною, обмеження її свобод. Саме людина для мислителя — основа соціального устрою, найвища цінність, гарантіями прав якої може бути лише вільна самоврядна асоціація (громада), а не держава, конфедерація типу швейцарської чи федерація за зразком США, Англії. Громадянське суспільство загалом, за М. Драгомановим, еволюціонізує від первісного роду і племені завдяки розуму, сім'ї, матеріальному виробництву, класовій боротьбі, природним шляхом досягаючи політичної форми общини. Держава нав'язується людській громаді згори як зовнішнє, штучне, неприродне утворення, а її різновиди зумовлені географічними факторами. Унітарна, суворо централізована держава — це втілення деспотизму, диктатури небагатьох, а організація — федерація базується на громадянському самоврядуванні, місцевому самоуправлінні, гарантіях природних прав і свобод людини, суворому обмеженні центрального владування. Найкраща форма політичного життя асоціації гармонійно розвинутих особистостей в Україні — «громадівський соціалізм», «громадівська праця», які «мусять мати українську одежу». Головна ідея конституційного проекту М. Драгоманова — перетворення Російської імперії на децентралізовану федерацію, де українці створять громаду «Вільна спілка», мета якої — політичне, економічне і культурне звільнення не лише українського народу, а й «іншопле-

менних колоній», які мешкають серед нього, шляхом поєднання інтересів різних національностей.

Соратниками і послідовниками М. Драгоманова були М. Зібер, Ф. Вовк, С. Подолинський, О. Терлецький, М. Павлик, І. Франко, Я. Шульгин, Б. Кістяковський, М. Туган-Барановський та ін. Вони першими в Україні популяризували праці К. Маркса, особливо економічні, виступали як за поступове впровадження його ідей в політичне життя, так і за революційне їх втілення; пристрасно захищали права бідних і знедолених, суверенітет української нації, федеративний або конфедеративний державний устрій, ідею демократичної республіки; приділяли увагу соціальному захисту селян і робітників, організації громад і кооперацій.

Ідею повної автономії України у складі федеративної Росії захищав випускник Харківського університету Максим Ковалевський (1851—1916). У роботах «Нариси з історії політичних закладів у Росії», «Походження сучасної демократії», «Від прямого народоправства до представницького та від патріархальної монархії до парламентаризму» він висунув низку блискучих конституційних ідей, заснованих на концепціях прогресу, соборності, взаємодопомоги, колективізму, на розумінні держави як втілення солідарності, демократизації суспільства.

Дещо пізніше ідеї соборності, політичної самостійності чи автономії України з позицій марксизму обґрунтовували Ю. Бачинський, М. Порш та ін. Більшість членів Старої громади відмежувалася від радикально-соціалістичних поглядів, порвала з М. Драгомановим, почала проповідувати аполітично-культурницькі українознавчі ідеї у складі української безпартійної демократичної організації. Окремі її учасники ввійшли до створеного раніше у Львові Наукового товариства ім. Т. Шевченка, ідеологом якого став Михайло Грушевський (1866—1934) — майбутній лідер українського національно-визвольного руху.

Видатний український історик і політичний діяч, автор кількох конституційних проектів та майже 1800 наукових праць, М. Грушевський завершив концептуальне обґрунтування політичної історії українства, відкинувши традиційні схеми і московську династичну генеалогію С. Соловйова, В. Ключевського, довівши, що українці, росіяни і білоруси походять не з однієї «колиски», а кожний з них має власне коріння. Історію України він веде від Київської Русі через Галицько-Волинське князівство, далі — литовсько-руську добу, період визвольних змагань козацько-гетьманських часів і Переяславського договору з Росією.

Історія великоруська, за М. Грушевським, починається зі свого кореня — Володимиро-Московського князівства, яке еволюціонізувало під найсильнішим впливом Київської Русі. Загальноросійської історії, як і загальноросійської народності, не існує: це штучна конструкція. Період Київської держави є давнім періодом української політичної історії, київські князі — українськими князями, культура XI—XII ст. — українською культурою. Договори Русі з Візантією, «Руська правда» — українське право. Саме українські племена започаткували Київську імперію. Український історико-політичний процес у працях М. Грушевського значно збагачується історією державотворення, історією права, судівництва, культури, освіти, релігії, господарства тощо. Політичне, державне життя він вважав важливим, але не єдиним і не найвирішальнішим чинником становлення нації, у тому числі й нації бездержавної. Більше того, до початку визвольних змагань 1917—1918 рр. у політичній доктрині М. Грушевського простежувався пріоритет соціального над державно-національними інтересами. Лише згодом він віддавав перевагу державно-політичному чинникові, особливості якого досліджували І. Джиджора, В. Дорошенко, В. Герасимчук, М. Залізняк, В. Козловський, М. Кордуба, І. Кравецький, І. Крип'якевич, Ю. Сірий, О. Терлецький, С. Томашівський, які увійшли в історію української політичної думки як представники державницької, а не народницької школи.

Політична ідеологія М. Грушевського не обмежувалася політичною історією. Йому належить значний внесок у концептуальне збагачення таких категорій, як політична теорія, політичний процес, політичний інститут, політична культура тощо. Грушевський доводив, що політичні процеси протікають під впливом не лише економічних, матеріальних, природнобіологічних, а й психологічних, особистісних, культурознавчих чинників, визначну роль у їх перебігу відіграє еліта. А українська ідея, разом з ідеєю свободи і незалежності у процесі єдності й боротьби протилежностей, виражаючи прагнення до соборності, колективізму, водночас еволюціонізувала до індивідуалізму.

Завдяки старанням М. Грушевського значно просувалась уперед теорія українського конституціоналізму, яка, багато в чому ґрунтуючись на постулатах М. Драгоманова і кирило-мефодіївських братчиків, збагачувалась його новими досягненнями, спродукованими вітчизняною, російською і світовою конституційною думкою.

У 1891 р. у Полтаві виникло Братство тарасівців, що стало першою українською політичною організацією, яка базувалася на засадах націоналістичної ідеології. Головою Братства став І. Липа, активними діячами — В. Шемет, В. Боржковський, В. Боровик, М. Вороний, Б. Грінченко, М. Кононенко, М. Коцюбинський, В. Самійленко, Є. Тимченко, О. Черняхівський, М. Міхновський та інші. У політичній декларації «Вірую» вони розглядали Росію як окупанта, вимагали повної державної незалежності України, вважали, що вирішення національного питання розв'яже соціальні питання, а не навпаки.

Микола Міхновський (1873—1924) відомий ще й як автор промови «Самостійна Україна», що ненадовго стала програмною платформою РУП з 1900 р., тобто з часу її створення, і один з ймовірних розробників проекту «Основного закону Спілки народу українського». Він вважав, що необмежена свобода всебічного духовного розвитку людини та її найкращого матеріального благополуччя можлива у «державі одноплемінного національного змісту», що кожна нація прагне самовиявлення у формі незалежної самостійної держави, а «найпишніший розквіт індивідуальності можливий лише в державі, для якої плекання індивідуальностей є метою, — тоді стане зовсім зрозумілим, що державна самостійність — це головна умова існування нації, а державна незалежність — це національний ідеал у ділянці міжнародник відносин». Автор показує негативну роль Російської імперії в поневоленні українців, перетворенні їх на рабів, приреченні нації на політичну і культурну смерть, примусовому насадженні українофобії, нищенні української мови, підтримуванні російської культури за рахунок України, жорстоких репресіях щодо українства, зневажанні свободи совісті, недоторканності особи, інших природних прав людини.

На цій підставі М. Міхновський висуває гасла: 1) «Україна для українців, і доки хоч один ворог-чужинець залишається на нашій території, ми не маємо права покласти зброю»; 2) «Візьмемо силою те, що належить нам по праву, але відняте від нас теж силою»; 3) «Вперед! Бо нам ні на кого надіятись і озиратись назад»; 4) «Одна, єдина, нероздільна, вільна самостійна Україна від Карпат до Кавказу!». Завдання «розплющення очей у рабів, — небезпечних для панів», на його думку, повинна вирішувати національна інтелігенція, застосовуючи як мирні, так і збройні засоби боротьби.

Отже, напередодні національно-визвольних змагань (1917—1920 рр.) в українській політичній думці з'явила-

ся тенденція до обґрунтування необхідності досягнення української національної незалежності і повної державної самостійності. Але домінуючою упродовж перших двох десятиліть XX ст., як і раніше, залишилась ідея політичної автономії України у складі чи то конституційної Російської імперії, чи то федеративної Російської демократичної республіки, побудованої на новітніх конституційних засадах.

Запитання. Завдання

1. Визначте місце політичної думки України у скарбниці світових політичних вчень.

2. Порівняйте розвиток політичних ідей в Україні та в Західній Європі в X — на початку XX ст. У чому полягають особливості вітчизняних доктрин суспільно-політичного характеру?

3. Які з політичних концепцій цього періоду є етапними щодо загального розвитку політичної думки?

4. Простежте зв'язок політичної думки в Україні зі специфікою її історичного розвитку.

Теми рефератів

1. Політична думка Київської Русі.
2. Політичні ідеї руських князів.
3. Державотворчі концепції українських гетьманів.
4. Політичні погляди М. Драгоманова.
5. Розвиток політичних ідей в українському партійно-політичному житті початку XX ст.

Література

Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991.
Драгоманов М. Вибране. — К., 1991.
Дорошенко Д. Нарис історії України. У 2-х т. — К., 1991.
Замалеев А. Д., Зоц В. А. Отечественные мыслители позднего средневековья: конец XIV — первая треть XVII в. — К., 1990.
Історія філософії України. Хрестоматія. — К., 1993.
Кухта Б. З історії української політичної думки. — Львів, 1991.
Мироненко О. М. Права і свободи людини у доробку українських мислителів XIX—початку XX століття. — К., 1995.
Мироненко О. М. Історія Конституції України. — К., 1997.
Нічик В. М., Литвинов В. Д., Стратій Я. М. Гуманістичні ідеї на Україні. — К., 1991.
Політологія. Кінець XIX — початок XX ст.: Хрестоматія / За ред. О. Семківа. — Львів, 1996.
Потульницький В. Історія української політології. — К., 1992.
Скакун О. Ф. Драгоманов как политический мыслитель. — Харьков, 1993.
Український парламентаризм: Минуле і сучасне / Ю. С. Шемшученко, О. М. Мироненко, В. Ф. Погорілко та ін. — К., 1993.

1.5. Утвердження політології як науки

Політологія як наука виникла в другій половині XIX ст. Відтоді вона розвивалася і вдосконалювалася, залучаючи до свого арсеналу набутки європейського та американського напрямів, досвід національних політологічних шкіл. Проблеми, які на сучасному етапі вона досліджує, тісно пов'язані з політичним життям різних суспільств і людської цивілізації загалом. До них насамперед належать політична теорія, політичні інститути, політичні партії, громадська думка, міжнародні відносини. На сучасному етапі розвитку людства політологія виступає важливою складовою загальногуманітарного знання.

Інституювання й теоретичні передумови формування політичної науки

Дослідження реалій, тенденцій політичного життя від найдавніших часів до середини XIX ст., а також відносна самостійність предмета політико-дослідницьких теорій і вчень виокремили політологію як самостійну науку. Деякі вчені, переважно європейські, початком політології як науки вважають створення в першій половині XIX ст. правової школи в Німеччині. Американські, дехто з євро-

пейських датують її виникнення 1857 р., коли Френсіс Лейбер започаткував у Колумбійському університеті курс лекцій з політичної теорії, прислужившись відкриттю в 1880 р. при цьому університеті вищої школи політичної науки. Ще одна група вчених вважає часом зародження політології злам XIX—XX ст., коли термін «політична наука» набув поширення й одержав визнання в Європі. На початку XX ст. процес формування політології як науки в основному завершився. У 1903 р. було створено Американську асоціацію політичних наук, а в 1949 р. під егідою ЮНЕСКО — Міжнародну асоціацію політичної науки.

Процес формування сучасної західної політології в різних країнах був неоднаковим. Різними були й соціально-історична ситуація, наукові основи розвитку, а звідси — неоднакова роль національних шкіл політичної науки у становленні сучасної політології. Якщо наприкінці XIX — на початку XX ст. політологія успішно утверджувалась і в Європі, і в Америці, то згодом через світові війни, революційні процеси й формування тоталітарних режимів її розвиток у Європі на тривалий час занепав. Ще однією причиною цього стала еміграція європейських учених до США, де політологію стали розглядати як одну з пріоритетних суспільних дисциплін, завдяки чому вона опинилася на лідируючих позиціях, розвиваючись на основі не лише традиційної політичної науки, а й соціології, психології, які першими вдалися до неформального вивчення суспільних структур.

У Європі політологія формувалася на основі традиційних дисциплін: у Франції — конституційного права, в Німеччині — політичної філософії, що теж сприяло лідерству американської політології майже в усіх сферах — від методології до емпіричних досліджень. І якщо на початку XX ст. відбувалися інтенсивне взаємозбагачення і взаємовплив європейської та американської політичних шкіл з певним домінуванням європейської, то після Другої світової війни американська поведінкова політологія (біхевіоризм) опинилася поза конкуренцією на Європейському континенті. Це призвело до знеособлення й уодноманітнення національних шкіл, які різнилися між собою хіба що периферійними особливостями. Дещо змінила ситуацію так звана постбіхевіоральна революція, але масштабного відродження європейської політичної науки не відбулося. Воно важливе в контексті глобального процесу самовизначення Європи, ослаблення на її теренах американізму.

Першими ознаками формування політології як науки стало широке застосування порівняльно-історичних методів для аналізу традиційних політичних проблем (державний суверенітет, співвідношення права й політики тощо), можливостей розвитку сучасних державно-правових і політичних інститутів в останній чверті XIX ст. Американські вчені Лестер Ворд (1841—1913), Ернест Берджесс (1886—1966) та інші з цією метою намагалися застосувати ідеї еволюціонізму в політичній історії, розуміючи під політичною еволюцією розвиток держави, права, конституціоналізму та сподіваючись на «колективний розум», здатний за допомогою суспільних наук спрямовувати поступальний суспільний розвиток.

У першій чверті XX ст. було сформовано інтелектуальну основу політології, розроблено концепції, покладені згодом в основу поведінкової політології. Ці концепції нині вважають політологічною класикою. Водночас назрівання кризових явищ у суспільстві стимулювало інтерес дослідників до політичної сфери. У Європі тоді домінували радикальні революційні течії, що стрімко ідеологізувало політичну науку, поляризувало політологічні школи. У США розгорнувся буржуазно-реформаторський (прогресистський) рух, у межах якого поступово відбувався перехід від історичного аналізу до вивчення особливостей функціонування державного апарату.

Незважаючи на певні розбіжності між європейською та американською політологією, на початку XX ст. було вироблено цілий комплекс політологічних знань: обґрунтовано й пояснено систему політичного плюралізму, сформульовано концепцію громадської думки, запропоновано напрями соціального контролю в умовах ліберальної демократії. У цей час сформувалася когорта вчених різних країн, яких сучасна політологія вважає своїми класиками. Італійці Гаетано Моска (1858—1941) і Вільфредо Парето (1848—1923) започаткували теорію еліт, росіянин Мойсей Острогорський (1854—1919) і німець Роберт Міхельс (1876—1936) — соціологічне дослідження політичних партій, німець Макс Вебер (1864—1920) розробив політологічну теорію панування.

У 20—30-ті роки XX ст., позначені глобальною кризою тогочасного суспільства, намітився глибокий перелом у розвитку не тільки політології, а й цивілізації загалом. Пошук методів подолання цієї кризи окреслив два шляхи розвитку людства. Один — історично безперспективний, із суворою регламентацією суспільного життя і

формуванням тоталітарних режимів: СРСР, Німеччина, Італія, Іспанія та інші, де політологія, як і всі суспільні науки, стала елементом ідеології та пропаганди, інструментом забезпечення офіційної політики. США віддали перевагу іншому шляху — оновленню традиційного капіталістичного суспільства на основі ліберально-демократичних принципів, утвердженню соціальної ролі держави, поєднанню приватновласницької економіки з державною системою соціального захисту. «Новий курс» тодішнього президента Франкліна Рузвельта сформував неабиякий попит на емпіричні дослідження соціальних процесів. Політологія стала практичною наукою, спрямованою на вивчення неформальних аспектів державного управління, зосередившись на дослідженні мотивів і чинників політичної поведінки людей, умов «раціонального» соціального планування й контролю.

Усе це радикально вплинуло і на особливості політичного процесу й політичної діяльності. Використовуючи методи соціальної психології, вивчення політичної поведінки спиралося на аналіз результатів опитувань громадської та особистої думок. Адаптація «психометричного методу» в політології зумовила конституювання біхевіористського (англ. behaviourism, від behaviour — поведінка) напряму. При цьому відбувся перехід від вивчення державних інститутів до аналізу політичної влади і політичної поведінки, дослідження партій, груп тиску, виборів і громадської думки. Перші біхевіористи-політологи зосереджувалися на вивченні психологічних мотивів, які визначали суб'єктивне ставлення до політики.

Згодом на передній план вийшла проблема верифікації (перевірки достовірності) політологічного знання взагалі. Усі біхевіористські напрями надавали перевагу емпіричним методам дослідження, що пожвавило розвиток конкретних методик збирання, обробки та узагальнення даних. Завдяки цьому зміцніли й розвинулися зв'язки політології із соціологією. Політологія, зокрема, запозичила в останньої концептуально-методологічний апарат досліджень. Це дало підстави називати політологію соціологічною політичною наукою.

Біхевіоризм у політології став панівним після Другої світової війни на хвилі технократизації державного управління й суспільства загалом. Технократизація потребувала різноманітних відомостей щодо політичної поведінки в інституціях законодавчої, виконавчої та судової гілок влади, політичних партій, виборів, політичних

орієнтацій і політичної культури, засобів масової інформації, політичного виховання, добору кадрів, політичного лідерства. А це відповідно стимулювало емпіричні дослідження різних форм буття суб'єктів політичного процесу, формування спеціального понятійного апарату політичної науки.

З розвитком суспільних структур, ускладненням політичної діяльності в 50-х роках XX ст. лише емпіричних методів досліджень політичної діяльності виявилося недостатньо, особливо у прогнозуванні політичних процесів. Раціоналізація управління суспільством вимагала ширших узагальнень. Ліберально-реформаторська і радикальна антибіхевіористські течії в політології своїми розробками сформували явище, відоме як постбіхевіоральна революція, однією з ознак якої стала теорія систем, розроблена й опублікована в 1953 р. американським політологом Девідом Істоном (нар. 1917). Проте в основу дискусії, що розгорнулася у зв'язку з цим, було покладено ширші проблеми — історизм і філософсько-ціннісний підхід. Дискусія посприяла виробленню спільної думки політологів щодо необхідності доповнення структурно-функціонального аналізу політичної діяльності історичним підходом до неї, поєднання пізнавального й нормативно-ціннісного аналізу на основі «соціальної включеності» у політичний процес. Наслідком постбіхевіоральної революції стало поширення неотрадиціоналістських настроїв, відродження інтересу до політичної філософії, історії, описово-інституціонального аналізу і класичного конституціоналізму. У цілому ж постбіхевіоральна революція не змогла відвернути політологію від біхевіористсько-функціоналістської орієнтації.

На рубежі XX і XXI ст. в науці про політику утвердилося широке розмаїття різних напрямів і підходів, методів політичних досліджень. Поряд з традиційними підходами розвиваються порівняно нові: геополітичний, екологічний, феміністичний, модернізаційний та ін. Швидкими темпами розширюється і сфера наукових інтересів політології. Увагу дослідників приваблюють процеси переходу до демократії, проблеми політичної участі, нові громадські об'єднання і рухи. Спираючись на цей багатоманітний дослідницький арсенал, політична наука поступово завойовує чільне місце серед сучасних соціально-гуманітарних наук.

Основні національні школи й проблемні підходи сучасної західної політології

У повоєнний період у західній політології домінувала американська політична наука. Повільніше, а інколи у фарватері американської, розвивалася європейська політологічна традиція, окреслюючи межі національних політологічних шкіл, вияскравлюючи їх особливості.

Використовуючи американську політологічну традицію, у 50—80 роках XX ст. активізувала пошуки теоретико-методологічних засад англійська політологія. Її особливе місце в європейській політичній думці забезпечили передусім праці Р. Джоунса про структурно-функціональний аналіз політики; Д. Нетла про теорію політичної мобілізації; Р. Роуза, М. Девіса, В. Льюїса і Х. Вайсмана про теорію політичних систем; І. Девіса про політичні зміни. Було проведено чимало практичних досліджень: проблем держави, державного суверенітету й демократії (Е. Беркер, І. Берлін, Б. Крік, Г. Іонеску, Г. Ласкі, К. Попер, У. Різ, Д. Філд, М. Оукшот); політичних партій (Г. Пеллінг, Р. Маккензі, Д. Хеніг, Д. Робертс, Д. Ліс, Р. Кімбер, Д. Робертсон, Д. Вілсон); груп тиску (Д. Стюарт, Е. Поттер, С. Файнер, Д. Муді); впливу на політичний процес робітничого руху (Д. Голдторн, А. Сілвер); політичної ідеології (М. Фогарті, К. Коутс), політичної поведінки, політичної культури й політичної активності різних класів і соціальних груп, громадської думки, голосування на виборах, каналів і засобів масової інформації, політичного лідерства та еліт (Д. Батлер, А. Кру, І. Бадж, Д. Бламлер, Б. Беррі, М. Харрісон, У. Гаттсман, Б. Джексон). Стали постійними серії політологічних праць «Дослідження з порівняльної політики», «Політичні реальності». Для навчальних закладів різних рівнів було розроблено спеціальні програми й видано підручники з політичної соціології, конституційного права, державного управління.

Французька політологія в основному зосередилася на вивченні поведінки виборців (Ф. Бон, Ж. Шарло, Ф.-В. Гегель, Ж. Ранже, Ж. Жаффр, А. Ласло), дослідженні діяльності політичних партій (М. Дюверже, Ж. Шарло), громадської думки. Значно рідше в ній приділяється увага проблемам порівняльної політології, політичних комунікацій, політичного лідерства, політичної культури. Авторитетними визнано напрацювання французьких політоло-

гів у царині традиційної політичної науки — конституційне право і функціонування державних інститутів.

У 70-ті роки XX ст. активізувалися політологічні дослідження, в розвитку яких окреслилися три головні напрями: нормативістська політологія, що ґрунтується на філософському аналізі моральних норм політичної діяльності; позитивістсько-біхевіористська емпірична соціологія; «практично-критична наука», зосереджена на проблемах соціально-політичної влади (франкфуртська школа). Предметом більшості досліджень німецькі політологи обирають політичний лад, політичні партії, громадські організації, політичну поведінку, вибори і виборчі технології. Сильні позиції в них і в царині компаративістської політології, політичної філософії, історії політичних ідей. Найвідоміші німецькі політологи — Т. Адорно, К. Баймер, Р. Дарендорф, Ф. Нойман, О. Флехтгайм, В. Генніс, Г. Майєр, О. Штаммер, Г. Шнайдер, Е. Кріпендорф, Е. Гіппель, К. Лудс.

Авторитетними є політологічні школи Італії (особливо у сфері політичної соціології), Канади, національні асоціації політичних наук Бельгії, Голландії, Данії, Австралії, скандинавська асоціація політичних наук, яка об'єднує політологів Норвегії, Швеції, Фінляндії. У 1970 р. було створено Європейський консорціум для політичних наук і досліджень.

Здебільшого європейські політологічні концепції містять уявлення про управління як соціальну функцію, а порядок і контроль — як мету політичної діяльності; про владу як засіб вирішення конкретних проблем суспільства, ухвалення відповідних політичних рішень; пов'язують «політичне» управління з громадським і державною владою. Але простежуються розбіжності в поглядах на цілі й характер влади. У сфері зацікавлень європейської політології — «приватна політика», «політика малих груп» в університетах, корпораціях, профспілках, церкві, інших об'єднаннях. Експериментально їх досліджують як політичні.

Поширеним у сучасній західній політології є погляд на політику як діяльність, спрямовану на контроль і примирення різних інтересів у межах держави. Наприклад, Б. Крік стверджує: «Політика може бути просто визначена як діяльність, за допомогою якої різнобічні інтереси в межах даної одиниці правління примиряються через надання їм частки влади в пропорціях до їх важливості для добробуту і виживання всієї спільності». Таке широке

визначення політики породжує й широке розуміння політології як науки. Деякі автори намагаються ототожнити соціологічні аспекти політекономії та політології, вважаючи, що вивчають одне й те саме явище — відносини між системами суспільних інтересів, які забезпечують діяльність суспільства, а самі виникають внаслідок діяльності економічних механізмів. Розглядаючи суспільні відносини як зіткнення групових інтересів, окремі політологи схильні вважати політекономію політичною наукою. За усталеною традицією до політології часто відносять дисципліни, які виникають на основі міжгалузевих інтеграційних наукових процесів, — політичну географію, політичну біологію, політичну психологію.

Різноманітними є погляди європейських політологів і на методологію сучасної політичної науки. Одні вчені віддають перевагу емпіричній дослідницькій техніці (опитуванню громадської думки, психологічному аналізові, експериментам «малих груп»), інші у своїх дослідженнях спираються передусім на власний досвід людини та здоровий глузд, вважають, що вдало дібраний метод чи логічні роздуми у процесі дослідження живить вироблення оптимальних рішень. Політологи марксистського «призову» десятиліттями апелюють до «загальних законів розвитку природи, суспільства, мислення». Попри наявність різних підходів і шкіл, основні методологічні складові політологічних досліджень залишаються незмінними.

Понятійний апарат сучасної західної політології склався, успадкувавши традиційні категорії (держава, влада, політичний інститут, політична система тощо) та доповнивши їх новими, створеними в межах властивого європейській політології поведінково-соціологічного підходу (політична поведінка, мотивація, політичне рекрутування). Поряд з цим політологія активно запозичує терміни із суміжних наук (політична система, політична психологія, політична соціологія). Були різні спроби класифікації цієї системи понять. Найраціональнішою виявилася та, що за критерій взяла основні структурні елементи предмета дослідження: загальносистемні (політична організація, політична партія, політичний процес), інституціональні (політична партія, політичне лідерство, політична мобілізація); особистісні (політична свідомість, масова політика, громадська політична думка).

Про загальні закони розвитку суспільства західна політологія майже не веде мови, позаяк не переслідує мету

тотальної раціоналізації суспільства. До того ж, як зауважив польський політолог Єжи Вятр, такого знання нема, а з огляду на характер суспільного життя його, можливо, й не буде.

Темпераментно реагує сучасна західна політологія на процеси розвитку демократії, вияву реалізації громадської думки — чинників, які свідчать про рівень зрілості суспільства, культуру суб'єктів політики. Така увага в основному є наслідком вияву тенденцій економічного, управлінського життя країн капіталу і ринкових відносин. Постіндустріальний капіталізм вимагає мобільного й активного типу особистості. Стимульований різноманітними потребами, сучасний громадянин стає чутливим до всіх аспектів буття, в тому числі політичного, стаючи вимогливішим щодо способів здійснення демократії, народовладдя, механізмів взаємозв'язків між владою і народом, а також контролю за її діяльністю, ролі мас в політичному житті.

У будь-якій політичній системі завжди існує стрижнева незаперечна аксіома, на яку ця система спирається. В демократичній системі — суверенітет громадської думки. Уявлення щодо природи громадської думки до Першої світової війни розвивалися в річищі класичної конституційної теорії, тобто у зв'язку з проблемою народного суверенітету. Суверенітет і природу громадської думки в межах традиційної політичної науки найповніше дослідив А.-О. Доуелл у праці «Громадська думка і народний уряд» (1913), вважаючи громадську думку аспектом домінуючого суспільно-політичного клімату чи стрижнем структури поглядів певної спільноти. Думку можна вважати громадською, якщо її втілення сприймається меншістю, яка не поділяє її. Тобто, добровільна, хоч і неохоча згода, підпорядкування волі більшості (нерідко цю більшість представляє уряд) є ознакою народного уряду, лінію якого суспільство поділяє загалом, не погоджуючись в окремих аспектах. За таких умов меншість може прийняти правління більшості, знаючи, що консенсус із фундаментальних питань є непохитним. За інших умов домінування більшості трансформується в тиранію. Отже, за Доуеллом, у суспільствах, де існують гострі розбіжності думок із життєво важливих суспільних проблем, не може бути ні громадської думки, ні народного уряду.

Після Першої світової війни почався етап власне соціологічного дослідження громадської думки і формування суспільних інститутів, пов'язаних із становленням і

функціонуванням її як політичної сили. Якщо раніше громадську думку·розглядали під кутом зору її суверенності й суспільної цінності, то тепер політологія зосередилася на її формуванні, техніці фіксації, використанні в управлінських цілях. Предметом особливих зацікавлень стала технологія формування громадської думки, управління як процесом формування, так і реалізації.

З першими спробами маніпулювання громадською думкою постала потреба соціологічного підтвердження її суверенності й позитивної ролі в суспільстві. Найважливішою щодо цього стала праця У. Ліппмана «Громадська думка» (1922), який розглядав її як комплекс уявних образів і стереотипів, у межах яких люди діють у групах.

Одночасно активізувався прагматичний пошук засобів впливу на громадську думку з боку певних соціальних груп у своїх практичних інтересах. У 1923 р. Е.-Л. Бернейс (племінник З. Фрейда) у праці «Кристалізуючи громадську думку» розробив засоби функціонування професійного інституту щодо вивчення громадської думки як феномена. Бернейс вважав головні стереотипи громадської думки відносно стійкими проти маніпулювання, рекомендував не змінювати їх, а розумно використовувати у власних інтересах, намагаючись поєднати сподіваний інтерес із стереотипами громадськості. При цьому можливі гра на упередженнях, пропаганда з метою забезпечити місце певній ідеї на ринку політичних думок. Результатом функціонування такого інституту стало не маніпулювання громадською думкою на користь особливих інтересів, а зростання політизованості повсякденного життя. У суспільстві з'явилася нова сила, з якою воно мусило рахуватися, хоч творці цієї сили вважали, що вони лише маніпулюють наявними думками.

У 1935 р. Дж. Геллап організував Американський інститут громадської думки, а через чотири роки у праці «Громадська думка в демократії» виклав своє розуміння її як елемента прямої демократії. Це започаткувало новий етап дебатів щодо співвідношення прямої та представницької демократії. Наприкінці 60-х — на початку 70-х років XX ст. утвердилася практика емпіричних досліджень громадської думки (в основному з допомогою опитування), сформувалася відповідна система наукових, політичних, комерційних центрів, загострилися нечувані раніше проблеми статистики, достовірності, методик вивчення громадської думки тощо. Інститут громадської думки було визнано одним з головних елементів функціонування

політичної системи. Разом із засобами масової комунікації, що формують, формулюють, відображають громадську думку, він отримав назву «четверта влада»

Відповідно політична наука спрямувала свої зусилля на вивчення засобів масової інформації, їхнього впливу на громадську думку, особливостей громадської думки різних національних і соціальних груп щодо конкретних галузей політики — внутрішньої, зовнішньої, воєнної тощо. Реагуючи на певні внутрі- та зовнішньополітичні обставини, політична наука відстежувала, наприклад, реакцію американської та французької громадської думки на міжнародні події (Г. Алмонд, П. Фогейроль). Виявляла вона небайдужість і до ідеологічних питань, зокрема, до ставлення до комунізму, антикомунізму (О. Строуффер, П. Лазерсфельд), громадських свобод. Ставлення правлячих еліт до Атлантичного Союзу (К. Дойч, Р. Патнем), особливості вияву політичної культури (Г. Алмонд) — це теж елементи проблематики політологічних студій другої половини минулого століття.

Непересічним є вклад західної політології в дослідження плюралістичного характеру політичного процесу. Засновником концепції політичного плюралізму вважають американця Дж. Медісона, який вперше заговорив про нього 1787 р. Серед фундаторів-теоретиків — американський філософ Дж. Дьюї, англійсьі вчені Дж.-С. Мілль і Г. Ласкі, німецькі учені О. фон Гірке, Е. Френкель.

Основна функція плюралізму — легітимізація різноманітності, спрямована на утвердження свободи всіх соціальних і політичних груп виявляти й захищати свої законні інтереси. Політичний плюралізм західна наука тлумачить не просто як принцип, а й як певний механізм здійснення влади в державі. Тому він передбачає і процес легітимізації різних інтересів, і механізм регулювання конфліктів між цими інтересами, стабілізації соціального організму, можливість доступу до державної влади всіх заінтересованих груп незалежно від соціальної значущості й сили.

Проблемою політичного плюралізму в різні часи займались А. Бентлі, представники чиказької школи (Ч. Мерріам, Г. Лассуелл), школа плюралістичного індустріалізму (К. Керр, Дж. Данлор, Ф. Харбісон, Ч. Маерс та ін.), послідовники ідей Дж. Мілля (Р. Нісберг, В. Паккард) та ін.

Своєрідним відгалуженням теорії плюралістичного суспільства, пов'язаним із вивченням окремих груп тиску в межах політичного процесу, стала концепція

«корпоративної держави» й корпоративізму загалом (Г. Кремендаль, Ж. Лембрух). Особливо популярна вона в Англії. Згідно з нею — в державі, заснованій на «ліберальному корпоративізмі», наявні специфічні корпоративні інститути. До них належать представники заінтересованих груп, уряд, які несуть делеговану відповідальність за його діяльність.

Загалом політичний плюралізм у сучасному суспільстві є основою для досягнення таких демократичних цінностей, як свобода, рівність, справедливість. Поставши й розвиваючися в контексті ідеалів буржуазно-демократичних революцій, він безпосередньо пов'язаний із парламентською демократією, загальним виборчим правом, діяльністю профспілок. За сучасних умов плюралізм означає розвиток найширших можливостей участі громадян в управлінні суспільством, в ухваленні політичних рішень за участю союзів, партій, рухів і громадських ініціатив. Саме це дає підставу ототожнювати плюралістичне суспільство з гуманістичним, демократичним.

Це, однак, не означає, що плюралістична система є наскрізь ідеальною. У сучасному ліберально-демократичному суспільстві побутують і партикуляризм, і відчуженість від влади, і аномія, і сурогати колективізму, що дало підставу для різкої критики плюралізму (Г. Маркузе і К. Вольф). Проте більшість у політиці, науці, масовій свідомості орієнтується на плюралізм як чинник демократії, пов'язує розвиток політичної системи з удосконаленням його форм для унеможливлення диспропорцій.

Сучасна західна політологія опікується й проблемами пріоритету прав людини й громадянина як основоположних засад свободи. Забезпечення прав людини в ліберально-демократичному суспільстві передбачає відповіді на питання, наскільки соціальний контроль і планування (доцільність яких не викликає сумніву) можна поєднати з демократією, головними ознаками якої є свобода діяльності й волевиявлення. Соціалістичний варіант суспільного устрою нищив свободи, використовуючи планування для управління суспільством тоталітарними методами. Крім того, не слід перебільшувати ролі соціалістичних держав щодо використання планування в управлінні суспільними процесами, позаяк цю проблему успішно розв'язували значно раніше в капіталістичному суспільстві. Концептуальною основою використання планування стала теорія соціального контролю. Один з її авторів — американський теоретик Е.-А. Росе — в книзі «Соціальний

контроль» (1901) довів, що найефективнішим для демократичного суспільства є не формальний (політико-правовий), а неформальний (соціальний) контроль, здійснюваний через соціалізацію, громадську думку, неформальну групову діяльність, примус засобами неформальних інститутів. Стосовно економіки ці думки розвинув американський економіст Дж.-М. Кларк у праці «Соціальний контроль бізнесу» (1926 р.), який, простеживши становлення форм соціального контролю від XVIII ст., основними причинами породження його назвав становлення демократичних інститутів на основі політичного самоврядування, саморозвитку особи. Водночас він створив концепцію економізації соціального примусу завдяки умілому використанню стимулів і мотивів діяльності. Усе це послужило передумовами виникнення школи демократичного планування, кейнсіанської моделі державного регулювання економічними процесами. Ефективне планування розглядалося як досягнення результату за мінімумом детального регулювання, як втілення у свідомість людей ідеї, що спонукала б їхнє прагнення досягти мети, яка відповідала б планові.

Ще одне питання, яким переймається західна політологія, — співвідношення між громадянськими свободами і національною та державною лояльністю. Конституція, закони визначають основні обов'язки та відповідальність за державну зраду, саботаж, шпіонаж тощо. Відчутними ще є намагання підкорити громадянські свободи патріотичній лояльності, проте вони домінували в епоху маккартизму[1]. Ототожнення соціально-політичних ідеалів з державним патріотизмом завжди посилювалося за міжнародної конфронтації. Лібералізм виходить з того, що громадянські свободи є стрижнем демократичного ідеалу, домінують над державними інтересами, не можуть бути зумовлені інтересами національної безпеки, а особа вільна у своїх переконаннях щодо державної ідеології. Такі принципи є засадничими в сучасній західній політології, хоч це не вберегло її від дискусій, наприклад, щодо взаємодії прав людини і прав нації в контексті сучасних інтеграційних процесів в усьому світі.

[1] Маккартизм — політична течія у США в 50-х роках XX ст., спрямована на придушення демократичних рухів у країні. Пов'язана з діяльністю сенатора Дж. Маккарті.

Запитання. Завдання

1. Чим була зумовлена необхідність виокремлення політичних знань у самостійну науку?

2. Назвіть основні причини домінування в політичній науці першої половини XX ст. досліджень американських вчених.

3. У чому полягає проблема пріоритету прав людини й громадянина як основи свободи? Проаналізуйте відповідні положення Конституції України.

4. Які проблеми досліджує сучасна західна політологія? Чому політологія як наука та навчальна дисципліна не розвивалася в колишньому СРСР?

Теми рефератів

1. Біхевіоризм як основний метод політичних досліджень американської політології XX ст.

2. Європейська політологія другої половини XX ст.: тенденції, теоретичні проблеми, перспективи розвитку.

3. Соціальні цінності та ідеї соціального захисту населення в дослідженнях сучасних західних політологів.

Література

Актуальные проблемы современной зарубежной политической науки. — Вып. I—IV. —М., 1990—1991.

Алмонд Г. Политическая наука: история дисциплины // Политические исследования. — 1997. — №6.

Вольман Г. Методологические принципы политических исследований в ФРГ // Советское государство и право. — 1990. — №4.

Галаганова С. Г., Фролова М. А. Современная западная политическая теория (на примере англо-американской и французской политических школ). — М., 1993.

Егоров С. А. Политическая юриспруденция в США. — М., 1989.

Зарубежная политическая наука: история и современность. — Вып. I, II. — М., 1990.

Кокошкин А. А. Современная социология и политология США // США: экономика, политика, идеология. — 1991. — № 1.

Лоуи Т. Глобализация, государство, демократия: образ новой политической науки // Политические исследования. — 1999. — №5.

Политологическое обозрение : Реф. сб. — Вып. 1 / Отв. ред. Ф.М. Кирилюк. — К., 1993.

Полякова Н. Л. От трудового общества к информационному: западная социология об изменениях социальной роли труда. — М., Наука, 1990.

Федосеев А. А. Современная американская буржуазная политология: истоки, традиции, новации. — Л., 1989.

Федосеев П. Н. Политические науки и современность // Вопросы философии. — 1987. — № 5.

Фундаментальные проблемы политической науки // Вестник МГУ. Сер. 2. Политические науки. — 1996. — №6.

1.6. Українська політична думка XX століття

З початком XX ст. українська національна ідея набула значного поширення. Попри суперечності її розвитку, різні інтерпретації політичними партіями і представниками суспільно-політичної думки, поразку національно-визвольних змагань у революційну добу української історії, вона надавала практичного сенсу становленню політичної думки в Україні та політичної організації України. Подолавши складні перипетії свого розвитку, українська політична думка XX ст. стала фундаментом, на який на зламі тисячоліть змогла опертися сучасна вітчизняна політична наука.

Націонал-комуністична течія української політичної думки

Українська політична думка не припиняла свого розвитку і після поразки національно-визвольних змагань. З 1917 до 1933 року її найповніше репрезентував український націонал-комунізм, який об'єднав різні політичні течії і напрями довкола ідеї «комуністичної перебудови суспільства», цілковитого національного визволення України, створення суверенної української держави.

Виникнення націонал-комунізму на українському ґрунті зумовлене тогочасними суспільно-політичними реаліями, а також слабкістю, незрілістю та розколом українського демократичного руху. Багато представників української демократії вбачали вихід із катастрофічного становища у співпраці з більшовиками. Віддані комуністичній утопії і перейнявши притаманний її апологетам спосіб мислення, вони, самі того не усвідомлюючи, зруйнували єдиний фронт боротьби за самостійність України, зіграли на руку більшовицькій верхівці з її централізаторсько-шовіністичною політикою, прирікши себе на загибель, а Україну — на десятиліття підневільного існування в умовах радянсько-більшовицького тоталітаризму.

Націонал-комунізм в Україні почав розвиватися вже з перших років радянської влади. Свідченням цього є публіцистична брошура Сергія Мазлаха та Василя Шахрая «До хвилі (що діється на Вкраїні та з Україною?)», яка в 1918 році започаткувала новий напрям української суспільно-політичної думки. За словами її авторів, революція в Україні має не лише соціальний, а й національний характер, а соціалістичний лад у державі може забезпечити лише цілком незалежна українська радянська республіка. «Українське національне питання, коли не буде вирішене зараз, у революційну добу, коли воно буде передане у спадок історії, як іржа, точитиме соціально-економічний і культурно-політичний розвиток і в Україні, і в сусідніх державах».

Не заперечуючи союзу з Росією, автори вважали, що єдиний спосіб перебороти залишену царатом спадщину національного гніту — це беззастережне відокремлення України від Росії і перетворення Комуністичної партії більшовиків України з регіонального відділу російської компартії на самостійну політичну організацію. При цьому вони гостро розкритикували лінію великоросійського партійного керівництва щодо української національної проблеми, вважаючи, що більшовики лише декларували доктрину національного самовизначення українського народу. Насправді практична політика більшовизму щодо України мало чим відрізнялася від політики кадетів, меншовиків, есерів та інших російських партій, які відкрито вороже ставилися до української самостійності.

Брошура «До хвилі», за словами українського політолога Івана Лисяка-Рудницького, «розкриває трагічну дилему людей, які, подібно до Мазлаха і Шахрая, хотіли бачити свою країну одночасно і комуністичною, і са-

мостійною», що було неможливо. А надія на те, «що совєтська Росія заради абстрактного вчення про національне самовизначення пожертвує своїми великодержавними інтересами», відмовиться від панівної позиції, засвідчувала відсутність в авторів політичного реалізму. І все ж брошура мала велике значення, як перший теоретичний вияв концепції «національного комунізму» і як своєрідний «національно-комуністичний маніфест», який став основою зародження політичної течії та одного з напрямів розвитку української суспільно-політичної думки XX ст.

У 20-ті роки виникла низка націонал-комуністичних політичних течій, спрямованих на пошук можливих шляхів національного самоутвердження України («боротьбисти», «укапісти», «самостійники», «шумськісти» та ін.). Саме вони ініціювали після XII з'їзду РКП(б) зміни в національній політиці більшовиків, забезпечили можливість розвитку елементів українізації, які разом з непом сприяли послабленню протистояння московських більшовиків і опозиційних сил українського націонал-комунізму.

***Українізація** — політика партійно-державних органів УРСР у 20-ті і на початку 30-х років XX ст., спрямована на більш органічне впровадження радянсько-комуністичної ідеології в Україні силами національних кадрів і в доступній для місцевого населення формі.*

Провідну роль в українізації відігравав народний комісаріат освіти на чолі з Олександром Шумським (1890—1946), а потім — Миколою Скрипником (1872—1933). Основними здобутками українізації, які викристалізувалися в процесі її теоретичного обґрунтування та намагання практичного втілення, були: сприяння розвитку української мови на всіх рівнях, у тому числі забезпечення її ідеологічної ролі на рівні русифікованого міста та в середовищі партійно-державного апарату; розв'язання проблеми легітимності національної самодіяльності українських комуністів; організація національно-культурного процесу як засобу боротьби проти будь-яких проявів великоросійського шовінізму та українського націоналізму; створення розгалуженої сітки осередків функціонування української мови і культури. Свідченням орієнтації націонал-комуністичної течії на втілення національної ідеї стали радикальні політико-публіцистичні виступи письменника Миколи Хвильового (1893—1933). За-

сліплений ідеєю поєднання комуністичного світогляду та ідей національного визволення українського народу, Хвильовий був невіддільний, за словами Лисяка-Рудницького, від епохи «українського ренесансу» 20-х років — «гарячкового періоду в історії Радянської України», років «великого культурного піднесення нації, згодом зрізаного сталінським терором». Хвильовий розумів національне питання, на відміну від інших націонал-комуністів, не спрощено, а на універсалістичний лад, вірив у те, що національна свобода невіддільна від визволення та розвитку людської особистості, пророкував майбутню «емансипацію колоніальних народів», «азіятський ренесанс». Він був глибоко переконаний, що покликання України полягає в тому, щоб бути посередником між Європою та відродженими націями Сходу.

Заперечуючи імперську тенденцію до злиття націй через посередництво пролетарського інтернаціоналізму, Хвильовий у яскраво публіцистичній формі проповідував ідею української незалежної держави, яка має слугувати орієнтиром для українського патріота, і зрадити якій — означає зрадити своїй матері. Найкатегоричніше ідея самостійної державності звучить у памфлеті «Україна чи Малоросія?» (1926). Необхідність самостійності України Хвильовий обґрунтовує тим, що «цього вимагає залізна і непоборна воля історичних законів», прагненням нації досягти природного стану, який Західна Європа пройшла в часи оформлення національних держав.

Суттєвою прикметою політичних поглядів М. Хвильового була ідея переродити українця так, щоб він став самосвідомою одиницею, позбувся рабської психіки, що породжувала до цього часу тільки безвольних людей, які вміли говорити прекрасні слова, але ніколи не були людьми діла.

Таким чином, брошура С. Мазлаха і В. Шахрая була першою спробою в умовах більшовицької дійсності ідейно-політично відстоювати самостійну державність України, а безкомпромісний голос М. Хвильового був останньою такою спробою. На початку 30-х років починаються гучні процеси і розправи над українською інтелігенцією, що на кілька десятиліть унеможливили будь-які спроби вільного висловлювання політичних думок, поглядів, переконань.

Політичні ідеї української міжвоєнної еміграції: Дмитро Донцов, В'ячеслав Липинський

Ідеї самостійної України, проголошені М. Міхновським, зумовили розвиток української державотворчої ідеології, відомої під назвою «чинного» націоналізму. Фундатором її став доктор права, публіцист, журналіст Дмитро Донцов (1883—1973). Д. Донцов починав як соціаліст, але згодом зневірився у марксистських теоріях і знайшов собі іншого кумира — Ф. Ніцше. За всіх цих сумнівів у пошуках кумирів та у власній творчості Донцов постійно дотримувався утопічної ідеї насильницьким шляхом дати особистості цілковиту свободу. Найвідоміші його праці: «Історія розвитку української державної ідеї» (1917), «Мазепа і мазепинство» (1919), «Підстави нашої політики» (1921), «Націоналізм» (1926), «Дух нашої давнини» (1944), «Хрест проти диявола» (1948), «Правда прадідів Великих» (1953), «Московська отрута» (1955), «За яку революцію» (1957), «Дві літератури нашої доби» (1958), «Незримі скрижалі Кобзаря» (1961), «Хрестом і мечем» (1967), «Клич доби» (1968).

Особливого звучання ідеї Д. Донцова набувають у праці «Націоналізм», у якій він обґрунтовує власний підхід до утвердження нації, вказує на необхідність цілеспрямованого виховання національно наснажених людей, які б визнавали моральним і етичним лише те, що утверджує націю. Обґрунтовуючи необхідність перетворення національної ідеї в націоналістичну, Донцов прагне витворити українську ідеологію, піднести «стяг, навколо якого гуртувалася б ціла нація». Він не приховує свого захоплення більшовиками, фашистами, янкі, вказує на те, що вважає прийнятним для української боротьби за державність. Головним у житті окремої людини, на його думку, є не інтелект, а воля з її виявами самолюбства, ненависті, любові тощо. Позитивними вважає ірраціоналізм, експансію, насильство і фанатизм, проповідує створення «нової людини», яка б горіла любов'ю до своєї нації, визнавала моральним лиш те, що зміцнює її силу та забезпечує зростання.

Оцінюючи драматичні для української нації події 1917—1920 рр., Донцов покладає відповідальність за її поразки на «націоналізм загибелі, або провансальство», який сповідували, на його думку, М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський, інші українські мислителі й

громадсько-політичні діячі ліберально-демократичного спрямування. Таке «провансальство», вважає він, призвело не тільки до приниження всієї нації, до відведення їй плебейського місця серед інших народів, а поступово й «до автономізації поняття нації, до її заперечення, до певного відкидання моменту боротьби...». Націоналізму ліберальному (культурному) Донцов протиставляє витворений ним «чинний націоналізм». Інтелектові в ньому протиставляється «воля до життя» і «воля до влади»; знанням і раціоналізму — ірраціоналізм і романтизм; вселюдському розумінню свободи — ідея боротьби, експансії і насильства; скептицизму й відсутності віри — догматизм, винятковість, твердість і фанатична віра в «свою правду»; ліберальному демократизму — інтереси нації будь-якою ціною.

Зі своїми ідеями він передусім апелював до молоді, оскільки вважав, що вона уособлює в собі рух, дію і життєздатність — якості, потрібні українській нації. Розрахунок Донцова виявився точним. Йому таки вдалося привернути увагу до свого вчення значної частини галичан та емігрантської молоді. Більше того, він «сформував,— за висловом професора Колумбійського університету О. Мотиля,— цілу міжвоєнну генерацію галичан і визначив інтелектуальні категорії, якими вони керувалися в своїх оцінках дійсності». Закономірність такого впливу ідей Д. Донцова пов'язана з молодіжною потребою якось компенсувати поразку старшого покоління у національно-визвольних змаганнях з необхідністю виходу із задухи і тісноти польської дійсності.

В ідеології «чинного» (донцовського) націоналізму є чимало рис, притаманних фашизмові та більшовизму (ставка на ірраціоналізм, фанатизм тощо). Те, що він зміг завоювати розум і серця цілого покоління, як писав О. Мотиль, не є показником глибини його вчення, а лише «свідченням злиденності міжвоєнної української політичної думки».

Націоналістична ідеологія в творчості Д. Донцова дала поштовх розвитку тієї суспільно-політичної думки, що сповідувала принцип: мета виправдовує засоби. Цієї думки дотримувались Є. Коновалець, А. Мельник, С. Бандера та інші проповідники українського націоналізму. Однак націоналізм ніколи не був ані першим, ані основним носієм української національної ідеї.

У 20-ті роки XX ст. з'явилися наукові твори В'ячеслава Липинського (1882—1931) — видатного історика і

політолога. В. Липинський — представник старовинного роду українсько-польської шляхти — заснував консервативну школу в українській політології. Походження його певною мірою спонукало до обґрунтування ідеї активної участі української шляхти в політичному та національному відродженні української держави. До революції 1917 р. в його творчості ще проглядаються тенденції, близькі до народництва. Однак навіть тоді й пізніше Липинський як представник своєї верстви перебував на консервативних позиціях. Після 1917 р. він не приєднався до Центральної Ради, активно підтримав гетьмана П. Скоропадського, оскільки монархічна ідея була йому ближчою.

В. Липинський написав чимало фундаментальних історичних і політологічних праць, у яких остаточно викристалізовується його монархічно-консервативна державотворча концепція. Насамперед це — «Україна на переломі, замітка до історії українського будівництва в XVII-ім столітті» (1920), «Релігія і Церква в історії України» (1925), «Листи до братів-хліборобів» (1925).

Особливістю і позитивним елементом національного консерватизму В. Липинського була ідея політичної інтеграції як засобу творення незалежної національної держави. Нація для нього — це всі громадяни держави. Націоналізм В. Липинського зводиться до того, що українці відрізняються від інших народів лише своєю політичною інтеграцією. Інтегровані на ґрунті етнокультури і національної самосвідомості, вони повинні згуртовувати всі народи в одне ціле. Поряд з цим важливою складовою його національного консерватизму можна вважати ставлення до ідеології, яку він виводить із народних традицій та звичаїв, зокрема з державного досвіду гетьмансько-козацьких часів, високої етичної культури хліборобської спільноти, вважаючи її рушійною силою національного відродження України.

Суттєвим внеском В. Липинського у політичну науку є його типологія та аналіз форм державного устрою. За його схемою, існують три основні типи державного устрою: «демократія», «охлократія» і «класократія». Характеризуючи *«демократію»*, В. Липинський зауважує, що державна влада в її умовах або ж потрапляє безпосередньо до рук «багатіїв-плутократів», або до рук найнятих ними політиків-професіоналів з-поміж інтелігенції. Внаслідок цього державна влада стає знаряддям реалізації не народних, а приватних інтересів окремих осіб чи угруповань. Розмежування в умовах демократії політич-

них партій позбавляє їх відчуття політичної відповідальності, а необмежений демократичний індивідуалізм підриває в суспільстві основи дисципліни і правопорядку. Одним з прикладів такої «демократії» В. Липинський вважав Українську Народну Республіку.

До держав «*охлократичного*» типу В. Липинський відносить революційні диктатури, фашизм, більшовизм та ін. Для цієї системи характерне зосередження політичної й духовної влади в одних руках. Під духовною владою він розуміє не лише церковну в її традиційному розумінні, а й ідеологічну в сучасному розумінні, коли глава держави є водночас пророком і непогрішимим інтерпретатором офіційної ідеологічної доктрини. Особливістю «охлократії» є, на його думку, те, що вона в минулому складалася з кочовиків, а в новітні часи — з декласованих елементів. За такого державного устрою панівною стає монолітна військово-бюрократична ланка, яка легко маніпулює юрбою.

Найприйнятнішою для України В. Липинський вважає «*класократію*» — форму державного устрою, яка відзначається рівновагою між владою і свободою, між силами консерватизму і прогресу. В основу такого устрою повинна бути покладена правова, «законом обмежена і законом обмежуюча» конституційна монархія. На чолі держави має бути монарх (гетьман), влада якого передається в спадок і є легітимною.

Пропонуючи монархічний устрій, В. Липинський заперечує демократію як метод організації нації, але не заперечує її як свободу. У його монархічній системі громадяни наділені свободою економічної, культурної та політичної самодіяльності, але ця свобода обмежена авторитетом сильної й стабільної влади. «Класократія» в його розумінні є гармонійною політичною співдружністю хліборобського класу як консервативної опори держави з іншими класами. Лише ця співдружність здатна, на думку В. Липинського, забезпечити державотворення й організацію української нації. Утверджуючи цю ідею, він у праці «Релігія і Церква в історії України» пише: «Вихід з нашої анархії лежить не в переконаннях, а в політичній акції і в організації та зміцненні наших занадто слабких та неорганізованих, консервативних, гальмуючих національних сил».

Загалом ідеї В. Липинського не знайшли широкої підтримки. Однак багато його висновків щодо утвердження України як самостійної держави зберегли своє значення,

викликаючи інтерес у сучасних політиків і політологів. Зокрема, непересічне значення мають думки про теорію еліт, які за оригінальністю можна поставити в один ряд з класичними визначеннями Г. Моски, В. Парето і Р. Міхельса. Неординарний політико-плюралістичний підхід В. Липинського і до питання про майбутній державний устрій України, поєднання в єдиному сплаві соціальної, політичної і релігійної толерантності щодо вирішення найважливіших суспільно-політичних проблем. Вартісним є і його теоретичне осмислення на національному ґрунті проблеми легітимності влади. На відміну від Д. Донцова, політику він розглядав не як засіб ідеологічного забезпечення влади, а як універсальний засіб, що сприяє вибору найоптимальніших методів здобуття та організації влади, досягненню суспільної злагоди, утворенню і збереженню окремої держави на українській землі, забезпеченню існування й розвитку української нації.

Суспільно-політична думка повоєнної української еміграції: Володимир Винниченко, Іван Лисяк-Рудницький

Після Другої світової війни в середовищі української еміграції з новою силою прозвучав голос Володимира Винниченка, який мовчав довгі роки, не беручи участі в еміграційних державних інституціях і урядах, вважаючи їх грою амбіцій і плодом невгамованого честолюбства та ілюзій.

Життя В. Винниченка у вимушеній еміграції перетворилося на справжню трагедію. Після безуспішної поїздки 1920 р. до Москви, де намагався порозумітися з більшовицьким урядом щодо подальшої долі суверенітету України, він опинився під нещадною критикою емігрантських кіл. Більшість еміграції не зрозуміла, що спроба налагодити зв'язок із радянським урядом була продиктована не прийняттям більшовицьких політичних методів і навіть не соціалістичними переконаннями Винниченка, а намаганням знайти вихід з тієї непростої політичної ситуації. Опинившись між двох вогнів, Винниченко на довгі роки замовк як політик і політичний мислитель. Однак за два роки до смерті він написав унікальний твір під назвою «Заповіт борцям за визволення», в якому відображена еволюція його політичних поглядів на засоби й методи боротьби за незалежність

України. Стисло їх можна викласти у двох політичних заповідях В. Винниченка.

Перша заповідь полягає в тому, що незалежну Україну слід творити в Україні, а не поза її межами: «Українська держава, була і є. Її... створив народ, нація, а не купка бідних емігрантів; народ її захищав і буде захищати всіма силами своїми, фізичними й духовними. Не емігрантські «вожді» та «міністри», а Грушевські, Скрипники, Єфремови, Хвильові, навіть Любченки і всі свідомі підсовєтські українці тисячами віддавали свою свободу, здоров'я і життя за неї, тисячами віддають і тепер, як у рядах партійних працівників, так і в рядах найактивнішої частини українського населення, яка зветься «Українською Повстанською Армією». Допомоги в боротьбі за національне визволення українського народу, вважав Винниченко, слід шукати не в зовнішніх силах, а в українському народі, йдучи назустріч його соціально-політичним прагненням. «Треба, — продовжує письменник, — чесно, одверто сказати собі й усьому світові, що українська еміграція — тільки невелика частинка нації, що вона претендує не на командування нацією, не на надання їй своїх урядів, «конституції», «законів», а бажає тільки допомогти їй у боротьбі за її визволення, бажає творити тут на чужині кадри, які мають стати в пригоді Батьківщині, коли вона скине ярмо поневолення, а так само бажає творити серед інших народів опінію, сприятливу для української державності». З цього постають головні завдання української еміграції: нарощувати власну конструктивну діяльність, розвінчувати всілякі спроби дискредитувати українську національно-державну ідею.

Друга заповідь цієї книги — необхідність орієнтації на розв'язання національно-державного питання України не через війну, а через мир, зближення двох протилежних соціальних систем. Ця заповідь випливає з роздумів В. Винниченка не лише про Україну, а й про долю усього людства. Розмірковуючи над жорстокістю XX ст., він, колишній соціал-демократ, розчаровується в ідеях соціалізму, бо на його очах носії найрадикальніших, найгуманніших ідей свободи, прийшовши до влади, створили жорстоку систему терору й насилля, принесли людям ще тяжчу неволю, ніж та, що була до революції. У своїх останніх творах — «Конкордизм», «Нова заповідь» і «Слово за тобою, Сталіне»,— ідеї яких він стисло викладає в «Заповіті борцям за визволення», В. Винниченко

схиляється до висновку, що причина жорстокості суспільно-політичного розвитку — в самій людині. А щоб зробити життя справедливим і рівноправним, слід оновити все, що становить єство людини — психіку, душу, мораль, побут, родину і навіть систему харчування. Тільки оновлена людина стане спроможною змінити світ.

Філософсько-політична теорія В. Винниченка ґрунтувалася на його соціально-політичній програмі так званої «колектократії» — системи всебічної (духовної, правової, фізичної й матеріальної, внутрішньої) гармонії між людьми планети. З цих позицій розглядав він перспективи розвитку капіталізму і соціалізму, проблеми їх відносин. Протилежні політичні системи, на його думку, не повинні ворогувати, а мусять порозумітися політично і зблизитися економічно шляхом докорінної реорганізації господарства. Ці думки В. Винниченка багато в чому збігаються з ідеями представників «теорії конвергенції» (Дж. Гелбрейт, П. Сорокін, Я. Гинберген, Р. Арон, А. Сахаров та ін.).

У повоєнний період серед української еміграції одним із найвизначніших вчених, які розвивали політичну думку і політичну науку, був Іван Лисяк-Рудницький (1919—1984). Він уперше здійснив глибокий аналіз історії української політичної думки з другої половини XIX ст. до середини 80-х років XX ст.

Аналізуючи українську історію, І. Лисяк-Рудницький дійшов висновку, що кожному народу властивий свій, неповторний, національний характер, який визначається «комплексом культурних вартостей, правилами поведінки і системою звичаїв», характерних для певної країни. Окреслюючи особливості суспільно-політичного розвитку України, першою важливою прикметою його вважав органічне співіснування в українській історії двох традицій: західної — соціально-політичної, і східної — християнсько-духовної. Розглядаючи особливості національного становлення українського народу, він відносить його до так званих неісторичних, або недержавних народів, характерною прикметою розвитку яких була відсутність власної держави і нерозвиненість національної еліти як носія політичної свідомості й елітарної культури. А відсутність історично сформованої вищої еліти утруднює побудову національної держави. На його думку, процес націотворення, відродження певного народу може відбуватися не тільки шляхом згори донизу, коли основним націотворчим чинником є провідна верства, а й навпаки (вважав,

що так відбувається в Україні), — знизу вгору, через національне самовизначення народу, піднесення його освіти й культури.

І. Лисяк-Рудницький був і далекоглядним політологом, прогнози якого здебільшого справдилися. Зокрема, у статті «Радянська Україна з історичної перспективи» (1970) він передбачав крах Радянського Союзу, позаяк «кмітливі маніпулятори» (ідеологи і вожді імперії) «можуть колись опинитися у становищі учня чаклуна, який не в змозі впоратись з джином, якого він викликав». В епоху краху колоніальних імперій СРСР є «анахронізмом», який довго не зможе втриматись на облудних принципах типу ленінського гасла про «самовизначення націй аж до відокремлення». Першопоштовхом масового національно-визвольного руху в Україні І. Лисяк-Рудницький вважав боротьбу за владу в середовищі державно-партійної верхівки. Наступний стан — організаційне утворення опозиційних політичних структур. Так воно, зрештою, і сталося.

Його ідеї щодо зміни завдань повоєнної української еміграції багато в чому перегукуються з ідеями В. Винниченка, конкретизують і доповнюють їх. У статті «Що робити?» він звертає увагу на ту велику різницю, яка існує між поняттями «демократія» і «революція». «Революція — це боротьба за владу й за політико-соціальні зміни засобами насильства. Але для демократії притаманне те, що вона обмежує застосування насильства. Демократію характеризує еволюціонізм, що виключає й революцію, й контрреволюцію». Виходячи з цього, діяльність значної частини українського еміграційного табору визначав як недемократичну і звертав увагу на цілі діяльності демократичних еміграційних сил: необхідність «періодичної зміни лідерів» у середовищі самої діаспори; розмежування церковної і політичної сфер; систематичний обмін думок щодо нагальних проблем і виховання терпимості «супроти неортодоксальних, суперечливих поглядів»; створення в еміграції демократичної української преси, «співіснування й суперництва між кількома (принаймні двома) партіями в лоні одного суспільства» тощо.

У середині 60-х років він дійшов висновку про занепад політичної думки в УРСР, стверджуючи, що патріотичні кола повернулися до стану «аполітичного культурництва». Так виникла ідея написати заяву від американської інтелігенції українського походження до керівниц-

тва СРСР та УРСР з політичними вимогами, яка б після її оприлюднення послугувала готовою політичною програмою для української підрадянської інтелігенції. Заяву як колективний документ політичної думки було написано упродовж 1966—1967 рр. Текст «Заяви» містив вимоги: встановити право громадянства УРСР окремо від всесоюзного громадянства; налагодити дипломатичні відносини між Українською РСР і зарубіжними країнами; унезалежнити судочинство УРСР від всесоюзних органів суду й прокуратури; забезпечити для українських громадян, покликаних до війська, службу в межах республіки у військових частинах з українською мовою як офіційною; забезпечити Комуністичній партії України рівень самоуправної політичної організації, спроможної ухвалювати незалежні рішення в політичних справах; надати українській мові права державної мови в Українській РСР; реабілітувати культурну спадщину України в усій її повноті й усунути перешкоди в дослідженні української історії та культури; легалізувати Українську автокефальну православну церкву та українську католицьку церкву, забезпечивши для них рівний статус з іншими релігійними віросповіданнями, дозволеними в Радянському Союзі тощо.

Попри те, що «Заява» викликала протести серед еміграційного національно-патріотичного «істеблішменту» (англ. establishment — засновувати, зміцнювати) й була проігнорована офіційними органами СРСР та УРСР, вона все ж таки виконала свою роль, дійшовши до найважливішого адресата — українського народу. І. Лисяк-Рудницький визначив три головні завдання демократичної еміграції щодо Радянської України. Перше полягало в необхідності закріплення й розбудови повноцінного українського суспільства і культурного життя за розпорошення українських сил по різних країнах. «Зберігаючи нас самих як українську спільноту поза межами батьківщини,— писав І. Лисяк-Рудницький,— здобуваючи явні досягнення на полі суспільної й культурної праці, складаючи раз у раз докази нашої живучости, ми подаємо велику моральну заохоту нашим братам і сестрам на різних землях, дозволяємо їм відчути, що вони не ізольовані, вселяємо в них віру в перспективність української справи». Друге завдання — заповнення прогалин «в культурному процесі в УРСР, який проходить у ненормальних умовинах», збагачення нації у сфері науки, літератури, мистецтва. Третє завдання — «знаходити й поширювати

в тій стіні щілини, через які промені світла й подуви свіжого повітря доходили б до народу, який замурований у темниці».

Зародження й утвердження сучасної політичної думки й політичної науки в Україні

Трагічна смерть М. Хвильового на початку 30-х років XX ст. мовби поставила крапку в розвитку незалежної суспільно-політичної думки підрадянської України. Відновилась вона через кілька десятиліть, під час хрущовської відлиги. Представники її увійшли в історію як «дисиденти», або «шістдесятники».

***Дисиденти** (лат. dissidens, dissidentis — незгідний, від dissidere — не погоджуватися, розходитися) — інакомислячі особи, які виступають проти існуючого державного (політичного) ладу певної країни, протистоять офіційній ідеології та політиці.*

Термін увійшов у сучасну суспільно-політичну і правову лексику з історії релігії. У середні віки цим словом у Західній Європі називали віровідступників, єретиків або тих, хто не дотримувався учення церкви. З 60-х років XX ст. дисидентами стали називати осіб, які в атмосфері тоталітарних режимів відкрито протиставляли свої переконання панівній ідеології.

У післясталінський період дисиденти першими порушили українську проблему, заявили про невирішеність національного питання в СРСР, зокрема в Україні, вступили в нерівну боротьбу за право українського народу на незалежне існування на своїй землі. Серед шістдесятників були письменники, журналісти, історики, психологи, юристи: С. Вірун, М. Горинь, І. Дзюба, І. Драч, І. Кандиба, С. Караванський, Л. Костенко, Л. Лук'яненко, В. Мороз, Є. Сверстюк, В. Стус, В. Чорновіл.

Однією з основних форм організованого протесту в 60—80-ті роки було створення і діяльність різноманітних політичних організацій і невеликих груп. Серед них — «Українська робітничо-селянська спілка», у проекті якої, написаному її фундатором Левком Лук'яненком, було висловлено упевненість у тому, що «для покращення матеріального і політичного становища громадян республіки України необхідно вийти зі складу СРСР на підставі ст. 17 Конституції СРСР і утвердити незалежну державу». В Одесі виникла «Демократична спілка соціаліс-

тів». У Західній Україні діяли невеликі нелегальні, переважно культурологічні, групи — «Об'єднана партія визволення України», «Український національний комітет», «Український національний фронт», — які виступали за українську самобутню культуру, чистоту мови, вивчення історичного минулого українського народу.

На початку 70-х років, коли СРСР ратифікував у 1973 р. міжнародні пакти прав людини, а в 1975 р. підписав Заключний акт в Гельсінкі, в Україні, як і в інших республіках СРСР, починає розвиватися правозахисний рух. 9 листопада 1976 р. утворилася Українська група сприяння виконанню гельсінських домовленостей (засновники М. Руденко, О. Мешко, О. Тихий). У Декларації, проголошеній групою, ставились такі завдання: ознайомлення зі змістом Загальної Декларації прав людини, схваленої ООН у 1948 р.; активне сприяння виконанню гуманітарних статей Заключного акту; надання Україні права бути представленою на всіх міжнародних форумах як суверенній державі; акредитація в Україні представників зарубіжної преси та ін.

Специфічною формою інакомислення в цей період стає так званий самвидав, основним завданням якого було поширення різноманітних матеріалів — від рукописних журналів до релігійно-духовних псалмів, сторінок Євангелія, творів Д. Донцова, тогочасних заборонених віршів і публіцистики. Рух 60—70-х років поповнювався також релігійними дисидентами — віруючими заборонених конфесій і протестантських громад, представниками єврейських кіл, що прагнули вільного виїзду за кордон, кримських татар, що домагалися повернення на свої землі, та ін.

Поширеною формою протесту були на той час відкриті публічні заяви і звернення — акції протесту на захист заарештованих товаришів, вимоги виконання державних законів і Конституції, наукові конференції на захист української мови, листи і звернення до керівних органів влади.

Дисидентські твори зробили суттєвий внесок у загальний розвиток української суспільно-політичної думки. «За умов накинутої одностайності, — пише І. Лисяк-Рудницький, — неортодоксальні ідеї діють як каталізатори сил оновлення. Заяви дисидентів можуть правити за показник бродіння в глибинах українського суспільства. Вони також указують напрям імовірного розвитку України в разі послаблення репресій». Важливим аспектом

мислення дисидентів, які становили рух протесту в Україні 60—70-х років, було його правове забарвлення. Всі твори, діяння, звернення шістдесятників об'єднані ідеєю влади закону, тому їх нерідко називають «правозахисниками». У своїй творчій і практичній діяльності вони протистояли конформізму, беззаконню, сваволі, порушенню прав і свобод людини, а також обстоювали принципи відкритого суспільства, демократії, гласності, ненасильницькі форми захисту прав людини та ідеали правової держави і громадянського суспільства, самоцінності особистості.

Українська політична думка, репрезентована рухом 60-х років, мала, звичайно, й слабкі сторони. Вона була переважно «письменницькою», емоційною. Їй нерідко бракувало філософської виваженості.

З проголошенням державної незалежності України дисидентський рух втратив своє первісне ідеологічне значення. Було скасовано відповідні статті Кримінального кодексу, а засуджені за інакомислення особи були реабілітовані й поновлені в громадянських правах.

У роки радянського політичного режиму, панування марксистсько-ленінської ідеології політична думка в Україні фактично не просунулась уперед порівняно з ідеями та думками, висловленими її найвидатнішими представниками в дореволюційні часи та в еміграції. Це пов'язано, насамперед, з тим, що в СРСР політичну науку переважно репрезентувало таке вузькокласове і догматичне вчення, як «науковий комунізм». Критично-аналітична його функція була притлумлена виправдально-захисною, а методологічно-концептуальні засади здеформовані ідеологічною парадигмою поділу людства на «своїх» і «чужих». Тому, здобувши незалежність, Україна вимушена була починати фактично з азів політичної науки, без якої неможливий демократичний розвиток жодної держави.

У 90-ті роки XX ст. в Україні розпочався справжній політологічний ренесанс. Поступово були реформовані старі й створені нові кафедри політології у вузах, виникли відповідні відділи в академічних інститутах, наукові установи. Звичайно, все це з'явилося не на порожньому місці. Безцінним для політологічного відродження України став досвід світової політичної науки, насамперед закордонних установ, де постійно вивчають українську політичну думку, розвивають політичну науку та аналізують сучасні політичні проблеми й перспективи розвитку нашої держави.

Український соціологічний інститут у Відні (УСІ). Перший науковий український заклад в еміграції. Заснований наприкінці 1919 р. М. Грушевським, став основним місцем його наукової діяльності впродовж перебування за кордоном. Тут він видрукував чимало наукових праць, у тому числі політологічного характеру, вів лекційну, пропагандистську та наукову роботу. Проіснувавши до 1922 р., інститут підготував і видав друком монографію М. Грушевського «Початки громадянства (генетична соціологія)», у якій обґрунтував свої погляди на державу і націю, а також «З починів українського соціалістичного руху. Михайло Драгоманов і Женевський соціалістичний гурток» — збірник матеріалів про піонерів української політичної думки М. Зібера, М. Драгоманова, С. Подолинського. Видавав також монографії співробітників інституту.

Український вільний університет (УВУ). Науково-педагогічний та видавничий український заклад, заснований у січні 1921 р. у Відні. З жовтня 1921 до 1945 року функціонував у Празі, а з 1945 р. — у Мюнхені. З 1921 до 1945 року тут було захищено 132 дисертації, зокрема 95 — з політичних та юридичних наук, видано 5 збірників і 27 окремих томів наукових праць.

Український науковий інститут у Берліні (УНІ-Б). Функціонував як філіал Берлінського університету Фрідріха-Вільгельма з листопада 1926 р. Дослідження в галузі політології і політичної історії України розгорталися на кафедрах української державності й української історії, які очолювали В. Липинський і Д. Дорошенко.

Східно-Європейський дослідний інститут ім. В. Липинського. Діє з 1963 р. у Філадельфії (США). Тут зберігають, опрацьовують та публікують архівні матеріали і творчий доробок В. Липинського, інші документи, пов'язані з новітньою історією України.

У 90-ті роки XX ст. заявили про себе і вітчизняні політологічні центри, новостворені ті, що розгорнули свою діяльність на базі існуючих установ. До них, зокрема, належать:

Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Науково-дослідницька установа, де досліджується широке коло правових, політичних та міжнародних проблем, що мають важливе значення для розвитку юридичної науки і становлення української правової держави. Утворений 1969 р. на основі Сектора держави і права АН УРСР, заснованого в 1949 р. Головні напрями

наукових досліджень — теоретичні й прикладні проблеми формування України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави; правова система України; роль закону в регулюванні суспільних відносин, ефективності реалізації чинного законодавства; історія розвитку політико-правових інститутів в Україні; політологічні аспекти державно-правового будівництва в республіці; права і свободи людини і громадянина та ін. Інститут видає збірник «Правова держава» і щорічник наукових праць з юридичних і політологічних питань «Держава і право», є співвидавцем журналів «Право України», «Підприємництво, господарство і право», здійснює видання багатотомної «Юридичної енциклопедії».

Українська асоціація політологів. Утворена в березні 1991 р. з метою сприяти розвиткові політичних наук в Україні, підготовки наукових кадрів, вироблення рекомендацій для поліпшення соціально-політичної ситуації в республіці, експертної оцінки нормативних актів і політичних рішень державних органів, підтримки зв'язків і обміну досвідом із політологічними центрами зарубіжних країн і міжнародних організацій.

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України — науково-дослідницька установа, утворена 1991 р. у Києві. Головний напрям діяльності — дослідження закономірностей політичного розвитку та етнонаціональних процесів. У структурі інституту діють відділи етнополітології, теоретичних та прикладних проблем політології, національних меншин та ін., а також наукові центри політичних технологій, історії політології, проблем церкви та етноконфесійних досліджень. Видає «Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України». Є співзасновником журналів «Політична думка», «Людина і політика», «Український історичний журнал».

Українська академія політичних наук (УАПН). Добровільна громадська організація, що об'єднує науковців, викладачів навчальних закладів, працівників органів державної влади та управління, місцевого самоврядування з метою сприяння розвитку політичної науки, науковим дослідженням у галузях історії політичної думки, методології, теорії політики, прикладної політології. Створена 1993 р.

Утвердженню політичної науки в українському суспільстві в сучасних умовах значною мірою сприяє *система вищої і частково середньої освіти в Україні*, яка зо-

рієнтована на утвердження політичних знань у молодіжному середовищі. Сучасній політичній науці належить вирішити низку суттєвих завдань, серед них: окреслення кола найголовніших проблем, на яких має зосередитись на етапі свого становлення вітчизняна політична наука; розвиток прикладної політології задля встановлення в суспільстві цивілізованих норм і методів здійснення політичної влади; підготовка і перепідготовка кадрів політологів-викладачів, науковців і професійних політиків загальнодержавного та місцевого рівнів; налагодження та підтримка зв'язків із світовими політологічними центрами і школами; формування в людей високого рівня політичної та правової культури.

Становище вітчизняної політичної науки на сучасному етапі проаналізував 24—27 жовтня 2000 р. Всеукраїнський науково-практичний симпозіум з проблеми «Політологія в Україні: стан та перспективи розвитку», учасники якого відзначили значне зростання в останні роки рівня політичної освіченості громадян, активізацію наукових розробок, накопичення певного досвіду викладання політології.

Запитання. Завдання

1. Назвіть і охарактеризуйте політичні течії в інших країнах, аналогічні українському націонал-комунізмові.
2. Зробіть порівняльний політологічний аналіз основних ідей брошури С. Мазлаха і В. Шахрая «До хвилі» та суспільно-політичних думок, висловлених у художніх і публіцистичних творах М. Хвильового.
3. Проаналізуйте сучасні науково-публіцистичні праці, присвячені Д. Донцову, і визначте ставлення до його ідейно-політичної спадщини різних наукових кіл і політичних угруповань.
4. Проілюструйте на прикладах із сучасного політичного життя України доцільність критики В. Липинським демократії як державно-політичного устрою і дайте із сучасної точки зору політологічну оцінку його монархічно-консервативній концепції та політологічним ідеям.
5. Ознайомившись із працею В. Винниченка «Заповіт борцям за визволення», дайте їй політичну оцінку з погляду сьогодення.
6. Проілюструйте характеристику І. Лисяком-Рудницьким українського народу як народу «недержавного».
7. Прочитайте поему «Хрест» Миколи Руденка і вичленіть сформульовані в ній політичні проблеми.
8. Охарактеризуйте діяльність найвідоміших політологічних центрів сучасної України.

Теми рефератів

1. Розвиток і особливості націонал-комунізму в Україні.

2. Роль українських шістдесятників у формуванні сучасної політичної науки в Україні.

3. Політична думка української еміграції XX ст.

4. Політична наука в сучасній Україні, суспільно-політичне значення і головні тенденції розвитку.

Література

Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. — К., 1991.

Гусєв В., Лозинська Л. Філософські роздуми В. Винниченка: проблеми аналізу й самоозначення // Політологічні читання. — 1992. — № 3.

Касьянов Г. Шістдесятники. Дисиденти. Неформали. Знайомі незнайомці // Віче. — 1994. — № 10.

Коваленко А. Українська політологія: проблеми та труднощі періоду становлення // Сучасність. — 1994. — № 10.

Кравченко Б., Прилюк Ю. Політичний лад в Україні та політична наука // Політологічні читання. — 1992. — № 1.

Куди йдемо? Матеріали науково-практичної конференції «Ідеологія та ідейно-політичні засади державного будівництва в Україні». — К., 1993.

Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: у 2-х т.— К., 1994.

Мазлах С., Шахрай В. Розділи з книги «До хвилі (що діється на Вкраїні і з Україною?)» // Політологічні читання. — 1993. — № 3.

Мотиль О. Дмитро Донцов // Політологічні читання. — 1992. — № 1.

Політологія в Україні: стан та перспективи розвитку. Збірник наукових доповідей і статей. — К., 2000.

Потульницький В. А. Політична доктрина В. Липинського // Український історичний журнал. — 1992. — № 9.

Трощинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. — К., 1994.

2.

Громадянське суспільство і політичне життя

2.1. Громадянське суспільство

Ідея громадянського суспільства своїм корінням сягає Давніх Греції та Риму, знаходить своє теоретичне втілення в працях Аристотеля, Цицерона, інших мислителів. З часом викристалізувалося розуміння громадянського суспільства як спільноти рівноправних громадян, яка не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага. У політичній сфері громадянське суспільство забезпечує громадянам вільну участь у державних і громадських справах. Головним суб'єктом такого суспільства є людина, у ньому вільно розвивається індивідуальне та колективне життя, децентралізована державна влада і місцеве самоврядування, демократично розв'язуються суспільно-політичні проблеми на основі виважених, консенсусних відносин.

Поняття та особливості громадянського суспільства

Поняття «громадянське суспільство» по-різному тлумачили в суспільних науках. Так, Ш.-Л. Монтеск'є, вважаючи, що суспільство не може існувати без уряду, розрізняв державу як союз громадян та державу як сукупність посадових осіб. Г. Спенсер відповідно до його органічної теорії суспільства порівнював державу з біоло-

гічним організмом, вважав її агрегатом органів управління, володарювання. Його «апаратна» ідея пізніше була використана марксизмом.

Відомо, що в первісному, додержавному суспільстві існували органи володарювання, головний з яких — збори дорослих родичів. Функції володарювання ще не виокремилися в життєдіяльності спільноти, громада була водночас джерелом і носієм влади. Поступово відбувалася ієрархізація (грец. hieros — священний і archia — влада — поділ на вищі й нижчі посади, чини; суворий порядок підлеглості нижчих щодо посади або чину осіб вищим) громадського управління, внаслідок чого пересічні общинники були відсторонені від управління общиною. Народні збори замінюються сходом воєнної дружини. Ради старійшин перетворюються на дедалі поважніші й самостійніші центри прийняття владних рішень, тільки частина з яких виноситься на формальне затвердження зборами общини. Так поступово відмежувалося суспільне управління від громади. Здійснювали його відокремлені інституції, яким громада була цілком підпорядкованою.

Надалі завдяки християнському віровченню стали розрізняти державну та приватну сфери (Богові — Богове, кесарю — кесареве). Викристалізовується уявлення про громадянське суспільство як про засіб обмеження державної влади, стримування її невпинного прагнення до абсолюту, авторитарності. Формується й саме громадянське суспільство.

Впровадження у вжиток поняття «громадянське суспільство» пов'язане з ідеєю «природних прав» людини, яка у XVII ст. була засадничою у формуванні й поширенні юридичної свідомості, політико-правових концепцій, передусім теорії «суспільного договору». Так, Г. Гроцій і Б. Спіноза «природними правами» вважали свободу переконань і думок, свободу володіння і використання власності, рівність людей між собою, їхню захищеність від сваволі тощо. Розрізнення громадянського суспільства і держави започаткував Ж.-Ж. Руссо в праці «Міркування про походження і засади нерівності поміж людей». Громадянське суспільство, на його думку, виникло внаслідок формування приватної власності, а держава витворена з нього на підставі суспільного договору. Д. Локк вважав, що люди домовилися заснувати державу саме з метою надійного забезпечення природних прав, рівності й свободи, захисту особи та власності — цінностей громадянського суспільства.

Сукупність індивідів, які необмежено користувалися своїми природними правами, утворювала, на думку прибічників договірної теорії походження держави, суспільство у його «природному стані» («status naturalis»). Це стан цілковитої свободи, який призводить до «війни всіх проти всіх». Але за таких умов мати «право на все», стверджував Гоббс, означає фактично не мати права ні на що. Аби уникнути загроз, які неодмінно виникають у природному стані суспільства, люди змушені були замінити його на стан громадянський («status civilis»). Перехід від природного стану до громадянського дає змогу піддати регулюванню законами та іншими нормами невпорядковані відносини.

Відповідно до теорії «суспільного договору», люди укладають угоду й створюють державу, яка постає над суспільством, відчужує й зосереджує в собі частину їхніх природних прав. Так виникає громадянське суспільство, котре, на відміну від природного, додержавного, є станом, у якому існує держава. У конвенційних теоріях держави (Дж. Локк, Вольтер, Ж.-Ж. Руссо) громадянський стан суспільства сприймався як антипод природного стану, а влада — як похідна відносин, що панують у громадянському суспільстві.

Концепція громадянського суспільства, розуміння його як царини людської свободи, яка перебуває поза межами державної регламентації, є породженням ліберального світогляду. «Батько лібералізму» Дж. Локк вважав, що держава покликана передусім захищати особисту свободу і власність, здобуту працею людей; вона діє тільки у строго окреслених межах, вихід за які може призвести до громадянської непокори; люди повинні мати право протистояти сваволі уряду, чинити йому опір і навіть вдаватися до сили для його повалення, коли він спрямовує свою владу на завойовництво, узурпацію, тиранію, або у разі його розвалу.

Виходячи з визнання самоцінності й пріоритетності спонтанного людського життя порівняно з управлінським впливом на нього, просвітники XVIII ст. (Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є) проголошували, що громадянська ідея вища і значиміша, ніж ідея державна. Громадянське суспільство і політичну державу розрізняв Г.-В.-Ф. Гегель, який вважав його опосередкованою через працю системою потреб, заснованою на принципі панування приватної власності й загальній формальній рівності людей. Н. Макіавеллі, Ш. Монтеск'є, Г.-В.-Ф. Гегель вважали, що суспі-

льство має бути об'єктом впливу держави, яка може діяти цілком самостійно. Політична, державна мудрість полягає у врахуванні існуючих у суспільстві відносин, думок та обставин. Класичні погляди на громадянське суспільство підготували сучасне розуміння цього феномена.

> ***Громадянське суспільство** — суспільство громадян із високим рівнем економічних, соціальних, політичних, культурних і моральних рис, яке спільно з державою утворює розвинені правові відносини; суспільство рівноправних громадян, яке не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага.*

Формування громадянського суспільства пов'язане з утвердженням буржуазного ладу. Воно неможливе без існування правової держави, а тільки існування розвиненого, стабільного громадянського суспільства уможливлює утворення правової держави. Високорозвинуте громадянське суспільство є основою стабільного демократичного політичного режиму.

Неліберальне (тоталітарне, авторитарне) суспільство цілком або переважно підпорядковане державі, яка регламентує, централізує управління ними. Такий спосіб взаємодії держави й суспільства називають *етатизмом* (франц. etat — держава). Етатизм як політика — це поширення повноважень держави на всі без винятку сфери життя. Сутність його полягає у визнанні держави найважливішим і єдиним чинником інтеграції суспільства. У тоталітарних суспільствах сфера громадянського, цивільного зводиться до мінімально можливих розмірів, але ніколи не зникає цілком.

Розвинене громадянське суспільство передбачає існування демократичної правової держави, яка покликана задовольняти й захищати інтереси та права громадян. Передумовами громадянського суспільства є ринкова економіка з властивою їй багатоманітністю форм власності; множинність незалежних політичних сил і партій; недирективно формована громадська думка; вільна особистість з розвиненим почуттям власної гідності.

Громадянське суспільство — не тільки відокремлене від держави суспільство, автономна царина суспільного буття, яка не підлягає прямому контролю й регламентації з боку влади, а ще й структуроване суспільство. Воно передбачає свободу асоціацій індивідів за інтересами й уподобаннями. Окремі верстви населення утворюють свої угруповання, добровільні об'єднання, покликані забезпе-

чувати цивілізовані відносини з іншими суб'єктами співжиття в суспільстві. Тому громадянське суспільство є певним механізмом неформального соціального партнерства, яке уможливлює здійснення й баланс існуючих інтересів.

Таке суспільство емансиповане від держави, царина спонтанного самовияву вільних індивідів і добровільно сформованих асоціацій та організацій громадян, захищених законом від прямого втручання і регламентації з боку органів державної влади. Воно втілюється в приватному житті громадян, існуванні вільного ринку, безперешкодному поширенні духовних, релігійних, моральних, національних цінностей тощо. Основою громадянського суспільства є життя індивідів як приватних осіб, сукупність вільно встановлених ними міжособистісних зв'язків (сімейних, общинних, економічних, культурних, релігійних тощо), розмаїття інтересів, можливостей і способів їх висловлення та реалізації.

Головні риси громадянського суспільства:

— відокремлена від держави структура суспільства, до якої належать різноманітні асоціації, добровільні об'єднання людей;

— адекватний вільним відносинам обміну суспільний лад, політична система, за яких держава є похідною від громадянського суспільства та процесів у ньому;

— утвердження безпосередніх і різноманітних інтересів, можливість їх вираження та здійснення;

— можливість забезпечення справжнього, реального життя, на відміну від держави — сфери умовного, формального життя;

— наявність ринку, вільної конкуренції, відносин обміну діяльністю та її продуктами між незалежними власниками;

— безпосереднє спілкування людей;

— повага громадянських прав, які вважаються вищими за державні закони;

— свобода особистості;

— плюралізм, сукупність усіх неполітичних відносин у суспільстві й різноманітної діяльності людей;

— регулювання дій людей безпосередньо самими ж людьми, передусім через норми моралі.

Існування в громадянському суспільстві різних суперечливих інтересів, які воно не здатне задовольнити, покликало до життя державу як утілення, реалізацію всезагального інтересу, як інституцію, обов'язком якої є га-

рантування й захист прав людини. У такому суспільстві реально функціонує власність, здатна реалізуватися в правовому полі.

Якщо в громадянському суспільстві дії людей зумовлені їхніми реальними потребами та вимогами здорового глузду, то держава і виконавці її волі понад усе ставлять формальний бік справи. Будь-яку подію, значущу й вартісну для особи (народження, шлюб тощо), держава вважає реальним фактом тільки після виконання належних формальних процедур, документального засвідчення (складання протоколу, підписання акту).

Громадянське суспільство	Політичне суспільство (держава)
природні права економіка приватне життя сфера свободи волі	встановлені закони політика, держава публічне життя сфера обов'язку

Альтернативність ознак та цінностей держави й громадянського суспільства не означає їх антагоністичності, а навпаки, зумовлює їх взаємну потребу. Без держави неможливе громадянське суспільство, без громадянського суспільства неможлива повноцінна правова держава. Вони є взаємообумовленими аспектами одного цілісного життя людини, цивілізованого суспільного буття.

Рівень демократії в сучасному суспільстві значною мірою визначається існуванням системи незалежних від держави самоврядних об'єднань суверенних індивідів і вільно встановлених зв'язків між ними — громадянського суспільства. Сформоване на засадах плюралізму, толерантності, лібералізму (поважання прав і свобод особи), таке суспільство спроможне протистояти як етатистським тенденціям з боку держави, так і анархізму, домагатися оптимального громадського врядування. Відкрите суперництво суспільних інтересів ініціює політичний процес, сприяє втіленню загальносоціального інтересу. Тому для демократизації суспільства, реформування держави необхідна не тільки ефективна законотворча, політико-юридична діяльність, а й формування громадянського суспільства — структурованість спільноти, усвідомлення людьми вартісності їхніх інтересів, цінування власних і чужих прав, гідності й свободи, шанування правил та процедур суспільно-політичної взаємодії.

Становлення й утвердження інституту громадянства

Ще за первісних часів людей поділяли на «своїх» та «чужих». Члени одного роду-племені мали певні права, зокрема, право голосу при ухваленні спільних рішень, право на тальйон (помсту за скоєний проти них злочин або на відшкодування заподіяних збитків), на певні ролі, функції в племінному поділі праці тощо. На одноплемінників покладалися й обов'язки — дотримуватися встановлених звичаїв, правил тощо. Все це не стосувалося чужинців.

Таке вирізнення «своїх» та «чужих» згодом переросло в ідею громадянства. Вона сформувалася в греко-римському полісі — громадянській общині, яка згодом перетворилася на державу. Усвідомлення себе членом громадянського колективу, своїх прав і зобов'язань, почуття громадянського обов'язку, відповідальності, причетності до життя общини і до її надбань, залежність від визнання, ставлення співгромадян — усе це було відображено в полісній ідеї громадянства. Відомий дослідник політичної думки С. Утченко вважає громадянську ідею найважливішим здобутком полісу, яким він збагатив людство.

З плином часу розуміння поняття «громадянин», ознак громадянства, пов'язаних з ним прав, обов'язків, привілеїв, способів їх набуття та позбавлення тощо суттєво змінилося. Але сама ідея громадянства як політична категорія, морально-політична, загальнолюдська цінність збереглася дотепер. Історичне значення понять «громадянин» і «громадянство» в тому, що завдяки їм було висунуто й закріплено уявлення про права людей. Адже саме володіння правами і робить громадянина громадянином.

Від початків громадянство означало міру визнання соціальної значущості людини, її долученості до спільноти. У «демократичному» античному полісі завжди існувало розрізнення громадянських прав: його населення — це повноправні, неповноправні і безправні. Серед повноправних громадян теж існувала градація, приміром, на громадян від народження (у римському полісі) та громадян, що стали ними згідно з постановою народних зборів («зроблені громадянами»).

Після відмирання родових структур головним елементом суспільного устрою в Афінах постала сім'я, очолювана батьком — афінським громадянином. Прибулі іноземці, що мали майно, заняття і бажали там жити, отриму-

вали статус *метека* (грец. metoikos — переселенці, чужоземці). Вони були вільними, користувалися певним заступництвом місцевих законів, але не мали політичних прав. Для решти населення (незаконнонароджених, полонених, бездомних, емігрантів) єдиним засобом входження до афінської, як і до римської, спільноти був статус раба. Раб належав до складу сім'ї, цілком підпорядковувався волі її голови, влада якого була абсолютною щодо решти її членів. До речі, статус метека часто вважався менш вигідним, ніж раба: метека неохоче брали на роботу, бо він був вільним і міг будь-коли залишити її. Єдина можливість залучити людину до життя полісу, підпорядкувати її вимогам соціальної дисципліни — зробити рабом. Поняття «рабство» вживалося тут радше на означення форми організації праці, ніж як визначення безправ'я й гноблення.

У грецьких полісах громадянином вважали тільки того, у кого батьки були громадянами. Щоб бути громадянином Афін, треба було ще належати до однієї з десяти *філ* (грец. phyle — родова одиниця, рівна племені в Давній Греції, пізніше — територіальна одиниця в аттичній державі), мати земельну власність в Аттиці, житло, освячене домашнім божеством. Поліс, за словами С. Утченка, був єдино можливим і навіть єдино мислимим осереддям громадянського життя, прав, привілеїв. Тільки той, хто був зі свого народження залучений до полісу, як правило, вважався повноправним його членом, міг брати більш-менш значущу участь у громадянському (політичному) житті.

Аристотель був одним з перших, хто спробував теоретично визначити поняття «громадянин». Перед тим йому довелося поміркувати над такими проблемами: чому громадянин демократичного полісу не буде ним у полісі олігархічному? Як розцінювати громадянство, громадянські права, здобуті за ухвалою народних зборів? Чому поняття громадянства не може бути пов'язане з місцем проживання, якщо метеки й раби мешкають разом з громадянами? Чому громадянами не вважають жінок, неповнолітніх юнаків й старих? Усе ж Аристотель визначив, що громадянами можна і слід вважати тих, хто бере участь у суді й народних зборах.

Визначальною ознакою античного громадянства є відсутність цілковитого рівноправ'я. Знаючи й цінуючи свої права, громадянин полісу не прагнув до рівності й однаковості прав для всіх, не вважав її справедливою. Грома-

дяни не визнавали ні рівності походження, ні рівності майна, ні самого поняття «рівність», не кажучи вже про рівність з рабами та «варварами».

Ідея рівності в європейській свідомості постала разом з християнським віровченням. Це була рівність перед Богом, визнання всіх людей членами суспільства незалежно від походження, статусу, майна тощо. Тільки одні з них є «вищими», інші — «нижчими». «Нижчі» мають належати «вищим», підпорядковуватися їм, а ті — опікати й захищати своїх підданих. «Найвищий» серед людей — монарх — підпорядкований Богові, який піклується про всіх. За тих часів людина мусила належати комусь. Усіх підданих вважали «людьми царя», під його опікою, а цар перебував під опікою Бога. Кожний мав бути приписаним до певного опікуна, хазяїна чи владики. Хто не мав над собою владики, залишався цілком беззахисним.

Феодальне суспільство Західної Європи поділялося на *сюзеренів* (франц. suzerain — верховний) — князів, герцогів — та їх *васалів* (лат. vassus — слуга). Сюзеренами були феодали, великі землевласники, які мали всю повноту влади на території, що їм належала. Верховним сюзереном був король. Васали — це незаможні й неродовиті феодали, які отримували земельні володіння від більш могутніх феодалів — *сеньйорів* (лат. senior — старший). Громадянином, носієм громадянської особистості, за словами І. Канта, вважали тільки того, хто не змушений здобувати засоби до існування, служачи комусь іншому, крім держави. Васал не має громадянської самостійності.

Клієнтельно-ієрархічна (лат. clientela — у Давньому Римі група осіб, залежних від патрона, покровителя) модель феодального суспільства породила характерний для Середньовіччя різновид громадянства — підданство. Спершу це поняття означало належність, підпорядкованість, підлеглість володареві, сюзерену; згодом набуло значення належності особи до певної держави.

Буржуазні революції й ліберально-демократичні перетворення в країнах Європи поступово привели до скасування феодальних привілеїв, станової нерівності й залежності, формально надали кожному індивідові рівний правовий статус. Держава постала інституцією, що забезпечує рівні умови для реалізації індивідами їхніх прав, уможливила правосуб'єктність громадян. За сучасних умов громадянство трактують як складне соціальне явище, що містить у собі політичні, економічні, юридичні, моральні аспекти.

***Громадянство** — правова належність особи державі; постійний правовий зв'язок особи з державою, що виявляється в їхніх взаємних правах та обов'язках.*

Основними характеристиками громадянства є:

— належність до певної держави, суспільства, нації (саме це мають на увазі, заявляючи, наприклад, «Я — українець»);

— підданство, підпорядкованість законам держави, чинність яких поширюється на громадянина як на її території, так і поза її межами; наділеність особи обов'язками перед державою, які переважно зводяться до сплати податків, виконання військового обов'язку, дотримання законів;

— володіння відповідними соціальними, політичними й майновими правами (право на державне забезпечення й захист інтересів, виборче право, право на представництво інтересів в органах державної влади, свободу слова й асоціацій, право на житло, роботу, освіту, медичну й матеріальну допомогу, на захист безпеки й власності тощо);

— законослухняність — лояльне і водночас вимогливе ставлення до органів та інституцій державної влади («громадянськість»);

— шанування цінностей громадянського суспільства (свобода, вільні асоціації, підприємництво, неофіційність людських взаємин);

— правосуб'єктність особи, яка настає за досягнення людиною певного віку; до неї належать сукупність можливостей, що їх надає людині держава, здатність й обов'язок особи діяти відповідно до законодавчих вимог, відповідати за наслідки своїх дій, виконувати обов'язки перед державою;

— морально-психологічна характеристика особи, стан самоусвідомлення нею власної причетності до певної спільноти, її культури, прийняття традицій і норм своєї держави.

Існує два способи набуття громадянства. Особа може стати громадянином певної країни на підставі факту її народження або через надання їй громадянства — натуралізацію.

При встановленні *громадянства за народженням* застосовують такі принципи:

— національний (принцип «права крові»), коли громадянином певної держави стає особа, народжена від її громадян, незалежно від місця народження;

— територіальний (принцип «права ґрунту»), коли громадянство певної держави надається особі, що народилася на її території, незалежно від громадянської належності її батьків.

Громадянство через натуралізацію здобувається особою з її волі, висловленої у відповідному проханні на адресу уповноважених на те державних органів. Натуралізація потребує виконання необхідних умов, переконливого мотивування набуття громадянства. Наприклад, підставою для натуралізації є політичне переслідування особи на її батьківщині. У деяких країнах встановлюють імміграційні квоти (обмежувальні норми).

Підставою для набуття громадянства є укладання шлюбу, обіймання певної посади тощо. Усі питання про надання і позбавлення громадянства визначаються конституцією і законодавством країни. Практика надання громадянства іноземцям називається *державною політикою імміграції* (лат. immigratio від immigro — вселяюся).

Втрата громадянства, як правило, настає після виходу особи з юрисдикції своєї країни, наприклад, внаслідок її натуралізації в іншій країні. Скоєння кримінальних або політичних злочинів може мати своїм наслідком позбавлення громадянства за вироком суду. Внаслідок втрати громадянства людина набуває статусу апатрида (грец. а — заперечення і patris — батьківщина) — особи, яка не має громадянства й підданства жодної країни, проте мусить дотримуватися законів країни, у якій перебуває. Апатриди не можуть розраховувати на захист з боку їхньої колишньої батьківщини чи якоїсь іншої держави. Вони, як правило, позбавлені виборчих прав.

З проблематикою громадянства безпосередньо пов'язані інтернування та депортація.

> ***Інтернування*** *(франц. interner — оселяти) — вмотивоване затримання однією державою громадян іншої держави, що перебувають на її території, обмеження права їхнього пересування й деяких інших прав.*

> ***Депортація*** *(лат. deportatio — вигнання, вислання) — примусове виселення з місця постійного проживання, навіть вигнання за межі держави, особи чи групи осіб, частини населення, визнаних правлячим режимом як соціально небезпечні.*

Людей, змушених полишити місця постійного проживання через несприятливі обставини, називають *біженця-*

ми. Такі обставини, як правило, є наслідком громадських заворушень, громадянських війн, масового терору проти певної верстви населення. Статус біженця надає людині право тимчасового притулку на території країни без отримання громадянства, спеціального дозволу (виду) на проживання, право на отримання певної допомоги й на захист з боку країни перебування.

Наслідками зміни людьми місця постійного проживання є еміграція й діаспора.

***Еміграція** (лат. emigratio — виселення, переселення) — це переселення з батьківщини в іншу країну; тривале перебування громадян за межами батьківщини внаслідок переселення.*

***Діаспора** (грец. diaspora — розсіяння) — розсіяння, розселення по різних країнах народу, вигнаного обставинами, завойовниками або й власною владою за межі батьківщини; сукупність вихідців з якоїсь країни та їхніх нащадків, які проживають за її межами.*

Людина може мати статус єдиного та подвійного громадянства. Єдине громадянство встановлене в унітарних державах. У державах з федеративною формою устрою громадянство, як правило, є подвійним. Особа тут є одночасно громадянином союзу і громадянином суб'єкта федерації. Подвійне громадянство у федераціях слід відрізняти від поняття «біпатриди».

***Біпатриди** (грец. bi — два і patris — батьківщина) — особи, які одночасно мають громадянство двох або більше держав.*

Таке можливе, наприклад, у разі народження дитини на території держави, де встановлено принцип «права ґрунту», або від батьків, які є громадянами держави, де діє принцип «права крові». Як правило, при цьому перед громадянами й урядами постають проблеми щодо прав та обов'язків громадянина: чи мусить він сплачувати податки, виконувати військову повинність, відбувати покарання за порушення закону одночасно в обох державах, чи повинен робити це вибірково, дотримуватися законів на власний розсуд?

Набуття громадянства означає отримання встановлених у цій державі прав громадянина. Сукупність їх визначається законодавством кожної держави окремо. До них належать право на активну й пасивну участь у виборах (обирати й бути обраним); право на представництво

інтересів в органах державної влади; свобода слова та асоціацій; право на житло, роботу, освіту, медичну й матеріальну допомогу, на захист безпеки тощо.

Юридичне вираження і закріплення прав та свобод громадян здійснюється в законодавчому порядку й здебільшого закріплюється в конституції, у якій, як правило, міститься спеціальний розділ, присвячений правовому стану громадянина. Поширеним у проголошенні прав і свобод громадян є посилання на загальну декларацію прав людини, згідно з якою громадянська належність до певної країни, підданство або, навпаки, відсутність громадянського статусу особи, обмеженість, неповнота її громадянських прав не дають жодних підстав для обмеження її людських прав.

В Україні підстави набуття і припинення громадянства регулюються Конституцією України та Законом України «Про громадянство» (1991, з наступними змінами і доповненнями). Відповідно до Основного Закону (ст. 4) в Україні існує єдине громадянство. Згідно із ст. 25 Конституції України громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство. Громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі. Україна гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами.

Права людини в сучасних міжнародних відносинах

У сучасному світі розрізняють права й свободи громадянина та права людини як державні й недержавні права. Недержавні не мають позитивного, волевстановленого, навмисного характеру, а є приписом, наданим людям з позадержавних, позаюридичних сфер, породжені повсякденним спонтанним побутуванням людей. Залежно від того, наскільки встановлені державою норми, права й свободи узгоджуються з «природними» правами людини, визначається рівень демократичності й справедливості існуючого ладу. Основні права не створюються державою, не потребують її визнання, не можуть бути обмежені або скасовані нею. Вони притаманні індивідові як такому, убезпечують свободу не тільки від незаконного, а й від законного державного примусу.

У середині XX ст. у світі відбулися процеси, пов'язані передусім з утворенням Організації Об'єднаних Націй,

які започаткували утвердження в сучасних міжнародних відносинах принципу всезагальної поваги прав і головних свобод людини без жодних винятків та дискримінацій. Поступово цей принцип визнавався як норма відносин між державами, що було закріплено у відповідних міжнародних документах. Головні серед них Всесвітня декларація прав людини, Декларація ООН про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, міжнародні Пакти про права людини. Одна з настанов Статуту ООН проголошує, що для утвердження віри «в основні права людини, у гідність та вартісність людської особистості» всі народи й держави мають «виявляти терпимість і жити разом, у мирі один з одним, як добрі сусіди».

Загальна декларація прав людини була прийнята й проголошена відповідною резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 10 грудня 1948 року. Відтоді в багатьох країнах цей день відзначають як День прав людини. Декларація складається з преамбули й 30 статей. У першій з них проголошується: «Всі люди народжуються вільними й рівними у своїй гідності й правах». Кожна людина повинна мати всі права й свободи, які проголошені Декларацією, без жодних обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних та інших переконань, національного й соціального походження, майнового, станового та іншого стану (ст. 2). Вона проголошує елементарні права особи — право на життя, свободу й особисту недоторканність; на захист від рабства, тортур, жорстокого поводження; на недоторканність честі й репутації, приватного й сімейного життя, оселі й кореспонденції; на захист своїх прав, у тому числі незалежним й неупередженим судом (ст. 3—12).

Громадянські й політичні права та свободи перелічені в статтях 13—21 Декларації. Серед них — право на громадянство, на місце проживання, на виїзд з країни та політичний притулок; право на володіння майном та укладання шлюбу; свобода думки, совісті й релігії, переконань, мирних зборів та асоціацій; загальне й рівне виборче право за таємного голосування.

Про соціально-економічні права та права в царині культури йдеться в статтях 22—27. Це право на працю, на вільний вибір роботи, на справедливі й сприятливі умови праці та на захист від безробіття; на рівну оплату праці, справедливу й задовільну винагороду за неї, а також на соціальне забезпечення; право на створення професійних

спілок і членство в них задля захисту своїх інтересів; на відпочинок, оплачувану періодичну відпустку тощо.

У статті 25 зазначається, що кожна людина має право на такий життєвий рівень, у тому числі їжу, одяг, житло, медичний догляд і соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я й добробуту її самої та її сім'ї. При цьому матері й діти мають право на особливе забезпечення й допомогу. Всі діти, що народилися в шлюбі чи поза шлюбом, мають користуватися однаковим соціальним захистом. Початкова й середня освіта мають бути безплатними й обов'язковими, а вища — доступною для всіх на засадах здібностей кожного. Освіта має слугувати зростанню поваги до прав і основних свобод людини, сприяти «взаєморозумінню, терпимості й дружбі між усіма народами» (ст. 26).

Стаття 27 передбачає право кожного вільно брати участь у культурному житті суспільства, в науковому прогресі й користуватися його благами.

Заключні статті присвячені межам здійснення проголошених прав та свобод людини. Так, у статті 29 наголошено, що кожна людина має певні зобов'язання перед суспільством, у якому вона живе. Здійснення прав та свобод може бути піддане обмеженням, які визначаються законом з метою «забезпечення необхідного визнання й поважання прав та свобод інших і задоволення справедливих вимог моралі, громадського порядку й спільного добробуту в демократичному суспільстві». Використання прав і свобод людини не повинно суперечити цілям та принципам ООН.

Безумовно, Декларація є документом, який не покладає на суб'єктів політики жодних конкретних юридичних зобов'язань і відповідальності. Юридичні зобов'язання держав—членів ООН щодо втілення в життя положень Декларації містяться в окремо розробленому Міжнародному Пакті про права людини. Декларація встановлює рівень, до реалізації якого повинні прагнути всі народи й усі держави. У ній перелічені права, які кожна людина невід'ємно має як член єдиної людської родини. Проте рівень свободи й рівності, якими користуються індивіди, залежить від того, де вони живуть.

Декларація стала першим в історії міжнародним документом про права людини, який наголошує на необхідність дотримання всіма елементарних прав особи й демократичних свобод. З часом її положення стали розцінювати як загальновизнані демократичні засади, які

повинні бути враховані урядами при здійсненні внутрідержавних законодавчих та інших заходів, що стосуються елементарних прав особи, а також демократичних прав і свобод загалом. У Декларації йдеться не лише про конституційні громадянські й політичні, тобто державні права, а й про права власне людські — економічні, соціальні, культурні. Після прийняття Декларації і пов'язаних з нею міжнародних документів соціальні можливості особи почали визначати як права людини, а юридичні права особи, визначені в законодавстві кожної країни, — як права громадянина.

Але ще й досі існують у деяких країнах обмеження прав людини, пов'язані з релігійною належністю, статтю, кольором шкіри. Порушення, обмеження або позбавлення прав людини називають *дискримінацією* (лат. discrimino — розрізняю, розділяю). У сучасному світі дії, визнані як дискримінація, отримують політичний осуд, можуть мати і правові наслідки. Граничною формою громадянської дискримінації є геноцид.

***Геноцид** (грец. genos — рід і caedere — вбиваю) — здійснювані владою масові переслідування, гоніння і навіть знищення певної національної, етнічної, расової, соціальної, культурної, релігійної спільноти.*

Це позбавлення прав людини, здійснюване за принципом колективної відповідальності, коли винними вважають не тільки тих, хто вчинив дію, за яку звинувачують, а й решту членів верстви, до якої вони належали. Прикладами геноциду є масові винищення вірмен у Туреччині 1915 р.; антинародні репресії, депортація кримських татар, чеченців та інших народів, здійснювані радянською владою в 30—50-х роках; катування євреїв (холокост) і переслідування циган гітлерівцями, правління «червоних кхмерів» у Кампучії. Переслідування людей за ознаками етнічної належності іноді позначають поняттям «*етноцид*». Як геноцид кваліфікують і протидію розвиткові культури якоїсь нації з боку влади.

Ідеологія та практика геноциду суперечать принципам гуманізму й засадничим правам людини, що зафіксовано в Міжнародній конвенції «Про попередження злочину геноциду і покарання за нього» від 9 грудня 1948 р., ратифікованій усіма країнами—членами ООН. У Конвенції зазначено, що політика геноциду є злочином проти людства незалежно від того, здійснюється вона в мирний чи у воєнний час.

Культура громадянства в сучасному світі

У загальнофілософському розумінні культуру (лат. cultura — обробка, просвіта, розвиток, шанування) визначають як специфічний спосіб організації й розвитку людської життєдіяльності, що постає в продуктах матеріальної та духовної праці, у системі соціальних норм і установ, у духовних цінностях, у сукупності стосунків людей з природою, між собою, з самими собою. Культура громадянства полягає в реалізації громадянського єства людини.

Громадянин є членом владно організованого суспільства. Ознакою громадянськості, громадянською чеснотою є здатність особи гречно ставитися до існуючих в суспільстві норм, дотримуватися їх, визнавати й шанувати суспільні авторитети, виконувати обов'язки перед громадою. Цю рису громадянської культури ще називають *законослухняністю.*

Протилежним щодо законослухняності як ознаки громадянства є *анархістське ставлення* до держави, її настанов і законів, необхідності їх дотримуватися; заперечення будь-якої влади над людиною, невизнання жодного авторитету. Абсолютизація проголошеної анархістською ідеологією священності й недоторканності людської свободи призводить до правового нігілізму, антисоціальних проявів і громадянського вандалізму; потворного поєднання антидержавного з антигромадським.

Іншою ознакою громадянської культури, культури життя громадою є *лояльність.* Лояльність (франц. loyal — вірний, чесний) — визнання й доброзичливе ставлення до чинних законів, установленої влади, згода перебувати в «правовому полі», дотримуватися вимог законів. Лояльність громадянина — це його здатність до обмеження власної свободи через підпорядкування своєї діяльності чинним законам держави. Тому культура громадянства визначається рівнем правосвідомості людей — їхніми уявленнями про те, що є законним, а що незаконним, знанням законів. Своєрідним втіленням цього аспекту громадянської культури на вітчизняних теренах був общинний селянський побут, здійснюваний на засадах громадського самоврядування. Взаємодія людей між собою ґрунтувалася у ньому на народному (звичаєвому) праві, сила дії якого була тотожною силі юридичних законів.

Общинність, законослухняність, лояльність були першими ознаками громадянської культури, які формувалися ще в античному державному середовищі. Особистість, індивід для античної держави були ніщо. Тільки в державі, згідно з тодішнім ученням, людина ставала людиною, тільки завдяки своїй причетності до цієї форми співжиття вона, вправляючись у громадянських чеснотах, могла досягти досконалості.

Але законослухняність не може бути безмежною, цілковитою (адже ж бувають закони й неправові), некритичною, перетворюватися на конформну слухняність, холопство. Суттєва ознака культури громадянства полягає в здатності особи дистанціювати себе від того, що є «казенним», розрізняти державне (формальне) та безпосередньо людське, цінувати вартості громадянського суспільства, чинити опір зазіханням апаратного бюрократизму на них; у стосунках з державою берегти власну гідність і шанувати гідність інших.

Суспільства, нації різняться не тільки за суспільно-політичним ладом, технічними й виробничими досягненнями, рівнем життя та багатства людей, а ще й за тим, наскільки розвинута в ньому особистісна самосвідомість, якою є потреба громадян у їхніх власни́х правах, свободах. Відповідно розрізняють типи культури громадянства, які відзначаються характером взаємодії держави і громадянського суспільства, мірою «проникнення» держави в суспільство. А з культурою громадянства пов'язане існування певних політичних режимів.

Культура тоталітаризму, наприклад, є добровільною відмовою від демократії. Тоталітарні політичні порядки виникають там, де поділяють світ, людей на «наших» і «ворогів», нетерпимо ставляться до незалежної думки і некритично до власної, відмовляються від діалогу з інакомислячими, виявляють агресивність у всьому, що стосується власних симпатій та антипатій; де домінує потреба або панувати, або підкорятися. Тому надзвичайно важкими, а інколи марними є спроби встановити демократичний лад у суспільстві, культура громадянства в якому далека від демократичної. Там, де людність байдужа до цінностей і норм демократії, не володіє навичками користування власними правами і свободами, боротьби за них, формується пристосовництво до атмосфери вседозволеності, породжуваної тоталітаристським зневажанням людських прав.

За авторитарного режиму визначальною ознакою громадянської культури є суперечність між наріканням на суворий, часто й неправовий закон, боротьба за його зміну та необхідністю дотримуватися його. «Dura lex, sed lex» (суворий закон, та все ж закон) — принцип авторитаризму і наріжна ідея відповідного йому типу громадянської культури. Авторитаризм здійснює місію громадянської соціалізації індивідів, формує необхідну для демократичного життя культуру дотримання законів, не перешкоджаючи структурованості суспільства, а отже, розгортанню легальних на конституційних засадах змагань за прийняття законів і задоволення інтересів.

Освічене громадянство, якому властиве розвинуте почуття власної гідності, знання своїх прав і обов'язків, згода і вміння їх дотримуватися, є передумовою встановлення демократичного суспільства. Для цього недостатньо тільки здобуття влади прогресивною й відповідальною політичною силою, тільки справедливих законів. Адже дотримуватися їх належить пересічним громадянам. Тому від їхнього ставлення до існуючого порядку, чинних правил і норм, від знання й визнання цих норм і залежить дієвість цих порядків, правил і норм, здійснення ідеалів справедливості.

Щоб відрізнити громадянство як формально-юридичний статус особи, який надається їй після досягнення відповідного віку або через натуралізацію, від громадянства як стану свідомості, духовно-моральної вартості вживають ще поняття «громадянськість».

***Громадянськість** — світоглядно-психологічний стан людини, що характеризується відчуттям себе громадянином конкретної держави, лояльним ставленням до її інституцій та законів, почуттям власної гідності у стосунках з представниками держави, знанням і поважанням прав людини, чеснот громадянського суспільства, готовністю і вмінням домагатися дотримання власних прав, вимагати від держави виконання її функцій, відповідальним ставленням до своїх обов'язків перед державою, патріотизмом.*

Якщо громадянство надається резолюцією офіційної установи й настає із врученням відповідного документа, то громадянськість трактують як наслідок тривалого виховного впливу, громадянської соціалізації особи — інтегрування її в суспільне життя на відповідних засадах (за демократії це — поважання прав, рівноправ'я й взаємної відповідальності). Вона може зберігатися навіть після втрати формального громадянства.

Ознаками громадянської культури демократичного типу є законослухняне, лояльне і водночас вимогливе, критичне ставлення до інституцій влади та їхніх настанов, цінування власних інтересів і позицій, здатність захищати і реалізовувати їх.

Ще один аспект культури громадянства пов'язаний із сутністю держави як територіально організованого населення, держави-країни. Щодо цього громадянство — це належність особи до певної країни, підданство. Наслідком такої належності є поширення на людину прав, наданих цією державою, та обов'язків, визначених її законами. Громадянською чеснотою постає патріотизм, шанування її історії, здатність перейматися її проблемами, долею співвітчизників. Патріотизм є позаполітичною вартістю. Справжній патріот шанує й любить свою вітчизну не тільки за її розквіту, а й у скруті, коли владою володіють негідні, на його думку, люди. Патріот любить країну, а не державу чи владу. Влада має бути об'єктом шанобливого, але критичного й вимогливого ставлення. Їй слід віддавати тільки належне — тобто кесареве. Любов до влади — холуйство. Громадянською чеснотою є любов до вітчизни за будь-якої влади. Патріотичність вважається ознакою високої культури громадянина, доки вона не перетворюється на пихатий шовінізм, доки людина здатна цінувати таку саму любов до своєї країни інших людей, поважати їх патріотичні почуття, розуміти, що у кожного є своя батьківщина.

Як члени громадянського суспільства люди змагаються між собою за задоволення власних прагнень, вдаючись до політичних засобів, намагаючись оволодіти державою чи окремими її важелями й використати їх у своїх цілях. Державний апарат для них — знаряддя задоволення особистих інтересів, об'єкт впливу, предмет політичних змагань. Саме у цій площині існування держави й громадян люди стають учасниками політичного процесу та відповідно діють.

Запитання. Завдання

1. Обґрунтуйте взаємозв'язок демократії та громадянського суспільства.
2. Проаналізуйте поняття «правова держава», визначте ступінь її залежності від рівня розвитку громадянського суспільства.
3. Охарактеризуйте з політико-правової точки зору інститут громадянства та його роль у сучасному розвитку українського суспільства.

4. Який рівень культури громадянства існує в сучасній Україні і як він впливає на суспільно-політичні процеси?

Теми рефератів

1. Ідейно-теоретичне обґрунтування громадянського суспільства в спадщині політичних мислителів Нового часу.
2. Громадянське суспільство на Заході і в Україні: порівняльно-політологічний аналіз.
3. Розвиток правової свідомості й утвердження громадянськості.

Література

Гаджиев К. С. Концепция гражданского общества: идейные истоки и основные вехи формирования // Вопросы философии. — 1991. — № 7.

Геєць В. М. Державність України: На шляху до громадянського суспільства // Віче. — 1995. — № 5.

Гражданское общество и правовое государство: предпосылки формирования. — М., 1991.

Ильин А. Н., Коваль В. И. Две стороны одной медали: гражданское общество и государство // Политические исследования. — 1992. — № 1, 2.

Кочетков А. П. О формировании гражданского общества // Социально-политические науки. — 1992. — № 1.

Левин И. Б. Гражданское общество на Западе и в России // Политические исследования. — 1996. — № 5.

Невичерпність демократії: Видатні діячі минулого і сучасності про вільне, демократичне суспільство і права людини. — К., 1994.

Перегудов С. Гражданское общество как политический феномен // Свободная мысль. — 1992. — № 9.

Поппер К. Р. Відкрите суспільство та його вороги: В 2 т. — К., 1994. — Т. 1—2.

Рябов С. Г. Політологічна теорія держави. 2-ге вид. — К., 1996.

Шинкарук В. І. Громадянське суспільство, держава, ідеологія // Розбудова держави. — 1993. — № 5.

Щедрова Г. П. Громадянське суспільство, правова держава і політична свідомість громадян. — К., 1994.

2.2. Політичне життя суспільства

Політичне життя суспільства — одна з найширших категорій політології, яка охоплює всю політичну сферу та її елементи, дає можливість відобразити їх динамізм. У різні епохи й у різних країнах воно має свої особливості, залежить від рівня цивілізованості суспільства, його демократизму, співвідношення корінних інтересів соціальних груп, вміння і прагнення політичного керівництва об'єднати народ для досягнення спільної мети. Закономірністю політичного життя є зростання його ролі й значення у міру зростання людського виміру політики демократизації і гуманізації соціальних засад суспільства, формування соціально-правової держави.

Політичне життя у структурно-функціональному вимірі

***Політичне життя** — сукупність духовних, емоційних і практичних явищ політичного буття людини і суспільства, що характеризує їхнє ставлення до політики й участі в ній.*

Політичне життя завжди існує в конкретно історичних формах, зумовлених матеріальними й соціокультурними чинниками. Водночас воно являє собою сукупність

політичних явищ, які функціонують у суспільстві, керованих і спонтанних політичних процесів; результат діяльності соціальних суб'єктів — класів, націй, соціальних верств, груп, індивідів і створюваних ними політичних інститутів; сферу боротьби за реалізацію ідеалів, норм, цінностей, що концентрують у собі корінні потреби та інтереси соціальних суб'єктів; взаємодію і зміну при владі політичних сил для репрезентації владних інтересів усіх соціальних груп.

Політичне життя тісно пов'язане з найрізноманітнішими формами політичної діяльності.

Політична діяльність *— індивідуальна чи колективна, спонтанна чи організована діяльність соціальних суб'єктів, яка прямо чи опосередковано випливає з інтересів великих суспільних груп і цінностей, що їх вони поділяють.*

Ця діяльність відбувається в межах існуючих відносин з владою або всупереч їм, регулюється правовими нормами та статусними ролями. Її можна розглядати у широкому й вузькому значеннях. У широкому розумінні політична діяльність постає як реалізація суспільно-політичних відносин, взаємодія класів, націй, організацій, органів, інших соціальних спільнот й окремих осіб для здійснення певних політичних інтересів щодо завоювання, використання та утримання влади. У вузькому значенні політична діяльність — це методи й засоби виконання владних функцій певними політичними силами, соціальними групами, а також засоби протидії їм.

Розрізняють теоретичну й практичну політичну діяльність. Для *теоретичної* основними формами є пізнавальна, прогностична та ціннісно орієнтована. *Практична політична діяльність* — це вироблення й реалізація внутрішньої та зовнішньої політики держави, різні форми участі в політичному житті суспільства партій, громадсько-політичних об'єднань, рухів. Основні її форми — ухвалення політичного рішення, вибори, політична реформа, страйк, демонстрація, дипломатичні, міжурядові переговори, офіційний візит тощо.

Умовою й формою політичної діяльності є політичні відносини, які виникають внаслідок соціальної диференціації суспільства і вияву інтересів великих суспільних груп. Суб'єктами політичних відносин є класи, нації, соціальні групи, індивіди, політичні інститути й організації.

***Політичні відносини** — реальні практичні відносини, взаємозв'язки соціальних суб'єктів, у яких відображені їхні інтереси і здійснюється політична діяльність — співробітництво чи боротьба (вибори, референдуми, мітинги, зібрання, маніфестації, страйки тощо).*

Вони охоплюють зв'язки між різними соціальними групами та індивідами, політичними інститутами та організаціями щодо завоювання і реалізації політичної влади, певних суспільних інтересів. Характер відносин соціальних суб'єктів визначає політичну ситуацію, стратегію, тактику, зміст політичної діяльності. Політичні відносини встановлюють, у який спосіб соціальні суб'єкти можуть здійснювати політичну діяльність через політичні інститути, норми, процедури, визначають методи й засоби політичної діяльності, регламентують її.

У процесі суспільного розвитку нові потреби та інтереси зумовлюють необхідність виходу за межі існуючих норм, пошук нових методів і засобів діяльності, процедур, винесення рішень. Для цього соціальні суб'єкти повинні усвідомити необхідність політичних перетворень, розвитку нових методів і засобів діяльності. Потреби та інтереси людей відповідно спонукають їх дії. Схожість, близькість, збіг інтересів соціальних суб'єктів забезпечує співпрацю, узгодженість їх дій. Суперечливість інтересів виявляється в різних формах суперництва, антагонізму, конфліктів. Засобом залагодження політичних протистоянь і розв'язання конфліктів є влада, яка використовує механізм узгодження суспільних, групових і особистих інтересів — ідеологію, фізичний і психологічний примус, традиції тощо.

Існує певна ієрархія інтересів: загальнолюдські, інтереси суспільства, народу, класу, групи. Координація, узгодження політичних інтересів, їх взаємне уточнення та обмеження з урахуванням об'єктивної реальності досягаються у процесі активної політичної діяльності.

Політична діяльність класів, націй, соціальних груп, індивідів, політичних інститутів і організацій супроводжується певним типом політичної поведінки. Така поведінка зумовлена вибором мотивів у винесенні рішень щодо політичних відносин, добором засобів досягнення цілей, здатністю сприймати загальний суспільний інтерес, розумінням співвідношення з ним інтересу приватного, групового, вмінням їх поєднати. Політична поведінка охоплює як внутрішні реакції — думки, сприйняття, судження, настанови, переконання, так і конкретні

дії, які можна спостерігати, — участь у виборах, вияв протесту, лобіювання, проведення зборів, політичних кампаній. Політична поведінка може виявити себе як у діяльності мас, класів, соціальних груп, націй, виборців, індивідів, політичних партій, владних структур, політичних лідерів, так і в будь-якій інституціональній ситуації — сім'ї, бізнесі, церкві тощо, але обов'язково в межах або через посередництво держави.

Характер її значною мірою залежить від наявних у суспільстві традицій легітимації (визначення, обґрунтування правомірності, законності певних рішень і дій). Традиції легітимації трансформуються від визнання правомірності певних засобів, способів досягнення мети, правоти сили до усвідомлення необхідності співвідносити свої наміри з інтересами й позиціями інших учасників політичної взаємодії, базувати рішення й дії на невід'ємних правах людини. Тому й форми політичної поведінки соціальних суб'єктів можуть бути різними. Розрізняють відкриту (політична дія) і закриту (політична бездіяльність) форми політичної поведінки. За своєю цілеспрямованістю політична поведінка може бути конструктивною щодо існуючого суспільного ладу і політичної системи (спрямованою на їх зміцнення) або деструктивною і навіть екстремістською. Залежно від мотивації розрізняють соціально усвідомлену, ціннісно орієнтовану, афектну і традиційно зумовлену політичну поведінку.

Важлива роль у функціонуванні політичного життя належить особі, без чого неможлива соціально-політична діяльність. Йдеться про політичну участь.

> ***Політична участь** — залучення людей до процесу політико-владних відносин, здійснення ними певних актів, заходів, що виражають інтереси, потреби, уподобання, думки, погляди та настрої; вплив на органи влади з метою реалізації соціальних інтересів.*

Культура політичної участі визначається рівнем володіння соціальними суб'єктами процедур і регламентів здійснення політичних акцій і заходів, настановами на погодженість існування різноманітних соціальних груп.

Мотивами політичної участі є підвищений інтерес до політики, спрямований на пізнання сутності політичних подій, їх значення для життя суспільства; прагнення до соціального єднання, до конформізму, наслідування; кар'єра, задоволення честолюбних намірів. Політичну пасивність, різке зниження політичної участі людей зумов-

люють нестатки, життєві клопоти й труднощі, злидні, безнадійність спроб змінити життя на краще.

Розрізняють: індивідуальний і колективний, добровільний і примусовий, активний і пасивний, традиційний і новаторський, законний і нелегальний типи політичної участі. Конкретними формами політичної участі є вибори, референдуми, участь у діяльності політичних партій, зборів підписів, мітинги, демонстраціі, страйки тощо.

Особливою формою політичної участі є вибори, які формують центральні органи влади (президент, віце-президент, парламент) та органи місцевого самоврядування різних рівнів. Вони стимулюють політичну активність населення. У центрі передвиборчої боротьби здебільшого перебувають питання внутрішньої та зовнішньої політики, а результати голосування громадян визначають курс майбутнього уряду всередині країни та на міжнародній арені. Вибори супроводжуються зіткненням політичних сил, боротьбою не лише осіб, а й політичних платформ, політичних курсів, часом діаметрально протилежних.

Відбуваються вони за певними виборчими системами, які є важливими суспільними інститутами, тісно пов'язаними з політичною культурою і традиціями країн, відображають історію, характер суспільства́, його потреби.

Виборча система

***Виборча система** — сукупність правил і прийомів, які забезпечують певний тип участі суспільства у формуванні державних представницьких, законодавчих, судових виконавчих органів, втілення волі тієї частини суспільства, котрої, згідно із законодавством, достатньо для визнання виборів дійсними.*

Виборча система у вузькому розумінні — це механізм розподілу представницьких мандатів відповідно до підсумків голосування, механізм визначення «середньої» волі виборців. Правила визначення підсумків голосування, встановлення меж виборчих округів можуть впливати на результати виборів. Тому ці питання стають предметом політичної боротьби. Партія, яка перебуває при владі, намагається утворити виборчі округи в такий спосіб, щоб збільшити своє представництво в парламенті й інших виборних органах влади.

Існують такі види виборчих систем: мажоритарна, пропорційна, змішана.

***Мажоритарна виборча система** — такий порядок організації виборів і визначення результатів голосування, коли обраним вважається кандидат (або список кандидатів), який отримав більшість голосів у виборчому окрузі.*

Розрізняють мажоритарну систему *абсолютної більшості*, коли для обрання необхідно отримати більше половини голосів (теоретично: 50% + один голос) і *відносної більшості*, коли достатньо зібрати більшу кількість голосів порівняно з іншими кандидатами. Мажоритарна виборча система відносної більшості працює на великі партії, дає двопартійну систему і протидіє появі третьої партії або відсторонює її. В цілому мажоритарну систему нині використовують у 76 країнах світу. Вона добре функціонує там, де партійна структура вже склалася, але має й суттєві вади, позаяк може дати викривлене співвідношення сил у суспільстві на час виборів. За цієї системи партія, за яку на виборах сукупно проголосувало виборців менше, ніж за її основного суперника, може отримати більшість місць у законодавчому органі, що не раз спостерігалося в історії світового парламентаризму. В особливо несприятливі умови ставить вона дрібні партії, прибічники яких позбавляються представництва у парламенті, місцевих органах влади. Тому інколи в окремих країнах використовували *обмежено мажоритарні системи*, які передбачали квоти (напр., третина місць у парламенті) для меншості. Але мажоритарна система уможливлює створення стійких урядів, бо вони спираються на стійку більшість у парламенті.

Усунути невідповідність між кількістю поданих за партію голосів і кількістю отриманих нею депутатських місць значною мірою дає змогу пропорційна виборча система.

***Пропорційна виборча система** — такий порядок організації виборів і визначення результатів голосування, за якого розподіл мандатів між партіями, які висунули своїх кандидатів у представницький орган, проводиться згідно з кількістю отриманих партією голосів.*

Для проведення виборів за пропорційною системою створюються великі за кількістю виборців округи. Кожна партія подає на вибори списки кандидатів. Для визначення результатів голосування встановлюється мінімум голосів, необхідних для отримання одного депутатського мандата. Розподіл мандатів усередині списку партії здійснюється або відповідно до порядку, у якому розташова-

ні в списку прізвища кандидатів, або визначається кількістю голосів, відданих за кандидатів виборцями. Пропорційна система дає змогу повніше відобразити розстановку політичних сил у країні, дає можливість невеликим за чисельністю і впливом політичним партіям отримати парламентське представництво, сприяє в цілому збільшенню кількості головних, впливових партій, а також появі коаліційних урядів. Щоправда, за цієї системи невід'ємними рисами політичного життя країни стають труднощі у формуванні парламентських коаліцій, нестабільність уряду. За пропорційною системою вибори відбуваються в 48 країнах світу.

Змішана виборча система *— такий порядок визначення результатів голосування, у якому поєднані елементи мажоритарної та пропорційної систем.*

Ця система здатна забезпечити конфігурацію політичних сил у парламенті відповідно до співвідношення сил у суспільстві на час виборів, реалізуючи переваги та певною мірою долаючи недоліки мажоритарної та пропорційної систем. За змішаної системи до однопалатного парламенту найчастіше одну половину обирають за пропорційною системою, іншу — за мажоритарною; до двопалатного законодавчого органу одну палату, здебільшого ту, яка складається з представників адміністративних територій, обирають за мажоритарною системою, другу — за пропорційною. Виборець, отримавши два бюлетені, одним голосує за особу, іншим — за партію. Ця система сприяє укрупненню партій та їхніх блоків і водночас істотно не порушує представництва населення та принципів пропорційності.

Політичне життя як уособлення багатоманітності політичних процесів

Політичне життя суспільства характеризується багатоманітністю політичних процесів, які розкривають спрямованість політичної діяльності соціальних суб'єктів.

Політичний процес *— послідовність подій, зумовлених певними обставинами; сукупність послідовних дій для досягнення результату.*

Політична подія *— конкретна, відносно обмежена взаємодія груп людей з політичною владою з метою впливу на неї задля задоволення власних вимог і побажань.*

***Політичні обставини** — умови політичного функціонування і розвитку суспільства, які виражаються у співвідношеннях політичних сил щодо оволодіння, утримання й використання політичної влади.*

У політичному процесі розрізняють суб'єктивний (мотиваційний) аспект — діяльність індивідів і суспільних груп, і об'єктивний аспект — глобальний результат цієї діяльності. *Суб'єктивний аспект* діяльності людей становлять ідеологія, політична доктрина, політична програма, система цінностей і норм, що їх люди поділяють, особисті схильності та емоції, знання ситуації, у якій люди реалізують свої цілі. Наслідком політичної діяльності може бути зміна відносин: політичної влади, суспільних, міжкласових, міжгрупових, міжнаціональних та всередині цих спільнот. *Об'єктивний аспект* політичної діяльності часто не відповідає прагненням суб'єктів політичного процесу, бо поряд із сподіваними результатами можуть бути й несподівані, що ускладнює його прогнозування.

Політичний процес здійснюється через різні комунікації, канали зв'язку, взаємодії. Це можна простежити на прикладі зіставлення «входу» й «виходу» в політичній системі. Якщо на «вході» найсуттєвішим з огляду на функціонування політичної системи є вплив на неї різних політичних сил, які немовби «завантажують» її, то на «виході» повною мірою виявляє себе владно-управлінська спрямованість політичної системи, її роль регулятора в суспільстві.

Оскільки політичний процес є діяльністю, він пов'язаний з певними видами політичної діяльності, а отже, по-різному виявляє себе за адміністративно-командної системи, різних форм демократії (представницької чи прямої), за самоврядування. Найважливіше значення завжди має ступінь участі в політичному процесі як широких мас, так і кожного громадянина.

Політичний процес охоплює способи і стиль політичної діяльності, форми і методи її здійснення в межах політичних інститутів, способи реалізації наявних політичних норм, а також різноманітні види політичної діяльності: збирання, аналіз і використання інформації, ухвалення і здійснення рішень, соціальний контроль. У політичному процесі відбувається реалізація політичних норм, підготовка й проведення дискусій з політичних проблем, обстоювання політичних позицій з використанням різних засобів і методів політичної боротьби. Характерна його риса —

тісний зв'язок із політичною владою, а учасники — різноманітні суспільно-політичні сили, партії, рухи.

Політичні процеси можуть бути близькими між собою, суперечливими і несумісними. У них виникають і виявляються негативні явища, породжені невдоволенням людей політичними сподіваннями, що призводить до розчарувань, політичного охолодження та відчуження, втрати політичної довіри до влади, роз'єднання і конфліктів. Політичний спад за певних умов може перерости в застій і кризу в політичному житті суспільства.

Політичні конфлікти і кризи відіграють особливу роль у політичному житті.

Політичні конфлікти *— зіткнення несумісних, часом протилежних, інтересів, дій, поглядів окремих людей, політичних партій, громадських організацій, етнічних груп, націй, держав та їх органів, військово-політичних і політико-економічних організацій (блоків).*

Політичні конфлікти можуть бути зовнішньо- і внутрішньополітичними. *Зовнішньополітичні* — це міждержавні конфлікти як збройні, так і незбройні. Збройні конфлікти являють собою спробу протиборствуючих сторін досягти своєї мети з допомогою військової сили. Вони небезпечні ймовірністю втягнення нових сил, виходу з-під контролю. Міждержавні конфлікти без застосування зброї — це дипломатичне протиборство, митні, фінансові, торговельні та інші «війни», що виражають економічні й політичні інтереси держав. *Внутрішньополітичні конфлікти* — це конфлікти усередині суспільства, державної системи, політичної партії або іншої громадсько-політичної організації.

Політичні конфлікти мають соціальну основу, зумовлюються різними інтересами політичних суб'єктів щодо політичної влади, кадрової політики. Вони виникають із багатьох причин, зокрема: під час переходу до нових умов життєдіяльності суспільства (структурна перебудова економіки, становлення нових економічних відносин); за умов соціальної невизначеності, невизначеності у політичному житті; за погіршення економічної та екологічної ситуації, зниження життєвого рівня; за воєнних авантюр; порушення соціальної справедливості, бюрократизму, силових методів; за величезних розмірів корупції в державних органах і в усьому суспільстві; за неконтрольованих розмірів злочинності.

Ефективне вирішення політичних конфліктів можливе на основі взаємних поступок через переговори. Це пе-

редбачає вироблення кожною зі сторін позиції, яка визначає межі можливих поступок і характер можливих компенсацій за них. На основі вироблених позицій можливі безпосередній контакт між сторонами конфлікту (їхніми представниками, наділеними відповідними повноваженнями) або звернення до третьої сторони, яка здійснює третейські функції. Невирішений конфлікт завжди криє в собі можливість загострення. Ймовірно, можуть з'являтися й нові обставини для розв'язання конфлікту, що затягнувся, але тоді рівень можливих поступок і ціна згоди будуть іншими.

Конфлікт, який існує тривалий час, спричинює кризу.

***Політична криза** — фаза політичного процесу, яка характеризується порушенням політичної стабільності в суспільстві, неможливістю ефективного функціонування політичної системи; гострий, важкий політичний стан суспільства, державно-правової ситеми, партій.*

Політична криза веде або до нового етапу, нового ступеня суспільного розвитку, або до катастрофічної ситуації, яка має свою логіку — крах усього, що прогнило.

Частковими політичними кризами в суспільстві є конституційна, парламентська, урядова, внутріпартійна. Найтяжчою є політична криза суспільства. Шляхи виходу з неї різні і залежать від ступеня розвитку демократії в суспільстві, від бажання й готовності сторін піти на взаємні поступки з урахуванням їхніх меж і характеру, можливих компенсацій за них. Вихід із політичної кризи передбачає усвідомлення причин її виникнення, формування уряду, який користувався б довірою народу, консолідацію мас навколо програми виходу зі складного становища. За політичної кризи можлива ситуація, яка вимагає відновлення стабільності в суспільстві, відвернення екстремістських дій, грубих порушень правопорядку й законності. Правомірним тоді є впровадження згідно з чинним законодавством особливого (надзвичайного) стану.

У сучасній політичній практиці під час вирішення спірних суспільно-політичних проблем чимраз частіше виявляється прагнення сторін до політичного консенсусу — досягнення загальної згоди. Мета його — врахування інтересів усіх сторін і досягнення позитивного результату. Основною умовою консенсусу є визнання чужих інтересів як гарантії для здійснення інтересів власних. У цьому полягає його гуманізм. Консенсусне рішення є конструк-

тивним, бо всі сили тих, хто домовляється, будуть спрямовані на його виконання, а не на боротьбу зі своїм противником. В основі консенсусної системи — спрямованість на досягнення позитивного результату. Коли йдеться про консенсус, про можливості його досягнення, необхідно брати до уваги стан суспільства. За сприятливого суспільного стану для досягнення консенсусу не слід відкидати пропозиції іншої сторони якою б неприйнятною вона не видавалася, а заручитися згодою того, хто вніс пропозицію на спільний пошук способів вирішення проблеми.

Важливим завданням політичної діяльності є забезпечення стабільності суспільно-політичного життя.

Політична стабільність *— стан динамічної рівноваги політичних сил.*

Вона досягається завдяки інтеграції суспільства на засадах спільних для всіх громадян цінностей і норм, універсалістської правової системи, розширення прав членів суспільства. Серед способів досягнення політичної стабільності — позитивна інтеграційна ідея суспільного розвитку; вирішення соціально-економічних проблем певних соціальних груп населення або населення певних регіонів; розв'язання територіальних і національних конфліктів; підписання акта про національне примирення; проведення «круглого столу» всіх політичних сил; встановлення мораторію на страйки тощо.

Невід'ємним компонентом, нормою демократичного суспільства є політична опозиція.

Політична опозиція *— легальна форма протистояння, протидії певної соціальної або політичної групи чи партії офіційному курсові.*

Вона бореться або за владу, або за вплив на неї, за симпатії виборців. Опозиція — це й угруповання партій, парламентських фракцій, які протистоять правлячим політичним силам. Загалом вона обмежує монополію влади, є необхідною противагою їй, своєрідним контролем за нею з боку суспільства, здійснюваним із допомогою критики, гласності. Опозиція стимулює політичну діяльність влади в інтересах усього суспільства.

Політична опозиція буває конструктивною і деструктивною. *Конструктивна* критикує помилки правлячої партії, владних структур і пропонує ефективніші рішення, нерідко співпрацює з владою в загальнонаціональних інтересах. *Деструктивна* перетворює критику влади на мету, на засіб дискредитації влади, перших осіб держави, правлячої партії, відмовляється від співробітництва з владою.

У політичному житті сучасного суспільства набув поширення популізм. У 90-х роках XIX ст. і в 20-х роках XX ст. у США він був ідейно-політичною доктриною та політичною течією, загалом позитивним явищем, оскільки акцентував на відповідальності держави за добробут народу. Нині практика популізму здебільшого постає в негативному аспекті.

Популізм — загравання певних політиків і політичних сил із масами, гра на їхніх труднощах та обіцянки надзвичайних успіхів у вирішенні соціально-економічних проблем у разі приходу до влади.

Вирішення політичних завдань у суспільстві забезпечується апаратом державного управління. Звісно, ідеальна (веберівська) модель державного механізму з «раціональною бюрократією» трапляється нечасто. Але в принципі державний механізм і державні службовці (бюрократія) посідають провідне місце й відіграють вирішальну роль у втіленні політичних рішень. Важливими чинниками утримання бюрократії під контролем і в межах належного їй місця і ролі є парламентський устрій та розвинена багатопартійність.

Отже, політичне життя сучасного суспільства є складним, багатогранним і організованим, у ньому кожний суб'єкт займає своє місце і має можливість для самовиявлення.

Запитання. Завдання

1. Назвіть основні компоненти політичного життя.
2. У чому полягає відмінність між поняттями «політичний процес» і «політичні відносини»? Як вони впливають на політичну діяльність?
3. Охарактеризуйте рівень розвитку громадської думки в Україні та спробуйте визначити ступінь її впливу на політичне життя суспільства.
4. Що являє собою опозиція? Назвіть основні її різновиди, визначте її місце й роль у політичному житті.
5. Розкрийте нинішній стан політичного життя в Україні через аналіз понять «політичні потреби», «політичні інтереси», «політичні позиції», «політичні сили», «політична діяльність».

Теми рефератів

1. Політична діяльність, її форми та суперечності.
2. Політичні об'єднання України як суб'єкти політичного процесу.
3. Вибори та їх роль у політичному житті.

Література

Абизов В. Є., Кремень В. Г. Політичне рішення: механізм прийняття. — К., 1995.

Алескеров Ф. Т., Ортешук П. Выборы. Голосование. Партии. — М., 1995.

Бадзьо Ю. Влада — опозиція — держава в Україні сьогодні. Думки проти течії. — К., 1994.

Ведение политических дискуссий. Психологический анализ конфликтных выступлений / Отв. ред. Т. Н. Ушакова. — М., 1995.

Галкин А., Красин Ю. Сильная демократия — альтернатива авторитаризма. —М., 1996.

Геллнер Э. Условия свободы. Гражданское общество и его исторические соперники. — М., 1995.

Журавский В. С. Политический процесс в Украине: анализ, поиски, решения. — К., 1995.

Лебедева М. М. От конфликтного восприятия к согласию // Политические исследования. — 1996. — № 5.

Лузан А. Политическая жизнь общества. Вопросы теории. — К., 1989.

Політичні структури та процеси в сучасній Україні: Політологічний аналіз. (Ф. М. Рудич, В. Б. Безверхий, М. Т. Кириченко та ін.; НАН України. Інститут національних відносин і політології). — К, 1995.

Попов Б., Піддубний В., Шкляр Л. Етнос і соціум. — К., 1993.

Шинкарук В. І. Громадянське суспільство, демократія, ідеологія // Розбудова держави. — 1993. — № 5.

2.3. Демократія в політичному житті сучасного світу

Один із найважливіших критеріїв зрілості суспільства — ступінь його демократичності (рівень демократії). У його демократизації суб'єкти політичного процесу вбачають мету, умову, ефективний засіб оновлення суспільного життя, радикальну трансформацію політичної системи, гарантію незворотності цього процесу. Адже в соціальному розвитку демократія є найефективнішим способом реалізації суперечностей, вдосконалення й гармонізації суспільства.

Демократія та її роль у політичному процесі

Проблема демократії та її ролі в суспільно-політичному житті є однією з центральних у політології, яка ще з античних часів розглядала демократію як органічну ознаку цивілізованості суспільства.

> ***Демократія*** *— форма державно-політичного устрою суспільства, яка ґрунтується на визнанні народу джерелом і носієм влади, на прагненні забезпечити справедливість, рівність, добробут усіх людей, що населяють певну державу.*

Виникла демократія разом із появою держави. Вперше це поняття згадується в працях мислителів Давньої Греції. У класифікації держав, запропонованій Аристотелем, воно

означало «правління всіх», на відміну від аристократії («правління обраних»), і монархії («правління одного»).

Кожному історичному типові держави, кожній суспільно-економічній формації відповідала своя форма демократії. У рабовласницькій демократії (Афіни, республіканський Рим) раби були вилучені з системи громадянських відносин. Тільки вільні громадяни користувалися правом обирати державних чиновників, брати участь у народних зборах, володіти майном тощо. За феодалізму елементи демократії почали зароджуватися у формі представницьких установ, що обмежували абсолютну владу монархів (парламент в Англії, Генеральні штати у Франції, кортеси в Іспанії, Державна Дума в Росії, Військова Рада в Запорозькій Січі). Великий прогрес у розвитку демократії започаткували утвердження капіталізму й перемога буржуазних революцій в Англії, Франції, інших країнах. Ліквідація кріпацтва і скасування феодальних привілеїв зумовили появу комплексу демократичних інститутів і процедур, більшість із яких використовується й нині.

Життя розвінчало міф про «соціалістичну демократію», яка нібито була вищим типом демократичного устрою суспільства. За часів «тоталітарного соціалізму» сталося не розширення і збагачення змісту демократії, а навпаки — різке його збіднення, звуження і згортання (репресії, обмеження прав і свобод та ін.). Демократизм суспільства був фальшивим і декоративним, хоча пропаганда й нав'язала значній частині населення ілюзію народовладдя. Розпочатий у роки хрущовської «відлиги» процес демократизації суспільного життя було спершу загальмовано, а потім і взагалі згорнуто. Непослідовним виявився курс на демократизацію і в перебудовний період. Значною мірою труднощі переходу до демократичних форм організації нашого суспільства зумовлені дією тоталітарних і авторитарних традицій.

Для утвердження демократії необхідна висока політична культура населення, і саме в процесі демократизації така культура формується. Утвердитись повністю й відразу демократія не може. Для цього необхідно здійснити комплекс заходів у різних сферах суспільного життя, змінити існуючі соціально-політичні структури, сформувати демократичний тип політичної культури.

Демократія — явище, що постійно розвивається. А осмислення поняття «демократія», її органічних ознак дає можливість оцінити напрям розвитку певної політичної системи, її відповідність демократичним ідеалам і цінностям.

Поняття «демократія» використовується не тільки для характеристики історичних типів державно-політичного устрою, а й на означення політичного процесу з відповідними методами і процедурами, що забезпечують участь народу в управлінні державою, всіма суспільними справами. Вживається воно і стосовно організації та діяльності окремих політичних і соціальних структур у різних сферах суспільного життя (виробнича, партійна, профспілкова, учнівська, управлінська демократія).

Розрізняють пряму (безпосередню) і представницьку демократію.

***Пряма (безпосередня) демократія** — порядок, за якого рішення ухвалюються на основі безпосереднього і конкретного виявлення волі та думки всіх громадян.*

Однією з форм прямої демократії є вибори на основі загального виборчого права. Добровільно беручи участь у них, громадяни в демократичному суспільстві мають можливість безпосередньо впливати на формування органів влади різних рівнів.

Виявом прямої демократії є референдуми, які проводять з метою ухвалення закону або інших рішень на основі волевиявлення народу щодо найактуальніших питань державної політики і суспільно-політичного життя загалом. Генетично такі процедури сягають своїм корінням у плебісцити Римської республіки, народні збори (віче, рада) Києва, Новгорода, Пскова, Запорозької Січі, на яких загальним голосуванням вирішувалися важливі проблеми. Власне референдум був уперше проведений у Швейцарії 1449 р. щодо її фінансового становища. Відтоді референдуми стали поширеними в європейських країнах. Всенародні голосування під час референдумів мають як законодавчу силу, так і консультативний характер, а їхні результати в демократичному суспільстві завжди мають непересічне значення.

Формою прямої демократії є всенародні обговорення законопроектів, які ефективно використовуються в багатьох країнах. Проте процедура таких обговорень може мати й пропагандистський характер, оскільки сотні тисяч зауважень і пропозицій громадян здебільшого беруться до уваги лише на рівні уточнень, окремих поправок, не торкаючись концепції законопроектів. Останнім часом увійшло в практику проведення опитувань суспільної думки і врахування їх результатів для ухвалення рішень.

***Представницька демократія** — порядок розгляду і вирішення державних і громадських питань повноважними представниками населення (виборними або призначеними).*

Саме інститути представницької демократії відіграють першочергову роль у процесі ухвалення рішень. Особливо вагоме значення в системі цієї демократії мають парламенти, склад яких формується через загальні вибори і яким громадяни делегують свої повноваження для здійснення функцій вищої законодавчої влади. Крім парламентської форми як великого надбання цивілізації носіями представницької демократії є й інші виборні органи влади.

У сучасних демократичних суспільствах формування державної політики на всіх рівнях відбувається в основному в представницьких установах і закладах, де працюють професійні політики та управлінці. Політологи навіть виокремлюють професійну демократію. Це зумовлено притаманними сучасній цивілізації проблемами, розв'язання яких часто неможливе засобами прямої демократії. Надійним інструментом вироблення оптимальних рішень на основі виявлення волі народу є поєднання різних форм прямої та представницької демократії.

Основні критерії, принципи та ознаки демократичної організації суспільства

Від критеріїв (ознак, показників) демократії залежить не тільки оцінка зрілості суспільства, а й визначення напрямів його подальшої демократизації. Кожна нова історична епоха вносила корективи до критеріїв демократії. Не вщухають гострі суперечки щодо них і нині. Однак загальноприйнятий і найважливіший серед них — можливість громадян брати реальну участь в управлінні, у вирішенні державних і громадських справ. Суспільство не може бути демократичним, якщо його громадяни позбавлені таких можливостей.

Історичний досвід багатьох країн свідчить, що всі намагання кардинально обновити суспільне життя були приречені на невдачу, якщо вони не підкріплювались активним залученням різних категорій громадян до вироблення рішень та їх втілення в життя. Тільки створюючи сприятливі умови для розкриття творчого потенціалу громадян і подолання їх соціальної інертності, суспільство одержує могутній імпульс саморозвитку шляхом за-

лучення до демократичного процесу головної діючої сили історії — народу.

Надзвичайно важливе значення при цьому має відродження ідеї самоуправління, яку в колишньому СРСР впродовж тривалого часу паплюжили як ворожу й ревізіоністську. Декларуючи «залучення широких народних мас до управління справами країни», партійно-державне керівництво ігнорувало досвід західних демократій у розвитку реального самоуправління (США, Іспанія, Ізраїль, та ін.). Нині більшість політологів вважає, що демократія зможе дати адекватну сучасній цивілізації організацію політичного життя, тільки реалізуючи принцип самоуправління.

Збігаючись в основному, демократизація і самоуправління мають і певні відмінності. Відомо, що розвиток демократії не завжди означає поглиблення самоуправління. Наприклад, можливість обрання найдостойнішого представника з декількох кандидатів, що є важливою процедурою демократизації виборчої системи, може нічого не дати для розвитку реального самоуправління, якщо водночас не зростатиме роль представницьких органів. Те саме можна сказати і про виборність керівників на виробництві зі збереженням за ними монополії на основні управлінські функції.

Як слушно зауважив Р. Дарендорф (ФРН), демократія не може бути «правлінням народу» в буквальному розумінні. Народовладдя й самоуправління передбачають, насамперед, свободу вибору народом компетентних керівників, а також можливість народу впливати на них і в разі потреби замінювати їх достойнішими й компетентнішими. Але головним при цьому є створення умов для управління всіма справами суспільства не тільки від імені народу і не тільки в інтересах народу, а й здійснення цього управління самим народом. Іншими словами, йдеться про перехід до політичної організації, яка робить управління суспільством і державою безпосередньою справою самих громадян. Лише за таких умов відбувається інверсія суб'єктно-об'єктних відносин, тобто з'являється можливість бути не тільки об'єктом, а й суб'єктом управління, влади, що і є суттю самоуправління.

Першочергове значення має впровадження самоуправлінських засад в економіці, яка є вирішальною сферою життя суспільства. Саме тому розвиток демократії на виробництві є важливою підоймою, здатною забезпечити широку та активну участь людей і в інших сферах

суспільного життя. Для цього необхідно, щоб кожний трудовий колектив став осередком самоуправління, а кожний трудівник — реальним власником (індивідуальним або колективним).

Самоуправління не може розвиватися тільки на суто громадських засадах. «Чисте» самоуправління навряд чи зможе колись, навіть у віддаленій перспективі, заступити державні форми і механізми управління, існуючи поряд з ними і в них, переплітаючись і поглиблюючи завдяки цьому демократизм усієї політичної системи. Це, звісна річ, не виключає повернення державою суспільству, невластивих їй функцій, оскільки державна монополія на них зумовила глибоку кризу економічного і соціального життя.

Важливе значення, з огляду на зазначене вище, має підвищення статусу і розширення повноважень місцевих органів влади, що є загальновизнаним показником демократизму суспільства. Якщо для тоталітарної чи авторитарної держави характерна безправність місцевої влади, то в демократичному суспільстві здійснюється ретельно продуманий і раціональний розподіл компетенцій та повноважень різних рівнів влади. Внаслідок такого розподілу місцеві органи в демократичних країнах мають реальні права самоуправління. Центральна влада не втручається у сферу компетенції місцевої влади, хоча за федеративної моделі державного устрою неухильно дотримується принципу верховенства федеральних законів над рішеннями місцевих органів влади. Прерогативою місцевої влади є такі важливі сфери суспільного життя, як освіта, охорона здоров'я, підтримання правопорядку, будівництво доріг тощо.

Серед головних критеріїв демократичності суспільства — *наявність фундаментальних прав і свобод людини.* Нормою сучасної політичної культури стає розуміння пріоритетності (верховенства) прав людини над будь-якими іншими правами та інтересами (класовими, партійними, національними та ін.), розуміння цих прав і свобод як абсолютної цінності, без якої демократія неможлива. Справжній демократизм вимагає усунення дистанції між проголошеними правами та їх реальним втіленням. Звісно, проблема прав людини є вічною, оскільки ніколи не настане такий час, коли права та свободи особи досягнуть абсолютної досконалості.

Принципи демократії є надзвичайно важливим питанням для суспільного поступу. Серед них — влада

більшості, плюралізм, рівність, поділ влади, виборність, гласність, контроль. За тоталітарного чи авторитарного правління вся повнота державної влади узурпована вузьким колом правлячої еліти, яка своїми діями ігнорує волю та інтереси народу. У демократичному суспільстві внаслідок волевиявлення народу стосовно якогось питання утворюється більшість, яка врешті-решт і визначає позицію влади. Іншими словами, демократія – це не просто влада народу, а влада саме його більшості, що є суттю народного суверенітету.

Принцип більшості. Цей принцип не можна абсолютизувати і вважати бездоганно демократичним, якщо ігнорується право меншості на опозицію. У демократичному суспільстві і більшість, і меншість громадян є цілком рівними у своїх правах і свободах. Історія знає чимало прикладів, коли більшість із різних причин (недостатньої інформованості, тенденційної пропаганди, мітингових емоцій тощо) підтримувала неправильні, навіть згубні, рішення і дії. Правота була за меншістю, яка від початку виступала проти таких рішень. Іншими словами, життя спростовує сталінський постулат: «Правда завжди за більшістю». Нічого спільного з демократією не має теза про «примус стосовно меншості» й «цілковите підпорядкування її волі більшості».

Принцип плюралізму. Демократична організація суспільства неможлива без його дотримання. Він дає можливість управляти на основі врахування множинного характеру громадської думки і позицій різних суб'єктів політики. У плюралістичному суспільстві з цією метою меншості надається гарантоване законом право на опозицію. Підкоряючись законам та іншим рішенням державної влади, прийнятим за волею більшості, меншість має узаконену можливість виражати свою незгоду з такими рішеннями, знімати з себе відповідальність за ті з них, які можуть мати негативні наслідки.

Якщо тоталітарна держава придушує опозицію, а авторитарна всіляко її обмежує, то в демократичному суспільстві вона є органічним елементом політичного процесу. Наявність опозиції в парламенті, інших сферах суспільного життя забезпечує реальний плюралізм думок і дій, що є необхідною умовою вироблення оптимальних рішень. Без опозиції, як свідчить історичний досвід, виникає реальна загроза переродження демократії в диктатуру. Ефективним засобом боротьби опозиційних сил за реалізацію своїх інтересів є багатопартійність. Якраз ба-

гатопартійність, яка функціонує за умови, коли всі політичні партії мають рівні правові можливості боротися за виборців і за своє представництво в органах державної влади, виключає монополію будь-якої партії на цю владу.

Принцип рівності. Цей принцип демократії проголошений Великою французькою революцією кінця XVIII ст. У XX ст. його було втілено у Загальній декларації прав людини. Перша стаття цього документа проголошує: «Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності й правах». Сучасне тлумачення принципу рівності виходить із того, що за демократії можлива і навіть неминуча соціально-економічна нерівність громадян. Демократія передбачає лише політичну рівність усіх перед законом, незалежно від соціального і матеріального становища, але не може гарантувати однакового рівня життя. Подібна нерівність, хоч і по-різному, існує практично в усіх сучасних демократіях. Проте держава під впливом демократичних сил вживає заходів для забезпечення достатнього рівня соціальної захищеності соціальних груп, які потребують допомоги.

Принцип поділу влади. Згідно з ним законодавча, виконавча і судова гілки влади відокремлені та достатньо незалежні одна від одної. Водночас вони постійно взаємодіють у процесі формування і здійснення державної політики. Такий поділ влади фактично відсутній у тоталітарних і авторитарних режимах, де, по суті, і законодавча, і виконавча, і судова влада зосереджені в руках монарха, узурповані вузькою групою правлячої еліти або ж перебувають під контролем правлячої партії. У демократичному суспільстві кожна з влад наділена повноваженнями, але кожна з них урівноважує одна одну і не дозволяє жодній з них посісти панівні позиції в суспільстві.

Виборність основних органів державної влади. Демократія передбачає забезпечення вільних виборів, які докорінно відрізняються від виборів недемократичних і формальних. Усі громадяни за таких умов мають виборчі права і реальну можливість брати участь у виборах. Втім, демократія не виключає наявності цензу осілості, згідно з яким право обирати та бути обраним у багатьох країнах мають лише ті громадяни, які проживають там упродовж певного часу. Проте решта обмежень у виборчих правах (за національною, релігійною, статевою, майновою, професійною та іншими ознаками) явно суперечать природі демократії. Вони заборонені в міжнародних документах, конституціях та законах багатьох країн.

Гласність. Вона є однією з передумов свободи слова. Передбачає вільний доступ преси і громадськості до інформації про діяльність органів влади, господарських, політичних, громадських організацій.

У демократичному суспільстві засідання парламенту відкриті для засобів масової інформації та громадськості, частково, а іноді й повністю транслюються радіо і телебаченням. Елементом гласності є оперативна публікація стенограм парламентських дебатів, результатів поіменних голосувань. Нормою є відкритість державних бюджетів, звітів про діяльність міністерств і відомств. Іншими словами, в демократичному суспільстві громадяни мають у своєму розпорядженні широку інформацію про діяльність обраних ними органів влади, партій і громадсько-політичних організацій. Особливу роль у забезпеченні такої гласності відіграють незалежні статус і вільні від цензури преса та інші засоби масової інформації. Звісно, вони повинні відповідати за свою інформацію і можуть бути притягнені до судової відповідальності за її перекручення, поширення недостовірних даних, наклепів як на офіційних осіб, так і на звичайних громадян, а також за розголошення державних таємниць. Але демократія не допускає обмежень на обґрунтовану критику будь-кого в засобах масової інформації.

Незалежний контроль. *З*дійснюється не тільки «згори», а й постійно та ефективно «знизу». Відсутність контролю за діяльністю державних структур з боку громадськості породжує бюрократизм, корупцію тощо. Але демократичний контроль не має нічого спільного з державним «контролем» за тоталітарного режиму.

Для демократизації суспільства важливим є *вироблення дієвих засобів боротьби з бюрократизмом:* розвиток реальної критики; радикальне зміцнення законності й правопорядку; створення ефективного механізму своєчасного самооновлення політичної системи. Для цього необхідно використовувати ті інститути демократії, які витримали випробування часом, модернізуючи їх у разі потреби, рішуче відмовлятися від форм демократії, які не відповідають конкретно-історичним умовам; створювати нові демократичні інститути для сприяння розвиткові самоуправлінських засад у державному і громадському житті.

Демократизація суспільства, як свідчить практика, може супроводжуватися певними втратами і помилками, які неминучі для цього процесу, і все ж цінності демо-

кратії значно переважають її негативні наслідки. Так, демократично ухвалені рішення можуть бути не тільки не оптимальними, а й цілком помилковими. Але важливо, що вони на відміну від прийнятих недемократично піддаються оперативній корекції, забезпечують зворотний зв'язок і вчать громадян мистецтву управління на власному досвіді.

Великою загрозою для демократії є вульгарне ототожнення її з уседозволеністю та безвідповідальністю. Нерозуміння або ігнорування того, що демократія не може існувати поза законом і над законом, створює реальну небезпеку сповзання суспільства до стихії та анархії, свавілля і влади натовпу (охлократії). Ще Платон застерігав, що найбільша свобода може перетворитися на жорстоку тиранію, якщо народ стає юрбою, натовпом, який керується лише інстинктом. Про це ж попереджав і Аристотель, називаючи охлократію найгіршою з усіх форм правління. Як свідчить історичний досвід, демократія, яка трансформується в охлократію, неминуче прямує до диктатури й тиранії. Демократія повинна опиратися на законність і владу, яка її забезпечує.

Головною силою, що гарантує законність і збереження демократичних норм і цінностей, є міцна державна влада. Поширене в масовій свідомості уявлення про те, що за демократії держава є слабшою, ніж за тоталітаризму чи авторитаризму, є не лише хибним, а й небезпечним. Адже без твердої та ефективної державної влади суспільство не зуміє забезпечити правопорядок, домогтися виконання законів усіма громадянами, захистити їх від сваволі. Демократія при цьому припускає з боку влади рішучі дії, застосування законного примусу до злочинців, екстремістів та інших елементів, які загрожують суспільству. У разі виникнення особливо гострих соціально-економічних або політичних ситуацій держава може, залишаючись у межах законності, піти на тимчасове обмеження окремих демократичних норм.

Демократизація суспільства вимагає такої політики, яка забезпечила б розумний компроміс між зростанням політичної активності людей, з одного боку, і збереженням порядку, дотриманням законності, виключенням насильства під час розв'язання виниклих конфліктів — з іншого. Для цього необхідно також, щоб громадяни, всі суб'єкти політичної діяльності вчилися жити в умовах демократії. Лише тоді процес демократизації забезпечить формування

правової держави і громадянського суспільства. Будь-які спроби стримати демократію або вдатися до її імітації означатимуть гальмування суспільного прогресу.

Запитання. Завдання

1. Чому, на вашу думку, демократія з'явилася саме в Європі?
2. Як співвідносяться між собою демократія і революція?
3. У чому полягає загроза демократичному розвиткові сучасної цивілізації?
4. Проаналізуйте соціальну базу та правове підґрунтя існування античної, класичної (XIX ст.) і сучасної форм демократії.
5. Чи існує глобальна тенденція до прогресуючого утвердження демократії упродовж світової історії?

Теми рефератів

1. Демократія: політичний ідеал і політична практика.
2. Етапи переходу до демократії в країнах Південної, Центральної та Східної Європи.
3. Демократія в західній політичній думці XIX—XX ст.
4. Загроза демократичному розвиткові на межі тисячоліть.

Література

Аг А. «Порівняльна революція» і перехід до демократії у Центральній та Південній Європі // Політологічні читання. — 1992. — №3.

Даль Р. Введение в экономическую демократию. Введение в американскую политику. — М., 1991.

Кельман М. Десять засад демократії // Право України. — 1996. — №8.

Ковлер А. И. Исторические формы демократии. — М., 1990.

Лобер В. Демократия: от зарождения идеи до современности. — М., 1991.

Невичерпність демократії. Видатні діячі минулого й сучасності про вільне демократичне суспільство і права людини. — К., 1994.

Паренти М. Демократия для немногих. — М., 1990.

Салмин А. М. Современная демократия. — М., 1992.

Трипольський В. О. Тернисті шляхи демократії: спроба політологічного аналізу // Український історичний журнал. — 1994. — № 6.

Четверний В. А. Демократическое конституционное государство: введение в теорию. — М., 1993.

Шапиро Й. Демократия и гражданское общество // Политические исследования. — 1992. — № 4.

Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм і демократія. — К., 1995.

2.4. Людина і політика

Людина, особистість — первісний суб'єкт політики, наділений здатністю брати участь у політичному житті, впливати на владу. Ставлення людини до політики може набувати різноманітних форм політичної поведінки — від свідомого схвалення до стихійного заперечення. Політична активність людини, міра її участі в політичному житті, суспільна зрілість значною мірою залежать від якості політичної соціалізації, розвитку й вдосконалення політичної культури суспільства. Засвоюючи знання про політику, набуваючи досвіду політичної діяльності, людина стає громадянином — свідомим учасником політичного процесу.

Людський вимір політики і напрями політичної соціалізації особи

У сучасній політології зв'язки між людиною і політикою найповніше розкриває поняття «політична соціалізація». Американський соціолог Ф. Гіддінс і французький соціопсихолог Г. Тард, які запровадили у вжиток це поняття наприкінці XIX ст., тлумачили його як «процес розвитку соціальної природи людини», «формування особистості під впливом соціального середовища». Іншими

словами, *соціалізація* — процес залучення індивідів до соціальних норм і культурних цінностей суспільства. Вказуючи на її важливість, індійський політолог П. Шаран визначив соціалізацію як «процес цивілізації суспільства».

На межі 50—60-х років XX ст. за аналогією з цим поняттям було сформульоване визначення «політичної соціалізації», що його ввели в політичну науку американські соціологи й політологи. У підручнику для американських університетів зазначено, що політична соціалізація – це «процес, завдяки якому індивід засвоює політичну культуру суспільства, основні політичні поняття, свої права та обов'язки відносно уряду та набуває уявлень про структуру й механізм політичної системи». Хибою цього визначення є те, що в ньому особистість виступає пасивним об'єктом виховання і навчання.

***Політична соціалізація** — процес засвоєння індивідом упродовж життя політичних знань, норм і цінностей суспільства, до якого він належить.*

Оптимальнішим є визначення російського політолога Є. Шестопал, яка справедливо вважає, що поняття «політична соціалізація» ширше, ніж політичне виховання або просвіта, бо охоплює не тільки цілеспрямований вплив на особистість панівної ідеології та політики, не лише стихійний вплив, а й особисту політичну активність.

Процес політичної соціалізації має на меті:

— прищеплення новим членам суспільства основних елементів політичної культури і свідомості;

— створення сприятливих умов для накопичення членами суспільства політичного досвіду, що його потребує політична діяльність і творчість усіх бажаючих;

— якісне перетворення відповідних елементів політичної культури — необхідної умови суспільних змін.

Для усвідомлення основи політичної соціалізації слід звернути увагу на такі моменти:

1. *Процес політичної соціалізації триває неперервно впродовж усього життя індивіда.* З накопиченням соціально-політичного досвіду відбувається постійне видозмінювання або закріплення відповідних позицій у діяльності людини.

2. *Політична соціалізація може набувати форми відвертого або прихованого передавання досвіду.* Вона відверта, якщо містить безпосереднє передавання інфор-

мації, почуттів або цінностей. Наприклад, вивчення суспільних дисциплін. Прихована форма — це передавання неполітичних настанов, які впливають на політичні відносини, на винесення політичних рішень, поведінку.

Процес політичної соціалізації має історичний характер, що визначається специфікою цивілізаційного розвитку, розміщенням соціальних і політичних сил, особливостями політичної системи, а також своєрідністю сприймання всіх цих чинників кожним індивідом. Рівночасно слід звернути увагу на те, що політична соціалізація, скерована державними органами і партіями, має певну класову, політичну, моральну, естетичну та етичну спрямованість, покликана формувати «політичну людину» з певними громадянськими якостями.

Політична соціалізація виконує *інформаційну, ціннісно-орієнтовану, установчо-нормативну, діяльнісну функції.*

Інформаційна функція. Процес політичної соціалізації не можливий без інформації, без передавання знань про владу й політику, політичний устрій держави, форми і способи участі в управлінні суспільством, у вирішенні політичних питань; без знань і певного досвіду індивіда про його політично виправдану поведінку через участь у виборах, референдумах, суспільних акціях, політичних партіях, громадських організаціях та ін.

Ціннісно-орієнтована функція. У процесі її реалізації людина залучається до системи історично сформованих у даному суспільстві політичних відносин, цінностей та орієнтацій, у неї виробляються певний апарат політичного мислення, власна система ціннісних орієнтацій.

Установчо-нормативна функція. Охоплює процес, спрямований на вироблення в особи певних настанов на сприйняття і споживання політичної інформації, певного ставлення до політичних подій і явищ, до дій інших осіб у сфері політики; на вибір свого стилю, поведінки в політичних відносинах.

Громадянське дозрівання, заохочення людини до політики має стадіальний характер. Воно починається вже у віці 3—4 років, коли через сім'ю, засоби масової інформації, найближче оточення дитина набуває перших знань про політику. На етапі первісної соціалізації діти одержують різні уявлення про правильну або неправильну поведінку, вчинки. Під впливом настроїв і поглядів, що панують у сім'ї, часто «закладаються» політичні норми й цінності на все життя, які відзначаються неабиякою стійкістю. Тому масштабні перетворення

соціальних і політичних відносин у суспільстві потребують певних змін і в моделі сімейних стосунків.

Політичне виховання і навчання дітей значною мірою відбувається в школі, період перебування в якій становить вторинну політичну соціалізацію. За цей час дитина вивчає основні, загальновизнані в суспільстві цінності й погляди, набуває початкового досвіду соціальної практики, особливо через участь у діяльності дитячих організацій.

Наступний етап політичної соціалізації доцільно пов'язувати з періодом життя від 16—18 до 40 років. У 16-річному віці люди одержують паспорт, а з 18 — юридичне право на участь у політичній діяльності. Водночас вони здобувають ґрунтовні знання в суспільній сфері завдяки навчанню й роботі.

Політична соціалізація триває і з досягненням людьми зрілого віку (40—60 років). На їхню політичну поведінку значною мірою впливають життєвий досвід, наявність дорослих дітей, сталість поглядів. Проте і в цей період люди вдосконалюються в політиці, краще й глибше оцінюють суспільно-політичні події, завдяки чому можуть вносити корективи у свої політичні погляди й поведінку.

На процес політичної соціалізації впливають і стихійні чинники — війни, революції, політичні та економічні кризи. Якщо політична система перебуває в стані кризи, відбуваються порушення і серйозні збої в процесі політичної соціалізації. Формуються неправильні уявлення про суспільство, які набувають стійкого характеру. Це можна простежити на прикладі тих країн, які тривалий час існують і розвиваються в умовах конфлікту або переживають серйозну системну кризу. Люди втрачають систему орієнтирів, не мають можливості навчитися стійкої політичної поведінки. У суспільстві виникає ситуація, коли гра йде «без правил», що порушує його інтеграцію і стабільність. У разі неспроможності суспільства вирішити нагальні політичні та інші проблеми в ньому виникають сили опозиційної соціально-політичної та культурної діяльності, які впливають на процес політичної соціалізації.

Отже, розглядаючи проблему політичної соціалізації, необхідно, по-перше, враховувати вік та індивідуальні особливості кожної людини; по-друге, навколишнє соціальне середовище; по-третє, політику, що її здійснюють інститути влади, впливаючи на стан

суспільства; по-четверте, суспільно-політичні партії та організації, а також особливості й рівень політичної культури і субкультур.

Різні механізми передачі культурних традицій і норм у певних політичних системах дають змогу вирізнити відповідні *типи політичної соціалізації.*

Гармонійний тип політичної соціалізації. Відображає психологічно нормальну взаємодію людини та інститутів влади, раціональне й шанобливе ставлення індивіда до правопорядку, держави, усвідомлення ним своїх громадянських обов'язків.

Гегемоністський тип. Відображає негативне ставлення людини до будь-яких соціальних і політичних систем, крім «своєї».

Плюралістичний тип. Свідчить про визнання людиною рівноправності з іншими громадянами, їхніх прав і свобод, про її здатність змінювати свої політичні пристрасті й переходити на нові позиції, до нових ціннісних орієнтацій.

Конфліктний тип. Формується на основі міжгрупової боротьби, протистояння взаємозалежних інтересів і тому вбачає мету політичної участі в збереженні лояльності до своєї групи та підтримці її в боротьбі з політичними супротивниками.

Польський вчений Єжи Вятр розрізняє п'ять принципово відмінних за ставленням до політики *типів особистості* — активісти, компетентні спостерігачі, компетентні критики, пасивні громадяни, аполітичні й відчужені.

Активісти. Особи, позиція яких стосовно політики і влади як центральної категорії політики є активною. Вони не обов'язково схвалюють чи підтримують існуючу владу в даний момент. Впевнені в тому, що влада є важливою цінністю, благом, а самі активно прагнуть до неї — для себе і для групи, членами якої вони є. Тому активісти цікавляться політичними проблемами та інформовані про них. Ступінь справжньої інформованості може бути різним, залежно від рис індивіда (скажімо, від рівня його загальної освіти) і рис системи (приміром, від ступеня ознайомлення суспільства з важливою політичною інформацією). Однак активісти завжди добре інформовані.

Компетентні спостерігачі. Тип людей, які цікавляться політикою, розуміють її значення, але не бажають брати в ній участі. Здебільшого це спричинено впливом якихось аргументів, що їх вони вважають вагомими (наприклад,

вони можуть стати членами політичного керівництва тоді, коли їхня вітчизна в небезпеці, але повернутися до інших занять, яким віддають перевагу, після того, як загроза минула). Такий тип людей часто зустрічається серед учених, письменників.

Компетентні критики. Відрізняються від спостерігачів тим, що їхнє ставлення до здійснення влади чи загалом до політики є категорично негативним; інтерес до політики тісно пов'язаний саме з відразою до політичної діяльності. Вони інформовані про неї саме завдяки своїй негативній позиції.

Пасивні громадяни. До влади ставляться негативно або нейтрально і не цікавляться політичними справами, хоча іноді про них добре інформовані. Їхня інформованість може ґрунтуватися на тому, що як громадяни вони вважають своїм обов'язком бути обізнаними щодо політичного життя. По суті, це аполітичні громадяни країни, хоч і не відчужені.

Аполітичні й відчужені. Тип людей, які категорично не беруть участі в політиці, не цікавляться політикою і мало про неї знають. Вони живуть наче за межами політичної системи.

Отже, політична соціалізація — це процес не тільки надбання, а й втрати певних політичних якостей. До основних чинників, які впливають на результати політичної соціалізації, належать: характер і тип державного ладу, політичний режим, політичні інститути, партії, організації, рухи, а також неполітичні фактори: — сім'я, формальні й неформальні групи, навчальні заклади, виробничі колективи, культура, засоби масової інформації, національні традиції. Їх називають агентами політичної соціалізації.

Визнаючи важливий вплив, що його прямо чи опосередковано справляє соціальне середовище на процес залучення людини до політики, слід пам'ятати про роль у цьому процесі людської індивідуальності, зокрема таких її якостей, як упевненість у собі, компетентність, віра у власні сили. Іншими словами, важливим є не лише імпульс, який надходить до конкретного індивіда, а й відповідь цього індивіда — зворотний імпульс. Отже, процес політичної соціалізації охоплює два діалектично пов'язані «зустрічні» процеси.

Посиленню ролі особи в політиці служить система соціалізації, яка здатна створити умови для того, щоб індивід посів належне місце у сфері політики з урахуванням притаманних йому здібностей і схильностей; здатна

гарантувати основні права і свободи особи; максимізувати шанси і використати інноваційний потенціал тих людей, які є найздібнішими й водночас свідомо орієнтованими на служіння суспільству; забезпечити якість публічної інформації про суспільні проблеми, передумови та обставини політичних рішень, що ухвалюються, а також про соціальні наслідки здійснюваних дій. Результатом високої якості публічної інформації є ефективний вплив суспільної думки на рішення й дії, які здійснює влада. Високий рівень політичної соціалізації індивідів є передумовою високого рівня розвитку суспільних відносин та їх стабільності.

Людина як суб'єкт політики та основні параметри її діяльності

У демократичному суспільстві політика здійснюється людьми для людей. Тому активна участь особи в політичному житті, роль людини як суб'єкта політики має вагоме значення.

Політична діяльність індивідів може здійснюватись як політична участь (участь громадян у політичному житті суспільства) і як політичне функціонування.

***Політичне функціонування** — забезпечення участі політичних інституцій (державних установ, політичних партій, громадських організацій) в управлінні спільними справами.*

Сукупно вони означають професійну політичну діяльність, апаратну роботу, керівництво громадським утворенням. Американський соціолог Х. Макклоскі, наприклад, визначає політичну участь як «добровільну діяльність, завдяки якій члени суспільства беруть участь у виборі правителів і, прямо чи опосередковано, у формуванні державної політики». Завдяки політичній участі, по-перше, створюються умови для якнайповнішого розкриття потенціалу особи, що є необхідною передумовою ефективного вирішення суспільних завдань. По-друге, політична участь сприяє встановленню тісного взаємозв'язку політичних інституцій із громадянським суспільством, контролю за діяльністю політико-управлінських структур з боку народу.

Об'єктивні характеристики політичної діяльності та суб'єктивне сприйняття політики людиною, її розуміння

власної ролі в ній служать підставою для вирізнення кількох *рівнів і типів участі:*

— реакція (позитивна або негативна) на імпульси, що надходять із політичної системи чи з її інституцій, не пов'язана з необхідністю високої активності людини; епізодична участь у політиці;

— діяльність, пов'язана з делегуванням повноважень; участь у виборах (місцевих або державного рівня), референдумах тощо;

— участь у діяльності політичних і громадських організацій — партій, груп тиску, профспілок, молодіжних політичних об'єднань тощо;

— виконання політичних функцій у межах державних інституцій, у т.ч. із засобами масової інформації.

— професійна, керівна політико-ідеологічна діяльність;

— участь у позаінституціональних політичних рухах і акціях, спрямованих на докорінну перебудову існуючої політичної системи.

Наведені вище типи участі в політичній діяльності не є рівнозначними ні в кількісному, ні в якісному відношеннях. Деякі з них представлені поодинокими акціями, інші добре розвинені й серйозно впливають на перебіг подій. Польські дослідники розрізняють такі *рівні участі в політиці:*

— рядовий член суспільства і громадянин із мінімальним політичним впливом (аж до аполітичності), який має статус об'єкта політики;

— громадянин, який є членом громадської організації, суспільного руху або декількох організацій, опосередковано залучених до сфери політичної практики (рішень, дій), якщо це випливає з його ролі як рядового члена організації, з його організаційного та ідейного зв'язку з усією організацією, рухом;

— громадянин, який є членом організації, що має яскраво виражений політичний характер (приміром, політичної партії), цілеспрямовано або й за власною волею залучений до політичного життя, принаймні в тому обсязі, в якому це відображається у внутрішньому житті цієї організації (максимальна сфера його участі окреслюється співвідношенням між його намаганнями, інтересами й можливостями, що випливають із суспільної значущості даної організації та конкретної ролі, яку він у ній відіграє); громадський (передовсім політичний) діяч;

— професійний політик, для якого спеціальністю, джерелом засобів для існування, єдиним або навіть головним заняттям і водночас змістом життя є політична діяльність; політичний лідер (організаційний, ідейний, формальний або неформальний), що функціонує як авторитет, остання інстанція.

Такий розподіл людей дещо умовний. Головне, що випливає з наведеної системи рівнів включення, це той факт, що перебування на кожному зі ступенів залученості в політику потребує від людей як різних політичних якостей, так і різного ступеня підготовки.

Цікаву типологію політичної участі розробив американський соціолог Л. Мілбретом, запропонувавши своєрідну шкалу «підвищення» участі в політичних процесах:

— демонстрація плакатів і афіш, оформлення політичних стендів, епізодична участь у політичних дискусіях (навчальна діяльність);

— участь у політичних зборах або мітингах, підтримка грошовими пожертвами, контакти з офіційними особами або політичними лідерами (проміжна діяльність);

— керівництво державними або партійними закладами, забезпечення партійних фондів; участь у закритих або таких, що виробляють стратегію, засіданнях; постійна участь у проведенні політичних кампаній і виборів (активна діяльність).

Розрізняють також індивідуальну й колективну, добровільну і примусову, активну й пасивну, традиційну й альтернативну, революційну та охоронну політичну участь.

Розмежування основних форм участі особи в політичному процесі, різні варіанти її типології мають вагоме значення для конкретного аналізу особливостей практики політичної соціалізації в певній країні (зокрема нашій), розуміння актуалізації внутрішньоособистісного рівня процесу входження людини в політику.

Активне залучення особи до політичного процесу потребує певних передумов: матеріальних, соціально-культурних та політико-правових. Крім того, політичну участь особи, форму цієї участі зумовлюють політична система, соціальне середовище, політичні й неполітичні чинники процесу політичної соціалізації, про що вже йшлося. Однак обмежуватися цим не можна. Якщо виходити з того, що людина — істота біосоціальна і що відповідно в структурі особистості вирізняють соціальний і природний компоненти, то слід зазначити, що на діяльність кон-

кретної особи в політиці, на її політичну поведінку загалом впливають світогляд, політична свідомість і політична культура особи, її власні цілі, цінності, стереотипи, настанови, мотиви, інтереси й потреби.

Слід пам'ятати, що психологічні та біологічні елементи (мислення, темперамент, воля, пам'ять, стан фізичного та психічного здоров'я, стать, вік тощо) також здійснюють вплив на політичну поведінку людини.

Нині простежується тенденція, пов'язана зі зростанням політичної іммобільності, індиферентності людей, станом політичного відчуження, або аномії.

***Політичне відчуження** — процес, який характеризується сприйняттям політики, держави, влади як сторонніх, чужих сил, які панують над людиною, пригнічують її.*

Відчуження людини від політики зводить останню в ранг ворожої сили. Політичне відчуження виявляється в безсиллі індивіда впливати на перебіг політичних подій, відчутті ізоляції, у сприйманні індивідом соціальних і політичних інститутів, встановлених ними норм, як ворожих інтересам людини.

Відчуження може бути наслідком впливу об'єктивних умов політичного життя, політичної системи, політичного режиму. Воно пов'язане зі структурними відносинами панування й підкорення, присвоєння та експлуатації, влади й контролю в суспільстві. Політичне відчуження зумовлене й такими причинами, як втрата соціальних ідеалів, зневіра в будь-яких владних структурах, психологічна втома від нескінченного потоку політичної демагогії, непродуманих рішень та відверто цинічної брехні. Сучасну політичну апатію можна розглядати і під кутом зору прагнення людини до самовідгородження від політики. Одним із чинників такого ставлення є обмеження, що їх влада накладає на свободу слова й вираження особистих поглядів. Існують й інші причини. На індивіда може впливати слабка політична активність інших членів суспільства. Він може належати до групи, де політична апатія є позитивною моделлю поведінки. Суттєво позначається на політичній поведінці й усвідомлення політичної ефективності. Тобто мається на увазі особисте відчуття індивіда, пов'язане з реальним впливом на політичний процес, на основі чого людина задається питанням: а чи є сенс виконувати свої громадянські обов'язки?

Проявами відчуження є конформізм, соціальна апатія, абсентеїзм, відсутність інтересу до політичних знань, подій, відмова від виконання громадянського обов'язку як форма протесту проти політики, влади, її лідерів.

Високий рівень аномії є характерним для періоду руйнування старої соціальної системи. Неодмінною передумовою прогресивних змін щодо цього є зміни об'єктивних умов (матеріальних, соціально-культурних, політико-правових) і зрушення у свідомості громадян, що відбуваються поступово, спонтанно, а також під цілеспрямованим державним освітнім і виховним впливом.

Освічене громадянство, якому властиве почуття власної гідності, знання своїх прав та обов'язків, згода і вміння їх дотримуватися, є доконечною засадою формування демократичного й заможного суспільства.

Запитання. Завдання

1. Чим відрізняється політична участь від політичної соціалізації?
2. У чому, на вашу думку, полягають особливості політичної соціалізації за різних типів політичних режимів?
3. Як співвідносяться політична соціалізація і політичне відчуження?
4. Заповніть порівняльну таблицю концепцій політичної соціалізації, використовуючи додаткову літературу.

Концепція	Представники	Сутність соціалізації	Способи й методи соціалізації	Способи подолання відчуження

5. Визначте способи впливу політичної соціалізації на політичне лідерство.

Теми рефератів

1. Особа як суб'єкт і об'єкт політики.
2. Особливості політичної соціалізації в сучасній Україні.
3. Способи формування демократичної культури особистості.
4. Подолання відчуження особистості від влади: теорія і практика.

Література

Берлін І. Чотири есе про свободу. — К., 1994.

Быстрицкий Е. К. Феномен личности: мировоззрение, культура, бытие. — К., 1991.

Гайда А. В. Китаев В. В. Власть и человек. — М., 1991.

Головаха Е. Й., Бекешкина Н. З., Небоженко В. С. Демократизация общества и развитие личности. — К., 1992.
Ильин М. В., Коваль Б. Й. Личность в политике: «Кто играет короля?» // Полис. — 1991. — № 6.
Князев В. Н. Человек и технология. — К., 1990.
Колесников С. Человеческие измерения демократии // Свободная мысль. — 1991. — № 16.
Копейчиков В. В. Народовластие и личность. — К., 1991.
Макєєв С., Надточій А. Політична соціалізація в пострадянській Україні // Політична думка. — 1997. — № 1.
Пухликов В. К. Человек и общество: К проблемам гуманизации социально-философского мышления. — М., 1990.
Фромм Э. Иметь или быть. — К., 1998.
Шестопал Е. П. Личность и политика. — М., 1990.

2. 5. Етнонаціональні відносини й національна політика

Соціально-економічні та політичні зміни сприяють зростанню національної самосвідомості народів, поглиблюють почуття національної гордості, але водночас подекуди призводять до сплесків войовничого націоналізму. Неврегульованість відносин між націями як в окремих країнах (особливо багатонаціональних), так і між різними країнами загострює національні проблеми, які спричиняють тривалі конфлікти, війни, потоки біженців. Як наслідок — національна проблема набуває глобального, планетарного характеру. Тому з'ясування причин загострення міжнаціональних відносин і віднайдення способів розв'язання проблеми самовизначення народів є одним із найважливіших завдань політичної науки.

Соціально-етнічні спільності: народ, етнос, нація

Національна проблема існувала завжди. А гноблення та експлуатація одних народів іншими і визвольна боротьба властиві були ще рабовласницькому ладові й тривали в епоху феодалізму. Проте гостро національне питання постало в період розпаду феодалізму та утвердження капіталізму, коли відбувалося становлення націй. Донині проблема етнонаціональних відносин є однією з провідних у складній гамі соціально-політичних відносин.

При з'ясуванні сутності етнонаціональних відносин найчастіше вживають поняття, пов'язані з їхнім розвитком: «народ», «нація», «етнос». Нерідко їх трактують як синоніми, хоч вони мають істотні відмінності. Так, етнологічно «народ» і «нація» — ідентичні поняття, що визначають біологічне походження групи людей, але в соціально-політичному аспекті вони не є тотожними.

***Народ** — біологічна єдність, група, поєднана кровними, біологічними зв'язками.*

Схематично діалектику його формування можна змоделювати у такий спосіб: з сім'ї виросла родина, з родини — рід, рід перетворився на плем'я, плем'я — на народ. Внаслідок тривалого співжиття племена змішувалися. Вчені довели, наприклад, що французький народ — наслідок змішання римлян, кельтів і германців; український — слов'янських і тюркських племен Київської Русі; завдяки змішанню слов'ян, угро-фінських племен, гунів, монголів і татар постав російський (московський) народ. Та сутність народу не вичерпується біологічним походженням, оскільки він живе в певному просторі. Саме простір як місце постійної осілості народу є дуже важливим чинником його існування. Люди здавна були пов'язані природою, простором, який для них був близьким, рідним, а всякий інший — чужим. Колективними зусиллями народу облаштовувалася певна територія. Народжувалося поняття «батьківщина». До цього прилучився ще один важливий компонент — мова. З її допомогою люди спілкувалися між собою, завдяки їй починалося духовне життя народу. Кожне соціальне явище — це явище народне: народна культура, народне мистецтво, народна релігія тощо.

Якщо народи існували з давніх-давен, то нації викристалізувалися лише в XVII—XVIII ст. (німці стали нацією в XIX ст.). На відміну від народу, нація не є витвором природи, а народжується історично. Звісна річ, складно встановити, коли народ історично стає нацією. Процес переростання народу в націю — це повільна кристалізація національної свідомості, збереження свого етносу перед нищівними силами ззовні. Отже, нація формується з етносу.

***Етнос** — стійка сукупність людей, яка належить до певного народу, проживає на території чи в складі іншого народу і зберігає свою культуру, побут, мовні та психологічні особливості.*

Етнос формується здебільшого на основі єдності території та економічного життя, але в процесі історичного розвитку багато які етноси втрачають спільність території. Наприклад, українці живуть зараз у багатьох країнах близького й далекого зарубіжжя. Там вони утворюють етнічні групи (національні меншини), що належать до єдиної нації певної країни.

Отже, нація утворюється на основі певного етносу, до якого приєднуються представники інших етносів, що живуть на певній території та пов'язані між собою певним типом соціально-економічних відносин. Так, у Франції живуть французи, британці, фламандці, німці, баски, корсиканці; в Англії — англійці, шотландці, ірландці, валлійці. Всі вони окремо «народи-етноси». А всі разом є представниками французької чи англійської (державної) нації, оскільки нація — це сукупність громадян країни. Та найчіткіше цей процес простежується на прикладі сучасних США, де з іммігрантів різного етнічного й расового походження сформовано єдину американську націю. У кожній з названих країн живуть також українці, які, з позиції цих держав, — американці, англійці, французи українського походження, хоча суб'єктивно (етнічно) ці люди вважають себе представниками української нації.

Отже, існують два поняття нації. Перше: це націядержава, яка з етносом не має нічого спільного. Друге: нація як народ, етнос, який переріс у націю. У першому випадку до нації належать усі, хто є громадянами держави (а не тільки громадяни, які становлять етнічну більшість). У другому — до нації належать тільки всі споріднені з певним етносом (так, до української нації належать тільки українці, але ніколи — поляки, євреї, німці, навіть якби вони були б громадянами України). Отже, нація-етнос може існувати у своїй державі, може бути розкиданою по різних державах (діаспора) або жити в чужій національній державі. Наприклад, до німецької нації-етносу належать німці з Німеччини, Австрії, Швейцарії, Росії, України. До єврейської — євреї в усьому світі.

За сучасних умов вершиною розвитку соціально-етнічної спільності є нація. У визначенні нації й досі поширене сталінське тлумачення: спільність людей, що має спільні мову, територію, культуру; єдність економічних, соціально-політичних і духовних інтересів. Однак чимало політологів стверджують, що мова, територія, господарські зв'язки і культура є не ознаками нації, а сприят-

ливими умовами її формування й розвитку. А етнос стає нацією лише тоді, коли в нього виникає стійка потреба в політичному, культурному, економічному, психологічному самовизначенні.

Нація — політично, державно організований народ.

Подібні погляди на сутність нації висловлював М. Бердяєв, стверджуючи, що буття нації не визначається і не вичерпується ні мовою, ні релігією, ні територією, ні державним суверенітетом, хоча ці ознаки і суттєві для національного життя. Рацію мають ті, хто визначає націю як єдність історичної долі. Усвідомлення цієї єдності є національною свідомістю. Нація — вічно живий суб'єкт історичного процесу. Державність, на думку М. Бердяєва, не є ознакою нації. Але будь-яка нація прагне утворити свою державу, зміцнити її. Це — здоровий інстинкт нації.

Національна ідея — своєрідний дороговказ для нації. І. Франко наголошував на значенні практичної політичної діяльності у справі реалізації національних ідеалів. «Усякий ідеал, — підкреслював він, — це синтеза бажань, потреб і змагань... Такі ідеали можуть поставати, можуть запалювати серця ширших кіл людей, вести тих людей до найбільших зусиль, до найтяжчих жертв, додавати їм сили у найстрашніших муках і терпіннях... Для українців таким ідеалом мусить стати самостійна незалежна Україна». М. Грушевський вважав, що стрижнем української ідеї було визнання невід'ємного права українського народу на самовизначення і пошук його оптимальних форм. «Наш край великий і багатий, один з найкращих країв у світі, створений для розвитку великої економічно сильної держави. Український народ повний великої життєвої сили, енергії, здібний, витривалий, високо здатний до організації, до громадської солідарності».

За тоталітаризму склався негативний стереотип української національної ідеї. Впродовж семи десятиліть національну ідею офіційно визнавали реакційною, нації поділяли на «буржуазні» та «соціалістичні», націоналізм кваліфікували як «буржуазний», а, отже, реакційний. Національну ідею проголошували несумісною з інтернаціоналізмом, що фактично був політикою русифікації. Тривалий час у теорії та на практиці надавали перевагу інтернаціональному перед національним; знищення національного гноблення пов'язували з розгортанням світової революції, що передбачало реалізацію настанови К. Мар-

кса: «Разом з антагонізмом класів впаде і антагонізм націй». Однак світовий досвід свідчить, що прийнятною концепція інтернаціоналізму може бути за умови, якщо вона ґрунтується на визнанні національних цінностей та інтересів кожного народу, їх діалектичного синтезу з національними. Отже, сутність інтернаціоналізму полягає не в підкоренні національних інтересів інтернаціональним, а в їх узгодженні.

У тісному зв'язку з національною ідеєю перебуває проблема націоналізму, яку вивчають спеціальні науки: етнополітологія та етносоціологія. Вони розглядають націоналізм не лише як негативне явище, а й як природний закономірний рух народу на захист і утвердження власної самобутності. У такому розумінні націоналізм є основоположним політичним принципом державного устрою більшості країн світу. Тому з націоналізмом як принципом політичного устрою не варто боротися, оскільки така боротьба безперспективна.

Будь-яка держава припускається помилки, заперечуючи національну ідею, власний ідеал або не надаючи їм належного значення. За сучасних історчиних умов для України в соціально-національному сенсі надзвичайно важливими є такі завдання:

— вироблення форм і засобів стимулювання політичної активності українського народу, сприяння духовному оновленню суспільства;

— здійснення глибинних державотворчих процесів, утвердження й поширення в українському суспільстві авторитету й популярності державницької ідеї;

— вироблення цілісної системи ціннісних орієнтацій суспільства.

Національна ідея, з одного боку, повинна спрямовувати націю на самовизначення, а з іншого — залишити її в межах вселюдської спільності, утверджувати в житті загальнолюдські цінності, боротися за соціальну справедливість.

Націоналізм існує і як ідеологія, означаючи фанатичну любов до своєї нації-етносу, поєднану із зневажливими почуттями до інших національностей, що є явищем негативним і реакційним. Коли націоналізм переростає в державну ідеологію та політику, то це — нацизм, фашизм.

Націоналізм — явище багатогранне й багатолике. Він має як позитивні, так і негативні аспекти. До *позитивних* належать національна самосвідомість, національна

гордість, національний сором (що дає змогу самоочищатися), прагнення до національного саморозвитку, рівноправності. До *негативних* — визнання національної винятковості, протиставлення іншим націям, прагнення забезпечити переваги своїй нації за рахунок інтересів інших народів, національний нігілізм, пошук винних у життєвих труднощах.

Етнонаціональні відносини і світовий досвід самовизначення народів

Проблема етнонаціональних відносин посідає одне з перших місць серед проблем сучасності. Під її натиском розпалося багато імперій, а наприкінці XX ст. — СРСР і Югославія. Національне питання залишається складною внутрішньою проблемою у Великобританії (Ольстер), Бельгії (фламандсько-валлонський конфлікт), Канаді (англо-канадський і франко-канадський конфлікти), у США (негритянське, мексиканське, кубинське питання) та ін. Сам факт існування понад 2000 національно-етнічних спільностей свідчить про наявність особливого типу соціальних відносин, що характеризуються як відносини національні (міжнаціональні).

***Етнонаціональні відносини** — відносини між суб'єктами національно-етнічного розвитку — націями, народностями, національними групами та їх державними утвореннями.*

Ці відносини бувають трьох типів: 1) рівноправні; 2) відносини панування й підлеглості; 3) відносини, що передбачають знищення інших суб'єктів. В етнонаціональних відносинах відображена сукупність соціальних відносин. Визначальний вплив на них справляють економічні й політичні чинники, причому політичні частіше стають ключовими, вирішальними. Це зумовлено насамперед значенням держави як важливого чинника розвитку нації. Життя засвідчує, що етнонаціональні відносини — це міцний сплав національного й політичного. Головними в етнонаціональних відносинах є проблеми рівноправності й підлеглості; нерівності економічного й культурного розвитку; міжнаціональної ворожнечі, розбрату, недовіри й підозри на національному ґрунті.

Щодо етнонаціональних відносин необхідно розрізняти два аспекти: загальноісторичний і конкретно-історичний. Так, відомо, що Жовтневі події 1917 р. сприяли вирішен-

ню багатьох аспектів національного питання в Російській імперії. Однак висновок, що нібито в СРСР у 60-ті роки було повністю розв'язане національне питання, був передчасним. Об'єднання Німеччини також вважають остаточним розв'язанням німецького національного питання. Таке твердження теж необґрунтоване з позицій загальноісторичного розвитку, оскільки сутність національного питання полягає в тому, щоб нація не лише самовизначилась, а й дала можливість рівномірно й вільно розвиватися всім спільнотам. Саме в цьому розумінні національне питання існуватиме завжди, бо з точки зору діалектики не може бути повного й остаточного його розв'язання. «Абсолютної рівності бути не може, визнання рівності і є основою рівності, але рівноправність націй повинна забезпечуватися національною політикою». Цю незаперечну думку висловив О. Бауер (1882—1938) — лідер австрійської соціал-демократії та II Інтернаціоналу. Отже, національне питання завжди має конкретно-історичний зміст, що охоплює сукупність національних проблем на даному етапі розвитку країни. А конкретні обставини завжди вимагають від держави певної національної політики.

***Національна політика** — науково обґрунтована система заходів, спрямована на реалізацію національних інтересів, розв'язання суперечностей у сфері етнонаціональних відносин.*

У колишньому СРСР національна політика здійснювалася без належного аналізу суперечностей, породжених розбіжністю інтересів у різних націй-етносів, без урахування матеріальних умов для їх розв'язання, що призвело до краху Радянського Союзу як федеративної держави. Оскільки національна політика насамперед спрямована на передбачення й вирішення суперечностей у сфері етнонаціональних відносин, сучасні політологи й соціологи постійно здійснюють теоретичні дослідження (особливо в багатонаціональних державах), які дають змогу визначити (переважно на прикладі СРСР) основні сфери виникнення суперечностей і конфліктів, пов'язаних із національними проблемами:

1. Відносини між центральними органами та республіками (землями, штатами, кантонами). Наприклад, лише на останньому етапі існування СРСР законодавчі акти, ухвалені вищими органами Литви, Латвії, Естонії, Азербайджану та Вірменії, було скасовано чи визнано недійсними в Москві. А республіки ігнорували союзні постанови, документи. Подібна ситуація простежується у

відносинах Квебеку з канадським центральним урядом, Північної Ірландії — з англійським.

2. Відносини між союзними (автономними) республіками (штатами, кантонами). У колишньому СРСР національні проблеми призвели до загострення відносин між Азербайджаном і Вірменією, Узбекистаном і Киргизстаном, Росією та Україною. Напруженість у відносинах Азербайджану та Вірменії переросла у справжню війну.

3. Відносини всередині союзних республік. У пострадянських республіках найбільшої гостроти суперечності досягли в Азербайджані (Нагірний Карабах), Таджикистані (громадянська війна), Грузії (Південна Осетія, Абхазія), Молдові (Придністров'я), Росії (Чечня), Україні (Крим). Подолання цих проблем можливе лише за умови забезпечення права всіх народів на вибір форми національної державності відповідно до реальних можливостей кожного етносу. Цим правом скористалися у Нагірному Карабаху і Південній Осетії, проголосувавши на референдумах за свою незалежність.

4. Проблеми національних груп у республіках (штатах), а також національностей, які не мають власних національно-державних утворень. Це стосується насамперед росіян, які проживають за межами Росії (25 млн). Гостро постала проблема російських німців (понад 2 млн), яких сталінський режим огульно звинуватив у підтримці фашистської Німеччини та застосував до них масові репресії, ліквідувавши національну автономію. Хоча звинувачення було знято 1964 р., однак загалом проблема російських німців залишається нерозв'язаною. Триває масовий виїзд німців до ФРН. У складній національно-державній структурі Російської Федерації існують й інші національні тертя: у Башкиртостані — між башкирами й татарами; Татарстані — між татарами й чувашами; Дагестані — між аварцями, кумиками і лезгинами; Північній Осетії — між осетинами та інгушами.

5. Проблеми розділених народів. Наприклад, азербайджанці (Азербайджан — Іран), таджики (Таджикистан — Афганістан); курди (Туреччина — Ірак — Іран); корейці (північні — південні) та ін.

Усі ці суперечності можуть вирішуватися чи загострюватися, переростати в конфлікти в процесі проведення певної національної політики. Світова практика виробила лише один — демократичний — спосіб урегулювання міжнаціональних відносин, який передбачає забезпечення вільного волевиявлення націй, реалізацію їх законних

прав на життя, відносини з іншими націями на основі рівності. Йдеться про надання повної свободи націям для встановлення ними економічних, політичних, культурних та інших відносин, а отже, про право націй на самовизначення, яке тісно пов'язане з реалізацією прав людини. Права і свободи людини та право народів на самовизначення взаємозумовлені. Нині право нації на самовизначення — один із важливих принципів відносин між народами й націями. Навіть більше, самовизначення є загальновизнаною основоположною нормою міжнародного права, обов'язковою для всіх без винятку держав. Це зафіксовано і в документах ООН (друга стаття Статуту). У цьому документі наголошується на правомірності боротьби народів за досягнення політичної незалежності та утворення своєї державності; свобода народу чи нації без втручання ззовні в її політичний статус; на необхідності уникнення збройного втручання у справи держав, які стали на шлях самостійного розвитку, а також забороняються акти політичної, ідеологічної, економічної агресії.

Самовизначення народів, націй неможливе без розв'язання проблеми національно-територіального розмежування, яка є однією з найскладніших і найгостріших проблем. Реалізувати це право, беручи до уваги історичні умови певної нації, прийнятні форми його реалізації, можна у двох формах — відокремлення і возз'єднання.

Відокремлення — форма реалізації права на самовизначення, яка передбачає вихід нації зі складу багатонаціонального утворення під впливом волевиявлення народу.

Така нація може відокремитися від іншої нації (інших націй) й утворити свою незалежну державу, визначити форму і способи свого соціально-економічного розвитку, характер державно-політичного устрою відповідно до своїх історичних умов; формувати основи й механізми внутрішньої та зовнішньої політики на вільних засадах без іноземного втручання; має поважати права інших народів і міжнародного співтовариства. Цю форму за останні роки обрало чимало народів, утворивши свої незалежні держави: народи колишніх республік Радянського Союзу, СФРЮ, Чехо-Словаччини. Самостійною державою від серпня 1991 р. стала й Україна.

Возз'єднання — форма реалізації права на самовизначення, яка передбачає об'єднання народів (націй).

Ця форма, як і перша, має природний, демократичний характер. Це — право на життя, щастя, братерство народів, яких об'єднують звичаї, традиції, а іноді й історія та релігія. Виходячи зі спільних інтересів, народи (нації) ухвалюють рішення про возз'єднання в межах однієї держави. За формою державно-правові об'єднання народів можуть бути різними. Світовій практиці відомі три основні форми возз'єднання: *унітарна держава, федеративна держава, конфедерація держав*. Усі вони можуть бути використані лише численними націями, нечисленним народам — значно складніше. Складність полягає в забезпеченні державного утворення необхідними атрибутами (національна бюрократія, сили безпеки і правопорядку, армія). Тому специфіка нечисленних народів передбачає розробку різноманітних комплексних програм, здатних забезпечити життя цих народів, не допустити їх знищення. Малочисельні народи мають право повною мірою користуватися своїми національними правами, зберігати національну мову, традиції та історію. Одним з ефективних кроків щодо цього є автономізація, тобто існування в загальнодержавній адміністративній структурі автономних районів і провінцій.

Політична автономія є могутнім стимулом для розвитку економіки, культури, національної самосвідомості малих народів. Але на шляху її активного впровадження існує чимало перешкод. Одна з них — міфи про окремі народи-етноси. У Туреччині, наприклад, уряд вважає, що курди — це ті ж турки, хіба що живуть у горах, а тому відірвані від турецького загалу, розмовляють своїм діалектом. Курдів у Туреччині називають «гірськими турками» (їх 8,5 млн осіб, або майже 24% всього населення країни). В Ірані панує концепція, що всі люди — «діти Аллаха», а тому не існує різниці між іранцем (персом), арабом, курдом. Є, мовляв, одна нація — ісламська. І вона мусить перемогти на світовій арені. Цей курс чітко окреслився після перемоги ісламської революції в Ірані 1979 р.

Отже, історичний досвід свідчить, що реалізація народом свого права на самовизначення залишається однією з найскладніших і найактуальніших проблем нашого часу.

Національні відносини в сучасному світі підпорядковані дії двох взаємозалежних тенденцій: з одного боку, формування й розвиток націй, їх боротьба за рівноправність і самостійність, за створення держав; з іншого — злам національних кордонів, посилення зв'язків і взаєм-

ного співробітництва, інтеграційних процесів на основі об'єктивного процесу інтернаціоналізації всіх аспектів суспільного життя. Ігнорування цих тенденцій може не тільки загострити національне питання в окремих державах, а й спричинити непередбачувані наслідки в межах усього світового співтовариства.

Запитання. Завдання

1. Що є спільного в поняттях «етнос», «національність», «нація»?
2. Коли виникла національна проблема, які причини її появи та основні форми вияву?
3. Чим відрізняється самовизначення націй від сепаратизму?
4. З'ясуйте зміст та основні компоненти концепції «національна ідея».
5. Порівняйте процеси національного самовизначення в колишніх колоніях третього світу і в пострадянських країнах.

Теми рефератів

1. Національна ідея: витоки, історія, сучасність.
2. Політико-правові аспекти сучасних національних відносин.
3. Сучасні інтерпретації феномена націоналізму.
4. Національні меншини в поліетнічних країнах: досвід виживання.
5. Основні напрями гармонійного співвідношення нації і держави.
6. Міжнародна злагода як основа соціально-політичної стабільності.

Література

Білинський А. Народ, нація, держава // Віче. — 1984. — № 9.

Жмир В. На шляху до себе (етно-соціологічна розвідка). — К., 1995.

Іванишин В. Нація. Державність. Націоналізм. — Дрогобич, 1992.

Картунов О, Маруховська О. Етнополітологія як наука і навчальна дисципліна // Політологічні читання. — 1994. — № 3.

Касьянов Г. Український націоналізм: спроба переосмислення // Віче. — 1997. — № 1.

Котанджян Г. С. Этнополитология консенсуса-конфликта. Цивилизационный аспект национальной безопасности. — М., 1992.

Майборода А. Теория этнополитики в западном обществоведении. — К., 1993.

Національна держава: національний і наднаціональний виміри // За ред. Ю. Романенка. — Київ—Донецьк, 1998.

Поздняков З. А. Нация. Национализм. Национальные интересы. — М., 1994.

Права человека и межнациональные отношения. — М., 1994.

Римаренко Ю. І. Національний розвій України. — К., 1995.

Сміт Е. Національна ідентичність. — К., 1994.

Шкляр Л. Є. Українці: етногенез, етнос, етнонімія. // Віче. — 1997. — № 1.

2.6. Етнонаціональна політика в Україні

На сучасному етапі розвитку України національно-етнічна сфера стає невід'ємним виміром суспільно-політичних реалій. У зв'язку з цим етнонаціональний розвиток українського суспільства потребує адекватного забезпечення політичними засобами і механізмами. Першочерговими потребами є наукове осмислення вітчизняної етнонаціональної самоорганізації, проблем національної державності й державного управління національною структурою; формування соціально-політичних важелів розв'язання суперечностей у сфері етнонаціональних відносин; всебічний аналіз існуючих форм національного об'єднання і моделювання нових. Їх реалізація в поєднанні з фундаментальними цінностями українського демократичного самовідродження відображає принципово нові форми взаємодії народів для досягнення суспільної гармонії.

Мета і завдання вітчизняної етнонаціональної політики

Вирішення національного питання в Україні на сучасному етапі можна визначити як:

а) суверенізацію особистості, втілення в життя національних прав людини;

б) політико-правове закріплення демократичного розвитку української нації;

в) забезпечення колективних прав етнічних меншин.

Вдосконалення життєдіяльності української нації на сучасному етапі передбачає повноцінне національне буття, гармонійний розвиток і ефективне функціонування української мови, культури, фольклору, етнографічного елемента. Національне відродження є своєрідною формою створення можливостей для реалізації неповторності й самодостатності людської особистості. Етнонаціональна політика в Україні означає відродження й збереження духовної та культурної спадщини не тільки українців, а кожного з етносів, що населяють її територію.

Можливо, через те що Україна майже не має власного досвіду вирішення проблем відносин держави і нації, розв'язання національного питання, її етнонаціональний розвиток в умовах перехідного періоду, по суті, не вийшов за межі конституювання атрибутики держави. Не відбулося самоідентифікації українського суспільства, самоусвідомлення його справжньої сутності, відсутній цілісний стратегічний план його розвитку. Тому і надалі залишається відчутною незбалансованість інтересів, цінностей і традицій населення різних регіонів України, внаслідок чого не вдається подолати в деяких з них — особливо східних та південних — відцентрових тенденцій. За відсутності загальнонаціональної доктрини, етнонаціональної політики в Україні енергія національної самосвідомості недостатньо задіяна у процесі державного будівництва. Звідси — накопичення в суспільстві соціального та національного незадоволення, духовно-морального пригнічення, соціально-політичного розчарування.

Поки що концепція національної політики зведена до етнополітики в західному розумінні, стрижень якої — ставлення «держави-нації» до національних (етнічних) меншин. Це — серйозна вада, яка може завдати великої шкоди духовно-культурному розвиткові української нації, її соціальному, політичному, економічному розвитку. Таке розуміння сутності етнонаціональної політики означає не гармонізацію, а відчуження держави від нації, протиставлення державних інтересів національним, державної ідеї — національній. Культурницька спрямованість державної етнополітики межує з уникненням власне політичних проблем, висунутих етнічним відродженням, політизацією етносів та етнізацією особи, що може

призвести до етнічних ускладнень, відчутно загальмувати процес розбудови української держави. У зв'язку з цим існує необхідність створити справді наукову прогностичну теорію, що відображала б реальні міжетнічні проблеми, передбачала б забезпечення справжньої рівноправності, об'єктивного права народу на національне самоствердження.

Важливим завданням сучасної етнонаціональної політики має стати вироблення позиції з усіх принципових аспектів розвитку етнонаціональних процесів — законодавчих, правових, політичних, економічних та ідеологічних. Її мета — формування суспільства, у якому гармонійно розвиватимуться всі етноси, етнічні групи, а етнонаціональна політика буде засобом духовного розвою української нації, її соціального, економічного, політичного розвитку. Це відповідно передбачає:

— сприяння ефективному місцевому етнолідерству й ініціативі, розширення управлінських знань представників нової адміністрації, політичних та громадських діячів, доступ національної еліти до прийняття рішень та контролю над ними;

— забезпечення етнічної злагоди, народовладної множинності, багатоманітності культур, подолання етнічної недовіри;

— підхід до етнонаціональних проблем, який сприятиме виробленню нових законопроектів у сфері національно-державного будівництва, конституційного права, міжетнічних стосунків, розвитку державного ладу, управлінської сфери;

— зміцнення державності, територіальної цілісності, демократії, недопущення етнічних протистоянь.

Для цього необхідні мир у суспільстві, громадянська злагода загальнонаціонального характеру, що ґрунтуються на дотриманні й захисті прав людини, поважанні гідності особи та колективу, співіснуванні політичних, релігійних, історико-культурних поглядів та переконань, різних етнічних традицій та уподобань. Конкретні ознаки такої злагоди — терпимість, порозуміння; співробітництво, взаємодія всіх суспільних сил; світоглядна множинність; національна, соціальна, конфесійна толерантність; цивілізовані норми взаємин між людьми. Соціально-політичним наслідком втілення вищезазначеної мети мають стати:

— забезпечення політичної злагоди, досягнення рівноваги, стійкого розвитку суспільства;

— пошуки ефективних шляхів виходу з економічної й культурно-духовної кризи;

— соціально-політичне єднання як запорука безпеки держави і громадянина;

— піднесення духовності суспільства, забезпечення всебічного розвитку науки, культури, освіти;

— утвердження у свідомості громадян людинолюбної моралі, толерантності, віротерпимості.

Гасла на зразок «держава над усе» суперечать і українській ідеї, і специфічній ролі України в європейській та світовій історії. Ця роль має духовний, культурно-мистецький характер і, за слушним спостереженням М. Бердяєва, не пов'язана із зовнішньою державною могутністю. Відповідно до цього *новий підхід* до етнонаціональної сфери полягає у сприянні унезалежненню особи, життєдіяльності української нації; утвердженню рівноправності та задоволення специфічних інтересів і потреб усіх етнічних груп в Україні, повному подоланню будь-яких привілеїв чи зверхності на національному ґрунті.

Державне та правове відродження етносів України, зокрема й українського, передбачає втілення таких основних завдань:

— розробка наукової концепції про правовий статус національних меншин в Україні розкриттям змісту прав етносів (субетносів), співвідношення цих прав з «індивідуальними» правами та свободами людини і громадянина малочисельних народів, національних меншин;

— чітке визначення повноважень органів законодавчої та виконавчої влади України щодо створення умов для відродження, збереження та розвитку всіх етносів України;

— правове забезпечення самостійності національних меншин у розв'язанні питань, що торкаються їх інтересів та вільного вибору ними шляхів свого національного відродження й розвитку.

При цьому слід уникати прагнення до одноманітності, наперед визначеного алгоритму розв'язання національних та соціальних проблем, централізованої упорядкованості й заформалізованості. Мета і завдання вітчизняної етнонаціональної політики повинні виходити з необхідності досягнення її гармонійного ритмічного утвердження на всіх рівнях і потребах, забезпечення етнонаціональних інтересів українського народу.

Зміст, принципи і суб'єкти етнонаціонального розвитку

Етнонаціональна проблематика вимагає переосмислення ситуації в контексті становлення української держави, усвідомлення того, що демократичні перетворення залежать не лише від стану економіки, а й від розстановки політичних сил та соціально-культурних чинників. Вважливе місце в зазначеному контексті належить етнонаціональному чиннику, який суттєво впливає на досягнення загального добробуту, злагоди та партнерства, утвердження в Україні плюралістичного суспільства, якому властиві зростання значення прав особи та етносів, людини і територій, природної соціальності, духовності індивідуумів і форм їх відтворення. Такі пріоритети — вирішальна умова формування нової загальнонаціональної ідеї в Україні на початку XXI ст.

Проблеми співвідношення прав нації, громадянина та держави — основа національного відродження, стрижнем якого має бути загальнодержавна ідея. Отже, національне відродження і державне будівництво мають визначити діяльність державних і громадських організацій України. Відродження та оновлення національного життя етносів України — невід'ємна складова формування громадянського суспільства, правової держави. Життя переконує, що енергія, творчий дух етносів не лише не затухає, але розвивається по висхідній. Важливо спрямувати її в русло творення. Всебічне врахування етнонаціонального буття народів, «відштовхування» від етнічного відродження, забезпечує етнонаціональне оновлення. Водночас важливо розвивати специфічні риси етносу та його потенційних можливостей на нових стадіях його поступу.

Врахування етнонаціональних потенцій дає можливість:

— *у духовно-культурній сфері* всебічно підтримати відродження культурно-етнічної самобутності українського народу й етноменшин України, його морально-етичних норм; обґрунтувати (виробити) нові норми; сприяти ціннісно-культурологічному осмисленню фольклору, епосу та всього духовно-історичного надбання етносу; забезпечити оновлення й поглиблення мовно-культурних надбань; сприяти відродженню релігійно-етичних цінностей минулої історії етносу;

— *в економічній сфері* забезпечити значне зростання виробничих сил суспільства, розвиток творчої праці людей, піднесення загального рівня матеріальних та духовних благ, техніко-технологічної творчості народу; вироблення нових поглядів на власність, способи трансформації господарської дбайливості, бережливого ставлення людей до природних багатств та природно-екологічного середовища; якісно нове піднесення працьовитості народу, розвитку творчого потягу до праці як джерела всіх багатств тощо;

— *у політичній сфері* підтримати політико-демократичну творчість та суспільно-громадську активність етносу; сприяти оновленню критеріїв та рівня реалізації політико-державного унезалежнення етносу як історичного суб'єкта та всього українського народу; враховувати партійно-політичну структуру суспільства; створювати політико-юридичні установи національно-етнічної спрямованості; забезпечити нове прочитання минулого етносу з уточненням його походження та етнокультурного середовища;

— *у соціально-побутовій сфері* сприяти коригуванню усталених комунікативних зв'язків, відновленню забутих народних звичаїв, традицій та норм побутового спілкування людей; забезпечити вироблення нових ціннісних орієнтацій способу життя групи та особи; сприяти підвищенню чутливості суспільної свідомості до соціальної справедливості, добра, доброчесності.

Етнонаціональна політика в Україні має ґрунтуватися на ідеології державотворення, поєднаній з розвитком та поглибленням національної ідеї. Ця політика неможлива без вироблення механізмів узгодження національно-специфічних інтересів українців, етносів та регіонів щодо тактики і стратегії розвитку держави.

Принципи національної політики — основоположні цінності (ідеї), реалізовані на всіх рівнях суспільства. До них належать:

— повага прав людини та основних свобод, у тому числі національних, незалежно від статі, віри, соціального становища та регіону проживання;

— рівні права етносів за різних форм їхнього самовизначення з обов'язковою умовою збереження соборності, державності;

— рівні права і відповідальність районів та областей;

— багатонаціональна єдність держави, її етносів та громадян;

— розвиток багатонаціонального українського суспільства шляхом діалогу, відмови від застосування сили;

— державна підтримка українського та інших народів, збереження їх культури, мови, традицій, середовища проживання;

— створення міжнародних гарантій захисту прав та свобод українців в іноземних державах.

Ці принципи взаємопов'язані та створюють органічну єдність, а реалізація кожного з них є умовою для реалізації інших. Утвердження передбачає: точне врахування конкретних історичних умов розвитку етносів та в цілому держави; створення загальновизнаних законних механізмів та норм, які забезпечували б втілення цих принципів у життя.

Етнонаціональна політика є галуззю внутрішньої політики, що забезпечує національну безпеку в сфері міжетнічних відносин та внутрішню стабільність країни. Вона охоплює проблеми етнічної регіональної політики та різноманітні чинники міжетнічних та міжнародних відносин. У перехідному суспільстві ними є:

— ефективність системи державного управління;

— конституційний лад і конституційні проекти його реформування (моделі державного ладу — федерація, унітаризм);

— федералістські та регіонально-автономні політичні рухи;

— етнонаціоналістичні політичні рухи та етнічне голосування;

— сепаратистські рухи;

— зовнішні чинники.

У сучасних умовах важливо з'ясувати, який суверенітет належить реалізувати в Україні — народний, державний чи національний? Вони не тотожні, бо кожний має власний суб'єкт: народ, державу, націю. Завдання — добитися їх органічного взаємозв'язку, усвідомлюючи, що державний та національний суверенітет є різними формами народного суверенітету. А це потребує забезпечення:

— суверенітету української нації — національного суверенітету, тобто повновладдя нації у вирішенні всіх питань національного життя, зміцнення національної держави, гармонізації відносин з іншими етносами;

— суверенітету української держави — державного суверенітету як верховенства, повноти державної влади України в межах її території.

Досвід сучасних країн свідчить, що принцип самовизначення етносів, нації реалізується в найрізноманітніших формах — регіональної автономії, культурно-національної автономії, наданні всім етнічним групам (етнічним меншинам) реальних можливостей для вільного розвитку.

Етнодержавознавчий підхід має реальну змогу поставити в центр етнонаціональної та державно-правової діяльності етнічну людину, її життя, честь і гідність, матеріальні й духовні блага, особисту недоторканість та інші права і свободи, закріплені у Загальній декларації прав людини, міжнародних пактах з прав людини та в інших документах НБСЄ. Виходячи з цього, особистість і нація є рівними суб'єктами етнонаціональної політики, а національні права — невід'ємна складова загальновизнаних прав людини.

Важливою проблемою в етнонаціональному розвитку є права національних меншин. Часто їх розглядають як особливі права, інколи невиправдано прирівнюють до привілеїв. Насправді спеціальні права національних меншин відображають концепцію реальної, а не формальної рівності (тобто фактичної рівності, а не юридичної). Термін «спеціальні» означає, що певна категорія прав надається національним, етнічним групам з метою захисту їх культури, віросповідання, мови тощо.

Права національних меншин є водночас правами людини, адже тільки правовий режим, який гарантує основні права (для всіх) і спеціальні права (національних меншин), здатний створити справедливі умови для всіх груп, у тому числі й етнічних. Обидві групи прав важливі для розвитку національних меншин і не є антагоністичними: захист прав національних меншин не буде ефективним у державі, яка не забезпечує прав людини, і навпаки, певний обсяг гарантування однієї групи прав є необхідною передумовою для реалізації іншої групи.

Етнонаціональна політика одночасно із забезпеченням прав національних меншин має забезпечити життєдіяльність титульної нації. Тому важливо, щоб ознаки української ідентичності відігравали функціональну роль самозбереження і відтворення українського етносу як цілісного організму, структуроутворюючої складової українського соціуму.

Невідкладними завданнями нашого часу є всебічне сприяння консолідаційним процесам у середовищі української нації, перетворення її на суспільний етносоціаль-

ний організм в українському соціумі; вироблення і закріплення самобутнього стереотипу поведінки, світосприймання і світогляду, створення ефективної системи відтворення всіх рівнів суспільності — індивідуального, колективного, етнічного, національного; подолання в розвитку українського суспільства комплексу меншовартості, вторинності. Не менш значущими є перетворення національної самосвідомості на дійовий чинник державотворення, концентрацію національного «духу» в площині саморозвитку, самореалізації етносу, формування державницької волі народу, розбудову самої держави.

Державна етнонаціональна політика має стати важливим чинником реалізації одного з головних завдань держави: сприяти кожному з неукраїнських народів зайняти в процесі етнонаціонального пробудження те місце, яке б найбільше відповідало його об'єктивним потребам і одночасно зміцнювало б українську державність. Втілення такої політики має відбуватися через забезпечення національних прав, до яких належать:

1. Право на вільну національну самоідентифікацію. Згідно з ним кожна людина має право вільно обирати національну належність або ж визнавати себе особою без національності. Національність громадян деяких держав у державних документах не фіксується. Проте це не виключає можливості національних кадастрів (реєстрів), у які на добровільній основі може бути внесена певна особа з правом вільного виключення з них. Подібні кадастри складають з метою статистичного обліку національних потреб, для правозахисної діяльності.

2. Право народу (нації) на самовизначення. Всі народи користуються ним відповідно до міжнародних пактів про права людини. Це означає, що кожна людина має право вільно забезпечувати свій політичний статус, економічний, соціальний та культурний розвиток. В основі народу як суб'єкта самовизначення знаходиться, як правило, кожний етнос, з яким ідентифікується певна територія.

3. Право на національно-територіальну автономію. Ним користуються етноси, які з різних причин не можуть створити свою державність, а також народи (субетноси), що компактно мешкають за межами своїх державних утворень. Національно-територіальна автономія передбачає створення національних адміністративно-територіальних одиниць з відповідними органами місцевого самоврядування, які з урахуванням місцевих особливостей у межах чинного законодавства розробляють і ре-

алізують заходи щодо задоволення національних потреб населення. Нерідко право на національно-територіальну автономію піддається серйозній критиці, оскільки його реалізація містить потенційну загрозу цілісності держави (особливо унітарної).

4. Право на культурно-національну автономію. Її доцільність очевидна в тих випадках, коли національність, що компактно мешкає, не становить більшості населення регіону й у містах. У такій ситуації свої національно-культурні потреби субетноси забезпечують через діяльність національних громад (національно-культурних товариств, центрів, асоціацій) або ж спеціально обраних органів культурного самоврядування.

5. Право на захист від дискримінації за національною ознакою. Жодна людина не може бути обмежена в правах у зв'язку з її національною належністю. Як окрема людина, так і народ у разі дискримінаційних дій, геноциду щодо них мають право на повну і всебічну реабілітацію та ліквідацію наслідків цих дій.

Етнонаціональні виміри і механізм вдосконалення українського суспільства

Сучасний розвиток українського суспільства потребує нових підходів до організації суспільного життя, осмислення нової суті суспільства і національної політики з урахуванням регіонально-територіального виміру. Основні принципи етнонаціопальної політики слід застосовуватися з урахуванням суспільно-політичного, економічного та духовного розвитку суспільства, конкретних проблем етнічних груп у відповідних регіонах. А будь-яким діям має передувати аналіз соціально-економічної та етнопрофесійної структури конкретного регіону, його найважливіших характеристик щодо існуючих та потенційних етнокультурних проблем. Усе це може послужити суттєвою підставою для співпраці держави та національностей, національного відродження етносів і територій на загальноукраїнському й регіональному рівнях.

Головна мета етнорегіональної політики — забезпечення реалізації національних потреб, конфесійних особливостей різних спільнот, не ігноруючи загальнонаціональних стратегічних інтересів держави. Йдеться про створення необхідних умов та механізмів регенерації національного життя народів, збереження та розвиток національних культур, мов, традицій, про їх духовну спів-

творчість. Регіони, будучи етнічно неоднорідними за складом населення, територіально відтворюють культуру різних національностей. Тому кожен з них повинен мати власну програму оптимізації міжетнічних відносин. У зв'язку з цим децентралізація має поєднуватися з сильним місцевим самоврядуванням. Розширення прав, можливостей місцевих співтовариств може сприяти розв'язанню багатьох проблем міжетнічних відносин, благотворно впливати на збереження традицій та своєрідності етнічних культур.

Гармонійна етнорегіональна політика дає змогу інститутам влади, державним службам наблизитися до потреб, запитів та інтересів різних за культурою груп, що мешкають в одній державі. Вона має брати до уваги етнічні параметри соціально-професійної стратифікації суспільства, що особливо важливо у зв'язку з ринковими реформами, трансформацією державної власності. Не менш важливою є національно-територіальна специфіка ринкового господарства, що працює на горизонтальних зв'язках та враховує сезонні особливості, професійні традиції, потреби населення, регіону.

Управління міжетнічними відносинами в політичній сфері — головна ланка в системі етнонаціональної політики. Політичними регуляторами міжетнічних відносин є державний лад, принципи державної діяльності, політична система, система демократії загалом, конституційні та правові норми, політичні відносини. І якщо система суспільних відносин є об'єктивним регулятором міжетнічних відносин, то держава як політичний інститут. Безпосередній орган управління етнонаціональними відносинами. Державний управлінський лад не може дискримінувати етнонаціональну сферу, нав'язувати їй принципи державного життя, а повинен бути в системі цих відносин.

Ефективна етнонаціональна політика потребує і відповідно інформаційно-аналітичного забезпечення, яке передбачає: розробку соціального паспорта регіону; вивчення соціальної, професійної, національної структури, демографічної ситуації та динаміки розвитку регіону; аналіз структури політичних сил, мети політики й поведінки національних груп, партій та рухів, дії національних еліт і адміністративних апаратів; вивчення політичних та економічних установок й поведінки основних груп національної, соціальної, політичної й адміністративної структур регіону; вивчення динаміки соціальної й політичної обстановки в регіоні, факторів напруженості та

безпеки; узгодження конфліктних альтернатив політичного й економічного розвитку регіонів.

Національне відродження передбачає: відновлення споконвічно притаманних українству духовно-моральних і культурно-мистецьких цінностей; гуманізацію і демократизацію міжетнічних відносин, попередження етнонаціональних конфліктів; збереження територіальної цілісності, відмову від територіальних зазіхань, застосування сили в розв'язанні будь-яких спірних питань; етнічну, політичну консолідацію кожного етносу на ґрунті спільності культурно-історичного минулого, національних цінностей та інтересів. При цьому недопустимими є будь-які протиставлення одного етносу іншим, прояви агресивності, національного егоїзму, національної зверхності тощо. Першорядної ваги набуває формування національної (етнічної) свідомості, самобутніх культурних цінностей всіх етносів, національно-патріотичного виховання.

Шлях, який обрала Україна, — це побудова такої держави, яка дотримуватиметься принципу національних інтересів та національних пріоритетів у державному, а не в етнічному аспекті. Об'єднуючим чинником у процесі державотворення стала ідея України як вітчизни всіх громадян, що пов'язали свою долю з українською землею. У сфері міжетнічних відносин Україна дотримується принципу множинності — підтримки й розвитку етнічної та культурної самобутності всіх національностей країни. Водночас одним із пріоритетів є зміцнення єдності та солідарності українського суспільства, формування самосвідомості та патріотизму всіх громадян.

Від національного самопочуття українців залежить духовний розвиток усіх інших етнічних груп України, міжнаціональна злагода в суспільстві. Тому важливим є створення умов для їх етнокультурного розвитку. Це питання регулюють і регламентують Конституція України, законодавчі акти, відповідні державні програми. Зважаючи на наслідки багатовікової політики денаціоналізації в багатьох регіонах України, окремі аспекти національного буття українського етносу потребують спеціальної державної підтримки. Забезпечуючи життєдіяльність українців, держава покликана гарантувати рівні права усім громадянам незалежно від їх національного походження, сприяти вільному розвитку їхніх культур і мов.

Українська держава виходить із того, що в поліетнічному суспільстві соціально-економічні та духовно-полі-

тичні перетворення повинні узгоджуватися з політикою у сфері міжнаціональних відносин, засадами якої є:

— конституційне гарантування рівних можливостей для участі громадян в усіх сферах суспільного життя незалежно від їхньої національності;

— визнання національних прав особи невід'ємною частиною прав людини та громадянина, її основних свобод;

— дотримання балансу загальнонаціональних, регіональних та етнічних інтересів;

— забезпечення прав осіб, що належать до національних меншин, сприяння збереженню їхніх культури, мови і традицій;

— відновлення прав депортованих етносів, не допускаючи при цьому нових дискримінаційних утисків за національно-культурними ознаками;

— створення атмосфери взаєморозуміння та терпимості, культурного діалогу між усіма етнічними групами, громадянами незалежно від статі, віри, національного походження, соціального стану та місця проживання;

— розвиток поліетнічного українського суспільства на засадах діалогу, мирного розв'язання конфліктів, відмови від застосування сили, крім адекватних дій при загрозі масового порушення прав людини та окремих етнічних спільнот;

— використання існуючих та сприяння у створенні нових міжнародних механізмів захисту прав та свобод українців у зарубіжних країнах.

Реалізація цих принципів передбачає, що запровадження у дію одного із них не повинно призводити до порушення інших і потребує: створення відповідних законних (легітимних) механізмів, прийняття правових норм, які на практиці забезпечували б здійснення та втілення вищезгаданих принципів у життя; приєднання України до міжнародних угод, пактів, конвенцій ООН, ОБСЄ, Ради Європи, що визначають права людини, права національних меншин; співробітництва з міжнародними організаціями та незалежними експертами щодо оцінки ситуації міжетнічних відносин в Україні.

Формуючи механізм забезпечення національних прав, Україна виходить з безумовної поваги до прав людини, її основних свобод, з визнання верховенства закону. Водночас усі громадяни, незалежно від їх етнічної належності, повинні дотримуватися Конституції та законів України, оберігати її державну самостійність, територіальну цілісність, поважати мову, культуру, традиції, звичаї, релігійну самобутність один одного.

Поліетнічний склад населення України спонукає державу до пошуку відповідного механізму її функціонування, який упереджував би протистояння за етнічною, культурною чи мовною ознаками. Висока оцінка українцями внеску всіх етнічних груп країни в здобуття нею державної незалежності, поєднується з прагненням цивілізованого співжиття з ними за принципами рівності, гуманізму і соціальної справедливості, рівної участі в розбудові Української держави. Водночас, як національна більшість, вони повинні усвідомлювати відповідальність за всебічний розвиток національних меншин, стан міжнаціональних відносин. У процесі формування демократичної, соціальної, правової держави актом гуманізму та історичної справедливості є відновлення прав кримських татар, болгар, вірмен, греків, німців, які за національною ознакою були примусово переселені з території України. Засуджуючи цю злочинну діяльність сталінізму, Українська держава докладає зусиль для їхньої правової, політичної, соціальної та культурної реабілітації. Визнано право осіб, яких було насильницьки виселено, та членів їхніх родин на повернення в місцевості, де вони постійно проживали до депортації. Однак здійснення цього права не має порушувати права і законні інтереси громадян, які нині проживають у цих місцевостях.

Загалом ця політика зорієнтована на забезпечення компактності проживання переселених народів з метою створення сприятливих умов для задоволення їхніх етнічних, культурних та духовних потреб. Держава гарантує особам-репатріантам право на збереження та розвиток культурної спадщини, отримання освіти рідною мовою, що повинно сприяти всебічній та рівноправній участі громадян і їх об'єднань у консолідаційних процесах українського суспільства. Передусім це стосується відродження та розвитку кримсько-татарської, болгарської, вірменської, грецької, німецької та інших культур.

Повернення й облаштування депортованих осіб має і зовнішньополітичний аспект. Йдеться про залучення до участі у фінансуванні, матеріально-технічному забезпеченні процесу переселення (компенсації за проїзд, залишене житло, перевезення багажу, облаштування на новому місці, пенсійне забезпечення тощо) країн—учасниць СНД шляхом укладання відповідних двосторонніх угод. Одночасно вишукуються нові механізми залучення фінансової й матеріальної допомоги від державних, громадських та благодійних організацій Німеччини, Туреч-

чини, Греції, Болгарії, вірменської діаспори, міжнародних організацій та фондів.

Державотворчість відкрила широкі можливості для співробітництва із українцями, які проживають за кордоном, для їхньої участі в політичному, соціально-економічному й духовному розвитку країни. Політика України щодо осіб українського походження, які є громадянами інших держав і з точки зору міжнародного права розглядаються там як національна меншина, формується з урахуванням її зобов'язань перед світовим співтовариством згідно з міжнародними стандартами в галузі прав людини, законодавством зарубіжних країн, а також власним. До основоположних міжнародно-правових документів з цього питання належать: Статут ООН, Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права й факультативний протокол до нього, Декларація ООН про права осіб, які належать до національних, етнічних, культурних, релігійних і мовних меншин та інші документи.

Відповідно до принципів міжнародного співробітництва в основі налагодження зв'язків будь-якої держави із родинною меншиною, що проживає в іншій країні, є, з одного боку, право цієї держави на захист родинної меншини, з іншого — право меншини на зв'язок з державою походження. Україна ратифікувала основні міжнародні документи, що містять норми захисту меншин. Дотримуючись міжнародних зобов'язань щодо забезпечення прав національних меншин у своїй державі, формуючи власну законодавчу базу в цій сфері, Україна прагне, щоб аналогічно були захищені права зарубіжних українців у країнах їхнього громадянства. Водночас передбачається, що така діяльність не повинна перешкоджати процесам інтегрованості українців зарубіжжя в суспільства, де вони проживають, адаптації до місцевих культур, встановлення атмосфери взаємоповаги та толерантності між усіма особами незалежно від етнічних, культурних, мовних та інших ознак у межах країни їхнього мешкання.

Діяльність України у формуванні міжнародно-правового механізму співробітництва із зарубіжними українцями передбачає:

— внесення до міжнародно-правових документів положень про всебічну підтримку українців у країнах їхнього розселення;

— сприяння реалізації заходів захисту та підтримки зарубіжних українців через посольства та консульські установи;

— укладання двосторонніх угод, розробка та реалізація двосторонніх програм забезпечення потреб національних меншин України та країн-партнерів;

— участь у міжнародних переговорах та консультаціях з метою поліпшення становища осіб, які належать до національних меншин;

— використання міжнародних механізмів, що дають змогу державам та окремим особам надсилати інформацію з питань дискримінації в міжнародні організації;

— звернення до міжнародних механізмів врегулювання конфліктів, коли національні механізми правового захисту в державі проживання українців упереджені та політизовані;

— сприяння розвиткові безпосередніх зв'язків та співпраці як державних, так і недержавних організацій з представниками родинних меншин за кордоном;

— заохочення прикордонної співпраці.

Не менш важливим є створення необхідних умов для духовно-культурного взаємообміну із зарубіжними українцями, розширення його обсягів, участь державних, громадських організацій у здійсненні спільних програм, проведенні різноманітних заходів, взаємному обміні духовними здобутками. Втілення цих засад у життя сприятиме створенню українських навчальних закладів, центрів української культури й мистецтва, забезпеченню потреб в українських книгах, підручниках, періодиці.

Українська держава виходить з того, що правові процедури та політичні методи, що ґрунтуються на принципах і нормах міжнародного права, є надійними механізмами запобігання конфліктних ситуацій, ефективного здійснення її політики у сфері міжетнічних відносин. Своєчасне узгодження етнічних інтересів, задоволення культурних і духовних потреб осіб різних національностей, сприяння вільному розвитку кожної етнічної групи та розкриттю її духовного потенціалу, перетворення етнічної багатоманітності на джерело позитивного взаємовпливу та прогресу — важливі чинники консолідації українського суспільства.

Запитання. Завдання

1. Визначте основні політичні проблеми національного питання в сучасній Україні.

2. Сформулюйте пріоритетні напрями національної політики в Україні на сучасному етапі й на ближчу перспективу.

3. Якими є мета і завдання національної політики в Україні?

4. Який механізм управління національними відносинами і які шляхи його вдосконалення?

5. У чому полягає державний захист прав та інтересів національних меншин?

Теми рефератів

1. Проблеми перехідного розвитку України в етнонаціональній сфері.

2. Етнонаціональна політика як засіб духовно-морального вдосконалення українського суспільства.

3. Політико-правове забезпечення національного етнічного відродження України.

4. Проблеми і перспективи співвідношення прав громадянина нації та держави в сучасній Україні.

Література

Абашидзе А. Х. Защита прав меньшинств по международному и внутригосударственному праву. — М., 1996.

Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи. — К., 1997.

Етнополітичні конфлікти у посттоталітарному просторі. — К., 1999.

Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз) — К., 1998.

Лісовий В. С. Культура — ідеологія — політика. — К., 1997.

Медведчук В. Сучасна українська національна ідея і питання державотворення. — К., 1997.

Римаренко Ю. І. Національний розвій України. — К., 1994.

Римаренко Ю. Картунов О., Курас І. Нація і держава. Теоретико-методологічний аспект. — К., 1998.

Свідзинський А. Проблеми формування нації та держави в сучасній Україні // Розбудова держави. — 1997. — №10.

Україна XX ст. Проблеми національного відродження: Збірник наукових праць. — К., 1993.

Шелест Д. С., Юрченко М. М. Політико-правові основи етнодержавотворення в Україні. — Одеса, 1999.

Шморгун О. Україна: шлях відродження (економіка, політика, культура). — К., 1994.

3.

Політична влада і політична система суспільства

3.1. Політична влада

Влада є однією з фундаментальних засад політичного розвитку суспільства. Вона має правовий, економічний, духовно-ідеологічний характер, існує скрізь, де наявні будь-які стійкі об'єднання людей, тісно пов'язана з політичною сферою, є засобом здійснення і способом утвердження певної політики. Політична влада виникла раніше за владу державну і визначає реальну здатність соціальної групи чи індивіда виявляти свою волю. Вона є невід'ємною складовою загального визначення влади як форми соціальних відносин, якій властивий всеохоплюючий характер, здатність проникати в усі сфери людської діяльності.

Влада як системоутворюючий чинник політичної системи

Будь-яка система має системоутворюючий компонент. Для політичної системи ним є політична влада. Вона інтегрує всі елементи системи, навколо неї точиться політична боротьба, вона — джерело соціального управління, яке, в свою чергу, є засобом здійснення влади. Отже, влада є необхідним регулятором життєдіяльності суспільства, його розвитку та єдності.

Галузь політичної науки, яка досліджує владу, називається *кратологією*, а вчені, які аналізують її — кратологами. Політологи по-різному тлумачать поняття «влада». Найприйнятнішим є визначення її як здатності, права і можливості розпоряджатися ким-небудь або чим-небудь, вирішально впливати на долі, поведінку та діяльність людей за допомогою авторитету, волі, примусу, сили тощо.

Політична влада *— здатність і можливість здійснювати визначальний вплив на діяльність, поведінку людей та їх об'єднань за допомогою волі, авторитету, права, насильства; організаційно-управлінський та регулятивно-контрольний механізм здійснення політики.*

Більшість вчених вважає, що джерелом влади є політичне панування, яке постає як панування інтересу, має багато форм, основною з яких влада. У політичній практиці інколи помилково тлумачать навпаки, що влада — джерело панування. Автори таких тлумачень не враховують, що для завоювання влади необхідно спершу стати реальною політичною панівною силою і завоювати владу, а далі — закріпити своє панування.

Поняття «політична влада» ширше від поняття «державна влада». По-перше, політична влада виникла раніше від державної, ще в додержавну добу. По-друге, не кожна політична влада є владою державною (наприклад, влада партій, рухів, громадських організацій), хоча будь-яка державна влада — завжди політична. По-третє, державна влада специфічна: тільки вона володіє монополією на примус, правом видавати закони тощо. Проте, окрім примусу, вона послуговується іншими засобами впливу: переконанням, ідеологічними, економічними чинниками тощо.

Державна влада *— вища форма політичної влади, що спирається на спеціальний управлінсько-владний апарат і володіє монопольним правом на видання законів, інших розпоряджень і актів, обов'язкових для всього населення.*

Державна влада функціонує за *політико-територіальним принципом.* Це означає, що вона не визнає ніяких родових відмінностей, а закріплює населення за певною географічною територією і перетворює його у своїх підданих (монархія) або у своїх громадян (республіка). Державна влада — *суверенна,* тобто верховна, самостійна, повна і неподільна в межах державних кордонів та незалежна і рівноправна в зовнішніх зносинах.

Загалом проблема теоретичного аналізу політичної влади полягає у з'ясуванні трьох питань: сутність влади (кому вона служить?); зміст влади (у чиїх руках перебуває?); форма влади (як вона організована, якими є апарат і методи її здійснення).

Характеристика політичної влади потребує розгляду питання про її суб'єкт і об'єкт.

Суб'єкт політичної влади. Ним є джерело активної предметно-практичної політичної діяльності, спрямованої на об'єкт. Існує думка, що поняття «суб'єкт влади» і «носій влади» нетотожні. Суб'єкт влади — це соціальні групи, насамперед панівні класи, політичні еліти, окремі лідери; носії влади — державні та інші політичні організації, органи і установи, утворені для реалізації інтересів політично домінуючих соціальних груп. Такий поділ є відносним. Побутує й інша класифікація владних суб'єктів. Згідно з нею суб'єкти влади умовно поділяють на первинні й вторинні:

1. *Первинним суб'єктом* за республіканського, демократичного правління є *народ* — носій суверенітету і єдине джерело влади в державі. Він здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та місцевого самоврядування. Поняття народ неоднорідне: *основними* суб'єктами влади є великі групи населення, об'єднані спільністю корінних інтересів і цілей; *неосновними* — невеликі етнічні групи, релігійні громади тощо.

2. *Вторинні суб'єкти* носіїв влади — малі групи, представницькі колективи, партії, асоційовані групи, групи партикулярних (приватних, неофіційних) інтересів тощо. *Суверенним* суб'єктом політичної влади є громадянин держави, наділений конституційними правами та обов'язками. Суттєву роль у владних відносинах відіграють *політичні лідери.* Наслідки їхньої політики, як відомо, різні: прогресивні й регресивні, плідні та безплідні, благополучні й трагічні. І, нарешті, *сукупним (колективним)* носієм політичної влади є сама політична система суспільства як спосіб організації і розвитку соціальних спільнот і їх стосунків.

Об'єкт політичної влади. Це явища і процеси політичної сфери, на які спрямована дія суб'єктів політики. До розуміння об'єкта влади треба підходити діалектично, оскільки певні суб'єкти і об'єкти влади можуть мінятись місцями залежно від обставин і ролі. Скажімо, класи, соціальні групи, етнічні спільноти, окремі громадяни, громадсько-політичні організації є суб'єктами або носіями

політичної влади, водночас вони і стосунки між ними є об'єктами владного впливу. До об'єктів політичної влади відносять також усі сфери суспільного життя — економічну, духовну, соціальну, науково-технічну тощо, суспільство загалом.

Основні концепції політичної влади

На сьогодні в науковій літературі існує понад 300 визначень влади. Існування багатьох *концепцій влади* є свідченням творчих пошуків і водночас недостатньої вивченості проблеми.

Нормативно-формалістична концепція. Згідно з нею джерелом і змістом влади є система норм, передусім, правових. Інколи цю концепцію називають легітимістською (лат. legitimus — законний). Вона виходить з того, що закон виступає і як правовий, і як моральний чинник, який має юридичну силу. Глибокі історичні корені цієї обставини породили легітимізм як політичну концепцію, головна ідея якої полягає в абсолютизації правових норм влади. Як політична доктрина вчення постало в IX—III ст. до н. е. за існування абсолютної монархії. Тоді державна влада реалізовувала абсолютну владу правителя, діяла деспотично, а в управлінні була вкрай бюрократизованою. Нині в демократичних державах легітимізм базується на звеличенні закону — основної регулюючої норми.

Органістична концепція. Її змістом є різні версії функціоналізму, структуралізму й солідаризму, що визначають загальносуспільні функції влади, які применшують або ігнорують її класовий характер. Наприклад, за структурно-функціоналістською теорією влада — це особливий вид відносин між управляючими і підлеглими. Роль особи в політичній системі чітко визначена: підтримка існуючої суспільної системи.

У річищі органістичної концепції влади перебуває й *елітна теорія влади.* Виникнення її обґрунтовується існуванням у суспільстві еліти (фран. elite — краще, добірне, вибране), покликаної управляти масами людей неелітного стану, усіма соціальними процесами в суспільстві (італійські вчені Моска, Парето, німецький дослідник Міхельс та ін.). Щодо розуміння сутності еліти нині немає одностайності. Одні відносять до неї найактивніших у політиці, інші — висококопрофесійних чи бага-

тих осіб. Так чи інакше, ця концепція стверджує винятковість носіїв влади, вважаючи еліту суто політичним явищем, незалежно від сфери впливу. Однак історичний прогрес вона розглядає як сукупність циклів зміни пануючих еліт («колообіг еліт»). Ця концепція вважає ідею народного суверенітету утопічним міфом (один з її постулатів гласить, що народ відсторонений від влади), стверджує, що соціальна нерівність — основа життя. Стрижнем теорії еліт є абсолютизація відносин владарювання одних і підкорення інших. Влада виникає як іманентна (внутрішньо зумовлена) властивість постійно існуючої в суспільстві еліти. Правда, деякі західні дослідники критикують цю терію за те, що вона не враховує існування «середнього класу», який становить більшість населення розвинутих суспільств, нівелюючи їхню соціальну поляризованість та елітність.

Суб'єктивно-психологічна концепція. Вона пояснює владу як вроджений інстинктивний потяг людини до влади, панування аж до агресії. Серед доктрин — біхевіористська теорія влади. Вона орієнтує на дослідження індивідуальної поведінки людей у сфері владних відносин, а прагнення до влади проголошує домінуючою рисою людської поведінки і свідомості. Владу тлумачить і як мету, і як засіб. Згідно з поглядами американського політолога Г. Лассуела, будь-який вплив на політику прирівнюється до прагнення влади. У політиці все є владою, а будь-яка влада є політикою. До суб'єктивно-психологічного напряму примикає *іструменталістський підхід до розуміння влади* — зведення її до використання певних засобів, зокрема насильства і примусу тощо.

Індивідуалістично-соціологічна концепція. Її прихильники розглядають владу як гру інтересів — особистих суперечностей між свободою одних та її обмеженнями щодо інших. Цю «гру» забезпечують угоди, переговори. Її успіх залежить від здібностей, волі, гнучкості суб'єктів, правил «політичної гри» тощо.

Марксистська концепція влади. Беручи за основу передусім економічні інтереси, що визначають зміст і форму реалізації класових інтересів, вона тлумачить політичну владу як панування певного класу. За Марксом, той клас, який володіє засобами виробництва, а отже, й більшою частиною національного багатства, диктує свою волю в суспільстві. У його руках державна влада, що захищає його ж інтереси. Для нього існує і демократія.

Нині популярною є *реляціоністська теорія влади* (П. Блау, Дж. Картрайт та ін.), яка тлумачить владу як міжособові стосунки, що дають змогу здійснювати вольовий вплив на індивіда і змінювати його поведінку. Тому американський соціолог П. Блау визначає владу як здатність одного індивіда (чи групи) нав'язувати свою волю іншим, не нехтуючи такими засобами, як страх, покарання тощо.

Форми та механізм політичної влади

Основними формами політичної влади є панування, політичне керівництво й управління. *Панування* — це абсолютне чи відносне підкорення одних людей (соціальних груп) іншим. *Політичне керівництво й управління* реалізуються через прийняття стратегічних і тактичних рішень до об'єктів влади, через організацію, регулювання та контроль їх розвитку. Але практика владарювання свідчить про існування некоректних, а подекуди й аморальних форм та засобів: підкуп, обман, обіцянки, шантаж, штучні перешкоди, популізм тощо. Усе це завдає шкоди істинній демократії, підриває престиж влади, викликає до неї недовіру народу, загрожує соціальними конфліктами.

Форми політичної влади розрізняють і за критерієм *головного суб'єкта правління*. До них належать:

— *монархія* — єдиновладне (абсолютне чи з конституційним обмеженням) спадкоємне правління однієї особи (монарха);

— *тиранія* — одноосібне деспотичне правління внаслідок насильницького захоплення влади;

— *аристократія* — влада кращих, тобто верхівкової, знатної, привілейованої групи;

— *олігархія* — влада небагатьох багатих;

— *тимократія* — особлива форма олігархії, за якою державна влада належить привілейованій більшості, яка володіє високим майновим цензом, часто — військовою силою;

— *теократія* — влада церкви;

— *охлократія* — влада натовпу, що спирається не на закони, а на миттєві настрої та примхи юрби, яка часто піддається впливові демагогів, стає деспотичною і діє тиранічно;

— *демократія* — влада народу на основі закону та забезпечення прав і свобод громадян.

Сучасні дослідники виокремлюють ще *владу партократії* (партійної верхівки, номенклатури), *бюрократії* (панування вищого державного чиновництва, засилля надцентралізованості й заформалізованості в державі), *технократії* (вирішальний вплив у суспільстві здійснює науково-технічна еліта; панування технологічного мислення).

Політична влада втілюється через *механізм владних відносин.* Польський політолог Єжи Вятр запропонував таку його структуру:

— наявність у владних відносинах не менше двох партнерів;

— волевиявлення володаря здійснюється у вигляді певного акту, який передбачає санкції за непідкорення його волі;

— обов'язкове підкорення тому, хто здійснює владу;

— соціальні норми, що закріплюють право одних видавати акти, інших — їм підкорятися (правове забезпечення).

Такий механізм владних відносин, чітко працюючи, забезпечує оперативність і дієвість взаємозв'язку суб'єкта і об'єкта, реалізацію *функцій.* Такими функціями є:

— інтегративна (полягає в об'єднанні соціально-політичних сил суспільства);

— регулятивна (спрямовує політичну волю мас на регулювання життєдіяльності суспільства, правотворчість);

— мотиваційна (формування мотивів політичної діяльності, передусім загальнозначущих);

— стабілізуюча (націленість на стійкий розвиток політичної системи, громадянського суспільства).

Вдосконалення і демократизація політичного управління передбачає пошук нових способів реалізації влади і певні вимоги до неї. З огляду на це російський політичний мислитель Іван Ільїн (1882—1954) сформулював шість аксіом державної влади:

1. Державна влада не може належати нікому, крім тих, хто має правове повноваження. Правосвідомість вимагає, щоб влада сприймалась не як сила, яка породжує право, а як правочинне повноваження. Право народжується не від сили, а тільки від права і завжди від природного права. Влада, яка не має правової санкції, не має й правового виміру.

2. Державна влада в межах кожного політичного союзу повинна бути одна. Вона — єдине організоване волевиявлення, яке випливає з єдності права. В кожному по-

літичному союзі державна влада, незважаючи на принцип її поділу, за своєю суттю і метою єдина. Наявність двох державних влад свідчить про існування двох політичних союзів.

3. Влада має здійснюватися людьми, які відповідають високому етичному й політичному цензу. Влада без авторитету гірша, ніж явне безвладдя. Народ, який принципово заперечує правління кращих, є ганебним натовпом, а демагоги — його провідниками.

4. Політична програма володарюючих може передбачати лише заходи, які мають загальний інтерес. Адже державна влада покликана утверджувати природне право, а воно збігається із загальними інтересами народу і кожного громадянина.

5. Політична програма влади має охоплювати заходи і реформи, які реально можна втілити в життя. Неприпустимо вдаватися до утопічних, нездійсненних програмних накреслень.

6. Державна влада принципово пов'язана розподільчою справедливістю. Однак влада має право і зобов'язана відступати від неї тоді, коли цього вимагає національно-духовне буття народу.

Практика політичного життя засвідчує, що ігнорування цих аксіом призводить до кризи державної влади, дестабілізації суспільства, конфліктних ситуацій, які можуть переростати навіть у громадянську війну.

Поняття легітимності та принцип поділу влади

Легітимне ставлення до правових норм країни — одне із сучасних уявлень про сутність влади, за якої правові норми мають демократичний зміст і випливають із суверенітету народу як абсолютного першоджерела закону.

> *Легітимність політичної влади — форма підтримки, виправдання правомірності застосування влади і здійснення правління державою або окремими його структурами та інститутами.*

Легітимність не є синонімом законності, оскільки політична влада не завжди спирається на право й закони, але завжди користується певною підтримкою принаймні частини населення. Основними джерелами легітимності, як правило, виступають три основні суб'єкти: населення, уряд і зовнішньополітичні структури.

Різні можливості політичних суб'єктів підтримувати певну систему правління передбачають різні типи легітимності влади. Найвідомішою є класифікація типів влади, запропонована М. Вебером:

— *традиційний*, який спирається на віру в святість традицій і право володарювати тих, хто одержав владу за цією традицією;

— *харизматичний* (грец. charisma — милість, благодать, Божий дар, винятковий талант), оснований на вірі в надприродну святість, героїзм чи інші виняткові чесноти володаря і створеної або отриманої ним влади;

— *раціональний (легальний)*, що ґрунтується на вірі в законність існуючого порядку, професіоналізм владних структур.

Легітимність має властивість змінювати характер і ступінь підтримки влади та її інститутів. У зв'язку з цим можна говорити про кризи легітимності.

Криза легітимності — зниження реальної підтримки органів державної влади чи правлячого режиму в цілому, яке впливає на якісні зміни їхніх ролей і функцій.

У сучасних умовах суспільно-політичного розвитку кризи легітимності спричинені нездатністю органів влади здійснювати свої функції, нелегітимних формами насилля над людьми, неспроможністю уряду адаптуватися до динамічної зміни умов суспільного розвитку, руйнуванням конституційного порядку, розривом між конституційними нормами та практикою їхнього втілення, відсутністю серйозних структурних змін.

Сучасний російський політолог Олександр Соловйов, узагальнивши теоретичний і практичний досвід, запропонував такі шляхи і засоби виходу з кризових ситуацій:

— підтримка постійних контактів з населенням;

— проведення роз'яснювальної роботи щодо своїх цілей;

— посилення ролі правових методів досягнення цілей та постійного оновлення законодавства;

— врівноваженість гілок влади;

— виконання правил політичної гри без ущемлення інтересів сил, які беруть у ній участь;

— організація контролю з боку організованої громадськості за різними рівнями державної влади;

— зміцнення демократичних цінностей у суспільстві;

— подолання правового нігілізму населення тощо.

Домінуючим принципом механізму функціонування державної влади є *принцип її поділу*. Основоположниками

теорії поділу влади вважають англійського філософа Д. Локка і французького просвітителя, правника, філософа Ш. Монтеск'є, хоча цю ідею висловлював ще давньогрецький історик Полібій. За цією теорією, для правильного та ефективного функціонування держави мають існувати незалежні одна від одної законодавча, виконавча та судова влади. Це створює систему «стримувань і противаг» проти посилення однієї гілки влади, зосередження влади в одному центрі, зловживання нею сприяє продуманості, зваженості, балансу в прийнятті рішень, а відтак і дієвості політичного керівництва та управління. Відповідно формується особливий механізм забезпечення свободи і незалежності окремого індивідуума, його захисту.

Носієм законодавчої влади, як відомо, є вищий представницький державний орган — парламент; *виконавчу* владу здійснюють — президент, уряд, міністерства і відомства, державно-адміністративні установи; *судову владу* — незалежні суди, підпорядковані тільки закону.

Уперше така система влади була законодавчо закріплена в Конституції США (1787). Зафіксована вона була і в Конституції Української козацької республіки в 1710 р. (Конституція гетьмана П. Орлика). Принцип поділу влади вже закріплений у більшості конституцій країн світу. Утвердився він і в Україні.

Нині говорять і про *владу засобів масової інформації*, називаючи її «четвертою владою», а також про «владу» громадської думки тощо. Французький соціолог Р. Арон вважає, що влада не є глобальним, неподільним монолітом, вона розпорошена серед численних суб'єктів, інституцій. Однак практика знає політичні системи, які функціонують в умовах *єдності влади.* У цих системах влада (переважно виконавча) зосереджена в одних руках (політичної партії, воєнної еліти тощо) і підпорядковує собі всі інші гілки, які діють формально. Це можливо за тоталітарних або жорстких авторитарних режимів (фашистські, напівфашистські, воєнні диктатури, абсолютні деспотичні монархії тощо).

Існує суспільно-політична течія, яка заперечує будь-яку форму політичної, економічної і духовної влади, — *анархізм.* Він не визнає державу як форму організації суспільства, обстоює нічим не обмежену свободу людини як самоціль.

Такі ідеї відомі ще в політичній думці давнього світу. Першим вдався до аналізу політичних та економічних

форм анархізму наприкінці XVIII ст. англійський письменник Вільям Годвін. Як суспільно-політична течія анархізм формувався в 40—70-х роках XIX ст. у країнах Західної Європи. Провідні його теоретики П.-Ж. Прудон, М. Штірнер, М. Бакунін, П. Кропоткін.

Невизнання анархізмом політичної влади як важливого і необхідного інституту суспільного життя неминуче призводить до заперечення влади загалом і демократичних форм її реалізації, зокрема. Однак анархізм спродукував і деякі актуальні навіть для сьогодення ідеї, заперечуючи деспотизм, культ одноосібного правління, пригнічення особистості, обстоюючи ідеал взаємодопомоги й солідарності людей, регулюючі можливості самоорганізації і саморегуляції тощо.

Отже, політична влада, її механізм повинні:

1) забезпечити законні права громадян, їх конституційні свободи;

2) утверджувати право як стрижень суспільних відносин і самим вміти підкорятися праву;

3) виконувати функції розбудови держави (господарські, культурні, соціальні та ін.).

Запитання. Завдання

1. У чому полягає сутність політичної влади, її об'єкта і суб'єкта?
2. Розкрийте зміст основних політологічних концепцій влади.
3. Що означає принцип поділу влади, і яка необхідність у його дотриманні?
4. Розкрийте зміст аксіом влади І. Ільїна.
5. Що таке легітимність влади і які її основні складові?
6. Охарактеризуйте гілки державної влади в Україні, послуговуючись Конституцією та законами України.

Теми рефератів

1. Природа і джерела влади в дзеркалі сучасних політологічних концепцій.
2. Громадська думка та авторитет державної влади.
3. Державна влада в Україні: особливості, проблеми, перспективи.

Література

Бабкин В. Д., Селиванов В. Н. Народ и власть. Опыт системного исследования воззрений М. Е. Салтыкова-Щедрина. — К., 1996.

Власть: Очерки современной политической философии Запада. — М., 1989.

Краснов Б. И. Теория власти и властных отношений // Социально-политический журнал. — 1994. — № 3.

Кривенко Л. Суверенітет народу // Віче. — 1992. — № 2.

Халипов В. Ф. Власть: Основы кратологии. — М., 1996.

Халипов В. Ф. Введение в науку о власти. — М., 1996.

Рассел Б. Власть: новый социальный анализ. — К., 1996.

Рябов С. Г. Державна влада: проблеми авторитету і легітимності. — К., 1996.

Рябчук М. Демократія та партія влади в Україні // Поітична думка. — 1994. — № 3.

Энтин Л. М. Разделение властей. Опыт современных государств. — М., 1995.

Дмитриев Ю. А. Соотношение политической и государственной власти в условиях формирования гражданского общества // Государство и право. — 1994. — № 4.

Тофлер О. Проблемы власти на пороге XXI века // Свободная мысль. — 1992. — № 2.

3.2. Політична система суспільства

Різноманітні політичні явища в суспільстві є самодостатньою цілісністю. Ця їхня властивість втілена в понятті «політична система» суспільства. Її завдання — забезпечення неперервності, взаємопов'язаності й координації діяльності різних політичних суб'єктів для досягнення поставлених цілей. Вона гармонізує суспільні відносини, визначає механізми вирішення соціальних конфліктів і запобігання кризовим явищам. Теорія політичної системи важлива для розуміння політичного життя будь-якого суспільства, а надто для передбачення напрямів і перспектив розвитку вітчизняної реальності.

Поняття і структура політичної системи

У науковій літературі побутують різні погляди, як на тлумачення поняття «політична система» суспільства, так і на сутність цього феномена. Прихильники *соціологічної теорії* обміну вважають політичну систему інститутом, який підтримує стабільність загальних правил щодо відносин обміну. Згідно з *конфліктологічними концепціями,* політична система є інструментом легалізації та продуктивного розв'язання соціальних конфліктів.

Система — одне з основних понять політології, яке дає змогу скласти уявлення про суспільство у вигляді його абстрактної, спрощеної моделі чи окремих елементів. Поняття це запозичили з електроніки й кібернетики американські вчені Г. Алмонд, Д. Істон, В. Мітчел, вважаючи його універсальною категорією наукового аналізу, яка охоплює всі типи дій та орієнтацій, усю сукупність взаємопов'язаних елементів, дотичних до вироблення політичних рішень. Отже, політологія розглядає систему як єдність структури (соціально-політичних інститутів) і процесів (поведінки спільнот та індивідів) за умови, що кожен відіграє свою роль у забезпеченні стабільності всієї системи.

Кожне суспільство є сукупністю підсистем (сфер): виробничої, соціальної, духовної, політичної, до якої належать інститути держави і влади. Усі ці підсистеми наділені властивими лише їм структурою, функціями, цінностями, нормами, цілями тощо: виробнича забезпечує матеріальну основу життя суспільства; соціальна і духовна сприяють нормальному функціонуванню різних соціальних інститутів; політична покликана створювати сприятливі умови для ефективної діяльності всіх ланок суспільної системи, для повної реалізації інтересів усіх членів суспільства. Кожна з підсистем може зберігати життєздатність лише за умови, що всі інші функціонуватимуть бездоганно чи хоча б задовільно.

> ***Політична система суспільства*** *— інтегрована сукупність відносин влади, суб'єктів політики, державних та недержавних соціальних інститутів, покликаних виконувати політичні функції щодо захисту, гармонізації інтересів соціальних угруповань, спільнот, суспільних груп, забезпечувати стабільність і соціальний порядок у життєдіяльності суспільства.*

До неї належать законодавча, судова, виконавча системи, центральні, проміжні і місцеві системи управління (самоуправління), які базуються на принципах представництва та організації. Від інших систем політичну систему відрізняють: забезпечення неперервності, зв'язаності, ієрархічної координації діяльності різних політичних суб'єктів для досягнення визначених цілей; віднайдення механізму вирішення соціальних конфліктів і суперечностей, гармонізація суспільних відносин; сприяння досягненню консенсусу різних суспільних сил щодо основних цінностей, цілей та напрямів суспільного розвитку. Аналіз політичної системи надзвичайно важливий для з'ясу-

вання політичного життя суспільства, частиною якого вона є.

Політична система виникла з поділом суспільства на класи та появою держави. У процесі еволюції державно організованого суспільства вона все більше ускладнювалася та розгалужувалася. Тому структура, механізм її функціонування завжди мають конкретно-історичний характер, зумовлені рівнем економічного, соціального, духовного розвитку суспільства та іншими чинниками.

Політичну систему суспільства досліджували протягом багатьох століть, починаючи від Аристотеля. Але вагомих результатів було досягнуто лише в XX ст. після застосування американським теоретиком Д. Істоном методу системного аналізу («Політична система», «Системний аналіз політичного життя»). Це дало можливість ученим перейти від вивчення фактів до вироблення загальної теорії, позаяк окремі факти значущі лише в межах загальних моделей, які сприяють чіткішому уявленню про функціонування політичних систем.

На думку Д. Істона, політична система є цілісною множиною багатьох елементів, кожний з яких складається з простіших явищ і процесів. Досліджуючи її, за Істоном, необхідно застосовувати два підходи: соціально-психологічний, спрямований на вивчення поведінки особи і мотивації учасників, та ситуаційний, який дає змогу аналізувати активність груп під впливом соціального оточення. Політичне життя є неврівноваженою системою, у якій весь час відбуваються порушення та встановлення рівноваги. Тому й політичні системи бувають стійкими та нестійкими. Цілковита стійкість політичної системи недосяжна. Але вона постійно перебуває в пошуку стійкості. На цей процес впливає людина. Саме тому Д. Істон визначає політику як процес винесення обов'язкових рішень і дій не лише щодо реалізації цінностей та ідеалів, а й щодо відновлення порушеної рівноваги в суспільній чи політичній системах. На його думку, кожна конкретна політична система має свої межі, у яких її політичні рішення обов'язкові та реально виконуються. Вплив довкілля на політичну систему Д. Істон називає *введенням інформації* у вигляді вимог та підтримки, що стимулюють систему. Введена інформація стає частиною системи. Вплив політичної системи на оточення відбувається через вихід інформації у формі рішень та політичних дій, що є результатом функціонування системи. Модель Д. Істона дає змогу уявити становище та умови дії політичної системи, прогнозувати наслідки схвалених політичних рішень.

Не менш цікаві ідеї висловив і американський політолог Г. Алмонд («Порівняльні політичні системи», «Порівняльний політичний аналіз»). Політичну систему він розглядає як набір ролей, що взаємодіють, або як рольову структуру. Його погляди зведені до таких принципів: будь-яка політична система має свою структуру; всі політичні системи здійснюють однакові функції; кожна політична система багатофункціональна (врівноваженість влад); всі політичні системи змішані в культурному значенні (відсутність «чистого» правлячого режиму). Введення інформації, за Г. Алмондом, це політична соціалізація населення як важливого чинника політичної культури та аналіз інтересів, політичних комунікацій (зв'язків різних політичних сил). Функції виходу інформації: встановлення правил (законодавча діяльність), застосування правил (виконавча діяльність), формалізація правил (надання їм юридичного оформлення), безпосередній вихід інформації (практична діяльність у сфері внутрішньої та зовнішньої політики). Найважливіша функція політичної системи — вивчення та з'ясування особливостей ситуації. Модель Г. Алмонда отримала назву мікроструктуралістського функціоналізму, тому що головне її завдання — фіксація різних інтересів всередині системи, їх інвентаризація, зіткнення та гармонізація.

Моделі функціонування політичної системи розробляли Т. Парсонс, Г. Спіро, К. Кулчар та інші західні вчені.

Аналіз політичної системи дає змогу вивчити її структуру, тобто внутрішню організацію окремих складових.

***Структура політичної системи** — сукупність владних інститутів, що пов'язані між собою і створюють стійку цілісність.*

Головний єднальний компонент системи — політична влада — зосереджена в державі, політичних партіях і громадських організаціях. Важливою функцією влади є створення внутрішніх зв'язків системи, врегулювання конфліктів політичними засобами і регламентація поведінки людини, тобто можливість впливати на неї з допомогою певних засобів — волі, авторитету, права, сили. Отже, влада — це елемент, джерело управління, основа розвитку й функціонування політичних систем.

Структуру політичної системи становлять: політичні відносини; політична організація суспільства (державно-правові органи, політичні партії, політичні рухи,

масові суспільні організації, трудові колективи та об'єднання); засоби масової інформації; політичні принципи й норми; політична свідомість і культура.

Політичні відносини. Вони формуються в суспільстві щодо завоювання та здійснення політичної влади. Це — міжкласові, внутрікласові, міжнаціональні та міждержавні відносини; вертикальні відносини у процесі здійснення влади між політичними організаціями (державою, партіями, трудовими колективами); відносини між політичними організаціями та установами (адміністрацією, інститутами).

З політичних відносин виростає політична організація суспільства, охоплюючи його стабільні політичні організації та установи, які здійснюють політичну владу. Їх поділяють на три види: власне політичні організації (держава, політичні партії, політичні рухи); політизовані організації (народні рухи, профспілки); неполітичні організації (об'єднання за інтересами).

Політична організація суспільства. Визначальним елементом політичної організації суспільства, її ядром є держава з усіма її складовими: законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади, збройними силами. Будучи головним інститутом політичної системи, держава здійснює управління суспільством, охороняє його економічну, соціальну і культурну сфери. Взаємозв'язок між різними рівнями й гілками державної влади, між державою та громадянським суспільством здійснюють *політичні партії* — певні групи людей, яких єднають спільні цілі та інтереси. Головним призначенням партій є досягнення державної влади; оволодіння апаратом управління для реалізації соціальних інтересів, які вони представляють; участь у розробці політичного курсу країни та вплив на висування і призначення державних лідерів. Поступово розширюється також впливовість трудових колективів на функціонування політичної організації суспільства.

Трудові колективи створені для виконання виробничих завдань, але за певних умов вони можуть стати й політичними суб'єктами. Це відбувається, коли економічні методи вирішення питань стають неефективними і колектив перебирає на себе політичні функції. Для цього він повинен бути спроможний ухвалити самостійне політичне рішення, мати засоби й можливості для його реалізації.

Вирішальну роль у політичному житті суспільства відіграють *громадські організації та рухи*, які мають на меті вирішення політичних проблем, задоволення й захист потреб та інтересів своїх членів. Кожне з професійних, молодіжних, творчих та інших добровільних об'єднань має статут із чітко визначеними завданнями в межах чинних державних законів.

Засоби масової інформації. Вони є активним і самостійним елементом політичної системи суспільства і в демократичних країнах відіграють роль четвертої влади. Засоби масової інформації — це розгалужена мережа установ, що займаються збиранням, обробкою та поширенням інформації. Вони впливають на регулятивно-управлінську діяльність усіх ланок управління, сприяють реалізації цілей політики, пропагують вироблені політичні й правові норми. Засоби масової інформації намагаються звільнитися з-під державного й політичного диктату, але їхня незалежність не забезпечує нейтральності. Інтереси певних соціальних сил завжди домінують у викладі масової інформації.

Політичні принципи й норми. Їх призначення полягає у формуванні політичної поведінки та свідомості людини відповідно до цілей і завдань політичної системи. Закріплені в Конституції, законах, кодексах, законодавчих актах політичні принципи й норми регулюють політичні відносини, визначають дозволене й недозволене під кутом зору зміцнення правлячого режиму.

Політична свідомість і політична культура. Будучи важливими елементами політичної системи, вони формуються під впливом соціальної та політичної практики. Політична свідомість постає як сукупність політичних ідей, уявлень, традицій, відображених у політичних документах, правових нормах, як частина суспільної свідомості, а політична культура як сукупність уявлень про різні аспекти політичного життя (див. розділ 4, тема 4.1).

Політична культура сприяє формуванню ставлення людини до навколишнього середовища, до головних цілей і змісту політики держави. Значущість політичної культури визначається її інтегративною роллю, яка передбачає сприяння єднанню всіх прошарків населення, створення широкої соціальної бази для підтримки системи влади, політичної системи загалом.

Функції й типологія політичних систем

Специфіка функціонування будь-якого суспільства виявляється через функції політичної системи:

— вироблення політичного курсу держави та визначення цілей і завдань розвитку суспільства;

— організація діяльності суспільства щодо виконання спільних завдань і програм;

— координація окремих елементів суспільства;

— легітимізація (діяльність, спрямована на узаконення політичної системи, на досягнення в її межах взаємної відповідності політичного життя, офіційної політики і правових норм);

— політична соціалізація (залучення людини до політичної діяльності суспільства);

— артикуляція інтересів (пред'явлення вимог до осіб, які виробляють політику);

— агрегування інтересів (узагальнення та впорядкування інтересів і потреб соціальних верств населення);

— стабілізація (забезпечення стабільності та стійкості розвитку суспільної системи загалом).

Функціонування політичної системи зумовлене наявністю відносин з іншими політичними системами. Кожна політична система має свої ознаки й характеристики, форми і типи. Для з'ясування того, як вони формуються, чим різняться або чим подібні, політологія типологізує (класифікує) політичні системи.

Ця практика була започаткована ще за Платона, який вирізняв монархію, аристократію та демократію. Розширив класифікацію форм правління Аристотель, запропонувавши шестичленну систему: монархія — тиранія, аристократія — олігархія, політія — демократія. Значно пізніше, коли політична система почала набувати структурних рис, марксизм, спираючись на класові пріоритети, вивів типологію з соціально-економічних структур суспільства: рабовласницька, феодальна, буржуазна й соціалістична системи. У сучасній західній політичній науці розрізняють такі типи політичних систем: військові та громадянські; консервативні й ті, що трансформуються; закриті й відкриті (в основу покладено ступінь і глибину зв'язків із зовнішнім світом); завершені й незавершені (основний критерій — наявність усіх складових); мікроскопічні, макроскопічні та глобальні; традиційні й модернізовані; демократичні, авторитарні й тоталітарні.

Поширеною є типологія французького політолога Ж. Блонделя, який вирізняє п'ять типів політичних систем: ліберальні демократії, радикально-авторитарні (комуністичні) системи, традиційні (збереження наявних соціальних відносин), популістські (властиві країнам третього світу), авторитарно-консервативні. Американський вчений Г. Алмонд визначив чотири типи систем: англоамериканську (характерні риси — прагматизм, раціоналізм, основні цінності — свобода особистості, індивідуалізм, добробут, безпека); континентально-європейську (взаємодія політичних субкультур із модернізованими інститутами); доіндустріальну, або частково індустріальну, (передбачає поєднання різних політичних культур і відсутність чіткого поділу владних повноважень); тоталітарну (концентрація влади в руках бюрократичного апарату, монополія правлячої партії, заідеологізованість). Дж. Коулмен поділяв політичні системи на конкурентні, напівконкурентні та авторитарні. В основу типології російського вченого К. Гаджієва покладено такі ознаки: природа політичної системи, характер політичного режиму (демократія, авторитаризм, тоталітаризм); форми державно-адміністративного устрою (унітарна держава, федерація, конфедерація); співвідношення різних гілок влади (монархія, республіка та їх різновиди).

Усі названі типології є умовними. Насправді не існує «чистого» типу політичних систем, оскільки всі вони, насамперед, є результатом свідомих зусиль людей, що живуть у певний час і в певному місці. До того ж політична система суспільства — своєрідне утворення, особливості якого визначаються історичними, економічними, культурними та іншими умовами.

Запитання. Завдання

1. Проаналізуйте взаємозв'язок чинників стабілізації та дестабілізації політичних систем.

2. Як співвідносяться і взаємодіють держава, політична система і громадянське суспільство?

3. Порівняйте умови функціонування політичних інститутів за різних типів політичних систем.

4. Заповніть порівняльну таблицю основних типів політичної системи сучасності:

№ п/п	Тип політичної системи	Основні структурні елементи	Ступінь відкритості системи та характер системних зв'язків	Стабільність політичної системи, частота зміни правлячих режимів
1.				
2.				

5. Які чинники впливають на формування політичної системи в сучасній Україні?

Теми рефератів

1. Провідні наукові підходи до осмислення сутності політичних систем сучасності.
2. Типи політичних систем у посткомуністичних країнах: порівняльний аналіз.
3. Тенденції трансформації політичних систем у суспільствах перехідного типу.

Література

Андреев С. С. Политические системы и политическая организация // Социально-политический журнал. — 1992. — № 1.

Гавриленко І. Політична система суспільства // Політологічні читання. — 1993. — № 1.

Анохин М. Г. Политические системы: адаптация, динамика, устойчивость. — М., 1996.

Белов Г. А. Политическая система // Кентавр. — 1995. — №2.

Белов Г. А. Функция политической системы // Кентавр. — 1995. — №3.

Марченко М. Н. Механизмы адаптации политической системы современного Запада // Советское государство и право. — 1991.—№ 11.

Политическая система и ее роль в жизни общества // Социально-политический журнал. — 1992. — № 8.

Сікора І. Проблема легітимності політичної системи і державності в перехідних суспільствах // Політологічні читання. — 1992. — № 1.

Фарукшин М. Х. Политическая система общества // Социально-политические науки. — 1991. — № 5.

Чиркин В. Е. Глобальные модели политической системы современного общества: индикаторы эффективности // Государство и право. — 1992. — № 5.

Шабров О. Ф. Политическая система: демократия и управление обществом // Государство и право. — 1994. — № 5.

Якушик В. М. Політична система і політичний режим // Політична думка. — 1993. — № 1.

3.3. Політична система України

Політична система тісно пов'язана із середовищем, у якому вона функціонує і розвивається, що зумовлює способи реалізації влади, сукупність прийомів, засобів і методів її здійснення. Україна, як й інші постсоціалістичні країни, перебуває на етапі трансформації своєї суспільно-політичної системи. Йдеться про перехід від авторитарно-тоталітарного суспільно-політичного устрою до демократичної, соціальної, правової держави, а в майбутньому — до високорозвиненого громадянського суспільства.

Проблема становлення політичної системи України

Україна подолала початковий етап перехідного періоду — проголошення незалежності й набуття атрибутів державності — і перейшла до етапу розвитку демократичних процесів, політичного та економічного облаштування, обравши демократичний тип політичної системи суспільства. Все чіткішими стають контури сучасної, повноцінної та цивілізованої країни з політичною та економічною визначеністю. Але цей процес відбувається складно, суперечливо, на тлі перманентних криз у політичній, економічній, соціальній та духовній сфері.

Політична еліта сучасної України, становлення якої відбулося здебільшого ще до проголошення незалежності, виявилася неспроможною вирішувати державні проблеми на рівні загальноцивілізованих правил і норм. Посилюється апатія людей до діяльності владних структур: сподівання на оптимізацію суспільно-політичного та економічного життя після парламентських виборів 1998 р. не виправдалися. Влада в особі всіх її гілок неухильно втрачає довіру народу. Країна переживає своєрідний синдром політичної перевтоми. Результати соціологічних опитувань, проведені в жовтні 1998 р. україно-американським Центром стратегічних досліджень, свідчать: 48,5% опитаних вважало, що реальна влада у країні належить кримінальним структурам, мафії, 37,2% — «приватному капіталу». І лише 14,6% респондентів стверджували, що влада належить Президентові, 11,4% — уряду, 9,2% — Верховній Раді, 10,1% — місцевим органам влади; 78,9% відповіли, що інтереси народу влада не захищає; 58,5% вважали, що правосуддя в Україні несправедливе і не захищає права та інтереси громадян. Цифри засвідчують невдоволеність владою загалом.

Складна ситуація і в економічній сфері. Процес формування ринкової системи в Україні розпочався за відсутності зрілих ринкових структур, досвіду поведінки економічних суб'єктів у ринковому середовищі. За переважання державної власності значно деградувало державне управління економічними процесами, що разом з іншими чинниками призвело до гіперспаду, гіперінфляції. За роки незалежності Україна втратила майже половину промислового і сільськогосподарського потенціалу. Зовнішній борг її на початок квітня 2001 р. становив 10,33 млрд дол. На його обслуговування тільки в 1999 р. витрачено 2,5 млрд дол.

Економічні труднощі спричинені не тільки необхідністю подолання потворних явищ адміністративної системи, а й серйозними управлінськими помилками, яких припустилися останніми роками. Через малоефективну неузгоджену діяльність законодавчих і виконавчих владних структур, відсутність стратегії ринкових реформ, безоглядний розрив економічних зв'язків з пострадянськими державами, а також з державами Центральної і Східної Європи українська економіка ризикує опинитися на узбіччі світового економічного процесу.

У соціальній сфері не вдалося подолати поглиблення майнової нерівності, зупинити процес зубожіння переважної частини населення. Для соціально незахищених

прошарків населення дедалі гострішою стає проблема фізичного виживання. Знецінено чинники, які гарантують соціальну стабільність. Значна частина інтелігенції, насамперед науково-технічні та висококваліфіковані працівники, залишають виробництво, переходять у торговельно-підприємницьку сферу.

У сфері ідеологічній посилюється криза духовності, невпевненість багатьох людей у своєму майбутньому. Деструктивно впливають на духовну сферу міжконфесійні конфлікти, правовий нігілізм, злочинність, корупція, наростання ідеологічного авторитаризму, монополізація ЗМІ, виникнення заборонених для критики зон, збіднення інформаційної сфери.

Криза, в якій опинилася Україна на зламі XX—XXI ст., є системною за своїм характером. Відповідно перед суспільством постало питання, якою має бути політико-ідеологічна доктрина державотворення. Щодо цього окреслилося два підходи. Прихильники одного з них стверджують, що «оптимальною формою організації буття нації на сучасному етапі може бути тільки національна держава», позаяк молода українська державність є не просто наслідком розпаду радянської імперії, а закономірним історичним підсумком багатовікової боротьби українського народу за збереження власної етнокультурної ідентичності та побудову національної незалежної держави як найдієвішого чинника консолідації української нації.

Безперечно, національна ідея (національно-етнічний погляд на минуле, сучасне і майбутнє України) має бути повною мірою врахована в політико-ідеологічній доктрині державотворення. Але в багатонаціональній державі, якою є Україна, вона — надто делікатний інструмент, невміле поводження з яким може зруйнувати соціально-політичну стабільність.

Прихильники іншого підходу вважають, що пріоритет у державотворенні має належати громадянсько-правовій ідеї. В Україні суб'єктом права на самовизначення проголошено не націю, яка дала назву країні, а її народ загалом, тобто не етнічну спільність, а поліетнічне громадянське суспільство. За громадянським принципом, який відображено в Конституції України, формуються владні структури, здійснюється адміністративне і військове будівництво.

Перехід від командної економіки до ринкового господарства, від авторитарно-тоталітарної системи до демократичної, соціальної, правової держави зумовлює необ-

хідність відповідної політичної культури населення, формування національного менталітету, адекватного ринковій економіці та плюралістичній демократії. І якщо європейська політологічна думка орієнтує громадян на дотримання ними своїх обов'язків і повагу до держави та її законів, а американська на передній план висуває інтереси особи, її вміння вирішувати власні проблеми в цивілізованому співробітництві зі співвітчизниками, то в Україні на перехідному етапі її розвитку важливим є врахування як потреб окремої особи, так й інтересів держави.

Національна ідея має сприйматися більшістю населення України, позаяк вона, за словами академіка П. Толочка, — не етнічна, а державно-політична категорія. Для національної ідеї, спроможної консолідувати народ України на будівництво нового суспільного устрою, потрібна політична нація, до якої в Україні належать українці, росіяни, білоруси, румуни, угорці, євреї, кримські татари та інші етнічні групи. Становлення політичної нації можливе лише на загальноцивілізованих принципах громадянського суспільства. І лише їй під силу вивести з кризи національну економіку, науку, освіту, культуру, підняти до рівня державної українську мову, сприяти розвитку мов інших етнічних груп, позбутися відчуття меншовартості тощо.

Модель суспільно-політичного устрою в сучасній Україні

В Україні, як і в інших пострадянських державах, перехід від авторитарно-тоталітарної системи суспільного устрою до демократичного суспільства і соціально-правової держави розпочався зі створення нової політичної системи.

На перших порах Україна прагнула створити соціально-політичні інституції за цивілізованим європейським зразком. Відповідно наблизилася за багатьма параметрами до професійного парламенту Верховна Рада України, запроваджено інститут президентства, змінено статус уряду, затверджено концепцію судової влади. Проте відсутність системного підходу до формування політичних структур призвела до протистояння різних гілок влади, зрештою, до кризи влади загалом, яка проявилась в неефективності владних структур, неузгодженості та суперечливості їхніх дій, протистоянні місцевих представницьких і виконавчих органів, втраті авторитету влади у населення.

Такий стан значною мірою був зумовлений дефіцитом професійно підготовлених кадрів. Більшість із політичних лідерів виявилася нездатною до конструктивної управлінської діяльності. Кадровий голод багато в чому посилювався клановими принципами добору і розстановки управлінців.

Функціонування політичної системи України певною мірою поліпшилося після прийняття Верховною Радою України 28 червня 1996 р. Конституції України,

Україна відповідно до її Конституції є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади є народ, який здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Легітимність влади, таким чином, виходить від народу, який через вибори виявляє свою волю владним структурам і контролює їх. Україна є президентсько-парламентською республікою. Державна влада здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову. Конституція визначає і гарантує самоврядування.

Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент — Верховна Рада України, конституційний склад якої — чотириста п'ятдесят народних депутатів України, обраних на основі загального, рівного і прямого виборчого права. Обирається вона на 4 роки, працює в режимі чергових і позачергових сесій. Організаційними формами парламентської діяльності є робота комітетів Верховної Ради України, тимчасових спеціальних комісій, які створюються для підготовки і попереднього розгляду окремих питань, партійних фракцій у парламенті, а також позафракційних груп.

До повноважень Верховної Ради України належать:

— внесення змін до Конституції України;

— визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики;

— призначення виборів Президента України;

— усунення Президента України з поста в порядку особливої процедури (імпічменту);

— розгляд і прийняття рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України;

— затвердження бюджету і внесення змін до нього;

— оголошення за поданням Президента стану війни і укладення миру;

— прийняття рішення про використання Збройних Сил та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України;

— надання згоди на призначення Президентом Прем'єр-міністра України.

Верховна Рада здійснює також інші повноваження, які відповідно до Конституції України входять до її компетенції. Серед них — затвердження загальної структури і визначення функцій Збройних Сил, Служби Безпеки України, інших військових формувань, а також Міністерства внутрішніх справ. Вона також ухвалює рішення про надання військової допомоги іншим державам, про направлення до інших держав підрозділів Збройних Сил України та про допуск військових формувань інших держав на територію України.

Поширюються її повноваження на призначення і звільнення з посад Голови та інших членів Рахункової палати України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Голови Національного Банку України, половини складу Національної ради з питань телебачення і радіомовлення; обрання третини складу Конституційного Суду України, обрання суддів; призначення на посаду та припинення повноважень членів Центральної виборчої комісії за поданням Президента України; надання згоди на призначення на посаду та звільнення з посади Президентом України Голови антимонопольного комітету України, Голови Фонду державного майна, Голови державного комітету телебачення і радіомовлення; надання згоди на призначення Президентом України на посаду Генерального прокурора України, висловлення недовіри йому, що має наслідком його відставку з посади.

Згідно з Конституцією, главою держави з правом виступати від її імені є Президент України. Він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина.

Посаду Президента було запроваджено Законом України «Про створення посади Президента Української РСР і внесення змін і доповнень в Конституцію (Основний Закон) Української РСР» від 5 липня 1991 р. Обирається він громадянами держави на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування терміном на 5 років. Кандидат на президентський пост має бути громадянином України, жити в Україні до дня виборів не менше 10 років, мати право голосу, володіти державною мовою. Одна й та сама особа може обіймати посаду Президента України не більше двох термінів підряд, а бути обраною на третій термін тільки після того,

як цю посаду обіймала інша особа. Президенту України забороняється мати інший представницький мандат, обіймати посади в державних або громадських органах, займатися підприємницькою діяльністю. Повноваження обраного Президента починаються з моменту прийняття ним присяги на вірність народу України, до якої його приводить на урочистому засіданні Верховної Ради Голова Конституційного Суду України.

Президент України:

— забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави;

— представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави;

— призначає позачергові вибори до Верховної Ради України та припиняє повноваження парламенту, якщо протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися;

— за згодою Верховної Ради України призначає Прем'єр-міністра України, а також припиняє повноваження та приймає рішення про його відставку;

— призначає за поданням прем'єр-міністра України членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади, голів місцевих державних адміністрацій та припиняє їхні повноваження на цих посадах;

— є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України.

Вищим органом у системі органів виконавчої влади є Кабінет Міністрів України. Він є відповідальним перед Президентом України, підконтрольним і підзвітним Верховній Раді України. Кабінет Міністрів України забезпечує:

— державний суверенітет і економічну самостійність України;

— здійснення її внутрішньої і зовнішньої політики;

— виконання Конституції і законів, актів Президента України.

Виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації. Якщо голові районної чи обласної державної адміністрації висловили недовіру дві третини депутатів від складу відповідної ради, то Президент України приймає рішення про його відставку.

Владні структури, насамперед законодавчі органи, формують за участю політичних партій. Така модель пе-

редбачає чіткий розподіл функцій та повноважень законодавчої, виконавчої та судової влади. Головним у ній є верховенство закону в усіх сферах громадського життя. Йдеться про демократичну, соціальну, правову державу та громадянське суспільство. Проте на практиці Україні до такої моделі ще далеко.

Серед найскладніших проблем сучасного державотворення — формування механізму стримувань і противаг у діяльності законодавчої і виконавчої гілок влади. Згідно з новою Конституцією України відбувся перерозподіл владних повноважень на користь Верховної Ради і Кабінету Міністрів України. Звузилося коло повноважень Президента і особливо його адміністрації, на яку покладено аналітичні та прогностичні функції, обов'язки щодо підготовки документів для глави держави.

Конституційний Суд України як єдиний орган конституційної юрисдикції України покликаний забезпечити дотримання владними структурами своїх функцій і повноважень. До нього входять 18 суддів, по шість з яких призначають Президент, Верховна Рада України та з'їзд суддів України.

До повноважень Конституційного Суду України належать:

— вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

— офіційне тлумачення Конституції України та законів України.

З цих питань Конституційний Суд України ухвалює рішення, які є обов'язковими до виконання на території України, остаточними й не можуть бути оскаржені.

Конституційний Суд України за зверненням Президента України або Кабінету Міністрів України дає висновки про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість. За зверненням Верховної Ради України Конституційний Суд України дає висновок щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту.

Новим соціальним інститутом для України є місцеве самоврядування. Як відомо, з середини XIX ст. місцеве

управління з ініціативи прусського юриста Рудольфа Гнейста стали називати «місцевим самоврядуванням». Ця форма суспільного устрою відображена в прийнятих 1985 року міжнародних правових документах — Всесвітній декларації місцевого самоврядування та Європейській хартії місцевого самоврядування, згідно з якими важливими ознаками будь-якого органу місцевого самоврядування є його правова, організаційна та фінансова автономія.

Місцеве самоврядування — право територіальної громади (жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста) самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

Здійснюється воно територіальною громадою як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи. Органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад села, селища та міста, є районні та обласні ради. Статус голів, депутатів і виконавчих органів ради та їхні повноваження, порядок утворення, реорганізації, ліквідації визначаються законом. Держава підтримує місцеве самоврядування фінансово.

Винятково важливу роль у процесі формування владних структур відіграють політичні партії як добровільні об'єднання громадян, що виражають інтереси певних соціальних верств і груп, беруть участь у процесах здобуття, утримання державної влади і впливу на неї. За нинішніх умов політичні партії України ще не виконують достатньою мірою системотворчого призначення. Сьогодні можна говорити лише про багатопартійність в Україні, яка від атомізованого розмаїття з великою кількістю нечисленних, маловпливових партій поступово трансформується в партійну систему в її класичному розмежуванні на лівих, центр і правих. Зрештою, немає іншого інституту, крім політичних партій, який би успішніше справлявся з трьома найважливішими функціями — передачі влади, політичної мобілізації мас і легітимізації існуючого режиму.

Вибори до Верховної Ради України, які відбулися в жовтні 1998 р. за змішаною системою (225 депутатів обиралися за партійними списками, 225 — у мажоритарних округах), підтвердили наявність такої тенденції. Участь у виборах за партійними списками взяло 40 політичних партій, у тому числі дев'ять блоків. Чотиривідсотковий

бар'єр подолали дев'ять політичних партій, у тому числі один блок. Загалом із 449 обраних народних депутатів 335 є представниками 22 політичних партій, що становлять 74,7% депутатського корпусу. Ліві партії представлені 174 депутатами, центристські — 108, праві — 53.

Стратегія подолання економічної кризи й розвитку політичної системи України

У процесі трансформації політичної та економічної систем в Україні триває пошук ефективної моделі розвитку економіки. Очевидно, що нова економічна система не може бути «чистим» капіталізмом, який переважав усередині XIX ст. Тим більше що в розвинених країнах домінують змішані суспільства. У них взаємодіють ринок як засіб підвищення ефективності економіки і система коригування ринку як засіб досягнення оптимально справедливого розподілу доходів через структуру соціального законодавства.

Модель економічного розвитку України передбачає поетапне здійснення цілеспрямованої, науково обґрунтованої програми виходу з кризи шляхом поєднання регулюючого впливу державних органів на економіку і запровадження ринкових відносин. Ключовим чинником у створенні економічної сфери, сприятливої для підприємницької діяльності, є держава, яка, не втручаючись у діяльність приватних підприємств, управляє ринком і підтримує його, стримує негативні тенденції через відповідні юридичні важелі — програми оподаткування, монетарну політику. Держава покликана дбати про поєднання приватних і суспільних інтересів.

Здійснюючи стратегію виходу з економічної кризи, важливо брати до уваги, що перехід суспільства від тоталітарного устрою до демократичного не відбувається за кілька років. Економіка України потребує суттєвих структурних змін, а це неможливо без формування механізму відтворення цілісної національної економіки (за роки незалежності так і не вдалося його сформувати). Тому потрібні всебічно обґрунтована концепція економічних реформ, відповідні управлінські структури, професійно підготовлені кадри, які б досконало володіли механізмами перетворення сучасної економіки. У ситуації, коли першочерговим завданням є розв'язання проблем модернізації економіки і прискорення темпів розвитку країни, існує спокуса встановити авторитарний режим.

Та застосування авторитарних методів управління матиме лише тимчасовий успіх. А формування соціально орієнтованої економіки неможливе без утвердження демократичної, соціальної, правової держави.

З огляду на реалії й особливості суспільного життя в Україні, становлення та розвиток її політичної системи характеризуватимуть такі параметри:

— подальший розвиток і вдосконалення політичних відносин шляхом відкриття максимального простору для самоуправління суспільства на всіх рівнях його соціально-політичної організації;

— побудова справді демократичної, соціальної, правової держави з ефективно діючим парламентом, професійним висококваліфікованим урядом, незалежними судовими органами;

— формування інститутів громадянського суспільства як співтовариства вільних людей і їх самодіяльних організацій, політичних партій, рухів, профспілок, кооперативів, асоціацій;

— розвиток політичної свідомості та політичної культури суспільства й особистості як на загальнодержавному, так і на побутовому рівні;

— забезпечення необхідних умов для вільного розвитку нації загалом і кожного етносу зокрема, формування та підвищення національної свідомості й самосвідомості, національної культури;

— удосконалення діяльності ЗМІ, підвищення їх ролі в регулюванні політичних відносин, управлінні суспільством, формуванні політичної свідомості та політичної культури суспільства і кожного громадянина;

— своєчасне самооновлення політичної системи з урахуванням внутрішнього та міжнародного становища України (постійна самоадаптація).

Гармонізація політичної системи українського суспільства разом з ефективними економічними перетвореннями покликані забезпечити політичну та економічну безпеку держави, високий життєвий рівень її громадян.

Запитання. Завдання

1. Назвіть і проаналізуйте нові соціально-політичні інститути, юридично закріплені в Конституції України 1996 р.

2. Охарактеризуйте кризові явища в процесі становлення політичної системи України.

3. Які особливості перехідного етапу українського суспільства? Співставте їх із суспільно-політичним досвідом інших пострадянських країн.

Теми рефератів

1. Загальні тенденції розвитку політичних систем перехідного типу.
2. Кризовий розвиток політичної системи України та шляхи його подолання.
3. Національна ідея та її вплив на формування політичної системи України.
4. Розвиток політичної культури як засіб забезпечення стабільності політичної системи України.

Література

Безпека економічних трансформацій: Зб. матеріалів «круглого столу». — К., 2000.

Геєць В. М. Державність України: на шляху до громадянського суспільства // Віче. — 1995. — № 5.

Державне управління: теорія і практика. — К., 1998.

Кисіль С. П. Центральні органи виконавчої влади України: стан і розвиток. — К., 1999.

Михальченко М., Самчук З. Україна доби межичасся: Блиск та убозтво куртизанів. — Дрогобич, 1998.

Ніколаєва М. І. Трансформація політичної системи України: Інституціональний аспект // Політологічний вісник: Збірник наукових праць, Вип. 6. — К., 2000.

Паніна Н. В., Головаха Є. І. Тенденції розвитку українського суспільства (1994—1998): соціологічні показники. — К., 1999.

Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку. — К., 1998.

Політичні структури та процеси в сучасній Україні: Політологічний аналіз. — К., 1995.

Порівняльний аналіз політичіних структур Австрії і України. — Львів, 1996.

Реформування державного управління в Україні: проблеми і перспективи. — К., 1998.

Рудич Ф. М. Чи багато влади потрібно владі? (Україна в контексті трансформацій політичних структур у країнах СНД і Балтії, Центральної і Східної Європи). — К., 1998.

3.4. Держава в політичній системі суспільства

Держава є одним із найважливіших інститутів суспільства, центральним елементом його політичної системи. Одним із найважливіших завдань політології є аналіз розвитку її сутнісних рис, соціальної ролі здійснюваних нею функцій, форм державного правління й державного устрою, принципів міждержавної політики.

Поняття «держава» і теорії її походження

Визначальною ланкою політичної системи суспільства та її підсистеми — політичної організації — є держава.

***Держава** — форма організації суспільства, носій публічної влади, сукупність взаємопов'язаних установ і організацій, які здійснюють управління суспільством від імені народу.*

Інколи поняття «держава» вживають як синонім понять «суспільства», «країна» або на позначення сукупності зв'язків між громадянами та органами управління, між цими органами (наприклад, парламентом і урядом). У повсякденній мові держава ототожнюється з владою, правосуддям, адмініструванням, контролем тощо.

Державу характеризують:

— організація влади за певним територіальним принципом: поділ населення за територією проживання, а не за кровно-родинними ознаками;

— всезагальність (держава охоплює своїм впливом усіх людей, що мешкають на її території, в тому числі громадян інших держав);

— наявність публічної влади, здійснюваної особами, зайнятими винятково управлінням суспільством та охороною встановлених у ньому порядків (державні чиновники);

— право і можливість проводити внутрішню і зовнішню політику від імені всього суспільства;

— монопольне право на примусовий вплив щодо населення і наявність особливої системи органів, установ і знарядь примусу (армія, поліція, суд, тюрми), які виконують функції державної влади;

— суверенна законотворчість (право видавати закони і правила, обов'язкові для всього населення);

— монопольне право на збирання податків для формування загальнонаціонального бюджету, утримання державного апарату.

Ці ознаки визначають внутрішні й зовнішні державні зв'язки як необхідну форму існування і розвитку сучасних суспільств (народів).

Місце та роль держави в політичній системі визначаються основними принципами її функціонування:

— верховенство публічної влади;

— збереження єдності держави, що ґрунтується на досягненні згоди між тими, ким керують, і тими, хто управляє, незалежно від складу уряду і правлячої партії;

— досягнення єдності держави через відповідний зв'язок із соціальними силами суспільства (класами, групами, націями, політичними партіями тощо), за допомогою права і можливості здійснювати внутрішню й зовнішню політику від імені народу, через органічну взаємодію з громадянським суспільством загалом.

Держава виникла на певній стадії розвитку людства. Політична, правова література подає різні *теорії походження держави.*

Неісторична теорія. Її висунув Аристотель, проголосивши: природа людини як «політичної істоти» визначила їй жити в суспільстві, і тому держава є природним продуктом розвитку людських спільнот.

Теологічна теорія. Охоплює аналогічні за змістом традиційні концепції християнської культури, за якими

державна влада виникла з волі надприродного чинника — Бога. Особливого змісту божественне походження держави і влади набуло в теорії Ф. Аквінського. Усяка влада від Бога, стверджував він. Держава є необхідність, її мета — «загальне благо». Існує «природний закон», закладений Богом у серця людей. Цей «божественний закон» вищий від «природного». Тому церква — вище держави. Її закони не повинні порушувати правителі.

Сучасна католицька церква підтримує божественний генезис ідеї про державу і принципи влади. Існує навіть політичний напрям — *клерикалізм*, який прагне до посилення впливу церкви на усі сфери життя та державу.

Патріархальна теорія. Її фундатором був англійський філософ Роберт Філмер (XIII ст.). На його думку, держава виникла в процесі механічного об'єднання родів у племена, племен у ширші цілісні утворення, аж до держав (при збереженні принципу патріархальної, заступницької влади на кшталт первісних форм). Отже, держава є розширеною формою патріархальної влади, що здійснюється від імені всіх і для загального блага.

Теорія суспільного договору. У XVII і XVIII ст., в монархічно-абсолютистську добу в Європі виникли різні теорії суспільного договору походження держави. Розквіту договірна теорія набула в період розвитку капіталістичних відносин. Її обстоювали англійські філософи Т. Гоббс і Дж. Локк та французький філософ Ж.-Ж. Руссо. Щоправда, такі погляди висував ще давньогрецький філософ Епікур.

Сутність означеної теорії в тому, що держава виникає не з волі Бога, а створюється добровільно суспільним договором суверенних громадян з правителем за законами людського розуму. Вимоги розуму — це вимоги природного права громадян на життя, свободу, рівність, недоторканість майна тощо. Закон, влада зобов'язані задовольняти природне право людей, захищати їх. Заради цього громадяни надають правителю та уряду (державі) відповідні повноваження, добровільно зобов'язуючись підкорятися їх волі, закону.

Теорія підкорення (конфліктно-насильницька). Її фундатором є польсько-австрійський соціолог Л. Гумплович. Ґрунтуючись на концепції соціального дарвінізму (перенесення на суспільство сформульованого Ч. Дарвіном закону боротьби видів за існування і виживання), він вважає, що виникнення держави є результатом завоювання організованішими і сильнішими групами людей

гірше організованих і слабших спільнот. Тобто держава стає формою панування переможців над переможеними, сильніших над слабшими. Це результат соціального конфлікту, абсолютної ворожості, органічно притаманної людям.

Класова теорія. Її основоположниками є К. Маркс і Ф. Енгельс. Вони стверджували, що виникнення держави — це природно-історичний, об'єктивний процес. Держава започатковується в пізній фазі общинно-племінного ладу і розвивається впродовж тривалого історичного періоду. Основними умовами її утвердження (III—IV тис. до н. е.) були поява додаткового суспільного продукту внаслідок удосконалення продуктивних сил і виробничих відносин, виникнення майнової нерівності, розподілу праці, а також класів. Внаслідок цих процесів діяльність з управління суспільством поступово трансформується у відносно самостійну функцію, яку здійснює пануючий клас. Цей клас (в антагоністичному суспільстві) за допомогою державного апарату («державної машини») тримає в покорі всі інші класи і верстви населення, завдяки володінню засобами виробництва експлуатує їх. У соціалістичному, неантагоністичному суспільстві, на думку творців теорії, держава із знаряддя підкорення одних людей іншими перетворюється на знаряддя побудови нового, справедливого суспільства. За комунізму держава поступиться місцем комуністичному суспільному самоврядуванню.

Щодо класового характеру держави, нині існують інші точки зору. Приміром, американські політологи Дж. Гелбрейт, Р. Харрод, А. Кросленд та інші стверджують, що соціально-класовий чинник не є домінуючим у розвитку державності. Держава поступово деполітизується. За розвинутого демократичного суспільства вона стає нейтральною, надкласовою силою й однаково відображає інтереси всіх верств суспільства. Іншої позиції дотримується французький соціолог М. Дюверже, який, сумніваючись у можливості будь-якої деполітизації держави, висунув положення про її двобічність як суб'єкта влади. Така двобічність зумовлена тісним переплетенням у функціях держави класових та загальносоціальних орієнтацій. Тому, з одного боку, держава є виразником інтересів панівного класу, а з іншого — гарантом соціального порядку, вигідного всьому суспільству.

Типи, структура і функції держави

Тип держави визначають на підставі ознак, притаманних усім державам. Економічною основою типології держав є певний тип виробничих відносин, які виражають їхню соціальну сутність і призначення. Однак дотепер інсують розбіжності у поглядах як щодо критеріїв типізації, так і щодо типології держав.

Марксисти з класових, формаційних позицій виділяють *історично-формаційні типи держав:* рабовласницький, феодальний, капіталістичний, соціалістичний. Виокремлюють також перехідний тип держави від одного історичного типу до іншого. До речі, історично-формаційний поділ держав не заперечує більшість вчених світу. Інша річ — відмінність змістових характеристик марксистських і немарксистських підходів означеної типології. Оскільки марксисти вбачають у державі організацію влади пануючого класу, тобто стверджують класовий характер будь-якої держави, вони поділяють сучасні держави на капіталістичні та соціалістичні.

Західні політологи, а тепер і більшість вітчизняних, тлумачать державу як надкласову організацію, покликану задовольнити спільний інтерес нації. Вони поділяють держави на індустріальні й ті, що розвиваються, не досягнувши індустріального рівня. Поширеною на Заході і в нас є типологія держав за *політичними режимами,* відповідно до якої прийнято виокремлювати *тоталітарний, авторитарний* та *демократичний* типи держав (див. розділ 3, тема 3.5).

На сучасному етапі утворилася група держав, які називають посткомуністичними, або посттоталітарними державами (країни Східної та Центральної Європи, республіки колишнього СРСР). Ці держави перебувають на перехідній стадії від адміністративно-командної системи до демократичної, правової. Деякі автори на початку 90-х років прогнозували виникнення держави *соціально-демократичного типу — держави трудящих-власників.* Така держава, на їх погляд, мала стати організацією політичної влади трудящих-власників, що становлять більшість суспільства, і забезпечити реальне здійснення та захист основних прав людини, прав нації й народу на засадах свободи, справедливості та солідарності. На початку XXI ст., коли вже більш-менш викристалізувався сукупний досвід

постсоціалістичних трансформацій зазначених держав, вчені, в основному, акцентують увагу на стратегії і тактиці модернізації держави перехідного типу.

Суттєвою ознакою держав, які донині декларують соціалістичний шлях розвитку (Китай, Куба, Північна Корея, В'єтнам), є наявність у них авторитарно-тоталітарних елементів, абсолютизація, догматизація, національна трансформація марксистської теорії (маоїзм, ідеї чучхе). Нині тут відбуваються певні демократичні перетворення. Зокрема, обмежуються командно-адміністративні методи керівництва, запроваджуються елементи ринкової економіки тощо. Ці зміни в різних країнах «соціалізму» різношвидкісні й різноякісні.

Політологи виокремлюють ще *національний тип* держави. Ідея національної держави виникла наприкінці XVIII ст. в Західній Європі й оформилася в XIX ст. у «принцип національності». Швейцарський правник І. Блюнчлі виклав його сутність так: «Кожна нація покликана створити окрему державу і вправі це зробити. Світ повинен бути поділений на стільки ж держав, на скільки націй розпадається людство. Нехай кожна нація буде державою, кожна держава національним організмом». Ідея національної держави мала прихильників серед західних (П. Манчіні, М. Вебер та ін.), російських (М. Бердяєв, О. Градовський, К. Каутський) та українських вчених (В. Липинський, Д. Донцов та ін.). Загалом більшість з них тлумачили національну державу як державу з однонаціональним складом населення. Такий підхід не поділяють більшість теоретиків і політичних діячів. Адже нині тільки численних народів на планеті налічується до 3 тисяч, а держав — понад 200, з них 90% — багатонаціональні. Відомий американський соціолог і державний діяч З. Бжезинський зазначив: «Будь-які спроби розплутати складні проблеми за допомогою національного принципу приведуть до хаосу й різні».

За іншою концепцією національна держава:

— утворюється нацією, яка компактно проживає на певній території, і, як правило, становить більшість населення даної країни;

— є результатом здійснення певною нацією її основного загальносоціального права на політичне самовизначення;

— створює, забезпечує необхідні умови для збереження і розвитку надбань нації в усіх сферах життя;

— поєднує піклування про «свою» націю із створен-

ням належних умов для розвитку інших націй (національностей), етнічних груп, які проживають на території держави і становлять її народ (без дотримання цього державу слід вважати не національною, а націоналістично-шовіністичною). У такому розумінні більшість держав світу є національними, в тому числі й Україна.

Американські дослідники Н. Ферніс і Т. Тілтон, взявши за основу критерій соціальної захищеності населення і мету соціальної політики, виділили три типи держав.

Позитивна держава (США) захищає власників від спотворень ринку і від можливих посягань неімущих на перерозподіл національного доходу. Її соціальні програми є стихійними і спорадичними, дорівнюють обсягу допомоги, здатної забезпечити політичну стабільність, уберегти суспільство від радикальних вимог щодо перерозподілу багатства. Така діяльність держави важлива для збереження демократії. Але на перерозподіл національного доходу і соціальну структуру вона впливає мало (на 20% найбіднішого населення США в 1947 р. припадало 5,1% національного доходу, в 1974 р. — 5,4%, в 1984 р. — 7,4%). Тому за високого загального рівня життя бідність продовжує існувати, хоч і в дещо пом'якшеній формі.

Держава соціальної захищеності (Великобританія), мета соціального регулювання у якій полягає в забезпеченні прожиткового мінімуму для кожного громадянина, в ліквідації бідності й знедоленості через соціальне страхування і соціальні програми. Тут мінімальна забезпеченість є співмірною з мінімальними потребами в даному суспільстві, рівень цієї забезпеченості зростає пропорційно зростанню загального життєвого рівня. Це облагороджений варіант ліберальної держави.

Держава соціального добробуту (Швеція) проводить соціальну політику, створюючи рівні життєві умови для всіх членів суспільства — через регулювання доходів, розширення сфери державних послуг, залучення непривілейованих класів (передусім робітників) до контролю над елітою і до прийняття державних рішень. Це держава загального добробуту, яка вийшла за межі ліберальної соціальної політики, але вважати її «соціалістичною» було б не зовсім коректно, позаяк термін «соціалізм» дискредитований тоталітарними режимами радянського типу, а економічна основа цієї держави — приватновласницька, капіталістична.

Структура держави

Структура держави — система органів і установ, які виконують внутрішні й зовнішні функції держави.

Вона охоплює:

— *органи державної влади*, які поділяються на представницькі, як правило, законодавчі (парламент);

— *органи державного управління*, тобто виконавчо-розпорядчі (система міністерств, відомств, адміністративні установи на місцях);

— *президента* як главу держави, який в керівництві державою безпосередньо взаємодіє з представницькими та виконавчо-розпорядчими органами;

— *органи правосуддя*, покликані забезпечити торжество законів у державі;

— *контрольно-наглядові органи*, до яких належать прокуратура, різноманітні контрольні відомства;

— *органи охорони громадського порядку* (міліція, поліція) та органи державної безпеки.

Важливе місце в структурі держави посідають збройні сили, а також надзвичайні органи, які створюються в екстремальних умовах (війна, стихійне лихо) на певний час. Компетенція і повноваження надзвичайних органів зумовлюються конкретними цілями і завданнями, задля яких вони створюються. Складовою системи державних органів є виправні заклади тощо.

Державні органи суттєво відрізняються від органів недержавних, громадсько-політичних організацій. Тільки державні органи в межах своєї компетенції виступають офіційними виразниками інтересів усього суспільства. Вони наділені повноваженнями, що дають змогу діяти не тільки завдяки засобам переконання, а й державного примусу. Проте свою владу держава реалізує в тісній взаємодії з громадсько-політичними інститутами. Особливо це стосується відносин державних органів і політичних партій.

Серед політологів побутують різні погляди щодо класифікації функцій держави. Загальноприйнятним є поділ їх на внутрішні та зовнішні.

Внутрішні функції:

— *правотворча* — творення і прийняття законів та інших юридичних норм (законодавство).

— *правоохоронна* — контроль і нагляд за виконанням правових норм і застосування за необхідності примусо-

вих заходів; захист прав і свобод громадян, створення умов для їх безпеки, громадського порядку тощо;

— *економічно-господарська* — захист економічної основи суспільства, існуючого способу виробництва, різноманітності форм власності; регулювання господарської діяльності, ринкових відносин; державне управління економікою;

— *соціальна* — регулювання відносин між соціальними та етнічними спільнотами, запобігання соціальним конфліктам і протистоянням та їх усунення; узгодження інтересів і потреб індивідів та соціальних груп; ефективна демографічна політика;

— *культурно-виховна* — регулювання і розвиток системи освіти, культури, науки, фізичної культури і спорту, виховання моральності, гуманізму, загальнолюдських та національних цінностей;

— *екологічна* — захист довкілля, розумне використання природних ресурсів, формування екологічної культури.

Зовнішні функції:

— *оборонна* — захист країни від зовнішнього нападу, посягань на територіальну цілісність держави;

— *дипломатична* — відстоювання і реалізація національних інтересів держави та її громадян у міжнародному житті; здійснення самостійної зовнішньої політики;

— *співробітницька* — розвиток економічних, політичних, культурних відносин між державами; поглиблення інтеграційних процесів на загальнолюдській, регіональній та політичній основі.

Форми державного правління і державного устрою

Форма правління — *організація верховної державної влади, порядок утворення її органів та їх взаємини з населенням.*

Існують дві основні форми державного правління — монархічна й республіканська.

Монархія *(від грец. monarchia — єдиновладдя) — форма правління, за якої верховна влада формально (повністю або частково) зосереджена в руках однієї особи — глави держави — спадкоємного монарха.*

Монархії поділяють на абсолютні, конституційні та теократичні.

Абсолютна монархія — форма правління, за якою керівник держави (монарх) — головне джерело законодавчої і виконавчої влади (здійснюється залежним від нього апа-

ратом). Він встановлює податки і розпоряджається державними фінансами (Саудівська Аравія, Оман). У рабовласницьких і феодальних державах абсолютні монархії були близькими до необмеженої деспотії.

Конституційна монархія — форма правління, за якої влада монарха обмежена конституцією, законодавчі функції передані парламенту, виконавчі — уряду. Тут монарх є верховним носієм виконавчої влади, головою судової системи, формально призначає уряд, змінює міністрів, має право розпоряджатися військовими і політичними силами, видавати накази, скасовувати прийняті парламентом закони, розпускати парламент тощо. Однак фактично ці повноваження, як правило, належать уряду (Бельгія, Данія, Великобританія, Японія, Норвегія, Швеція, Малайзія, Бутан, ОАЕ).

Залежно від ступеня обмеження влади монарха конституційні монархії поділяють на дуалістичні і парламентські. *Дуалістична монархія* — форма правління, за якої повноваження монарха обмежені у сфері законодавства (пріоритет належить парламентові), але достатньо широкі у виконавчій владі. Монарх (глава держави) формує уряд, яким керує особисто або через призначеного прем'єр-міністра. Ця форма правління була характерна для буржуазних держав XIX ст. (Німеччина за Конституцією 1871 р., Японія за Конституцією 1889 р.). У даний час вона не існує. *Парламентська монархія* виникла в Англії, де законодавча влада зосереджена в парламенті, виконавча — в уряді на чолі з прем'єр-міністром. Монарх за цієї форми правління не має конституційних повноважень щодо вирішення важливих державних справ, є символічною фігурою, носієм традицій країни.

Теократична монархія (грец. theokratia — влада Бога) — форма держави, в якій політична і духовна влада зосереджена в руках церкви (Ватикан, Катар, Бахрейн).

Республіка *(лат. respublika, від res — справа, public — громадський) — форма державного правління, за якої вища влада належить виборним представницьким органам, а глава держави обирається населенням або представницьким органом.*

Це прогресивніша порівняно з монархічною форма правління. Нині у світі існує 143 республіки (майже 3/4 від загального числа держав). Залежно від відповідальності уряду — перед президентом або парламентом — розрізняють три форми республіканського правління: президентську, парламентську і напівпрезидентську.

Президентська форма правління. Запроваджена в США у 1789 р. За цієї форми главою держави і уряду є президент, який обирається всенародним голосуванням. Уряд призначається президентом, підзвітний йому і не відповідальний перед парламентом. Парламент володіє усією повнотою законодавчої влади, незалежний від президента, який не правомочний розпускати парламент, однак має право «вето» — не погодитися з ухваленим парламентом певного закону. Широкі конституційні повноваження президента зумовлені широкою соціальною базою його обрання шляхом всезагальних виборів. Президент не несе відповідальності перед парламентом. Проте в разі порушення конституції країни, він може бути притягнутий до кримінальної відповідальності, але за дотримання особливої процедури — *імпічменту* (процедура обвинувачення вищих посадових осіб). Вважається, що ця форма правління відображає специфіку політичного розвитку сучасного суспільства, яке потребує сильної виконавчої, інтегруючої та координуючої влади. Нині президентська форма правління діє в США, Мексиці, Аргентині, Ірані, Швейцарії та інших країнах.

Парламентська форма правління. За цієї форми главою держави є президент, але повнота виконавчої влади належить уряду. Глава уряду (прем'єр-міністр) — фактично перша особа в державі. Свої повноваження, крім суто представницьких, президент здійснює зі згоди уряду. Акти президента набувають чинності після підписання прем'єр-міністром чи одним із відповідних міністрів. Президента обирають, як правило, парламентським шляхом (парламент або особлива колегія, до якої входить депутатський склад парламенту). Президент призначає уряд не на свій розсуд, а з представників партій чи коаліції партій, що мають більшість місць у парламенті. Вотум парламентської недовіри уряду спричиняє або відставку уряду, або розпуск парламенту і проведення дострокових виборів. Типові приклади парламентської республіки — Італія, Німеччина, Австралія, Ісландія, Ірландія та ін.

Напівпрезидентська (змішана) форма республіканського правління. Вона поєднує в собі ознаки президентської та парламентської республік. Президент — глава держави. Він пропонує склад уряду і кандидатуру прем'єр-міністра, які підлягають обов'язковому затвердженню парламентом. Формально уряд очолює прем'єр-міністр, однак президент володіє правом спрямовувати діяльність уряду.

Уряд відповідальний перед парламентом, проте можливості парламентського контролю за діяльністю уряду обмежені. Президент, якого обирають на основі загальних виборів, має право розпуску парламенту. Така система діє у Франції, Фінляндії, Португалії, Україні та інших країнах.

***Державний устрій** — спосіб організації адміністративно-територіальної, національно-територіальної єдності держави, особливості відносин між її складовими.*

Розрізняють прості (унітарні) і складні (федеративні, конфедеративні) держави.

***Унітарна** (лат. unitas — єдність, однорідний, що складає ціле) держава — єдина держава, поділена на адміністративно-територіальні чи національно-територіальні одиниці, які не мають політичної самостійності, статусу державного утворення.*

У такій державі сформована єдина система вищих органів влади і управління, діє єдина конституція і єдине громадянство. У багатьох унітарних державах існують *автономії,* які відрізняються від звичайних адміністративно-територіальних одиниць поділу ширшими повноваженнями. У них водночас із загально-державними законами з окремих питань діють регіональні закони, конституції тощо, якщо вони не суперечать законам держави загалом. В автономіях незалежно від центральних органів діють автономний парламент, уряд (однак автономія не є державним утворенням). Більшість західних розвинутих держав — унітарні (Франція, Швеція, Польща, Фінляндія та ін.). Унітарною є і держава Україна.

***Федерація** — союзна держава, до складу якої входять державні утворення — суб'єкти федерації.*

Суб'єкти федерації мають суверенітет, зберігають відносну самостійність. Основні ознаки федерації: єдина територія і збройні сили, спільні митниця, грошова і податкова системи, загальна конституція за наявності конституцій суб'єктів федерації, спільний уряд, єдине законодавство і громадянство (подвійне — для суб'єктів федерації). Проте суб'єкти федерації правомочні приймати законодавчі акти в межах своєї компетенції, створювати власну правову й судову систему. Однак суб'єкти федерації не можуть бути повністю незалежними у внутрішній і зовнішній політиці. Вони добровільно делегують центральним органам федерації частину своїх повноважень. У

разі порушення федеральної конституції центральна влада вправі вжити щодо них примусові заходи. Суб'єкти федерації не володіють правом *сецесії* (виходу із федерального союзу). У світі 20 федеративних держав (штати — у США, Мексиці, Бразилії, Венесуелі, Австралії, Індії, Малайзії та ін.; землі — у Німеччині, Австрії; кантони і напівкантони — у Швейцарії; провінції — в Аргентині, Канаді).

Конфедерація *(лат. confederatio — спілка, об'єднання) — союз суверенних держав, які зберігають незалежність і об'єднані для досягнення певних спільних цілей (переважно зовнішньополітичних, воєнних), для координації своїх дій.*

За конфедерації існує центральний керівний орган, якому надані точно визначені повноваження. Його рішення приймаються і здійснюються тільки за згодою всіх держав, що входять до складу конфедерації. При цьому, звичайно, не існує єдиної території і громадянства, спільної податкової і правової системи тощо. Правовою основою конфедерації є союзний договір, тоді як для федерації — конституція. Кошти конфедерації складаються із внесків її суб'єктів. Це нетривка форма державного об'єднання. Вона передує виникненню федерації або розпаду на самостійні держави. Нині конфедерацій у світі не існує. У минулому конфедеративним був устрій у США (1776—1787), Швейцарії (до 1848), Німецький союз (1815—1867). Щоправда, термін «конфедерація» вживається в назвах швейцарської і канадської держав, але це не змінює природи їх федерального устрою.

Демократична, соціальна, правова держава

Сучасна держава в процесі своєї еволюції набула три важливі характеристики: демократизму, соціального захисту і правової сутності, які знайшли своє відображення в Конституції України 1996 року.

Демократична держава *— тип держави, в якій народ є джерелом влади, де державні демократичні соціально-політичні інститути та демократичний тип політичної культури, яка забезпечують органічне поєднання участі народу у вирішенні загальнодержавних справ із широкими громадянськими правами і свободами.*

У демократичній державі існують реальна рівність перед законом громадян та органів управління (верховенство закону), громадянське суспільство, розподіл владних повноважень між одними її гілками, ефективні механізми стримувань і противаг.

Свідченням демократизму держави в сучасних умовах є: забезпечення ефективності в її функціонуванні; наявність конкуренції у сфері державотворчої діяльності; встановлення рівноваги в суспільстві та гармонійних відносин між державою і громадянами; високий ступінь довір'я населення до інститутів держави.

Особливого значення в сучасних умовах набуває так звана соціальна держава.

***Соціальна держава** — держава, що прагне до забезпечення кожному громадянину гідних умов існування, соціальної захищеності, співучасті в управлінні виробництвом, а в ідеалі приблизно однакових життєвих шансів, можливостей для самореалізації особистості.*

Термін «соціальна держава» було запроваджено ще в 1850 р. німецьким вченим-юристом Лоренцом фон Штайном. Однак його активна теоретична розробка і практичне втілення розпочалося в Німеччині у другій половині XX ст.

Досвід розвинених кран переконливо свідчить, що зародження і формування соціальної держави відбувається не спонтанно, а на основі цілеспрямованої державної політики. Перехід до держави зазначеного типу можливий лише за умови здійснення системної стратегії реформ, яка зв'язує в цілісний комплекс рух до соціально-ринкового господарства, громадянського суспільства, правової держави з цілеспрямованим формуванням інститутів соціальної держави.

До найважливіших принципів підтримання гармонійних відносин між громадянами і державою, які сприяють наповненню функціонування державного механізму соціальним змістом, належать принципи солідарності і субсидарності.

Солідарність передбачає єдність та цілеспрямоване об'єднання різних груп і верств суспільства навколо основних визначених державою цілей і цінностей, як поточних, так і на довгострокову перспективу. Ідея солідарності ґрунтується на допомозі сильніших слабким, на взаємній підтримці та обов'язках громадян перед державою та один перед одним.

Принцип субсидарності отримав розгорнуте обґрунтування у соціальному вченні католицької церкви і набув соціально-державного змісту в практиці державного будівництва ФРН та ін. розвинених країн Заходу. Згідно з цим принципом вищі ешелони управління виконують ли-

ше ті завдання, які виявляються не під силу нижчим за рангом органам і покликані допомагати останнім у підтриманні їхньої самостійності та власної відповідальності. Ініційована державою субсидарність сприяє подоланню споживацької психології у громадян та їхніх об'єднань, функціонального перевантаження держави, неконтрольованого розростання бюрократії, а також стимулює групову та особисту ініціативу населення.

Слід зважати й на те, що соціальна держава у кожній країні формується, виходячи із специфіки національних, історичних, соціально-політичних, географічних умов та традицій співіснування в межах конкретного суспільства. Відповідно до цього створюється модель, яка дає змогу знайти власний, оптимальний шлях до соціальної держави.

Теорія правової держави бере свій початок з античності. Давньогрецький філософ Платон писав, що державність можлива тільки там, де панують справедливі закони, «де закон — володар над правителями, а вони його раби». Починаючи з Нового часу, теорія правової держави була доповнена завдяки безпосередньому зверненню до ідеї прав людини. Передові мислителі епохи становлення капіталізму в XVII–XVIII ст. сформулювали принцип поділу влади, покладений в основу теорії правової держави. Так, німецький філософ І. Кант, з іменем якого пов'язують створення цієї теорії, вважав, що держава забезпечує торжество права й підпорядковується його вимогам. Громадянський правовий стан, на його думку, ґрунтується на таких *апріорних принципах:* свобода кожного члена суспільства як людини, рівність його з кожним іншим як підданого, самостійність кожного члена суспільства як громадянина. Ще один німецький філософ М. Вебер сформулював принципи правової держави: управління — процес застосування права; керуючі не є верхами суспільства, багачами, вождями, а посадовими особами з обмеженою владою; державна адміністрація повністю підкоряється праву, а не особам; громадяни підпорядковуються не начальству, а тільки праву, яке чиновник реалізує або допомагає реалізувати.

***Правова держава** — тип держави, основними ознаками якої є верховенство закону, поділ влади, правовий захист особи, юридична рівність громадянина й держави.*

Правову державу характеризують:

— верховенство закону і його панування в суспільстві; рівність перед законом самої держави, всіх її органів, громадських організацій, службових осіб і громадян;

— вищість представницьких органів влади, їх відкритість і публічність, відсутність будь-якої диктатури;

— поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову, що створює систему взаємостримування і взаємопротиваг гілок влади;

— гарантія прав і свобод особи в межах законності, взаємна відповідальність держави, об'єднань громадян та індивідів;

— високий рівень громадських структур, можливість громадських об'єднань і особи брати участь в управлінні суспільством; дотримання принципів загального, прямого, рівного виборчого права;

— контроль державної влади з боку суспільства, громадян та їх організацій;

— відповідальність держави перед світовим співтовариством правових держав;

— органічний зв'язок прав і свобод громадян з їх обов'язками, відповідальністю, законопослушністю, самоконтролем, самосвідомістю, правовою культурою.

Окрім суворого дотримання законів суспільство передбачає ще одну принципову вимогу — дотримання загальноприйнятих норм моралі. Право і мораль завжди були, є і будуть чинниками людського буття й гуманізму.

Майбутність держави

Ще грецькі стоїки епохи елінізму IV—II ст. до н. е. (Зенон, Хрісіппа) стверджували, що оскільки людство єдине, то повинна існувати єдина всесвітня держава на чолі з мудрим царем — пастирем народів і одне космополітичне громадянство. І. Кант, обґрунтовуючи в XIX столітті ідею «вічного миру», пов'язував її досягнення зі створенням у майбутньому всеохоплюючої федерації самостійних рівноправних держав республіканського типу. Отже, створення федеративного космополітичного союзу держав, за Кантом, неминуче. Запорукою цього мають стати торгівля, освіта, виховання народів. До речі, космополітичне громадянство є головним постулатом і сучасної ідейно-політичної течії — *космополітизму*, яка стверджує примат громадянина світу над громадянином

держави. Означені погляди гіпотетично підводять до думки про можливість єдиної світової держави.

Нині існують неоднозначні підходи до майбутнього держави. Інститут світового порядку в Нью-Йорку та інші наукові центри стверджують, що на зламі століть відбуватиметься відчутне зближення держав-учасниць міжнародного товариства. Завдяки цьому в системі міжнародних відносин відбуватимуться радикальні зміни, аж до вироблення в XXI ст. *світового консенсусу,* що в перспективі має привести до *спільної державності.* Такий прогноз ґрунтується на вірі в нескінченний технічний прогрес, на тлі якого відбудеться неослабне економічне зростання засобів глобального взаємопроникнення та солідарного розвитку. Прихильники протилежного погляду (американські дослідники Дж. Форрестер, П. Ерліх, Р. Гарріман та ін.) виходять із перспективи тривалого існування на світовій арені суверенних держав. Держава не може зникнути як результат якогось відцентрового розвитку. Її роль упродовж XX ст., як свідчить історичний досвід, не тільки не зменшилась, а навпаки, зросла. А оскільки автори вважають маловірогідним досягнення безконфліктної, розумної світобудови в найближчій перспективі, то немає підстав говорити про відмирання держави.

Проте сучасний історичний розвиток, хоч і суперечливо, підтверджує точку зору про спільну державу, особливо щодо *інтеграційних процесів у світі.* Які будуть наслідки цих процесів, покаже історія. Однак існує велика ймовірність, що держава не буде існувати вічно, оскільки продуктивні сили вже переступили державні кордони, простежується тенденція створення світового господарства. Хоч колишні колоніальні народи переживають ейфорію національної державності, «стара» Європа йде до об'єднання політичних і економічних структур. Відомо, що Європейське економічне співтовариство за маастріхтськими домовленостями перейшло до нового етапу інтеграції, уклало договір про політичний і валютно-фінансовий союз. Його перейменовано у Європейський Союз з ознаками не тільки конфедерації, а й часткової федерації: узгоджена спільна лінія у зовнішній політиці, обороні, економіці та інших сферах. У середині 1998 р. створено спільний Центральний банк, 1 січня 1999 р. — введено єдину валюту — євро, ліквідовано митниці тощо.

Про прагнення до єдності народів і держав свідчать численні *перспективні тенденції світового розвитку:* міжнародна правова діяльність, демократизація держав,

формування об'єднань держав і міжнародних організацій тощо. Консолідації народів сприяє й нове політичне та економічне мислення провідних держав світу.

Прибічники концепції відмирання держави стверджують, що цей інститут стане *перехідною формою від держави до недержави*. Діяльність державних органів набуватиме неполітичного характеру. Поступово зникне потреба в державі як особливому політичному інституті. Утвердиться неполітичне громадське самоврядування, де регуляторами суспільних відносин будуть авторитет, управлінська культура, мораль, традиції, ініціатива тощо. Однак цей процес тривалий і суперечливий. Він відбувається поступово через зміцнення державності, посилення ролі інститутів громадянського суспільства, а також розширення та поглиблення відносин між державами і народами світу.

Запитання. Завдання

1. Які типи держав існують у сучасному світі і що їх характеризує?
2. Охарактеризуйте форми державного правління. Наведіть їх конкретні приклади.
3. Що таке «форма державного устрою»? Які ви знаєте його різновиди?
4. Назвіть основні ознаки соціальної і правової держави. Як вони пов'язані між собою?
5. Покажіть відмінність федерації і конфедерації за такою схемою:

Ознаки	Федерація	Конфедерація
Правова основа		
Форма об'єднання		
Територія		
Спосіб управління		
Законодавство		
Громадянство		
Грошова система		
Збройні сили		
Судова система		
Податкова система		

Теми рефератів

1. Сутність та принцип правової держави в сучасному світі.
2. Громадянське суспільство і держава: питання співвідношення та взаємодії.
3. Основні тенденції розвитку сучасної держави.
4. Українська держава на шляху демократизації.

Література

Бутенко А. П. Государство: его вчерашнее и сегодняшнее // Государство и право. — 1993. — №7.

Гаджиев К. Гражданское общество и правовое государство. — Мировая экономика и международные отношения. — 1991. — № 9.

Мамут Л. Государство: Полюсы представлений // Общественные науки и современность. — 1996. — № 3.

Нерсесянц В. С. Правовое государство: история и современность // Вопросы философии. — 1989. — № 2.

Рябов С. Г. Політологічна теорія держави.— К., 1996.

Тарасов Е. Н. Государство как институт политической системы // Социально-политический журнал. — 1994. — № 1–2.

Тимошенко В. І. Правова держава. — К., 1994.

Ребкало В. Національна держава. Втеча від самоприниження // Віче. — 1995. — № 6.

Ходаківський М. Громадянське суспільство і національна держава // Віче. — 1998. — № 7.

Українська державність у XX ст.: історико-політичний аналіз. — К., 1996.

Цвєтков В. В. Державне управління: основні фактори ефективності. — Харків, 1996.

Якушик В. М. Государство переходного типа (вопросы теории). — К., 1991.

3.5. Політичні режими

Поняття «політичний режим» — одне із загальноприйнятих у сучасній політології. Його застосовують щодо характеристики способів, форм, засобів й методів реалізації політичної влади, оцінювання сутності держави, оскільки в межах однієї форми правління на різних етапах її розвитку політичне життя може суттєво видозмінюватися. Суспільство й держава можуть бути відкритими, закритими, проміжними; демократичними, тоталітарними й авторитарними; воєнізованими, громадянськими і змішаними; клерикальними, теократичними та ін. Усе це зумовлює суттєві відмінності у взаєминах між особистістю, суспільством і державою в різних країнах, що й позначається на своєрідності політичного режиму, який тісніше та безпосередніше пов'язаний із сутністю держави, ніж інші її форми.

Поняття й типологія політичних режимів

***Політичний режим** — система засобів і методів здійснення політичної влади; модель, форма взаємодії державно-владних структур і населення.*

Будь-який політичний режим визначається трьома основними чинниками: 1) процедурами і способами організації владних інститутів та безпосереднім здійсненням

влади; 2) стилем ухвалення суспільно-політичних рішень; 3) відносинами між політичною владою та громадянами.

Поняття «політичний режим» охоплює порядок формування представницьких установ, становище та умови діяльності політичних партій, правовий статус особистості, права та обов'язки громадян, порядок функціонування каральних і правоохоронних органів, співвідношення й регламентацію дозволеного та забороненого.

Політичний режим залежить від співвідношення політичних сил у суспільному організмі, особистості загальнонаціонального лідера та особливостей правлячої еліти; історичних і соціокультурних традицій; політичної культури населення. Політичний режим формується спонтанно, внаслідок спільних зусиль багатьох суб'єктів політичного процесу і не може бути встановлений конституціями або іншими законами. Існує багато класифікацій політичних режимів. Будь-яка класифікація є умовною, позаяк «чистих» і завершених політичних режимів у політичній практиці не існує. Класифікувати політичні режими почали на початку XX ст., але до 60-х років XX ст. найчастіше використовували класифікацію М. Вебера, який поділяв їх на демократичні та недемократичні. На початку 60-х років американський політолог З. Бжезинський, використавши висновки Р. Даля про багатополярність влади і про те, що жодна держава не досягла демократії, вирізнив тоталітарний режим на підставі політологічного аналізу політичних систем колишніх соціалістичних країн, довівши, що в більшості з них функціонували авторитарні політичні режими. Характеристики та особливості політичних режимів політологія вивчала впродовж кількох десятиліть. Нині вона зосереджується переважно на філософсько-політичних аспектах внутрішньої еволюції конкретних режимів та процедури переходу від одного режиму до іншого. Найпоширенішою є тричленна класифікація режимів на тоталітарні, авторитарні й демократичні.

Тоталітаризм. Цей термін запровадив Б. Муссоліні для характеристики фашистського руху в Італії та для відмежування його від нацистського руху в Німеччині. Теорія тоталітаризму склалася в 30—40-х роках XX ст. із появою фашизму та його різновидів.

Насильство за тоталітарного режиму є одним із головних засобів політичного управління. Він деформує мен-

тальність, політичну культуру, соціально-економічну стратифікацію населення, особисту й соціальну психологію, політичні відносини та внутрісімейні стосунки.

Тоталітаризм (лат. totalis — увесь, повний) — спосіб організації суспільства, який характеризується всебічним і всеохопним контролем влади над суспільством, підкоренням суспільної системи державі, колективними цілями, загальнообов'язковою ідеологією.

Перші тоталітарні погляди в історії політичних учень сягають далекого минулого. Тоталітарними вважають теорію давньогрецького філософа Геракліта про необхідність загальної регуляції суспільства, політичні погляди Платона стосовно моделі утопічної держави. Деякі тоталітарні моменти наявні в політичних доктринах Г. Бабефа, А. Сен-Сімона, Г.-В.-Ф. Гегеля, Ж.-Ж. Руссо.

Передумовами виникнення та розвитку тоталітаризму в політичній практиці є індустріальна стадія розвитку суспільства, наявність засобів масової інформації, колективістський світогляд, могутній державний апарат, особливості соціальної психології (певна ідеологічна та міжособистісна ситуація). Причому засоби масової інформації є необхідним моментом для існування тоталітаризму взагалі. Завдяки їм проводяться ідеологічна обробка населення, насадження уніфікованих побутових та загальнолюдських стандартів, нівелювання загальноцивілізаційних та особистісних цінностей. Критерієм тоталітаризму є поглинання державою сфери громадянського суспільства, відсутність плюралізму.

Характерним для нього є харизматичний тип лідерства з обов'язковою опорою на репресивний апарат. Спосіб мобілізації (модель здійснення владою політичних рішень та залучення населення до їх виконання) за тоталітаризму може здійснюватись інтенсивно через створення внутріпсихологічного ентузіазму, а також екстенсивно — за допомогою репресивно-пропагандистського апарату. Лідерство за тоталітаризму має переважно індивідуалізований характер, причому навіть найближче оточення лідера значно дистанційоване від нього. З тоталітаризмом пов'язаний *султаністичний політичний режим*, який характеризують наявність верховного правителя за відсутності розмежування державної та приватної сфер; погляд представників влади на суспільство як на неподільну власність правителя, члени родини якого здебільшого обіймають провідні посади в державному та економічному управлінні; особлива ідеологія (найчастіше названа за ім'ям правителя); неформальний характер усіх державних відносин; клано-

вість; відсутність реальної судової влади. У тоталітарних державах недопустимі будь-які форми несанкціонованих дій населення. Тоталітаризм вимагає від людини активних виявів лояльності й відданості режиму.

Як типу політичного режиму тоталітаризму властиві такі риси:

— наявність загальнообов'язкової ідеології, яка доводить необхідність існування даного режиму;

— загальна ідеологізація, заперечення минулого й сьогодення задля «світлого» майбутнього;

— ігнорування особистих цілей та інтересів заради загальних цілей режиму;

— жорстке переслідування будь-якого спротиву і навіть особистих думок та виправдовування з огляду на це будь-яких форм насильства;

— концентрація влади в руках одного лідера чи партії;

— підпорядкування інформаційного простору політичному лідерові чи партії.

Класичними тоталітарними державами були гітлерівська Німеччина та СРСР. Причому політичний режим у колишньому Радянському Союзі пройшов такі етапи: період воєнного комунізму 1917—1921 pp. (тоталітарно-авторитарний тип політичного режиму); 1921—1929 pp. (авторитарний режим); 1929— 1956 pp. (тоталітарний режим), 1956—1985 pp. (зникли ознаки класичного тоталітаризму, але загалом режим залишався тоталітарним). Занепад епохи тоталітаризму в СРСР розпочався за «горбачовської перебудови», коли впала «залізна завіса» ідеологічного монізму (грец. monos — один) й закритості суспільства.

Авторитаризм. За авторитаризму в суспільстві можуть існувати інститути, притаманні демократії, але основними ознаками, що відрізняють авторитаризм від демократії, є перевага в діяльності державних органів методу адміністрування (за авторитаризму рідко застосовується компроміс із найважливіших політичних проблем); концентрація влади в руках одного чи декількох державних органів; здійснення органами виконавчої влади нормотворчих функцій; звуження сфери гласності та виборності державних органів. Загальна риса всіх авторитарних держав — сильна виконавча влада.

***Авторитаризм** — тип політичного режиму, який характеризується субординацією суб'єктів політичних відносин, наявністю сильного центру, що має концентровану владу, можливістю застосування насильства чи примусу.*

Залежно від цілей виокремлюють різні види авторитаризму, наприклад, авторитаризм стабілізаційний, метою якого є збереження існуючого ладу, чи альтернативний, властивий країнам, які відкинули демократичні засади розвитку суспільства. Найчастіше авторитаризм встановлюється в країнах, які переходять від тоталітаризму до демократії. Характерно, що за авторитаризму існує і громадянське суспільство, а в самому суспільстві чіткої регламентації зазнає переважно політична сфера. За цього політичного режиму в суспільстві можлива легальна опозиція, і якщо за тоталітаризму необхідно постійно доводити режимові свою особисту відданість і лояльність, то за авторитаризму відданість не обов'язкова, головне — відкрито не виступати проти режиму. За авторитаризму немає уніфікованої ідеології. А через поруйнованість репресивного апарату та несформованість демократичних інститутів мобілізаційні можливості її застосування практично відсутні, а само суспільство характеризується вищим ступенем інертності, ніж за інших політичних режимів. Попри те, що правлячі структури відкриті для різних угруповань, влада за авторитаризму сконцентрована в руках правлячої еліти, виборча система пристосована до рішень виконавчої влади, демократичні принципи не є абсолютною цінністю, значний обсяг влади перебуває в руках силових структур, принципи законності та конституційності практично завжди спотворюються. Авторитарними країнами були в різні історичні періоди Радянський Союз та Італія.

Сутнісні ознаки й проблеми утвердження демократичного політичного режиму

Поняття «демократія» багатогранне. Його використовують на позначення типу політичної культури, певних політичних цінностей, політичного режиму. У вузькому розумінні «демократія» має тільки політичну спрямованість, а в широкому — це форма внутрішнього устрою будь-якої суспільної організації. Класичне визначення демократії дав А. Лінкольн.

***Демократія** — правління народу, обране народом, для народу.*

Основними ознаками демократичного політичного режиму є наявність конституції, яка закріплює повноваження органів влади й управління, механізм їх формування; визначає правовий статус особистості та принцип

рівності перед законом, а також принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову з визначенням функціональних прерогатив кожної з них. Для демократії характерними є вільна діяльність політичних і громадських організацій, обов'язкова виборність органів влади, розмежування державної сфери та сфери громадянського суспільства, економічний та політичний, ідеологічний плюралізм (заборони торкаються лише антилюдських ідеологій).

За демократії політичні рішення завжди альтернативні, законодавча процедура чітка й збалансована, а владні функції є допоміжними. Демократії властива зміна лідерів. Лідерство може бути як індивідуальним, так і колективним, але завжди має раціональний характер. Демократичний режим характеризують високий рівень суспільного самоврядування, переважаючий консенсус у відносинах між владою й суспільством. Одним із головних принципів демократії є багатопартійність. У політичному процесі завжди бере участь і опозиція, яка виробляє альтернативні політичні програми й рішення, висуває своїх претендентів на роль лідера. Головна функція опозиції за демократичного політичного режиму — визначати альтернативні напрями розвитку суспільства та складати постійну конкуренцію правлячій еліті. Сутнісними ознаками демократії є електоральні (лат. elector — виборець) змагання, можливість розподілу інтересів, націленість на консолідацію суспільства. За демократії держава функціонує заради громадян, а не навпаки, існують умови для подальшого розвитку громадянського суспільства. Демократія і в політичному, і в загальнолюдському розумінні є магістральним шляхом, своєрідним ідеалом майбутнього розвитку суспільства та людської цивілізації загалом.

У зарубіжній та вітчизняній політичній науці багато теорій та моделей демократичного розвитку. В. Парето створив модель «елітарної» демократії, стверджуючи, що перехід суспільства до індустріальної стадії розвитку потребує створення спеціального професійного управлінського апарату, без якого демократія неможлива. Актуальність цієї моделі було доведено історичним розвитком суспільства, а відкинуто лише в 40—50-х роках XX ст., коли в політичній діяльності запанував лібералізм. Згідно з плюралістичною теорією демократії (теорією заінтересованих груп) А. Бентлі, будь-які групи, що переслідують власні інтереси, впливають на владу, намагаючись досягти своїх цілей через політичну діяльність. Модель А. Бен-

тлі відкинули через небезпечність паралічу влади та дестабілізації. Автор моделі демократичного елітаризму Р. Даль доводив, що еліти між собою співпрацюють та визначають правильний спосіб вирішення конкретних проблем. Ідеал демократії в принципі недосяжний, але необхідно знайти форму політичного життя, яка забезпечила б змагання політичних сил, можливість політичного консенсусу.

Чимало сучасних учених пов'язують зміст демократії з елітами і доводять, що демократія завдяки виборам має дати дорогу найгіднішим представникам еліти, має оберігати суспільство від людей, які довго перебувають при владі, запобігати надмірній концентрації влади. Дехто з сучасних практичних політиків активно критикує тлумачення демократії як влади народу, застерігає від тотальної політизації суспільного організму, не сумніваючись, однак, що саме демократія постійно підтримує в середовищі правлячої верхівки стан пошуку й самовдосконалення. Окремі вчені (особливо в Росії) доводять небезпечність зведення демократії до найвищого ідеалу.

Перед країнами, які віддали перевагу демократичному розвиткові, постає багато не лише економічних, соціальних, а й політичних проблем. Насамперед це проблеми модернізації політичної системи, пристосування її до функціонування за умов демократії, створення демократичних політичних інститутів, вирішення гуманітарних проблем, входження в міжнародні політичні організації тощо. Модернізація — процес поступовий і багатогранний, її завданням є пошук нових парадигм з метою мобілізації суспільства. Особливо важливою є модернізація для перехідних суспільств, які характеризуються творчим конструктивним браком ідеалів; відсутністю консолідуючих суспільство особистостей та лідерів; політичною ситуацією, яка не працює на майбутнє. Сама демократія, як зазначає К. Гаджієв, не може сприйматися однозначно, особливо в перехідний період. Досить слушним є попередження А. Токвіля про те, що тиранія більшості може бути ще жорстокішою, ніж тиранія меншості, на що теж слід зважити під час побудови демократичної моделі суспільного розвитку.

Серед проблем утвердження демократії, пов'язаних з економікою і політикою, — відставання інфраструктури ринкової економіки від розвитку власності. Саме демократія мусить забезпечити легітимізацію ринку. Ринок і капіталізм не можуть бути самодостатніми умовами утвердження демократії. Прикладом цього є піночетівський режим у Чилі. Співвідношення понять «лібера-

лізм» і «демократія» теж неоднозначне. Лібералізм віддає перевагу волі людини перед рівністю, а демократія — рівності перед волею.

Найраціональніше розуміти демократію як форму політичної самоорганізації суспільства, що означає певну дистанцію між державою та суспільством. Вона є не лише технічним аспектом певних реформ, а й шкалою цінностей, системою життя, основні постулати якого — рівність і права людини. За демократії немає місця застою, ідеологія не заступає демократичні цінності, плюралізм є джерелом влади, забезпечений абсолютний примат суверенітету народу.

Конституція держави, що стала на шлях демократії, повинна виконувати три основні завдання: 1) фіксувати певну форму правління; 2) закріплювати й виражати згоду народу; 3) регламентувати повноваження урядових структур. І найголовніше — слід спочатку усвідомити демократичні цінності, а вже потім втілювати їх у політичній діяльності.

Щоб стати демократом, людина, з огляду на психологію, має вирости й соціалізуватися в демократичному середовищі. У посттоталітарних країнах демократичні державні інститути (органи різних гілок і рівнів влади й управління, політичні партії тощо) недостатньо інтегровані в суспільний організм. Скажімо, в Японії капіталізація поєднана з корпоративністю, тому японську демократію інколи називають корпоративною. Саме збереження традиційних цінностей японської ментальності дало змогу Японії ефективно справитися із завданнями модернізації, стати однією із найрозвинутіших демократичних країн. Тобто модель модернізації мусить бути оригінальною для кожної країни. Для пострадянських країн особливо важливим є віднайдення способів органічного поєднання правової держави, ринкової економіки та історичних традицій державності. Демократія, в сучасному розумінні, покликана забезпечити оптимальне поєднання економічної ефективності, соціальної справедливості, свободи підприємництва, соціальної рівності тощо. Важливими є стабілізація законодавства, легітимний розподіл функцій влади та формування сильного центру (як політичного, так і духовного), утвердження демократичної політичної свідомості та культури, переосмислення власного досвіду державотворення тощо.

Запитання. Завдання

1. Зіставте кілька визначень політичного режиму і дайте власне категоріально-політологічне визначення даного явища.

2. Визначте спільні риси й відмінності у функціонуванні тоталітарного та авторитарного політичних режимів.

3. Порівняйте демократичні режими кількох країн (першого, другого і третього ешелонів капіталізму) за такими політологічними параметрами: стан громадянського суспільства, держава і політична мобілізація, система владного впливу.

4. У чому полягає відмінність державного і політичного режимів?

Теми рефератів

1. Витоки й основні характеристики тоталітаризму.
2. Сучасні концепції демократії.
3. Порівняльно-політологічний аналіз елітарної та плюралістичної демократій.
4. Японська модель переходу від тоталітаризму до демократії.
5. Основні причини зміни політичних режимів.

Література

Авторитаризм и демократия в развивающихся странах. — М., 1996.

Арон Р. Демократия и тоталитаризм. — М., 1993.

Баран В. Теорія тоталітаризму: генеза і сутність // Сучасність. — 1996. — № 8.

Гаджиев К. С. Тоталитаризм как феномен XX века // Вопросы философии. — 1992. — № 2.

Гуггенбергер Б. Теория демократии // Политические исследования. — 1991. — № 4.

Ковлер А. И. Кризис демократии? Демократия на рубеже XXI века. — М., 1997.

Лобер В. Демократия: от зарождения идеи до современности. — М., 1991.

Саламатин В. С. Политические режимы: к методологии понятий. — М., 1995.

Салмин А. М. Современная демократия. — М., 1992.

Федоров В. Эволюции авторитаризма. — М., 1994.

Цыганов А. П. Современные политические режимы: структура, типология, динамика. — М., 1995.

Якушик В. М. Різновиди політичних режимів // Віче. — 1995. — № 9.

3.6. Політичні партії

Політичне життя в сучасному суспільстві не мислиме без партій. Партії надають йому динаміки, оскільки вони є ареною змагання політичних курсів, ідей, які виражають інтереси різних суспільних груп. Це є основою вироблення оптимальних суспільних рішень як щодо сутності проблем, так і щодо врахування інтересів суспільних груп. Суспільно значущий результат діяльності партій ймовірний за умови, якщо вони мають реальну вагу в суспільстві та можливість вільно конкурувати між собою за доступ до державної влади. Партії — не тільки важливий елемент політичної системи, а й один із основних компонентів громадянського суспільства. Знання про партії як суспільний інститут, їх місце і роль у суспільно-політичному житті мають не лише теоретичне, а й практичне значення.

Поняття і типологія політичних партій та партійних систем

Сучасним політичним партіям передували їх прообрази — протопартії. Існує думка, що партії виникли водночас із політикою, тобто в рабовласницькому суспільстві. З розвитком рабовласницьких відносин, поглибленням соціальної диференціації суспільства, в тому числі й само-

го панівного класу, для здійснення влади вже було недостатньо державних політичних структур. Виникали громадські організації як форма політичної діяльності груп панівного класу, що протиборствували між собою, а також трудящих мас, які боролися проти нього. В епоху Середньовіччя виникали та діяли партії: в Італії XII—XV ст. між собою ворогували гвельфи (прихильники світської влади папи римського) та гібеліни (прихильники сильної королівської влади). Партії античного світу і європейського середньовіччя найчастіше поставали як клієнтели — тимчасові об'єднання для підтримки певних знатних осіб, сімей. Суперництво політичних груп, об'єднаних навколо впливових сімей, популярних лідерів, упродовж багатьох століть було суттєвою ознакою політичної історії. Особливого імпульсу розвиткові партій надали буржуазні революції в Англії, Франції та інших європейських країнах.

У Європі в другій половині XIX ст. виникли масові партії. Їх появі сприяли два основні чинники: розширення виборчих прав і розвиток робітничого руху. Масові політичні партії як інститут європейської культури поступово поширилися й закріпилися в культурах країн і народів інших континентів.

Партії як соціальний феномен постійно еволюціонують. Нині урізноманітнилися причини і способи їх виникнення, багато в чому змінюються їхні форми і сутність, уявлення про їхню роль у суспільстві та й сама ця роль, методи діяльності та функції.

Причинами виникнення партій є необхідність захисту соціально-класових, національних, а нерідко й племінних, релігійних, регіональних інтересів, а також цілі, пов'язані з виборчою боротьбою. Різноманітними є способи виникнення партій. Свого часу М. Вебер в історії становлення партії вирізняв три етапи: аристократичне угруповання, політичний клуб, масова партія. Партії виростали з депутатських клубів і фракцій у парламенті, орієнтованих на інтереси різних кіл нової політичної та економічної еліти.

Політичні партії утворюються:

— внаслідок об'єднання гуртків і груп однакового ідейно-політичного спрямування, які виникли та існували окремо в різних місцях країни;

— внаслідок розколу однієї партії на дві та більше чи об'єднання двох та більше партій в одну;

— у надрах масових рухів;

— під впливом міжнародної партійної системи;

— як своєрідне відродження партій, які існували раніше, що підвищує їхню легітимацію, створює певну наступність політичного розвитку;

— внаслідок діяльності лідерів, які організували партії «під себе»;

— на основі регіональних організацій партії, яка існувала раніше;

— з ініціативи профспілок.

Так, лейбористські партії у Великобританії, Австралії, Канаді та інших країнах, які переважно виражають інтереси робітників, було створено саме з ініціативи профспілок, що стали колективними членами цих партій і фінансують їх.

Утворення партій, як і громадсько-політичних рухів, відбувається на установчих з'їздах або конференціях. Усні заяви про появу нової громадсько-політичної організації не вважаються достовірною інформацією. Нею є факт реєстрації партії державним органом — в Україні, наприклад, Міністерством юстиції.

Щодо тлумачення поняття «політична партія» серед політологів немає одностайності, що зумовлено складністю та багатоманітністю партій як об'єкта дослідження, різними підходами до вирішення цієї проблеми та різними традиціями національних політологічних шкіл. Попри те можна визначити спільні ознаки, які характеризують партію. Серед них найважливіша — добровільність об'єднання.

***Політична партія** — організована група однодумців, яка виражає інтереси частини народу, класу, класів, соціальної верстви, верств, намагається реалізувати їх завдяки здобуттю державної влади або участі в ній.*

Кожна партія має ідеологію, політичну платформу, організаційну структуру, певні методи й засоби діяльності, соціальну базу, електорат (виборців, які голосують за неї). Основна мета діяльності політичної партії — здобути політичну владу в державі та реалізовувати свої програмні цілі — економічні, політичні, ідейно-теоретичні, моральні за допомогою законодавчої, виконавчої та судової гілок влади. Свої програмні цілі політичні партії проводять у життя через ідейно-політичну, організаційну, пропагандистську, державну (коли оволодівають державною владою) діяльність, виробляючи стратегію й тактику своєї поведінки на різних історичних етапах розвитку і за різних політичних умов.

Структура політичної партії — це ядро (керівні органи вищої і нижчої ланок, партійні лідери, активісти), рядові члени партії та прибічники. Організаційно партія поділяється на партійний апарат та партійну масу, способи зв'язку апарату з цією масою, партії та політичного середовища, партії та суспільства. Часто партійна система охоплює створювані партією молодіжні, жіночі, іноді військові організації, які є засобом проведення партійної політики серед відповідних груп населення.

Сприйняття партій та їхньої ролі в житті суспільства тривалий час було негативним. Європейська політична думка радикально змінила ставлення до них у XVII—XVIII ст. Нині остаточно утвердилася думка, що без сильних політичних партій, альтернативних політичних рухів демократична природа влади неможлива. Політичні партії забезпечують зв'язок між народом і представницьким механізмом правління. Саме через партії уряд може звернутися до мас за підтримкою, а маси через партії можуть критикувати керівництво і висувати вимоги до нього.

Існує декілька класифікацій політичних партій за різними ознаками.

1. За класовою визначеністю: буржуазні, селянські, робітничі (у т.ч. комуністичні), соціалістичні та соціал-демократичні. До кожного типу належать і відповідні прошарки інтелігенції.

2. За ставленням до суспільного прогресу: радикальні (у т.ч. революційні), реформістські, консервативні, реакційні, контрреволюційні.

3. За ставленням до влади: правлячі, опозиційні, нейтральні або центристські (умовно, позаяк абсолютно нейтральних до влади партій не існує).

4. За формами і методами правління: ліберальні, демократичні, диктаторські.

5. За принципами організації та членства: кадрові та масові.

6. За місцем у системі влади: легальні та нелегальні.

7. За ідеологічним спрямуванням: комуністичні, соціалістичні, фашистські, неофашистські, ліберально-демократичні, націоналістичні, анархістські та ін.

8. За віросповіданням: християнські, мусульманські.

Деякі політологи виділяють партії прагматичні (виборчі), парламентські, харизматично-вождистські та ін.

Політичні партії в Україні можна класифікувати за такими критеріями: ставлення до державного суверені-

ту, соціально-економічні пріоритети, ідейно-політичні засади тощо. За ідейно-політичним спрямуванням виокремлюють національно-радикальні, національно-демократичні, загальнодемократичні, соціалістичного спрямування, національних меншин.

Залежно від багатьох обставин, а надто від політичного режиму, в кожній країні формується певна партійна система. Політична наука виокремлює такі типи партійних систем, кожна з яких відображає конкретні особливості певного суспільства:

— однопартійна (в країні є одна правляча партія, а діяльність інших не допускається);

— домінантна (з переважаючою партією, яка за підсумками виборів незмінно залишається при владі протягом десятків років);

— двопартійна (біпартизм) (дві найбільші, найвпливовіші партії в країні поперемінно внаслідок виборів здійснюють владу);

— трипартійна, яку ще називають двох-з-половинною (2,5) партійною системою (характеризується тим, що жодна з двох найбільших партій країни самостійно не може сформувати уряд, а тому потребує для цього підтримки третьої партії, значно меншої від них, але яка постійно представлена в парламенті);

— чотирипартійна, або двоблокова (відзначається наявністю правого та лівого блоків партій, що змагаються між собою за владу);

— партійна система обмеженого (поміркованого) плюралізму (відсутні антисистемні партії двосторонньої опозиції; притаманна орієнтованість на участь в уряді, коаліційних кабінетах, незначна ідеологічна різниця між партіями);

— партійна система крайнього (поляризованого) плюралізму (їй властиві наявність антисистемних партій, двосторонньої опозиції зліва і справа, стан перманентного конфлікту між опозицією зліва і справа, сильне ідеологічне розмежування між ними);

— атомізована партійна система (не передбачає необхідності точного підрахунку числа партій); тут виникає поріг, за яким кількість партій не має значення.

Між партійними і виборчими системами існує тісний взаємозв'язок. Виборча система впливає на формування типу партійної системи. Французький вчений Моріс Дюверже сформулював «три соціологічних закони» щодо впливу виборчої системи на кількість партій у суспільстві й на відносини між ними.

1. Пропорційна виборча система веде до партійної системи з численними партіями, які мають жорстку внутрішню структуру і не залежать одна від одної.

2. Мажоритарна виборча система голосування в два тури (абсолютної більшості) зумовлює появу партійної системи, до якої належать кілька партій, що мають гнучкі позиції і прагнуть до взаємних контактів і компромісів.

3. Мажоритарна виборча система голосування в один тур (відносної більшості) неминуче породжує партійну систему, яка характеризується суперництвом двох партій.

Роль і функції партій у суспільно-політичному житті

Політичні партії активно впливають на діяльність органів державної влади, економіку, соціальні процеси, відносини між країнами. Вони є одним із базових інститутів сучасного суспільства, без якого не можливе функціонування представницької демократії, яка потребує розвинутих і добре організованих партій. За їх відсутності посилюється загроза виникнення авторитарного режиму. Демократія забезпечується участю партій у виборах, позаяк на багатопартійних виборах зіштовхуються не амбіції особистостей, а інтереси суспільних груп. Партії нині є невід'ємною частиною всієї демократичної системи, особливо парламентської демократії, оскільки парламентська робота здійснюється переважно через партії.

Багатопартійність є певною гарантією проти корупції, зловживань владою, своєрідним способом контролю державних діячів.

Завдяки партіям антагонізм, властивий відносинам між суспільством і державою, утримується в безпечних для соціальної стабільності межах. Трансформуючи почуття соціального незадоволення в позитивні політичні цілі, партії спрямовують стихійну його енергію в русло конституційної боротьби за досягнення цілей через участь у державному управлінні.

Перспективи посттоталітарного розвитку колишніх соціалістичних країн, у тому числі України, пов'язані зі становленням політичних партій. Відсутність сильних партій, які легітимно представляють інтереси основних соціальних груп у відносинах з державою, нібито ставить державу над суспільством і розв'язує їй руки у виборі політики. Однак це ілюзія, бо замість політично організо-

ваних опонентів, з якими можна вести діалог і шукати консенсус, владі за таких обставин протистоїть стихійна маса людей. Слабкість партій неминуче обертається безсиллям держави, яка позбавляється зворотного зв'язку з масами і втрачає контроль над політичним процесом.

Вплив політичних партій на маси, а отже, і завоювання владних позицій у суспільстві визначається такими чинниками:

— наявністю приваблюючих ідеологій, які визначають цілі розвитку, відображають інтереси мас;

— організаційною оформленістю, мобільністю організаційних структур, здатних реалізовувати намічені цілі;

— рівнем компетентності, авторитетності партійних керівників (вождів, лідерів, функціонерів);

— достатньою масовістю й активністю рядових членів партії;

— вмінням практично організувати діяльність партії в конкретній історичній ситуації;

— вмінням відобразити гострі суспільні проблеми в зрозумілих масам конструктивних лозунгах;

— наявністю достатніх коштів для діяльності ідейно-пропагандистських і культурних центрів партії, для оприлюднення її політики через засоби масової інформації.

Суспільно-політична роль партій виявляється в їхніх функціях. У політології існують різні підходи щодо обсягу, змісту і суті функцій політичних партій. Наприклад, американський політолог К. Лоусон зазначає, що сферою діяльності партії може бути уся сфера політики і будь-яку функцію політичної системи може виконувати партія. Інші політологи розцінюють партії як звичайні організації, які у своїй діяльності не піднімаються вище рівня активності «груп тиску» або «груп інтересів».

Американський політолог Дж. Брайс виділяє такі функції партій: підтримка одностайності між членами партії; рекрутування нових прихильників; стимулювання ентузіазму виборців, акцентуючи увагу на численності партії та важливості її мети; інформування виборців про політичні питання, які вирішує партія, про особисті достоїнства вождів і недоліки суперників; відбір кандидатів на певну посаду.

У політології фігурують й інші функції партій: організація громадської думки з питань, які торкаються життєвих інтересів нації; мобілізація виборців навколо партійних кандидатів; виховання громадської думки і дедалі активніше виконання партіями «загальноосвітньої ролі в

процесі політичної соціалізації»; забезпечення неперервності політичних зв'язків між парламентом і народом; формування разом з іншими політичними інститутами механізму державного і громадського управління, забезпечення стабільності влади; створення сприятливих умов для послідовної зміни складу уряду за дво- і багатопартійної системи.

Важливими є функції соціальної інтеграції, політичної соціалізації, оскільки партії завжди небайдужі до політичні настроїв своїх членів і прибічників, від чого залежить їхня підтримка, участь у реалізації політики партії. Наприклад, американський політолог Ф. Сорауф вважає, що партії беруть участь у політичній соціалізації шляхом передачі політичних цінностей та інформації нинішнім і майбутнім виборцям.

Особливу роль у життєдіяльності партії відіграє функція політичного рекрутування (кадрова). Вона передбачає підбір і висунення кадрів як для партії, так і для інших організацій, які належать до політичної системи, у тому числі висунення кандидатів у представницькі органи влади й у виконавчий апарат держави. Авторитет партії в суспільстві залежить від того, наскільки ефективно вона реалізовує функцію вироблення політики і здійснення політичного курсу. Обсяг і ефективність реалізації цієї функції залежить від місця партії в політичній системі.

Отже, до *основних функцій партій належать:*

— з'ясування, формулювання і обґрунтування інтересів великих суспільних груп, представлення цих інтересів на державному рівні;

— активізація та об'єднання великих суспільних груп;

— формування ідеології та політичних доктрин;

— участь у формуванні політичних систем, їх спільних принципів, компонентів;

— участь у боротьбі за владу в державі і формування програм її діяльності;

— участь у здійсненні державної влади;

— організація політичної боротьби, спрямування її в цивілізоване русло;

— інституціоналізація політичних конфліктів;

— формування громадської думки;

— політичне виховання суспільства або його частини;

— формування політичної еліти: підготовка й висунення кадрів для апарату держави, керівників громадських організацій, зокрема профспілок;

— рекрутування та соціалізація нових членів.

Політичні партії в парламентах і урядах

Політичні партії відіграють важливу роль у виборах до вищих і місцевих органів державної влади. Здебільшого кандидати в депутати виступають від політичних партій. У країнах, де передбачено державне фінансування виборчих кампаній, існують різні принципи відшкодування виборчих видатків партії. В одних випадках держава виплачує грошові засоби з розрахунку кількості зібраних партією голосів виборців, в інших — з розрахунку кількості місць, отриманих партією в парламенті.

Партії, які на виборах здобули депутатські місця, вирішально впливають на формування центральних і місцевих органів влади. Реальна участь партій у справах держави залежить від існуючої в країні партійної системи: багатопартійної, двопартійної і однопартійної.

Рівень представництва партій у законодавчому органі державної влади є критерієм визнання їх політичного авторитету в суспільстві. А парламентська боротьба політичних партій відображає співвідношення політичних сил у ньому. Ефективність діяльності парламентського механізму зростає внаслідок об'єднання депутатів у парламентські партійні групи, клуби, фракції тощо. Законодавство багатьох країн не передбачає існування партійних об'єднань депутатів у парламентах, однак на практиці депутати не приступають до виконання своїх обов'язків, доки не створять партійних фракцій. Партійні об'єднання парламенту тримають у полі зору найважливіші питання, вивчають законопроекти, вирішують, хто саме виступатиме в дебатах від імені всієї групи. Прагнення партії утворити парламентську фракцію пов'язана з тим, що лише за цієї умови депутати від партії отримують представництво в різних керівних і робочих органах палат.

У парламентах різних країн встановлено мінімальний кількісний склад депутатів від однієї партії, необхідний для утворення партійної фракції: у Бельгії партійну групу можуть утворити не менше 3 депутатів, в Австрії — не менше 5, в Італії і Франції — не менше 20, у ФРН — 25, в Україні — 14 депутатів.

Подекуди існують певні особливості утворення парламентських фракцій. У Франції, наприклад, незалежні, безпартійні депутати і депутати з партійними мандатами, які через недостатню кількість не можуть утворити власної парламентської фракції, вправі приєднатися до фра-

кцій, які близькі їм за політичними поглядами. При цьому вони не обов'язково мають підпорядковуватися встановленій у цих фракціях партійній дисципліні, можуть голосувати на власний розсуд. В Італії у нижній палаті депутати партій, які за регламентом не мають підстав для утворення власної фракції і які не виявили бажання приєднатися до функціонуючих партійних груп, можуть утворити єдину змішану групу. Щоправда, такій групі важко налагодити свою роботу через різні політичні погляди депутатів.

Найвпливовішими і найавторитетнішими фігурами в парламенті є голови палат. Часто їх обирають на весь термін повноваження палати і, як правило, ці посади обіймають голови партій або блоку партій, які мають абсолютну більшість місць у палаті. Якщо жодна з партій або блоків партій не має абсолютної більшості, на посаду голови палати обирають на основі угоди. У такому разі не завжди головою палати є представник найбільшої за кількістю партійної фракції. Посади заступників голів палат здебільшого розподіляються між представниками найвпливовіших партій у парламенті.

У багатьох європейських країнах для керівництва роботою палати створено колегіальні органи — бюро, президію тощо, до складу яких, крім голови палати і його заступників, входять секретарі, які контролюють присутність членів палати, спостерігають за підрахунком голосів, редагують і підписують протоколи засідань палати, і квестори, які займаються матеріальним забезпеченням палати і церемоніалом. Колегіальні органи формуються з представників різних партій пропорційно чисельності їх фракцій. Партії, які не мають власних партійних фракцій, позбавлені можливості бути представленими в цих органах.

На діяльність парламенту відчутно впливають комітети, комісії палат, рішення яких часто визначають рішення палати. У різних країнах вони формуються по-різному. Але їх партійний склад найчастіше визначається на основі пропорційного представництва офіційно визнаних парламентських фракцій.

Попри непересічну важливість участі партій у роботі парламенту, головне їх завдання — здобуття урядової влади, вплив на формування і діяльність уряду.

За президентської системи правління (США) застосовується позапарламентський спосіб формування уряду: глава держави є і главою уряду, призначає міністрів, не-

зважаючи на розстановку сил у парламенті і без участі парламенту. Призначення уряду президентом без участі парламенту надає верхівці партії президента значної ваги в управлінні державою. Як правило, міністрами призначають членів партії, яка перемогла на президентських виборах, хоч у США цієї традиції дотримуються не завжди. Формуючи кабінет, президент надає перевагу групам і особам, які зробили суттєвий внесок у його обрання. За розколу партії, національної кризи, президент може залучити до свого кабінету представників опозиційної фракції або партії.

За парламентської системи правління глава держави не завжди є виборною особою (у деяких країнах — монарх), він позбавлений права призначати міністрів на свій розсуд, а тільки осіб, які користуються підтримкою більшості депутатів парламенту, і мусить звільняти їх, як тільки вони втратять цю підтримку. На практиці це означає, що глава держави призначає міністрами представників партії або партій, що мають більшість місць у парламенті (часто лише більшість у нижній палаті парламенту).

Залежно від співвідношення і розстановки партійних сил у парламенті формуються різні типи урядів — однопартійний, коаліційний (при цьому в парламенті можуть виникати центристські, право- чи лівоцентристські коаліції). Інколи виконавчу владу здійснюють «уряд меншості» або «службовий уряд» (утворений на позапартійній основі), які теж спираються на підтримку парламентської більшості, до якої належать не представлені в уряді партійні фракції. Іншими словами, не представлені в уряді партії надають йому «зовнішню підтримку» з різних питань. Практикується і формування уряду національної єдності, до якого входять представники всіх впливових парламентських політичних партій. Так було у Великобританії в 1931—1935, 1935—1937 рр. і з 1940 року до закінчення Другої світової війни, коли уряд національної єдності утворювали консервативна, лейбористська і ліберальна партії.

Становлення багатопартійності в сучасній Україні. Перспектива утворення партійної системи

З проголошенням у колишньому СРСР, у тому числі в Україні, політики перебудови, почали створюватися політичні структури, які спершу обстоювали послідовну со-

ціалістичну демократію, а відтак — просто демократію, зосереджуючись на культурно-просвітницькій діяльності (Український культурологічний клуб у Києві 1987 р.), товариство Лева та молодіжний дискусійний політклуб у Львові, 1987 р.). Згодом почали формуватися організації політичного спрямування.

У становленні української багатопартійності виділяють три етапи.

Допартійний етап (з весни 1988 р. до весни 1990 р.). На цьому етапі виникають політизовані й політичні організації, що своєю діяльністю підготували умови і дали поштовх процесові творення партій. Розпочався він зі створення в березні 1988 р. Української Гельсінської спілки (УГС), яка першою заявила про необхідність побудови самостійної української держави. У тому ж році виникли Демократичний союз та Народна спілка сприяння перебудові. А в січні 1988 р. відбувся перший з'їзд Українського християнсько-демократичного фронту, через рік — установча конференція Товариства української мови імені Т. Г. Шевченка, дещо пізніше — Українського товариства «Меморіал». Політичне життя активізувалося після опублікування 16 лютого 1989 р. у газеті «Літературна Україна» проекту програми сприяння перебудові Народного Руху України (НРУ). У вересні 1989 р. в м. Києві відбувся установчий з'їзд НРУ як політизованого громадського об'єднання, у жовтні заявила про себе нечисленна, але надрадикальна Українська національна партія.

Етап початкової багатопартійності (кінець 1990 р. — до подій 19—24 серпня 1991). Започаткував його установчий з'їзд Союзу трудящих України за перебудову, що відбувся 24 лютого 1990 р. У квітні того ж року було засновано партію Державна самостійність України (ДСУ), Український християнсько-демократичний фронт реформувався в Українську християнсько-демократичну партію (УХДП), Українська Гельсінська спілка — в Українську республіканську партію (УРП). У травні відбувся установчий з'їзд Об'єднаної соціал-демократичної партії України (ОСДПУ), а через місяць заявила про себе Українська селянська демократична партія (УСДП) та Українська народно-демократична партія (УНДП).

1 липня 1990 р. в Києві відбулася перша сесія Української міжпартійної асамблеї (УМА), яку заснували партії та об'єднання національно-демократичного спрямування: УМА оголосила реєстрацію громадян Української Народної Республіки (УНР) на основі закону про громадянство

дянство УНР 1918 р. і скликання національного конгресу, виступила за створення Національних Збройних сил, Національної Служби Безпеки та Національної поліції.

Восени 1990 р. політичний спектр України розширили Селянський Союз України, Народна партія України, Ліберально-демократична партія України. У грудні 1990 р. члени КПРС, які утворювали демократичну платформу в тодішній КПУ, створили партію демократичного відродження України (ПДВУ), тоді ж відбувся установчий з'їзд Демократичної партії України (ДПУ).

Посткомуністичний етап (від серпневих подій 1991 р. до виборів до Верховної Ради України в березні 1994 р.). Відзначається принципово новими політичними і соціально-економічними умовами. Після серпневих подій 1991 р. КПРС та її регіональне відділення в Україні КПУ були заборонені. 24 серпня 1991 р. було проголошено незалежність України, що уможливило демократичні перетворення в ній. Процес творення партій отримав нові можливості й стимули. У вересні 1991 р. відбувся установчий з'їзд Ліберальної партії України (ЛПУ), у жовтні — установчий з'їзд Соціалістичної партії України (СПУ). На основі Української міжпартійної асамблеї було створено Українську Національну Асамблею (УНА).

У 1992 р. в Києві було створено Українську консервативну республіканську партію (УКРП), Християнсько-демократичну партію України (ХДПУ). Внаслідок об'єднання Української національної та Української народно-демократичної партії утворилася Українська національна консервативна партія (УНКП). Активно виникали нові партії в 1993—1994 рр., серед яких Народний Рух України (НРУ), Комуністична партія України (КПУ).

Багатопартійність в Україні стала фактом. З формуванням багатопартійності процес творення нових партій не припиняється. Так, якщо на час виборів до Верховної Ради в березні 1998 р. в Україні було 52 політичні партії, то на початку 2001 р. їх уже налічувалося 110. Відбуваються типові для багатопартійності міжпартійна та внутріпартійна боротьба, розколи в партіях, об'єднання партій, утворення міжпартійних блоків. Процес групування партій особливо активізувався у зв'язку з підготовкою виборів до Верховної Ради в березні 2002 р.

Багатопартійність в Україні відтворює весь ідейно-політичний спектр партій, який існує у світі. Так, за ідеологічним спрямуванням в Україні діють комуністичні, соціал-демократичні, ліберально-демократичні, консер-

вативні, християнські, націоналістичні партії. За політичним спрямуванням — ліві, центристські, праві.

Партії комуністично-соціалістичного спрямування. До них належать Партія комуністів (більшовиків) України (ПК(б)У), Комуністична партія України (КПУ), Комуністична партія (трудящих) (КП(т), Комуністична партія України (оновлена) (КПУ(о), Соціалістична партія України (СПУ), Прогресивна соціалістична партія України (ПСПУ), Партія Всеукраїнське об'єднання лівих «Справедливість». Ці партії відрізняються своїм чисельним складом, впливом на політичне життя, політичним змістом програм. Але всі вони сповідують марксизм, є прибічниками соціалізму, суспільної власності, влади трудящих, соціалістичної системи господарювання і розподілу, загалом негативно ставляться до приватної власності, ринкових відносин, виступають проти співробітництва України з МВФ і МБРР, НАТО.

Партії соціал-демократичного спрямування. До них належать соціал-демократична партія України (об'єднана) (СДПУ(о), Соціал-демократична партія України (СДПУ), Українська соціал-демократична партія (УСДП), Партія праці (ПП), Всеукраїнська партія трудящих (ВПТ). Вони, попри певні відмінності в програмах, висловлюють свою прихильність до цінностей демократичного соціалізму, є прибічниками багатоукладної соціально орієнтованої ринкової економіки, сильної соціальної політики держави, соціальної справедливості, солідарності, багатопартійності, політичного плюралізму, обстоюють ринкові перетворення в Україні, зміцнення і розвиток Української держави, відродження і розвиток української нації, її культури, мови, входження України в європейське і світове співтовариство.

Партії ліберально-демократичного спектру. Вони становлять більшість, серед них: Ліберальна партія України (ЛПУ), Ліберально-демократична партія України (ЛДПУ), Демократична партія України (ДПУ), Народно-демократична партія (НДП), Демократичний Союз (ДС), Українська партія промисловців і підприємців (УППП), Партія регіонів України (ПРУ), Партія «Яблуко», Партія Зелених України (ПЗУ), Аграрна партія України (АПУ), Міжрегіональний блок реформ (МБР), Партія «Реформи і порядок» (ПРП). Вони сповідують ліберальні, демократичні цінності, виступають за домінування приватної власності, вільний ринок, рішуче прискорення ринкових реформ, прозору приватизацію з чітко визначеним приватним вла-

розвиток місцевого самоврядування, розширення прав регіонів, вільний розвиток культури і мови українського і всіх інших народів України, свободу особи, входження України в європейські і світові структури.

Консервативні партії України. До них належать Народний Рух України (НРУ), Український Народний Рух (УНР), Народний Рух України «За єдність», Українська консервативна республіканська партія (УКРП), Українська національна консервативна партія (УНКП), Українська республіканська партія (УРП). Їх об'єднує боротьба за розвиток Української держави, традицій українського народу, його культури, мови; за дотримання національно-культурних прав усіх інших етнічних груп, що входять до складу українського народу, за зміцнення сім'ї, моральних норм. Вони є прибічниками ринкових перетворень, приватної власності, політики добросусідства і взаємної вигоди з усіма державами.

Християнські партії. До них належать Християнсько-демократична партія України (ХДПУ), Українська християнсько-демократична партія (УХДП), Християнсько-ліберальний союз (ХЛС), Партія «Християнсько-народний союз» (ПХНС), Республіканська християнська партія (РХП), Всеукраїнське об'єднання християн (ВОХ). Вони обстоюють цінності християнської моралі в суспільному й особистому житті людей, пріоритет духовних начал, підпорядкованість політичної діяльності моральним нормам, повагу людської гідності, є прибічниками ринкової економіки, приватної власності, створення системи соціального захисту. Виступають за міжконфесійний мир, за створення в Україні єдиної православної помісної церкви. Розглядають релігійні організації як повноправні суб'єкти суспільного життя, виступають за участь церков у суспільно значущих акціях.

Партії національно-радикального спрямування. Це Конгрес Українських Націоналістів (КУН), Організація українських націоналістів-державників (ОУН(д), Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна самостійність України» (ДСУ), Українська національна асамблея (УНА), Соціал-національна партія України (СНПУ). Основним для них є втілення національної ідеї в усіх сферах життєдіяльності української нації. Виступають за розвиток національної свідомості українців, за ринкові реформи, приватну власність, могутню Українську державу, втілення в життя ідеї величі української нації, утвердження її слави, багатства і добробуту в умовах державного життя; за плідне її спів-

життя в колі волелюбних народів світу, за вирішення соціальних проблем. Деякі з них висловлюються за забезпечення українцям пріоритетних прав, зокрема, щоб безпосередніми керівниками української держави були українці.

Залежно від обставин та інтересів політичної боротьби діяльність деяких партій не цілком адекватна ідейно-політичній суті, зафіксованій у їхніх назвах і програмних документах. Трапляються розходження між проголошуваними суспільно-політичними цілями партії та конкретними поточними інтересами її лідерів.

Актуальною суспільно-державною проблемою в Україні є формування партійної системи. Важливим кроком щодо цього стали вибори до Верховної Ради України 1998 р. У результаті виборів 9 партій провели своїх представників до Верховної Ради України й утворили в ній свої фракції: КПУ, НРУ, СПУ, СелПУ, НДП, ПЗУ, «Громада», СДПУ(о), ПСПУ. Жодна з них не здобула такої кількості депутатських місць, щоб могла сформувати уряд. Не утворився для сформування уряду і блок партій, що не дає підстав стверджувати про утворення партійної системи.

В Україні спостерігаються ознаки атомізованої партійної системи та ознаки партійної системи поляризованого плюралізму. Але вірогідність того, що невдовзі в Україні сформується партійна система поляризованого плюралізму, достатньо очевидна.

Багатопартійність в Україні стала реальністю і виводить її на шлях сучасного демократичного цивілізованого розвитку. Нині українська багатопартійність є передумовою утворення партійної системи, що сприятиме утвердженню міцної, стабільної, демократичної системи влади в державі.

Партії як суспільний інститут, конкуруючи між собою, шукачи нових рішень і підтримки нових прихильників, розвиваються, в тому числі і шляхом об'єднання на основі кількох партійних структур («Партія Регіонів»). Змінюються їхні організаційні форми, внутрішньопартійне життя, характер зв'язків з масами, методи діяльності. Сприяючи розвитку плюралізму і демократії в суспільстві, партії також демократизуються. Взаємодіючи між собою, вони, залежно від влади, участі в ній або неучасті, утворюють різні типи партійних систем. Сучасне плюралістичне, демократичне суспільство, що формувалось як багатопартійне, демонструє свою життєздатність. Очевидно, партії як невід'ємний елемент сучасного цивілізованого суспільства мають майбутнє.

Запитання. Завдання

1. Чим відрізняються політичні партії від громадських організацій?
2. Порівняйте умови виникнення та еволюції партійної системи у Великобританії та в Україні.
3. Визначте етапи становлення багатопартійної системи в новітній історії України.
4. Назвіть функції політичних партій у житті громадянського суспільства.

Теми рефератів

1. Сучасна соціал-демократія України та досвід Західної Європи.
2. Профспілки та політичні партії: проблеми взаємодії.
3. Багатопартійність і демократизація суспільства в Україні.

Література

Базовкін Є., Кремень В. Партії та громадські об'єднання України. — К., 1994.

Білоус А. Виборче законодавство та партійна система України в порівнянні з деякими країнами ЄС та Східної Європи // Нова політика. — 1999. — №1.

Білоус А. О. Політико-правові системи: світ і Україна. — К., 2000.

Гарань О. В. Убити дракона (З історії руху та нових партій України) — К., 1993.

Колодій А. Політичний спектр: про деякі критерії «лівих» і «правих» політичних рухів у посттоталітарних суспільствах // Філософська і соціологічна думка. — 1995. — № 9.

Коломейцев В. Ф. Партии в зеркале западной политологии // Государство и право. — 1995. — № 10.

Корнієвський О. А., Якушик В. М. Молодіжний рух та політичні об'єднання в сучасній Україні. — К., 1997.

Костилєва С., Ворошилов О. Нові тенденції в розвитку політичних партій України // Нова політика. — 1996. — №6.

Кузьо Т. Багатопартійна система в Україні: проблеми і конфлікти // Політологічні читання. — 1993. — № 1.

Малярчук В. Партії й електорат в Україні і в західних демократіях // Нова політика. — 1996. — № 6.

Політичні партії України / За ред. проф. В. М. Якушика. — К., 1996.

Пуфлер Е. Партійна система незалежної України: особливості формування, тенденції подальшої трансформації // Нова політика. — 1997. — № 1.

Слюсарекко А. Г., Томенко М. В. Нові політичні партії України. —К., 1990.

Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Спроба класифікації політичних партій України// Політологічні читання. — 1992. — № 1.

Сытин А. Б. Политичексая социология М. Дювуже // Социально-политическая наука. — 1990. — № 12.

Україна багатопартійна. Програмні документи нових партій. — К., 1991.

Шмачкова Т. В. Мир политических партий // Политические исследования — 1991. — № 1—2.

Юдин Ю. А. Политические партии и права в современном государстве. — М., 1998.

3.7. Громадські об'єднання і рухи

Громадські об'єднання і рухи, їх діяльність є основою громадянського суспільства, системою вільних соціальних форм життєдіяльності людей, які функціонують нарівні з партійною формою соціально-політичного буття. Їх соціально-політичне призначення полягає насамперед у тому, що вони допомагають людям у розв'язанні проблем повсякденного життя, відкривають широкі можливості для виявлення суспільно-політичної ініціативи, здійснення функцій самоврядування.

Поняття, права та функції громадських об'єднань і рухів

Громадські об'єднання є формуваннями громадян на основі їх вільного і свідомого волевиявлення та спільності інтересів. Їх різновидами є громадські організації та громадські об'єднання.

Громадські об'єднання *— об'єднання, створені з метою реалізації та захисту громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав, інтересів людини, які сприяють розвитку творчої активності й самостійності громадян, їх участі в управлінні державними та громадськими справами.*

Право на об'єднання є невід'ємною частиною прав людини і громадянина. Воно проголошене Загально декларацією прав людини. Конституції демократичних держав гарантують свободу створення громадських об'єднань, діяльність яких має ґрунтуватися на демократичних засадах, відповідати вимогам відкритості й гласності. Повноваження громадських об'єднань не можуть бути підставою для обмеження конституційних прав і свобод їх учасників.

У більшості країн світу громадські об'єднання для здійснення своїх цілей і завдань, передбачених статутами, користуються правами:

— брати участь у формуванні державної влади й управління;

— реалізовувати законодавчу ініціативу;

— брати участь у виробленні рішень органів державної влади і управління;

— представляти й захищати інтереси своїх членів (учасників) у державних і громадських органах.

Держава створює рівні можливості для діяльності усіх громадських об'єднань. Не підлягають легалізації об'єднання, метою яких є зміна конституційного ладу шляхом насильства, підрив безпеки держави діяльністю на користь іноземних держав, пропаганда війни, насильства чи жорстокості, фашизму та неофашизму, розпалювання національної та релігійної ворожнечі, створення незаконних воєнізованих формувань.

На основі законодавчо визначених прав і обмежень громадські об'єднання виконують низку функцій. Щоправда, однозначного погляду щодо них ще не вироблено, проте найчастіше називають опозиційну, захисну, виховну, кадрову функції.

Опозиційна функція. Її роль полягає в запобіганні надмірній централізації й посиленні влади держави, сприянні прогресивному розвитку громадянського суспільства. Для досягнення мети громадські об'єднання вдаються до різних засобів: підтримки чи незгоди з державними рішеннями, висування альтернативних програм, апеляції до громадської думки, контролю тощо, завдяки чому управління «зверху» доповнюється самоврядуванням громадськості «знизу».

Захисна функція. Вона спрямована на задоволення та захист інтересів, потреб членів організації через вимоги, заяви до державних органів, уряду, а також законодавчу ініціативу, контроль за виконанням своїх рішень і угод з

державними установами, органами, переговори з ними тощо. Чільне місце належить безпосередній допомозі членам формування (матеріальна, моральна тощо), піклуванню про умови праці, побут, дозвілля громадян. Радикальними методами тиску на адміністративні органи і захисту інтересів людей є страйки, голодування, акти громадянської непокори, маніфестації, мітинги, ультиматуми, пікетування тощо.

Виховна функція. Націлена на формування в громадян моральної, політичної, управлінської, правової культури, національної самосвідомості, відповідальності за справу і свою поведінку, свідому трудову дисципліну; виховання ініціативності, творчого підходу, професіоналізму, підприємництва. Серед виховних методів особливу роль відведено переконанням, просвітництву, залученню до підприємницької, громадської та управлінської діяльності, гласності, матеріальному і моральному заохоченню тощо.

Кадрова функція. Полягає в підготовці кваліфікованих кадрів для державних та громадських органів, установ, організацій. Звичайно, при цьому не обійтися без цілеспрямованої кадрової політики, системи відповідних навчальних закладів, семінарів, курсів тощо. У забезпеченні дієвості цієї політики громадськість відіграє особливо важливу роль.

Непартійні громадські об'єднання виконують й інші важливі функції, зокрема в межах паблік рілейшнз (зв'язків з громадськістю): *інтегративну* (єднання, консолідація мас), *комунікативну* (інформаційне забезпечення, розширення спілкування, підвищення ролі громадської думки, підтримка нею певних починань, організацій).

На сучасному етапі в демократичних суспільствах громадські об'єднання перебирають на себе все більше функцій державних установ, борються з бюрократизацією суспільного життя, здійснюють громадський контроль над ними, впливаючи на державну політику і розвиток суспільства загалом.

Класифікація громадських об'єднань

Громадські організації класифікують за різними критеріями. За *структурною організацією* (мета, статут, членство тощо) їх поділяють на масові громадські організації, громадські самодіяльні органи та громадські рухи.

Масові громадські організації. Це добровільні, організаційно оформлені об'єднання громадян, які мають на меті задоволення і захист інтересів своїх членів, діють за статутом на основі принципів самоврядування і законності. До них належать профспілкові, кооперативні, молодіжні, жіночі, творчі, добровільні товариства, релігійні та інші організації. Ці об'єднання мають довгострокові цілі, програму, статут, який зареєстрований державними органами у встановленому порядку.

Профспілки. Це найдавніші й наймасовіші організації працюючих, об'єднують понад 300 млн осіб. Існують Всесвітня федерація профспілок (70 країн, 200 млн членів), Всесвітня конфедерація праці (15 млн членів). Широкого розвитку набули незалежні профспілки за галузями виробництва.

Профспілки водночас із захистом економічних, матеріальних інтересів своїх членів виконують широкі соціальні та суспільно-політичні функції: обстоюють інтереси працюючих щодо робочого дня, відпусток, фінансової політики, організації виробництва, умов праці, соціально-культурних та побутових умов, безробіття, професійної підготовки тощо. У більшості країн вони наділені правом законодавчої ініціативи і виступають у ролі лояльної опозиційної сили стосовно держави.

У боротьбі за інтереси працюючих профспілки послуговуються різноманітними засобами та методами: від переговорних до радикальних (вимоги, заяви, угоди, альтернативні рішення, контроль, експертні оцінки, страйки, маніфестації, голодування, мітинги тощо). Нерідко вони домагаються вагомих позитивних результатів, сприяють набуттю вмінь і навичок самоврядування.

Молодіжні організації. Основними їхніми цілями і завданнями є захист різноманітних потреб та інтересів молоді, мобілізація та інтеграція молодіжних структур на виконання соціально значущих завдань, виховна робота. Молодіжні формування помітно впливають на зміцнення миру, співробітництва і дружби між народами, на збереження і захист природи.

Нині існує Всесвітня Федерація Демократичної молоді (1945 р., об'єднує 250 молодіжних організацій із 100 країн). Великий авторитет у світі має Міжнародна спілка студентів (1946 р., 110 студентських спілок). У більшості країн світу виокремлюються два рівні груп молодіжних організацій залежно від цілей і залучення молоді до суспільно-політичного життя.

Об'єднання молоді, предметом діяльності яких є соціально-економічні та політичні проблеми. Це суспільно-політичні клуби, національно-культурні, історико-культурні, патріотичні, екологічні, благодійні та інші організації, асоціації, союзи, а також ініціативні групи. Їхня діяльність спрямована на сприяння розвитку національних культур і охорону історичних пам'яток, збереження природи і боротьбу за демократію, мир та певні ідейно-політичні ідеали, вирішення повсякденних гострих життєвих проблем («громадські ініціативи»), боротьбу із безробіттям, за вирішення житлової проблеми (скватери) тощо.

Всесвітній молодіжний рух нині переживає відносне подолання ідеологічних розбіжностей, які спричиняли протистояння і унеможливлювали діалог між молодіжними організаціями різної політичної орієнтації: соціал-демократичної, ліберальної, консервативної, християнсько-демократичної, комуністичної тощо. Однак це не означає злиття, нівелювання поглядів. Наприклад, до Всесвітньої федерації демократичної молоді належать союзи молоді соціал-демократичної, революційно-демократичної, соціалістичної і комуністичної орієнтацій. Серед молодіжних організацій суспільно-політичного характеру США — Молоді демократи Америки, Комуністичний союз молоді, Американська рада молоді, Асоціація молодих християн, Асоціація ораторського мистецтва та ін. В Україні на сучасному етапі відбувається реформація молодіжних організацій, їх демократизація, пошуки орієнтирів і форм діяльності.

Об'єднання дозвільного характеру. Здебільшого вони діють у культурній сфері — образотворче мистецтво, самодіяльний театр, література, кіно, музика (рок-клуби, джаз-клуби), танці тощо. Багато їх у спортивно-оздоровчій сфері. Серед них формування, що культивують нетрадиційні види спорту, об'єднання фізичного і духовного вдосконалення (східні єдиноборства, воєнно-патріотичні клуби тощо).

Трапляються й об'єднання *агресивної, неконструктивної самодіяльності молоді* (фанати, люберці та ін.), *епатажної самодіяльності* (металісти), *альтернативні або контркультурні* течії (хіпі, рокери, авангардисти та ін.).

Жіночі громадські об'єднання. Вони послідовно борються за рівноправність жінок, за поліпшення умов материнства і дитинства, за мир, демократію, національну злагоду, соціальний прогрес. Одна тільки Міжнародна

Демократична Федерація жінок об'єднує 135 жіночих організацій із 117 країн світу. У кожній державі існують національні організації — спілки жінок, союзи матерів, ділових жінок тощо.

Творчі об'єднання. Це добровільні союзи, що об'єднують людей творчих професій (Спілка письменників, Спілка художників, Спілка композиторів, Спілка журналістів тощо). На різних етапах їхня роль у суспільно-політичному житті країн і на міжнародній арені неоднакова. Особливо вагома вона на переломних етапах, які потребують консолідації національного духу, вияву міжнародної злагоди, міжнародного діалогу. Відчутним є їхній вплив і на поведінку владних інституцій.

Добровільні товариства. Здебільшого діють вони у сфері науки, техніки, культури, освіти, спорту, соціальної допомоги, розвитку дружби з народами зарубіжних країн та ін. Покликані розвивати самодіяльність громадян, їхню соціальну, творчу та політичну активність, задовольняти їхні інтереси.

Релігійні організації. Вони є важливою складовою політичної системи суспільства. І хоча найчастіше церква відокремлена від держави, релігійні організації мають право брати участь у громадському житті, а також використовувати нарівні з громадськими об'єднаннями засоби масової інформації. Церква може підтримувати або не підтримувати певні державні починання, суттєво впливати на масову свідомість віруючих. Більше того, служителі культу мають законне право на участь у політичному житті. Міжнародні релігійні організації (Християнська мирна конференція, Всесвітній ісламський конгрес, Азіатська буддійська конференція, Всесвітня федерація католицької молоді та ін.) відіграють вагому роль у спілкуванні народів. У їхньому полі зору перебувають не лише релігійні питання, а й турбота про збереження миру, злагоди, високу духовність і моральні чесноти, гуманізм та любов до ближнього. Однак не завжди їм вдається мирне вирішення проблем (міжконфесійна ворожнеча).

Кооперативні організації. Їх не можна ототожнювати із соціально-економічними об'єднаннями, до яких належать кооперативні спілки, асоціації керівників підприємств, спілок орендарів та підприємців тощо. Кооперативні об'єднання — особливий тип непартійних громадських об'єднань, які, маючи матеріальний інтерес, належать до політичної системи суспільства і відіграють у ній певну роль. До кооперативних організацій відносять спо-

живчу кооперацію в селі й місті, кооперативи для задоволення житлово-побутових потреб, садівничо-городні товариства та ін. Їм властиві певна деполітизованість, чітка економічна спрямованість, широкий спектр заходів для досягнення матеріальної мети. На Заході існують різні підприємницькі союзи, спілки роботодавців тощо, які виконують як економічні, так і політичні функції. Найважливіша політична функція — визначення і формування загальних корпоративних інтересів і пріоритетів бізнесу, їх реалізація з використанням найрізноманітніших засобів і каналів впливу на державні та інші структури.

Громадські самодіяльні органи. Їх створюють при державних органах: комітети захисту миру, ветеранів війни і праці, жінок, батьківських рад; вуличні, квартальні комітети, різні клуби (партійні, політичні, виборців, робітників, дитячі), неформальні об'єднання. Вони не мають офіційного членства, статуту, чітких програм, а цілі можуть бути як соціально значущими, так і асоціальними. Окремі з них представлені організаціями на міжнародному рівні: групи за звільнення в'язнів совісті, репрезентовані організацією Міжнародна амністія; комітети захисту миру — Всесвітньою радою Миру; жіночі комітети — Міжнародною Демократичною Федерацією Жінок та ін.

Громадські рухи. Це масові політичні й неполітичні формування громадян, пов'язані систематичним співробітництвом заради досягнення певної мети на ґрунті спільних соціально-політичних інтересів. Рухи як вияв громадської ініціативи (антифашистські, національно-визвольні, екологічні, за мир, жіночі тощо) характеризуються відсутністю чіткої організаційної структури, спільністю інтересів, наявністю течій, неоднакових за політичними поглядами і світоглядом, відсутністю індивідуального членства, іноді нечіткою програмою. Вони не є політичними механізмами боротьби за владу. Чинником, що інтегрує учасників руху із не завжди ідентичними переконаннями, є спільна діяльність.

Часто громадські рухи опиняються перед дилемою: продовжити своє існування і перейти до наступного рівня єдності — тіснішого згуртування за спільними інтересами (приміром, створення на основі руху партій) чи припинити своє функціонування, розпавшись на невеликі за кількістю і значущістю угруповання.

В історичному аспекті виділяють такі громадські рухи:

— антифашистські — у країнах Європи періоду 30-х—40-х років XX ст.;

— національно-визвольні рухи країн Азії, Африки, Латинської Америки в добу антиколоніальної боротьби;

— нові громадські рухи, утворені наприкінці 70-х — на початку 80-х років XX ст. в індустріально розвинутих країнах (антивоєнний рух);

— рух проти загрози війни, за мир;

— екологічний рух (захист довкілля, природи);

— молодіжний і жіночий рухи (боротьба за поліпшення політичного і соціального становища молоді й жінок);

— альтернативні рухи (рухи громадських ініціатив: вирішення проблем повсякденного життя з ініціативи громадян; розробка соціальних програм, альтернативних муніципальним чи урядовим тощо).

— регіоналізм (рух місцевого населення за збереження своєї культури, соціальної, національної самобутності, проти засилля чужих цінностей).

Серед громадських рухів особливе місце посідають *політичні* — особлива форма діяльності політичних сил, що представляють політичні інтереси й прагнення різних соціальних спільнот, їх організацій. Вони спрямовують свої зусилля на усунення чи поліпшення існуючих соціально-політичних та економічних умов життя через вплив на владні структури, їх вдосконалення або заміну. Прикладом такого руху є *Народний фронт.* Його вирізняє змістовність, різноплановість інтересів учасників, в тому числі партій, інших організацій; інколи керівну роль у них перебирають політичні партії. Організаційно політичні рухи мають автономні первинні осередки, вищі органи (з'їзд), а в період між з'їздами — робочі органи. Їхня діяльність унормована певними програмами, статутами. Історії відомо багато таких фронтів: у Європі — для боротьби з фашизмом; після війни — фронти за утвердження комуністичних режимів у країнах Східної і Центральної Європи; з початком перебудови в колишньому СРСР — фронти, рухи за створення незалежних, суверенних держав та ін.

Громадські об'єднання класифікують і за іншими критеріями.

За спільним інтересом створюються спілки підприємців, кооператорів, профспілки. Інтерес духовного відродження породжує об'єднання культурного та гуманітарного, релігійного напрямів. Політичні мотиви спричиняються до відповідних ідейно-політичних угруповань і течій.

За правовим статусом розрізняють формальні громадські організації (офіційно зареєстровані в органах влади, організаційно оформлені), а також неформальні організа-

ції (не зареєстровані юридично, створені спонтанно за ініціативою «знизу», згідно з усвідомленими спільними інтересами; незалежні від офіційних державних органів, діють без чіткої програми, за принципами самоврядування).

За легітимністю виокремлюють легальні (дозволені законом) і нелегальні (недозволені законом) громадські об'єднання.

Непартійні об'єднання нарівні з політичними партіями різняться за *соціально-класовим складом, ідейно-політичною спрямованістю* та *способами і метою суспільних перетворень.* Безумовно, у партій цей поділ виражений чіткіше, повніше і радикальніше, ніж у непартійних об'єднань, позаяк партії концентровано виражають інтереси соціальних сил, організації, що борються за владу.

У західній політології усі непартійні громадські організації та рухи називають *групами тиску,* бо на відміну від партій вони не мають на меті здобуття влади, загальне керівництво державою, а лише здійснюють на неї певний тиск для задоволення інтересів громадян. Існують особливі групи тиску — *лобі* (від англ. lobby — кулуари). Цей термін означає систему контор і агенцій крупних монополій чи організованих груп при законодавчих органах США. Вони здійснюють тиск (аж до підкупу) на законодавців і державних чиновників з метою прийняття ними рішень в інтересах певних кіл (приміром, законопроектів, одержання урядових замовлень, субсидій). Подібні групи діють під різними назвами в багатьох країнах.

Розвиток громадських об'єднань і рухів — це шлях до зростання ролі громадянського суспільства, що сприяє поступовому соціально-культурному піднесенню народу та кожної особистості, демократизації, розширенню прав і свобод людини, зміцненню гарантій її захищеності.

Запитання. Завдання

1. Дайте визначення і поясніть співвідношення понять «громадські об'єднання», «громадські організації», «громадські рухи».

2. У чому полягають функції непартійних громадських об'єднань?

3. Дайте класифікацію громадських об'єднань за ознакою їх структурної організації (мета, статус, членство та ін).

4. Які особливості притаманні громадському руху? Охарактеризуйте основні види громадських рухів.

5. Охарактеризуйте особливості українського лобізму.

Теми рефератів

1. Профспілки: можливості, проблеми, результати діяльності.
2. Неформальні об'єднання: структура та роль у суспільному житті.
3. Молодіжний рух у посттоталітарній Україні.

Література

Антонович И. И. Общественные движения и проблемы власти // Социально-политические науки. — 1991. — № 4.

Булавін О., Корнієвський О. Молодь і майбутнє сучасних політизованих громадських об'єднань // Політологічні читання. — 1992. — № 4.

Громов А. В., Кузан С. С. Неформалы: кто єсть кто? — М., 1990.

Зеленые в конце 80-х годов: Реф. Сб. — М., 1990.

Корнієвський О. А., Якушик В. М. Молодіжний рух та політичні об'єднання в сучасній Україні. — К., 1997.

Литвин В. Молодіжні суспільно-політичні організації // Політика і час. — 1991. — № 3.

Массовые демократические движения: истоки, политическая роль. — М., 1988.

Массовые движения и будущее // Общественные науки и современность. — 1992. — № 6.

Массовые движения в современном мире. — М., 1990.

Молодіжний і дитячий рух в Україні. Історія і генезис. — К., 1993.

Новые социальные движения и социокультурные эксперименты. Реф. сб. — М., 1989.

3.8. Політична еліта і політичне лідерство

Інтерес до феноменів політичної еліти і політичного лідерства та первісні спроби їхнього тлумачення сягають глибокої давнини. Систематичне осмислення, найвищий рівень обґрунтування та практичне застосування теоретичних узагальнень щодо них припадають на XX ст. Висновки вчених-політологів, а також суспільно-політична практика виникнення й функціонування політичних еліт і політичного лідерства засвідчують, що вони — реальність нинішнього і, вірогідно, наступних етапів розвитку людської цивілізації.

Еліти в політиці: поняття та еволюція теорії

Починаючи з XII ст., термін «еліта» використовували для позначення товарів вищої якості, а згодом — у сфері суспільного життя для вирізнення груп «кращих» людей — вищої знаті, духовенства, військових.

Політична еліта *(франц. elite — краще, відібране, вибране) — самостійна, вища, відносно привілейована група людей, наділена особливими психологічними, соціальними і політичними якостями, яка бере безпосередню участь у затвердженні і здійсненні рішень, пов'язаних з використанням державної влади або впливом на неї.*

У період античності елітарний світогляд знайшов своє відображення в працях Платона, який вважав, що державні функції можуть виконувати тільки вибрані — ті, хто отримав особливе виховання і має досвід управління державними справами. Людей, які не володіють належними знаннями, слід усунути від здійснення управлінських функцій, щоб уникнути хаосу в державному керівництві. Платон пояснював необхідність і природність існування еліти з огляду на своє вчення про душу, яка начебто складається з трьох частин: розумової, вольової (афективної) та чуттєвої. Перші дві частини притаманні небагатьом вибраним — аристократії, а третя — простим людям. Він вирізняв три своєрідні соціальні групи: правителів-філософів, воїнів-охоронців і простих громадян, що становлять керовану більшість. Ці групи існують у жорстких соціальних межах. Проте Платон вважав можливим перехід (як виняток) обдарованої людини з нижчої соціальної групи до вищої та навпаки. Спираючись на це положення, американські дослідники теорії еліт К. Прюїт і А. Стоун називали Платона попередником теорії «циркуляції» еліт. І небезпідставно: його теорія справила значний вплив на вчених, які розвивали теорію еліт на зламі XIX—XX ст., — італійських соціологів В. Парето і Г. Моску, німецького філософа О. Шпенглера, французького вченого Ж. Сореля (Б. Муссоліні називав його своїм духовним батьком) та багатьох інших.

В. Парето визначав еліту як групу, до якої належать найпродуктивніші та найздібніші в різних сферах діяльності особи, які отримали «найвищий індекс» у своїй діяльності. Соціальна система, за теорією Парето, прагне до рівноваги; ця рівновага не статична, а динамічна. Її динаміка детермінується елітою — меншістю, яка править. Виокремлення еліти — вихідний пункт теорії Парето. Для цього він пропонував статистичний метод, за яким у кожній сфері діяльності людини можна встановити певний індекс, тобто найвищу і найнижчу оцінки діяльності. Сукупність осіб, кожна з яких отримала у своїй сфері найвищу оцінку, Парето й називав елітою. Наприклад, талановитий юрист матиме 10 балів, пересічний — 6, нездатний — 0. Саме так він розглядав принцип визначення й формування еліти, виводячи необхідність її існування з нерівності індивідуальних можливостей людини: заможні, талановиті, обдаровані є елітою суспільства. Для пояснення соціальної динаміки він сформулював теорію «циркуляції еліт», згідно з якою еліти виникають із ни-

жчих верств суспільства, в процесі боротьби піднімаються у вищі, там розширюють свій вплив, досягають розквіту, а потім перероджуються і, зрештою, зникають. Цей кругообіг і є універсальним законом історії. Якості, необхідні для одержання і утримання влади, змінюються протягом історичного розвитку згідно з конкретною ситуацією. Парето вирізняв два головні типи еліти: леви, для яких характерний консерватизм, і лиси — майстри політичних комбінацій. За стабільної політичної системи домінують леви, у нестабільній ситуації — лиси.

Г. Моска, як і В. Парето, поділяв суспільство на меншість, яка править, та більшість, якою правлять. Він визначав еліту як політично найактивнішу групу людей, зорієнтованих на здобуття та утвердження влади. Моска вважав, що основою суспільного розвитку є не економіка, а політика. Правляча еліта концентрує у своїх руках керівництво державним механізмом, а тому має безпосередній вплив на економічну ситуацію в країні. З переходом від однієї історичної епохи до іншої змінюється склад правлячого класу, його структура, але він завжди існує, навіть більше — він визначає і формує політичний процес. Така організованість меншості — одна з умов її панування над більшістю. Ще одна умова — моральна вищість над керованою масою, що виправдовує владу меншості. Моска розрізняв два принципи правлячої меншості: активний і ліберальний. Кожній епосі, на його думку, відповідає свій принцип, головне, щоб він діяв якомога ефективніше.

Дещо під іншим кутом зору розглядав цю проблему М. Вебер, який, характеризуючи роль особи в суспільному житті, місце та роль еліти в управлінні державними справами, застосував відоме з християнської богословської літератури поняття «харизма» — виняткова обдарованість. Вебер розглядав харизматичного лідера як особу, яка має особливі здібності, вірить у своє призначення, а його послідовники неодмінно повинні вірити у свого лідера. Харизматичний авторитет спершу не має у своєму розпорядженні ніякої організованої сили, його вплив ґрунтується суто на особистісних характеристиках. Цим він відрізняється від так званих традиційного і раціонально-легального авторитетів, які спираються на традиції та закони. Та щоб утримати, зміцнити свої позиції, харизматичний авторитет мусить пристосуватися до повсякденного життя. Отже, харизматичний авторитет зі своїм оточенням з часом переходить до управління

державними справами, стає бюрократичною елітою. Саме так найчастіше відбувається заміна аристократичної еліти на бюрократичну, головна мета якої — компетентність. У системі бюрократії всі підкорені інтересам організації, а не особі, людина в ній виконує лише певну функцію. Вебер вважав, що бюрократія — це ієрархія знання, верхи якої покладаються на низи в знанні часткового, а низи на верхи — у знанні загального.

Серед українських мислителів, які порушували питання еліт, привертає увагу концепція «національної аристократії» В. Липинського. Він обґрунтовував існування еліти відповідно до потреб національного відродження, вважав, що ні етнографічна маса людей, ні окрема територія та мова не створять нації автоматично. Щоб сформувалася нація, потрібна активна група людей, здатна лідирувати в розвитку та пропагуванні сутнісних для нації політичних, державних, культурних цінностей. Ця група і є носієм національної ідеї, яку В. Липинський називав «національною аристократією», як і Аристотель, вважаючи аристократією групу найкращих людей у певний історичний період. Найкращі вони тому, що організовують, структурують, ведуть націю до певної мети, є носіями єднальної ідеї. Для цього національна аристократія повинна мати матеріальну силу та моральний авторитет. Тільки за цих умов вона може очолити, здійснити та завершити процес структурування та організації нації. В. Липинський підкреслював необхідність оновлення національної аристократії, оскільки кожному політичному угрупованню потрібні нові ідеї та організатори. Водночас обов'язковим є зворотний зв'язок із керованою більшістю. Важливим елементом цієї концепції є висновок про те, що чим розвинутіше і складніше матеріальне життя певної нації, тим складніші проблеми повинна розв'язувати національна аристократія.

Існує багато *підходів до обґрунтування необхідності існування еліт*. Наведемо найпоширеніші з них.

Біологічний підхід. Представники його вмотивовують необхідність поділу суспільства на еліту і масу, спираючись на твердження, що відмінність між ними є генетичною: люди, які належать до еліти, володіють ціннішим, вищим біологічним, а відповідно — фізичним і розумовим потенціалами. На такі аргументи спирався, зокрема, фашизм.

Психологічний підхід. Згідно з ним еліта і маса наділені особливими, лише їм властивими психологічними

якостями. Серед психологічних тлумачень еліт поширеною є концепція З. Фрейда, який вважав, що диференціація суспільства на еліту і масу виникла з родового авторитету. Людській масі та окремій людині властива потреба в авторитетові як втіленню батьківської опіки, що існувала в дитинстві. У дорослої людини це існує у сфері підсвідомого та виявляється в потребі підкорятися встановленим владою нормам і правилам. Зовнішні протиріччя — це вияв внутрішніх. І в кожної людини, за Фрейдом, є два начала — бажання життя (ерос) та бажання смерті (танатос). В еліти переважає перше, а в маси — друге. Масу Фрейд розглядав як вияв агресії первісної орди, тому насилля, що чинить еліта, є благом для маси.

На думку неофрейдистів (Е. Фромм), протиріччя в існуванні еліти й маси зумовлені садистсько-мазохістськими механізмами. Характерні для елітарної орієнтації садистські тенденції означають бажання зробити інших залежними від своєї волі; прагнення використати особу для своїх цілей; потяг до фізичного, морального насилля. Масі властивий мазохізм, який, за Фроммом, є одним із захисних механізмів, що допомагають людині запобігти ізоляції. Вона втікає від свободи, відповідальності за самостійні рішення і підкоряється встановленим владною елітою принципам. Звідси висновок: існування еліти і мас психологічно й політично необхідне.

Функціонально-технократичний підхід. Його представники пояснюють існування еліти як функції соціальних відносин, забезпечення потреб суспільства в управлінні. Цей принцип знайшов відображення в працях Дж. Бернхема, А. Фріша та ін. Вони вважають, що формування еліти залежить від функцій, які в певну епоху відіграють у суспільстві головну роль. Дж. Бернхем у книзі «Менеджерська революція» стверджує, що капіталістичну систему заступить менеджеризм, тобто еліта керівників — директори, керівники великих компаній. Згідно з функціонально-технократичними конкуренціями нині відбувається процес відчуження управління від власності, нова еліта рекрутується з усіх категорій та верств населення, розвиток НТР створює умови для утвердження інтелектуальної еліти. Влада тепер — це доступ до знань та інформації. Так відбувається перехід влади від еліти власників до еліти професіоналів, спеціалістів виробництва.

Усі названі концепції сходяться в тому, що управління не може реалізовуватися всім суспільством, а має, хоча б із технічних причин, здійснюватися кваліфікованою

елітою. Головним знаряддям, з допомогою якого еліта досягає своєї мети, є держава, у якій основні посади обіймають представники еліти (правляча еліта). Правляча еліта — це група осіб, рішення яких істотно впливають на процес функціонування і розвитку суспільних інститутів. Якщо розглядати еліту в площині структури влади, то вона складається з групи, яка виносить політичні рішення, і групи, яка здійснює політичний тиск.

Правляча еліта складається з трьох взаємопов'язаних елементів:

1. Політична еліта, яка є частиною правлячої, виступає носієм владних функцій. Її вплив на систему владних відносин визначається співвідношенням сил усередині самої еліти, співвідношенням політичних сил у державі, формою політичного устрою, наявністю й гостротою політичних конфліктів. Політична еліта володіє непересічними психологічними, соціальними й політичними якостями, бере безпосередню участь у схваленні та здійсненні рішень, пов'язаних із використанням державної влади чи впливом на неї.

2. Бюрократична еліта охоплює представників управлінського апарату. Вони мають владні повноваження, впливають на виконання важливих державних функцій.

3. Комунікаційна та ідеологічна еліта — представники науки, культури, духовенства та засобів масової інформації.

Класичні концепції еліт В. Парето, Г. Моски та інших учених, які заклали основи макіавеллістської школи, нині критикують за надмірне наголошування на психологічних чинниках, за ігнорування демократичних і ліберальних цінностей, а перебільшення ролі лідерів, нехтування активності мас, недостатній рівень урахування свідомості суспільства і цинічне ставлення до боротьби за владу.

Як альтернатива макіавеллізмові в сучасній політичній науці поширені *ціннісні концепції еліт, теорії демократичного елітизму, концепції плюралізму еліт, ліберальні концепції.*

Ціннісні концепції еліт. Їх об'єднують такі спільні настанови: еліта — найцінніший елемент суспільства, наділений високими здібностями в найважливіших для держави сферах діяльності; панівне становище еліти відповідає інтересам усього населення; формування еліти є наслідком природного добору суспільством найцінніших своїх представників; елітарність — закономірний насλі-

док рівності можливостей, вона не суперечить сучасній представницькій демократії.

Теорії демократичного елітизму. Згідно з ними керівна група не лише наділена певними якостями, а й здатна виконувати функцію захисту демократичних цінностей (свободи особистості, слова, друку, політичної конкуренції).

Концепції плюралізму еліт. Передбачають визнання наявності багатьох еліт одночасно, вплив яких обмежений певними сферами діяльності; перебування еліт під постійним впливом мас; наявність демократичної конкуренції еліт; мінливість і нестійкість відносин влади і як наслідок — відсутність стійких позицій панівного класу; умовність відмінностей між елітою та масою з огляду на широкі можливості доступу до лідерства.

Ліволіберальні концепції еліт. Базуються на критиці елітарності суспільства з демократичних позицій, структурно-функціональному підході до еліти; визнанні глибоких відмінностей між елітою та масою, складності структури панівної еліти.

Тип еліти здебільшого залежить від політичного режиму, в якому вона існує. Вирізняють два *основні типи еліт* — відкриту й закриту.

Відкрита еліта. Вона допускає спонтанний приплив нових членів, піддаючи при цьому остракізмові (засудженню) порушення встановлених правил. Вирішальним критерієм підбору є особисті якості, досягнення у сфері діяльності, якою займається претендент, значна популярність (спосіб підбору конкурсний). Посадовими вимогами є компетентність, професіоналізм (посаду слід обіймати відповідно до особистих якостей — моральних, професійних тощо). Вагоме значення має громадська думка. Відкрита еліта формується за такими принципами: економічна вагомість, політичний статус, популярність, професіоналізм у своїй сфері діяльності, підтримання власного авторитету; увага до суспільної думки.

Закрита еліта. Характерна для тоталітарного режиму і має такі ознаки: заперечує спонтанність формування; члени еліти не піддаються остракізмові за порушення дисципліни; головне в підборі — відданість вождеві з урахуванням особистих якостей; спосіб підбору — кадрова політика партії та влади; посадова вимога — точне виконання директив керівництва; ігнорує громадську думку, посади часто надають за прихильність керівництву.

У західній політології еліту поділяють: *за особистими якостями* — на статичну і виконавчу; *за типом впливу* — на професійну і групову; залежно *від форми правління* — на традиційну, внутрішню і зовнішню; *за стилем правління* — демократичну, ліберальну, авторитарну. Що ж до добору еліт, то К. Мангайм визначає три типи: 1) на основі крові; 2) на основі приватної власності; 3) на основі інтелектуальної продуктивності. На його погляд, еліта крові характерна для доіндустріального суспільства, еліта багатства — для індустріального, а еліта продуктивності — для постіндустріального.

Природа, концепції та класифікація політичного лідерства

Проблема політичного лідерства має давню історію. За античності лідером вважали особу, здатну творити історію. Певні історичні умови вимагали свого лідера, вождя, і завжди з'являлися теорії, які відображали чи рекомендували тип, образ та завдання відповідного лідера.

В епоху Відродження за небувалого злету мистецтва та науки постала теорія італійця Н. Макіавеллі, згідно з якою люди є різними, але звички мають однакові, в масі своїй більше схиляються до поганого, ніж до доброго. Головне є те, що в основі людської природи — інтерес або жадоба влади й наживи. Макіавеллі вважав, що в політиці володареві слід удаватися до великих, віртуозних шахрайств, зрад, які, як він гадав, вимагають мужності, особистого впливу та авторитету.

Теорію лідера-надлюдини розвинув німецький філософ Фрідріх Ніцше (1844—1900). Лідер, за його концепцією, — вищий біологічний тип людини, що ігнорує встановлені мораль, культуру, політичні цінності. Своїх сучасників Ніцше вважав утраченим поколінням, його герої — це герої майбутнього. Людина мусить побороти в собі все, що сприяє спокою та лінощам. Слід позбутися повсякденності, бути вищим за неї, щоб стати особою, здатною володіти і керувати. Це своєрідна концепція самовиховання, знищення в собі раба. Спрощений, вульгаризований підхід до концепції Ніцше застосував фашизм, що призвело до неадекватного сприйняття його філософії, наклало на неї тавро людиноненависницької теорії (зокрема в колишньому СРСР).

Французький соціолог Габріель Тард (1843—1904) вважав, що лідер є рушієм суспільного процесу, силою, що спонукає та певною мірою скеровує розвиток людської історії. На його думку, більшість населення не здатна до творчості, розуміння сутності історичного, політичного, соціального розвитку, і тому цю роль виконує лідер.

Своєрідне тлумачення лідерства дав німецький мислитель К. Маркс, визначаючи лідера як особу, якій властиві уміння, знання, авторитет, організаторський талант і яка є виразником інтересів і волі певного класу, зокрема пролетаріату.

У політичній науці існує багато інших *теорій, концепцій і трактувань лідерства.*

Теорія рис лідерства. За цією теорією лідер повинен володіти певними рисами. Він має глибше та масштабніше мислити, вміти швидко знаходити вихід із певних ситуацій тощо. Якісна перевага — це продуктивність ідей. Людина мусить оволодіти вмінням уникати, а в разі необхідності розв'язувати конфлікти; мати «підхід» до людей, до їхніх проблем і питань, що потребують вирішення. Лідера характеризують високий рівень інтелекту, нестандартне мислення. Усе це має витворити нову якість, що забезпечує лідерові здатність уміло вирішувати весь комплекс проблем, беручи до уваги не лише поточну ситуацію, а й можливі наслідки своїх дій у майбутньому. Нову ідею лідер повинен або вдосконалити, або відкинути.

Ситуаційна концепція. Лідер діє в межах певної ситуації, він необхідний як рушій, що розв'язує актуальну для певного періоду проблему.

Теорія послідовників. Політичне лідерство розглядається як особливі відносини між лідером і підлеглими або тими, хто його обрав чи на нього впливає. Ці відносини можуть бути односторонніми (коли впливає лідер), що залежить від рівня концентрації влади в лідера та рівня його політичної ваги, а також особистих якостей; двосторонніми, коли на лідера впливають його послідовники, а не тільки лідер впливає на них.

Психологічні концепції лідерства. Вони ґрунтуються на вченні З. Фрейда. Згідно з ним в основі лідерства — певне лібідо, здебільшого підсвідоме почуття сексуального характеру. Воно виявляється в бажанні перебороти певні комплекси й табу, досягти більшого. Лідерові необхідно підтримувати врівноважені стосунки з масою, бути здатним стримувати її агресивні настрої.

У політологічному аспекті лідерство визначають: як вплив на інших людей; як управлінський статус, тобто позиція, пов'язана з винесенням управлінських рішень; як зразок поведінки та організації певної групи осіб і здатність реалізувати їхні вимоги в державних структурах; як бізнес, підприємництво в межах політичного ринку. В загальнополітологічному означенні політичне лідерство — це суспільно-політичний інститут (процес), за якого одна, а іноді й декілька осіб беруть на себе роль глави, керівника, провідника певної соціальної групи, політичної партії, громадсько-політичної організації чи руху, держави або суспільства в цілому. Політичний лідер трактується в політології як керівник держави, партії, громадсько-політичної організації, руху, певної громади тощо; як популярний і впливовий учасник суспільного життя, який визначально впливає на нього, консолідує зусилля людей для досягнення спільної мети.

Політичного лідера не можна ототожнювати з вождем, який не піднімає масу до свого рівня, а опускається сам до рівня маси, служить не державі чи нації, а певним групам, що висунули його і підтримують на політичній арені; вождь звертається до людини з натовпу, діяльності — насилля, маніпуляції поведінкою людей, зневажливе ставлення до особистості.

У сучасних політологічних концепціях функціонують різні критерії *класифікації лідерства*. Лідерів поділяють:

— *за мірою впливу на суспільство:* на реальних («лідери-герої»); на менеджерів, які не мають яскраво вираженого впливу на перебіг подій у суспільстві;

— *за психологічними рисами і типами поведінки:* а) щодо ставлення до власного впливу й можливостей (лідер-ідеолог і лідер-прагматик); б) стосовно своїх прихильників — лідер-харизматик (формує волю виборців) і лідер-представник (виражає волю тих, хто його висунув); в) щодо супротивників — лідер-угодовець (залагоджує конфлікти, обминає гострі кути) і лідер-фанатик (бажає загострити конфлікт або знищити супротивника); г) за способом оцінки здібностей — відкритий лідер та лідер-догматик.

Вищеназвані чотири дихотомії «чистих» лідерів визначив польський політолог Є. Вятр. Вони, на його думку, виявляються в різних комбінаціях.

У марксистській науці лідерів поділяють: на правлячих та опозиційних; буржуазних і пролетарських; кризових і рутинних.

За стилем керівництва і політичною системою вирізняють:

— диктаторський тип лідера, який прагне досягти своєї мети, спираючись на страх покарання;

— демократичний тип лідера, що спирається не лише на свої якості та авторитет, а й підтримує дух співробітництва, співучасті в обговоренні питань;

— автократичний тип лідера, який повинен володіти високими професійними та особистими якостями, аби перемагати опонентів.

Виокремлюють ще плутократичний тип лідера (часто це лідери «тіньової» економіки); лідера-популіста, який спирається на популярні сьогоденні бажання, проблеми, пропонує прості й найбільш загальноприйнятні (на рівні розуміння мас) способи виходу зі складних ситуацій; лідера-професіонала (лідер постіндустріального суспільства), повага й довіра до якого базуються на його компетентності, особистій поведінці, ставленні виборців до нього. Лідер-професіонал повинен вміти визначати пріоритетні цілі, давати науковий аналіз певної проблеми, будувати ієрархію проблем та визначати способи їхнього вирішення.

Політичний лідер у будь-якому суспільстві покликаний виконувати певні функції: об'єднання суспільства навколо загальних цілей; схвалення та здійснення компетентних політичних рішень; зв'язок влади і підвладних структур, послаблення емоційної відчуженості між двома частинами державного механізму; підтримання чи пропагування соціального оптимізму; легітимація наявного суспільно-політичного устрою. Соціальна значущість політичного лідерства залежить від рівня політичної культури й активності мас суспільства.

Запитання. Завдання

1. Як впливає соціальна мобільність у суспільстві на процеси формування політичної еліти?

2. Порівняйте концепції еліт В. Липинського і Д. Донцова.

3. Проаналізуйте тенденції трансформацій політичних еліт під час переходу від одного типу політичного режиму до іншого.

4. У чому полягають негативні для суспільства наслідки існування номенклатурної системи?

5. Визначте складові іміджу політичного лідера та проаналізуйте основні методи його формування.

Теми рефератів

1. Походження елітизму: світові й вітчизняні теорії.
2. Еліти в історії України.
3. Політичне лідерство в сучасній Україні: основні проблеми оновлення.
4. Технології формування іміджу політичного лідера.
5. Політичні портрети сучасних українських лідерів.
6. Проблеми правового обмеження негативного впливу бюрократії на суспільне життя.

Література

Алифанов С. Основные направлення анализа лидеров // Вопросы психологии. — 1991. — № 3.

Ашин Г. К. Политическое лидерство: оптимальний стиль // Общественные науки и современность. — 1993. — № 2.

Бебик В. М. Еліта, елітарність, лідерство // Віче. — 1993. — № 7.

Блондель М. Политическое лидерство. — М., 1992.

Вовканич С. Еліта — найбільш конвертована валюта // Віче. — 1997. — № 5.

Кухта Б., Теплоухова Н. Політичні еліти і політичне лідерство. — Львів, 1995.

Малахов В. Інтелігенція та еліта: становлення в сучасній Україні // Політична думка. — 1994. — № 3.

Малькова Т., Фролова М. Массы. Элита. Лидер. — М., 1992.

Мясников О. Г. Смена правящих элит: «консолидация» или «вечная схватка»? // Политические исследования. — 1993. — № 1.

Полохало В. Правляча еліта та контреліта в сучасній Україні // Демократія в Україні. Минуле і майбутнє. — К., 1993.

Скуратівський В. Історична ритміка українських еліт // Політична думка. — 1994. — № 3.

Херлианк М. Дж. Стили лидерства и формирование внешней политики // Политические исследования. — 1991. — № 1.

4.

Політична свідомість, культура та ідеологія

4.1. Політична культура та ідеологія

Політична культура і політична ідеологія належать до ключових понять політології. Як явища суспільного життя вони містять чуттєві й теоретичні, ціннісні й нормативні, раціональні й підсвідомі уявлення громадян, які допомагають їм усвідомити й розвинути всебічні зв'язки з інститутами влади й між собою щодо участі в управлінні суспільством і державою. З утвердженням в Україні демократії політична культура та ідеологія повинні вийти насамперед за межі офіційних норм і лояльного ставлення до влади, властивих тоталітаризмові.

Сутність політичної культури

Від політичної культури людей вирішальною мірою залежать характер і напрями політичного процесу, стабільність і демократизм політичної системи суспільства. Саме цими критеріями вимірюється її зрілість. Чим вища політична культура, тим вужчою є сфера політичної контркультури, яка суперечить домінуючим позитивним політичним і демократичним цінностям і виконує дестабілізуючу роль.

Політична культура як соціальне явище виникла раніше, ніж оформилося саме поняття, — з появою держави, у

IV–III тис. до н. е. Вона була предметом уваги Платона, Аристотеля, Макіавеллі, Монтеск'є, Токвіля, Маркса, Мангейма та інших мислителів. А сам термін запроваджений у науковий обіг німецьким філософом епохи Просвітництва Йоганом-Готфрідом Гердером (1744—1803). Систематично використовувати його почали в 50-х роках XX ст.

Існує багато визначень поняття «політична культура», що зумовлено його складністю і недостатнім вивченням. Приміром, американські політологи Г. Алмонд і С. Верба визначають політичну культуру як сукупність психологічних орієнтацій людей стосовно політичних об'єктів, як знання, почуття та оцінки політичних явищ. Тобто вони наголошують на суб'єктивних рисах політичної культури і не включають до неї політичну діяльність. Англійські дослідники А. Кардинер, С. Вайт акцентують увагу на *об'єктивному аспекті* явища, а саме на політичній діяльності й поведінці носіїв політичної культури. Очевидно, раціональним є діалектичне поєднання в розумінні політичної культури обох аспектів, позаяк вона може бути виявлена та оцінена тільки через реальність політичної дії та поведінки суб'єктів.

***Політична культура** — типова, інтегральна характеристика індивідуального чи колективного соціального суб'єкта та соціальних інститутів, суспільства в цілому, що фіксує рівень розвитку їх політичної свідомості, політичної діяльності та поведінки.*

Критерієм, своєрідним дзеркалом політичної культури соціального суб'єкта є його реальна політична практика. Оцінюючи зміст, характер політичної діяльності та поведінки, можна визначити якість і рівень політичної культури, її носія (індивідуального чи колективного).

Зміст політичної культури різних соціальних суб'єктів неоднаковий за обсягом, структурою тощо. Політична культура суспільства є синтезом відповідних культур усіх існуючих у ньому соціальних спільнот і політичних інститутів. Але це не механічний конгломерат. У царині означених культур виробляється нова якісна субстанція — культура, яка фіксує суттєві ознаки та рівень суспільної політичної свідомості й поведінки суспільства загалом. У цій новій, інтегрованій політичній культурі можуть переважати демократичні чи авторитарні риси, переплітатись різні рівні й характер політичних ознак носіїв культури. Але головне, що ця політична культура дає змогу побачити якісний рівень політичного життя суспільства. Те саме стосується і політичної культури окремої особи як сукуп-

ності елементів її політичної свідомості й поведінки. Їх характер і якість, самобутній зміст, взаємодія та обумовленість дають змогу оцінювати рівень політичної зрілості людини, її політичну культуру.

Політична культура є складовою духовної культури особи і суспільства загалом. Вона тісно поєднана з іншими видами духовної культури — моральною, правовою, управлінською тощо. У контексті загальної культури суспільства політична культура постає як культура політичного мислення і політичної поведінки. Вона значною мірою обумовлює ступінь цивілізованості політичного життя суспільства.

Деякі автори виділяють ще поняття *«громадянська культура»* як різновид політичної культури, її вищий щабель. Громадянська культура передбачає, що суб'єкти політичного процесу в своїй діяльності керуються насамперед інтересами всього суспільства, підпорядковують їм свої приватні, корпоративні цілі. Дії цих суб'єктів спрямовані на дотримання громадянського консенсусу і здійснюються в межах правової держави. Політична культура громадянського суспільства характеризується єдністю громадянських прав і обов'язків та пріоритетом прав і свобод людини в державі. Основними її складовими є рівень політичної свідомості, політичної діяльності та поведінки соціальних суб'єктів.

Політична свідомість та поведінка в структурі політичної культури

Від розвитку політичної свідомості суб'єкта, правильного чи ілюзорного відображення в людській свідомості політичного буття залежить і рівень його політичної культури. Спонукаючи людей до дії чи бездіяльності, політична свідомість зворотно впливає на суспільне життя. У ній фіксується політичний інтерес індивідуального чи колективного соціального суб'єкта.

***Політична свідомість** — опосередковане відображення політичного життя, формування, розвиток, задоволення інтересів та потреб політичних суб'єктів, а також сукупність поглядів, оцінок, установок, які відображають політико-владні відносини.*

Існують два взаємопозв'язані *блоки елементів політичної свідомості* — мотиваційний та пізнавальний.

Мотиваційний блок. До нього належать політичні потреби та інтереси, політичні цілі та цінності, психологічні установки та ідеологічні настанови, політичні переконання. Ці елементи, обумовлюючи одне одного, спонукають людей до певної політичної поведінки. Цей процес супроводжується емоціями, почуттями тощо.

Пізнавальний блок. Він охоплює політичну інформованість, політичні знання, теорії, уявлення, політичну ідеологію носіїв політичної свідомості. Виняткове місце в політичній свідомості посідає *правосвідомість,* що є водночас відносно самостійною субстанцією. Адже знати, поважати і виконувати правові норми — обов'язок кожного громадянина правової держави і суб'єкта політичних відносин.

Глибина розвитку компонентів політичної свідомості соціального суб'єкта визначає рівень його політичної освіченості та зрілість політичної культури в цілому. Звичайно, політичні знання, уявлення — відносні, як і людські знання взагалі. Нерідко вони мають різний ступінь адекватності реальному стану речей, оскільки ґрунтуються не лише на об'єктивних фактах, а й на домислах, неперевіреній інформації, ортодоксальних ідеологемах, необґрунтованих, упереджених теоріях тощо. Це зумовлює і незрілість політичної культури в суспільстві, необхідність її підвищення та збагачення. Система компонентів політичної свідомості формує світогляд суб'єктів політики — їхнє розуміння світу, місця і ролі в ньому людини. Світогляд може бути матеріалістичним, ідеалістичним, позитивістським, релігійним тощо.

Залежно від критерія, взятого за основу, політологи розрізняють різні рівні політичної свідомості.

За ознакою *суб'єкта політики (соціологічний підхід)* розрізняють такі її рівні: політична свідомість суспільства; політична свідомість соціальної спільноти (клас, нація, професійна, вікова група і т. ін.); політична свідомість особи.

Щодо *гносеологічного підходу* (рівень знань, усвідомлення політичних процесів та ін.) виділяють теоретичний і буденний рівні політичної свідомості. *Буденний (емпіричний) рівень* — це сукупність поглядів, уявлень, стереотипів, які виникли із повсякденної практики людей. Водночас він не позбавлений деяких теоретичних та ідеологічних елементів. На такому рівні політичної свідомості політичні процеси і явища віддзеркалюються

поверхово, без глибокого проникнення в їх сутнісні характеристики. Йому властиві спрощеність оцінок, емоційність, імпульсивність, гострота сприймання політичного життя, обожнювання кумирів чи граничне невдоволення політичними лідерами. Буденна свідомість суттєво впливає на формування громадської думки. Саме буденну свідомість великої маси людей називають *масовою свідомістю,* а свідомість групи людей — *груповою.* Нерідко її експлуатують різні політичні сили для досягнення своєї мети.

Важче маніпулювати політичною свідомістю на її *теоретичному, науковому рівні,* оскільки вона є сукупністю політичних теорій, ідей, поглядів, в основі яких — наукові дослідження політичних явищ, процесів, відносин. На цьому рівні відбувається формування законів, понять, концепцій політичного життя, вироблення прогнозів. Теоретична свідомість є стрижнем політичної ідеології. Нею володіє обмежена група людей — вчені, ідеологи, політичні діячі.

Структура політичної культури не вичерпується елементами політичної свідомості. Вона має винятково важливий аспект, пов'язаний з поведінкою та діяльністю політичного суб'єкта, які визначають передусім стиль участі суб'єкта в політичному житті, тобто сукупність методів і засобів його політичної практики, компетентність, професіоналізм, моральність тощо. Відомо, що не всі суб'єкти політики володіють належним стилем діяльності. Тому одним із основних критеріїв оцінки їх політичної культури є здатність до участі в політичному процесі, уміння правильно оцінювати політичну ситуацію, результативність діяльності. Чим людина активніша, зацікавленіша, конструктивніша, тим вища її політична культура. Безумовно, зміст політичної культури, зокрема її аспект, пов'язаний з поведінкою суб'єкта, досить ємний. Приміром, помітне місце в ньому посідають політичні *традиції та символи.* Традиції зберігають елементи минулого політичного досвіду, є способом передачі зразків політичної свідомості й поведінки від покоління до покоління. Хоча зі зміною історичних умов вони можуть оновлюватись або навіть зникати. Своєрідною ознакою культури соціуму є політична символіка (прапор, герб, гімн. Символіка має яскраво виражене емоційне забарвлення і подекуди здатна відігравати мобілізуючу роль.

Політична культура виконує певні *соціальні функції.*

Виховна функція. Її призначення полягає в підвищенні політичної свідомості й національної самосвідомості через безпосередню участь громадян в управлінні, політичному житті, зростанні їх інформованості й компетентності, освіченості.

Регулююча функція. Покликана забезпечувати вплив громадян на політичний процес, насамперед через участь у контролі за роботою органів влади й управління, а також за допомогою існуючих норм, традицій, ідеалів тощо. Це сприяє попередженню політичних реформацій, нормалізації та стабілізації життя суспільства.

Захисна функція. Полягає в охороні політичних цінностей, що відповідають вимогам соціального прогресу, демократії, гуманізму (захист прав і свобод людини тощо).

Прогностична функція. Сприяє передбаченню можливих варіантів поведінки суб'єктів політики за певних ситуацій, у перебігу політичних подій.

Комунікативна функція. Забезпечує ідейно-політичний зв'язок громадянина з політичною системою, іншими членами суспільства.

Процес формування політичної культури відбувається передусім під впливом політичного життя, певних режимів, політичних систем. Чим вони демократичніші, тим вищий рівень політичної культури громадян. За таких обставин виховний процес здійснюється об'єктивно. Але, попри це, необхідні цілеспрямовані заходи й засоби: демократична система освіти й політосвіти, змістовна робота засобів масової інформації, високий духовний рівень мистецтва й літератури, конструктивний вплив на маси партійних і непартійних об'єднань, творчий розвиток гуманітарних наук тощо. Усе це має діяти відкрито, неупереджено, толерантно, на засадах загальнолюдських цінностей, політичного та ідеологічного плюралізму, відмови від догматизму й схоластики в теорії та практиці. Виняткове значення в набутті політичної культури мають суспільні ідеали. Їх відсутність спустошує людину, робить її байдужою, аполітичною, здирницьки раціональною. Суспільство без справжнього гуманістичного ідеалу є неповноцінним, історично нежиттєздатним.

Типи політичної культури

Класифікація політичної культури за типами дуже різноманітна. Охарактеризуємо *типологію американських політологів Г. Алмонда і С. Верби.*

Патріархальний тип. Він притаманний суспільству з несформованою політичною системою, де відсутні спеціалізовані політичні ролі та інтерес громадян до політики, а їх політичні орієнтації невіддільні від релігійних і соціальних (існує переважно у відсталих племен).

Підданський тип. Йому властиве здебільшого пасивне ставлення до політичної системи: особа в дусі підданської культури шанує авторитет уряду, пасивна в політичному житті (найпоширеніший цей тип у феодальному суспільстві).

Активістський тип. Він вирізняється чіткою орієнтацією індивідів на активну роль у політичній системі, незалежно від позитивного чи негативного ставлення до її елементів або системи загалом.

У реальній політиці існують, як правило, змішані типи: піддансько-активістський, патріархально-підданський та ін.

Типологію політичних культур, що базується на формаційному підході, запропонував польський політолог Є. Вятр. На його думку, докапіталістичним формаціям притаманний традиційний тип політичної культури з такими рисами: визнання святості влади, регулювання прав і взаємин підданого та влади на основі традиційних норм («так було завжди»); непорушність політичної системи, її усталених норм. Основні види цієї культури, за Вятром, — племінна, теократична, деспотична; другорядні — патриціанська, дворянська. Для капіталізму головним типом політичної культури є буржуазно-демократична, яка, у свою чергу, поділяється на консервативно-ліберальну і ліберально-демократичну. *Консервативно-ліберальна* політична культура визнає головними цінностями громадянські права і свободи, традиції, але часто заперечує радикально-реформаторські зміни (особливо там, де при владі консервативні сили). У *ліберально-демократичній* культурі визнання буржуазно-демократичних цінностей і взірців супроводжується більшою лібералізацією та очікуванням соціальних реформ (скандинавські держави, де впливові соціал-демократичні партії). У капіталістичному суспільстві може існувати і другорядна

політична культура — автократична у формі авторитарної чи тоталітарної (Німеччина за часів нацизму). Соціалістичному суспільству, стверджує Вятр, властива політична культура соціалістичного демократизму, а також другорядна — реліктова автократична культура.

Донедавна у вітчизняній політичній науці панувала типологізація політичних культур за *історично-формаційним критерієм*. Згідно з нею вирізняють рабовласницький, феодальний, капіталістичний та соціалістичний типи культур. У межах кожного з них виділяються класові види політичної культури: буржуазна, пролетарська та ін. На сучасному етапі набув поширення поділ на тоталітарний, плюралістичний і перехідний типи політичної культури. *Тоталітарна культура* базується на принциповій одномірності соціального, економічного та духовного життя суспільства, на його тяжінні до стирання політичного, ідеологічного та іншого розмаїття, до монополізму, тотального контролю, згортання прав і свобод людини. *Плюралістичний тип політичної культури* стверджує багатоманіття, множинність усіх форм матеріального, політичного, ідеологічного, соціального буття, свободу думки і вибору в межах закону, вільну змагальність та конкуренцію, захист прав і свобод людини. *Перехідний тип політичної культури* (від тоталітарного до плюралістичного) притаманний переважній більшості постсоціалістичних країн, у т. ч. Україні.

За територіально-національною ознакою виокремлюють *національний тип політичної культури*. Він відповідає традиціям і особливостям певного етносу в межах його території. Однак навіть у культурі відносно «чистого» національного типу внутрішні політичні цінності, настанови — неоднорідні. Тому теорія політичної культури широко послуговується поняттям «політична субкультура».

Політична субкультура *— сукупність особливостей політичної культури певної соціальної групи, які відрізняють цю політичну культуру від культури іншої групи людей.*

Групові особливості зумовлені відмінностями в соціальному стані людей, освітніми, статевими, віковими, етнічними, релігійними та іншими чинниками, що дає підстави для тверджень про субкультуру жінок, робітників, підприємців, селян, молоді. Примірóм, молодіжну субкультуру вирізняють гострота сприймання політичних подій, емоційність, нерідко недостатня зваженість оцінок, тяжіння до нового, а подекуди бунтарство й апатія. Вод-

ночас складовою політичної субкультури соціальної групи є найтиповіші риси політичної культури суспільства.

Наявність у суспільстві полярних політичних субкультур, їх велика розбіжність породжують *фрагментарну політичну культуру,* яка спричиняє нестабільність у суспільстві, неповагу до загальнолюдських, загальнонаціональних цінностей, інтересів та ідеалів, намагання вивищити над ними регіональні, групові, партійні, що стримує прогресивні зрушення в суспільстві.

Походження та функції політичної ідеології

Політична ідеологія є стрижнем політичної свідомості індивідуального, колективного соціального суб'єкта і вирішальною мірою визначає рівень його політичної культури.

> ***Політична ідеологія*** *— система концептуально оформлених політичних, правових, релігійних, естетичних і філософських уявлень, поглядів та ідей, які відображають ставлення людей до дійсності й одне до одного, способи пізнання та інтерпретації буття з позицій цілей, ідеалів, інтересів певних соціальних груп та суб'єктів політики.*

Вперше термін «ідеологія» (грец. idea — слово, вчення) вжите французьким філософом і економістом Дестютом де Трасі на початку XIX ст. («Елементи ідеології»).

Виникла ідеологія не відразу. За певних умов життя спільноти спершу стихійно з'явилася соціальна психологія, яка створила підґрунтя для вироблення, поширення і засвоєння ідеології даної спільноти. Безпосередньо її створюють представники класу, соціальної групи (або суб'єкти, які виражають їх інтереси) — теоретики, політичні діячі, лідери тощо. Вони теоретично доходять тих самих висновків, які соціальна група, клас утверджують практично. На основі систематизованих і обґрунтованих поглядів, пропущених через призму інтересів, ідеалів класу чи соціальної групи, формуються їхні самосвідомість і політичні відносини. А сукупність політичних інтересів, ідей та ідеалів, програм та політичних відносин певного класу (групи) з іншими соціальними спільнотами і становить предмет політичної ідеології. Політична ідеологія виконує *низку функцій.*

Захисна функція. Передбачає захист інтересів та ідеалів класу (групи). В ній теоретично осмислюються і

формулюються становище та потреби цих спільнот, що сприяє втіленню їхніх інтересів у життя, виробленню відповідних їм типів мислення, поведінки і програм діяльності. Офіційною (державною) є ідеологія економічно і політично пануючого класу, хоча в демократичних країнах нині такий статус ідеології поступово послаблюється. Це означає, що на сучасному етапі цивілізації все більше формуються загальнолюдські інтереси та цінності, пріоритетні щодо ідеології. Дедалі звужується сфера ідеологічної боротьби, вона все менше поширюється на міждержавні відносини, на політичну діяльність. Сучасне суспільство вимагає світоглядної терпимості, демократичних форм боротьби. Саме в такий спосіб відбувається процес *деідеологізації* свідомості, яка не є відмовою від ідеології взагалі (кожний має право сповідувати свої ідеї). Це — заперечення ідеологічних стереотипів, нетерпимості й монополізму, надання різним ідеологіям цивілізованого змісту і плюралізму.

Пізнавальна функція. Її сутність — озброєння громадян знаннями про політичну дійсність, сприяння зростанню їхньої політичної культури. Однак політична ідеологія не завжди адекватно відображає реальність, часто виявляє упередженість. На відміну від «чистої» науки, яка шукає тільки істину за допомогою різних наукових методів пізнання, вона дбає ще й про захист інтересів та ідеалів класу, певного режиму тощо. До того ж їй бракує об'єктивних методів пізнання, її носії часто оперують ритуально-догматичними стереотипами, апробація яких у кращому разі здійснюється здоровим глуздом, а частіше — корпоративними інтересами суб'єктів. Тому не дивно, що політична ідеологія на догоду тим, кого захищає, нерідко висвітлює політичні явища і процеси упереджено, однобічно, а то й фальсифікує їх.

Соціально-регулююча функція. Політична ідеологія сприяє формуванню і координуванню відносин між соціальними спільнотами за певними принципами, впливає на реалізацію соціально-економічних, політичних та інших програм розвитку суспільства, на політичну активність і соціальний вибір громадян. Завдяки цьому вона стає засобом згуртування певної групи та її прихильників, чинником налагодження чи руйнування стосунків між об'єднаннями людей.

Запитання. Завдання

1. У чому полягають особливості феномена політичної культури?
2. Назвіть складові політичної свідомості соціального суб'єкта.
3. У чому сутність поведінського аспекта політичної культури? Яка його значущість і роль у розвитку та розумінні політичної культури?
4. Розкрийте зміст функцій та типів політичної культури.
5. Визначте основні напрямки і засоби формування політичної культури, соціального суб'єкта (у т. ч. в Україні).

Теми рефератів

1. Політична культура — культура політичного мислення і поведінки.
2. Типи політичної культури.
3. Політична культура в пострадянській Україні.
4. Політична культура української молоді на сучасному етапі.

Література

Бебик В. М., Головатий М. Ф., Ребкало В. А. Політична культура сучасної молоді. — К., 1996.

Браун А., Дилигенский Г. Как изменить политическую культуру общества? // Мировая экономика и международные отношения. — 1990. — №2.

Дахин В. Политическая культура и власть // Свободная мысль. — 1996. — № 1.

Козак В. Сенс і пріоритет політичної участі // Віче. — 1998. — №1.

Лебединська І., Григор'єв В. Політична культура молоді на зламі світоглядної парадигми // Нова політика. — 1998. — № 1.

Лісовий В. Поняття політичної культури. Політична культура українців // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. — К., 1996.

Лісовий В. Поняття політичної культури і сучасний стан політичної культури в Україні. // Розбудова держави. — 1993. — № 3.

Макєєв С., Надточій А. Політична соціалізація в пострадянській Україні. // Політична думка. — 1997. — № 9.

Пахомов Ю. Політична культура посттоталітарної доби. // Політологічні читання. — 1992. — № 2.

Ребкало В. До нової парадигми політичної культури. // Політологічний вісник. — К., 1993.

Цимбалістий Б. Тавро бездержавності. Політична культура українців. — К., 1994.

Штика О. Ідеологія та держава як чинники творення нової України (Засади політично-ідеологічної доктрини) // Політологічні читання. — 1995. — № 2.

4.2. Світові політико-ідеологічні доктрини

Політична ідеологія є однією з найвпливовіших форм політичної свідомості. Вона реалізується в доктринах, які виправдовують прагнення певних суспільних сил до завоювання та використання влади і намагаються відповідно до цього підпорядкувати громадську думку. Кожна з політичних доктрин не лише містить певні політичні цінності й орієнтири щодо оптимізації різних сфер суспільного життя, а й намагається пропагувати свої цілі та ідеали, вимагає цілеспрямованих дій громадян щодо досягнення певної мети.

Лібералізм і неолібералізм

Лібералізм *(лат. liberalis — вільний) — політична та ідеологічна течія, що об'єднує прихильників парламентського ладу, вільного підприємництва та демократичних свобод і обмежує сфери діяльності держави.*

Поняття це потрапило до політичного словника в 30—40-х роках XIX ст. Але його ідейно-теоретичне коріння і перші спроби практичного втілення (в Англії, США) сягають XVII—XVIII ст. Ідейно-моральне ядро класичного лібералізму сформували такі положення: абсолютна цінність людської особистості та рівність усіх людей; автономія індивідуальної свободи; раціоналізація

й доброчинність діяльності людини; визнання невідчужуваності прав людини на життя, свободу, власність; існування держави на основі загального консенсусу з метою збереження й захисту природних прав людини; договірний характер відносин між державою та індивідом; обмеження обсягу і сфер діяльності держави; захищеність від державного втручання в особисте життя людини і свобода її дій (у межах закону) в усіх сферах суспільного життя; утвердження вищих істин розуму як орієнтирів у виборі між добром і злом, порядком та анархією.

Історично виникнення класичного лібералізму пов'язане з появою нового для феодального суспільства класу — буржуазії. Однак у класичному лібералізмі свобода ще не вступала в драматичні відносини з новими капіталістичними відносинами. Вона розглядалася як рівність, як свобода для всіх, а індивідуалізм — як розвиток і самовираження особистості.

Ідеологом буржуазного лібералізму Франції першої половини XIX ст. був Бенжамен Констан (1767—1830), який вважав, що свобода утверджується не через владу народу, а через незалежність індивіда від державної влади. Свобода людини — це особиста, громадянська свобода. Права громадянина існують незалежно від державної влади. Політична свобода, держава, на думку Констана, є лише засобом забезпечення громадянської свободи. Влада, яка порушує громадянську свободу, перетворюється на тиранію, ліквідує засади власного існування. Звідси висновок: політична влада, кому б вона не належала — монарху, народові, — не може бути абсолютною. Межі її — у правах особистості.

Англійський мислитель Ієремія Бентам (1748—1832) у творах «Принципи законодавства», «Керівні основи конституційного кодексу для всіх держав» сформулював теорію утилітаризму, взявши за основу принцип корисності. Відповідно дії людини мотивуються практичною вигодою, тісно пов'язаною з пошуком задоволення та уникненням страждань. Загальне благо є сукупністю індивідуальних благ. У цьому полягає головний закон соціально-політичного життя. Особистість (її вигода і щастя) є метою, а держава — засобом. І. Бентам заперечував революції, покладаючись на реформи. Завдання держави вбачав у тому, щоб на основі принципу корисності забезпечити найбільше щастя для найбільшої кількості людей. Цієї мети можна досягти через політику лібералізму: вільний розвиток приватно-власницьких відносин,

демократизацію державних інститутів, забезпечення законності, підконтрольності діяльності посадових осіб.

Як політична течія лібералізм розвивався не лише в Західній Європі, США, а й у Російській імперії, до якої входила Україна, що було зумовлено розвитком капіталістичного ладу.

В останній третині XIX ст. почав складатися новий тип лібералізму — неолібералізм, або «соціальний» лібералізм (Дж. Гобсон, Т. Грін, Ф. Науман, Дж. Джеліотті, Дж. Дьюї та ін.).

Неолібералізм (грец. neos — новий і лат. liberalis — вільний) — сучасна політична течія, різновид традиційної ліберальної ідеології та політики, що сформувався як відображення трансформації буржуазного суспільства від вільного підприємництва до державно-монополістичного регулювання економіки, інституалізації нових форм державного втручання в суспільне життя; «етатистський» різновид лібералізму зі збереженням принципу демократії, вільної конкуренції, приватного підприємництва.

Під назвою «кейнсіанство» (від імені англ. економіста Дж. Кейнса) поступово утвердилася відповідна система економічних поглядів, яка передбачала посилення економічної та соціальної ролі держави. Архаїчні принципи вільного ринку і вільної конкуренції, на думку прихильників цієї системи, обертаються злиднями та безправ'ям одних задля процвітання та панування інших. Реалізація кейнсіанських принципів покликана пом'якшити, попередити економічні кризи або навіть усунути їх, а отже, зміцнити капіталізм. Відповідно без держави взагалі неможливо забезпечити мінімум політичних прав для громадян. Звідси вимога збереження за нею значних регулюючих функцій, визнання закономірності існування профспілок. Концепція «держави добробуту» обґрунтовувала необхідність і можливість подолання соціальних конфліктів. У політичній сфері проголошувалась ідея «плюралістичної демократії», згідно з якою політична система — механічний процес урівноваження конкуруючих групових інтересів.

Неолібералізм виходить із необхідності партнерства між урядом, бізнесом і працею на всіх рівнях господарського механізму. У XX ст. він виявив себе у «новому курсі» Ф. Рузвельта (США).

У 50-ті роки XX ст. вирізнилася соціально-охоронна функція доктрини сучасного лібералізму, спрямована на збереження капіталізму, реформування його окремих ланок та інститутів. Проте наприкінці 60-х — на початку

70-х років він утратив динамізм і здатність оперативно відгукуватися на проблеми суспільства. Його витіснив неоконсерватизм.

У середині 80-х років неолібералізм знову почав міцніти в боротьбі з правоконсервативними і лівими течіями, зокрема, було зроблено спробу переосмислити характер відносин суспільства, державно-політичної системи та індивіда, сформулювати концепцію «передового ліберального суспільства» (В. Жискар Д'Естен).

Неолібералізм є неоднорідною течією. *«Праве» крило* вважає, що вирішення проблем сучасного суспільства можливе через створення уряду згідно з вимогами моралі, виступає за «мінімальну» державу, будучи в цьому солідарним з консерваторами. *«Ліве» крило*, поділяючи основні положення концепції «нового суспільства» Ф. Рузвельта, заперечує класові суперечності, зводить їх до конфлікту між виробництвом і споживанням. Головною вважають не суперечність між багатими та бідними, а між тими, хто намагається зберегти «індустріальне суспільство» і хто хоче рухатися вперед. Серед теоретиків цього крила — Джеймс Гелбрейт, відомий як автор теорії конвергенції, згідно з якою інтернаціоналізація економічної, політичної та культурної діяльності веде до політичного і соціального зближення різних систем, а також і Деніел Белл, який сформулював основні засади концепції «постіндустріального суспільства».

Різновидом ліберальної теорії постіндустріального суспільства є *концепція інформаційного суспільства З. Бжезінського і О. Тоффлера*. Розглядаючи суспільний розвиток як «зміну стадій», вони акцентували увагу на домінуванні інформаційного сектора економіки.

В основі неоліберальних теорій фігурують не стільки проблеми власності, скільки проблеми розподілу й перерозподілу національного доходу, структура соціальних потреб суспільства і способів їх задоволення. Соціалізм, соціальну справедливість неоліберали трактують як загальні гуманістичні спрямування, яких дуже важко досягти, оскільки «природа людини» незмінна.

Нині ліберальний рух налічує до 110 партій; 60 із них об'єднані в Ліберальний інтернаціонал, створений 1947 р. В Україні лібералізм як політична доктрина представлений групою різноманітних ліберальних партій і рухів. Його прихильники виступають за формування вільного ринку, забезпечення умов для різних форм економічної діяльності, розвиток конкуренції.

Консерватизм і неоконсерватизм

***Консерватизм** (лат. conservare — зберігати, охороняти) — політична ідеологія і практика суспільно-політичного життя, зорієнтована на збереження і підтримання існуючих форм соціальної структури, традиційних цінностей і морально-правових засад.*

Головні положення консерватизму було сформульовано у працях Едмунда Берка (1729—1797), Жозе де Местра (1753—1821), Луї де Боналда (1754—1840). Відправною точкою консерватизму вважають вихід у світ 1790 р. есе Е. Берка «Міркування про Французьку революцію». А термін «консерватизм» увійшов до наукового обігу після заснування французьким мислителем і громадсько-політичним діячем Франсуа Рене де Шатобріаном (1768—1848) у 1815 р. журналу «Консерватор».

Фундатори консерватизму протиставили висунутим європейським Просвітництвом і Великою французькою революцією ідеям індивідуалізму, прогресу, раціоналізму погляд на суспільство як на органічну й цілісну систему, амальгаму (суміш різнорідних елементів) інститутів, норм, моральних переконань, традицій, звичаїв, що сягають корінням у глибину історії.

Консерватизм як тип суспільно-політичної думки та ідейно-політичної течії відображає ідеї, ідеали, орієнтації, ціннісні норми тих класів, фракцій і соціальних груп, становищу яких загрожують об'єктивні тенденції суспільно-історичного й соціально-економічного розвитку. Часто консерватизм буває своєрідною захисною реакцією середніх і дрібних підприємців, фермерів, ремісників, які відчувають страх перед майбутнім, що спричиняє невизначеність і нерідко погіршення соціального статусу. Консервативною вважають також загальноприйняту в суспільстві сукупність цінностей, форм адаптації до традиційних соціальних норм та інститутів.

Консерватизм наголошує на необхідності збереження традиційних правил, норм, ієрархії влади соціальних і політичних структур, інститутів, покликаний захищати статус-кво, пояснювати необхідність його збереження, враховуючи реалії, що змінюються, пристосовуватись до них.

Свою здатність до цього він продемонстрував на поворотних етапах історії. Так, за вільнопідприємницького капіталізму консерватизм обстоював ідеї вільної конкуренції, вільного ринку, а після великої економічної кризи і особливо після Другої світової війни — кейнсіанські ідеї державного регулювання економіки, соціальних реформ,

«держави добробуту». Прихід 1980 р. до влади у США Р. Рейгана та його друга перемога (1984), перемога консервативної партії на чолі з М. Тетчер в Англії тричі поспіль, підсумки парламентських і місцевих виборів у ФРН, Італії, Франції засвідчили, що ідеї консерватизму поділяють широкі верстви населення.

Помітне місце в конструкціях сучасних консерваторів посідають проблеми свободи, рівності, влади, держави, демократії. Більшість консерваторів вважає себе захисниками прав людини і головних принципів демократії. Не заперечуючи плюралістичну демократію, вони висловлюються за критичний підхід до неї, визнаючи взаємозв'язок між капіталізмом і демократією.

Значна частина консерваторів ставить на перше місце суспільство, яке, на їхню думку, значно ширше від уряду, історично, етично й логічно вище за конкретного індивіда.

У другій половині XX ст. традиційний консерватизм вступив у суперечність із тенденціями суспільного розвитку, що зумовило його трансформацію в неоконсерватизм.

> ***Неоконсерватизм** — сучасна політична течія, що пристосовує традиційні цінності консерватизму до реалій постіндустріального суспільства і визначає урядову політику та політичний курс багатьох провідних країн світу наприкінці XX ст. («рейганоміка», «тетчеризм»).*

Неоконсерватори наголошують, що суспільство — складна органічна цілісність, а його частини настільки взаємопов'язані, що зміна однієї з них підриває стабільність усього суспільства. У суспільно-політичній сфері не можна діяти за планом або згідно з соціальною теорією. Треба спиратися передусім на досвід. Суспільство вдосконалюється поступово за внутрішніми законами, закоріненими в минулому. Вирішальне значення, на думку сучасних консерваторів, мають звичаї, вподобання, традиції народу. Головним критерієм суспільного розвитку представники цього ідеологічного напряму вважають зміну звичок, традицій і характеру людей.

Сучасні консерватори наголошують, що розвиток суспільства мусить бути безпечним як для окремої людини, так і для всього суспільного організму. Важливого значення в удосконаленні суспільства сучасні консерватори надають моральному вдосконаленню людини.

Основні течії консерватизму — *традиціоналістська* й *патерналістська* — виступають на захист сильної влади й держави, вбачаючи в них засіб забезпечення традицій, національної своєрідності. Сучасні консерватори проти

того, щоб визнавати метою суспільного розвитку свободу особистості. На їхню думку, суспільна мета постає як єдність інтересів держави та нації. Воля більшості не може бути останньою інстанцією, не можна абсолютизувати громадську думку, адже в сучасних державах її цілеспрямовано формують, нею маніпулюють. Оскільки сучасне суспільство плюралістичне й охоплює багато культур, то єдиної громадської думки бути не може. Кожен обстоює власну позицію, від чого страждає нація, держава.

Неоконсерватори — прихильники елітарної демократії — вважають, що партійна демократія за умов постійної боротьби за владу призводить до того, що громадяни стають неслухняними, розбещеними. Не заперечуючи таких норм політичного консенсусу, як свобода, правова держава, федералізм, вони виступають за політичну централізацію, проголошують концепцію «обмеженої» демократії.

Неоконсерватори критикують лібералів, які, на їхню думку, завдали суспільству великої шкоди, сподіваючись, що свобода ринкових відносин стане економічними, соціальними й політичними важелями розвитку. Наріжним каменем соціальної політики сучасні консерватори вважають заохочення особистих досягнень, ініціативи. Соціальний захист у державі повинен поширюватись лише на тих, хто не має змоги працювати. Неоконсервативна свідомість непримиренна до споживацтва. Кожен крок у бік соціальної справедливості сучасні консерватори розглядають як зрівнялівку, послаблення свободи. Коли громадянин сподівається, що держава мусить забезпечити йому комфортне існування, знімаючи чинники ризику, це протиприродно і небезпечно для держави. Адже розвиток суспільства відбувається за рахунок ініціативи й відповідальності. Природним, на їхню думку, є те, що в суспільстві існують слабкі (аутсайдери) і сильні особистості.

В історії України найвідомішими представниками консерватизму були В. Липинський, С. Томашівський, В. Кучабський. У сучасній Україні неоконсервативних позицій дотримуються Українська республіканська партія, Українська консервативна республіканська партія та ін.

Соціалізм і сучасна соціал-демократія

***Соціалізм** (лат. socialis — суспільний) — вчення і теорії, які стверджують ідеал суспільного устрою, заснованого на суспільній власності, відсутності експлуатації, справедливому розподілі матеріальних благ і духовних цінностей залежно від затраченої праці, на основі соціально забезпеченої свободи особистості.*

Ідеї соціальної справедливості відомі з найдавніших часів. Однак як соціалістичне вчення вони оформилися лише в XIX ст. *Узагальнений суспільно-політичний ідеал* охоплює теоретичне обґрунтування рівності, свободи особистості, справедливості та інших загальнолюдських цінностей. *Догматизований марксистський соціалізм* нехтує або й зовсім заперечує економічну свободу індивідів, конкуренцію та неоднакову винагороду за працю як запоруку зростання матеріального добробуту людини й суспільства. Як альтернативу він пропонує нетрудовий перерозподіл доходів, політичне регулювання економічних і соціальних процесів, свідоме встановлення державою норм і принципів соціальної рівності (нерівності) та справедливості. Пріоритет у соціалістичній доктрині надається державі, а не індивідові, свідомому регулюванню (плануванню), а не еволюційним соціальним процесам, політиці, а не економіці.

У політичній науці існують *різноманітні тлумачення соціалізму*. Найпоширеніші з них — з позиції марксизму і з погляду соціал-демократії:

Марксистська концепція соціалізму. Розглядає його як нижчу, незрілу фазу комунізму — сусіпльно-економічної формації, яка характеризується ліквідацією приватної власності та експлуататорських класів, утвердженням суспільної власності на засоби виробництва, провідної ролі робітничого класу, здійсненням принципу «від кожного за здібностями, кожному за працею», забезпеченням соціальної справедливості, умов для всебічного гармонійного розвитку особистості.

Реалізація догматизованого марксистського варіанту соціалізму здійснювалася через масове соціальне насильство, заборону приватної власності, ринкових відносин, політичної та духовної опозиції. Соціалізм як суспільний лад протиставив себе свободі й демократії, що призвело або до повної його ліквідації (СРСР, країни Центральної та Східної Європи), або до глибокої кризи (Куба, Північна Корея) чи ринкового реформування (Китай, В'єтнам). Відповідно це спричинило і кризу уявлень про соціалізм.

Соціал-демократична концепція соціалізму. Визначає його як суспільний лад, що досягається не революційною ліквідацією, а реформуванням капіталізму зі збереженням приватної власності, забезпеченням зростання середнього класу і соціального партнерства, досягненням значно вищого рівня соціальної рівності й справедливості.

***Соціал-демократія** — ідеологічна й політична течія, яка виступає за здійснення ідей соціалізму в усіх сферах суспільного життя; важлива складова політики лівих сил сучасності, передусім Західної Європи.*

Одним із перших розгорнуте обґрунтування соціал-демократичної ідеї здійснив німецький теоретик Едуард Бернштейн (1850—1932). Його теоретична позиція тісно пов'язана з політичною орієнтацією на реформи. На відміну від К. Маркса, він вважав неможливим завоювання політичної влади пролетаріатом, який не досяг того рівня політичної та моральної зрілості, щоб управляти суспільними процесами, перебрати на себе всю повноту державної влади. Перехід до соціалізму може відбутися не внаслідок революції, яку Бернштейн називав «політичним атавізмом і ознакою варварства», а лише через соціалізацію капіталізму. Найближчими цілями робітничого руху він вважав боротьбу за економічні й політичні права.

Бернштейн віддавав перевагу стихійному, еволюційному розвиткові економіки, основою організації якої є споживча й виробнича кооперація, здатна вдосконалюватися за ініціативою «знизу», утверджувати справжню демократію, за якої жоден клас не користується привілеями. Щоб досягти такого суспільного стану, необхідний певний рівень правосвідомості громадян — уміння жити за законами, контролюючи свої пристрасті. Адже демократична форма правління передбачає високий ступінь не лише свободи, а й відповідальності всіх.

Бернштейн вважав, що між соціалізмом і демократією немає прірви. Демократія ґрунтується на визнанні суверенітету особистості, а тому сприяє її інтелектуальному та моральному розвиткові. Для соціалізму як руху з удосконалення виробничих відносин характерне гуманістичне ставлення до людини праці, її потреб та інтересів. Звідси назва його концепції — «демократичний соціалізм».

Соціал-демократи не вважають соціалізм сформованою кінцевою метою. Її не можна досягти одним стрибком, вона неперервна, протягом розвитку людської цивілізації наповнюється новим змістом. Демократичний соціалізм не претендує на роль вчення про кінцеві цілі робітничого руху, він є своєрідною дискусією, діалогом, пошуком цілей і засобів цього руху.

Орієнтири соціал-демократії з плином часу доповнювалися новими концепціями: *якості життя, самоврядного соціалізму, економічної демократії.*

Концепція якості життя. Вона є складовою не лише демократичного соціалізму, а й лібералізму. Суть її полягає в спробі встановити тісний зв'язок між традиційними матеріальними інтересами і новими потребами трудящих (економічний захист, поліпшення умов праці, розвиток системи соціального забезпечення, громадського транспорту, охорони здоров'я, професійної підготовки, комунальної служби). Якість життя трудящих, на думку соціал-демократів, найвища в соціальній державі.

Концепція самоврядного соціалізму. Її у 70—80-х роках XX ст. сформулювали соціал-демократичні партії Франції, Італії, Бельгії у своїх програмних документах. Вона передбачає залучення всіх громадян суспільства до процесу опрацювання й ухвалення рішень, керівництва різними сферами життєдіяльності суспільства. Це активізує громадян, професійні спілки, громадські організації, місцеве самоврядування. Самоврядний соціалізм передбачає політичну демократію: багатопартійність, свободу діяльності опозиції, можливість перебування при владі кількох партій. Соціал-демократи не визнають ніяких форм диктатури, яка несумісна з політичною демократією, складовими якої є права людини, свобода друку, свобода й самостійність профспілкового руху, існування правової держави.

Концепція економічної (промислової) демократії. Розроблена у повоєнний період соціал-демократичними партіями Скандинаві та Німеччини. На мікрорівні вона реалізується через участь трудящих в управлінні підприємствами, на макрорівні — в управлінні суспільною економікою. А це передбачає наявність органів соціального партнерства (ФРН, Австрія) чи економічного самоврядування (Франція).

Основним методом соціал-демократичної політики вважають реформу як певне коригування соціально-економічної сфери з метою забезпечення чіткого та ефективного функціонування суспільства. Такі реформи неминуче приведуть до демократичного соціалізму. Реформування має спиратися на ідеологію та політику соціального партнерства.

Прагматична частина сучасної соціал-демократії визнає ефективними значні «ін'єкції» в економіку з боку приватного сектора, необхідність посилення механізмів ринкової економіки, знизивши прямі податки, що засвідчує її налаштованість на конструктивну, творчу діяльність.

Світова соціал-демократія — організована політична сила. Координатором діяльності соціал-демократів висту-

пає Соціалістичний Інтернаціонал — об'єднання політичних організацій і партій, мета діяльності яких — демократичний соціалізм, новий світовий економічний порядок на основі рівноправності й партнерства між усіма країнами, що охоплює охорону навколишнього середовища, уникнення ядерної війни тощо.

Фашизм і неофашизм

Фашизм *(лат. fascio — пучок, в'язка) — ідейно-політична течія, що сформувалася на основі синтезу сутності нації як вічної та найвищої реальності та догматизованого принципу соціальної справедливості; екстремістський політичний рух, різновид тоталітаризму.*

Історично фашизм сформувався на ідеях расової та національної винятковості, антисемітизму. Як політична течія найповніше реалізувався в Італії часів правління Беніто Муссоліні (1883—1945) та Німеччині за режиму Адольфа Гітлера (1889—1945).

У фашистській ідеології цінності демократії, лібералізму нічого не варті, бо вони, на думку її адептів, розбурхують «давні інстинкти» людини. Через політичну конкуренцію, боротьбу за владу демократія «гальмує єдність нації». Ідеал суспільного ладу для фашизму — тоталітарна держава, позбавлена «хиб ліберальної демократії», здатна до всеохопного контролю за особою й суспільством в ім'я єдності та процвітання «великої раси», а також вести війну. Війна робить націю сильною і загартованою, запобігає її «гниттю». Кожне покоління мусить мати свою війну. Той народ, який не зможе завоювати собі життєвий простір, має загинути, — заявляв Гітлер. Бо «хто хоче жити, той бореться, а хто не хоче в цьому світі безкінечно змагатися, не заслуговує права на життя».

Фашисти будь-якої національності формували свою ідеологію на засадах національної винятковості, месіанської ролі свого народу. Політична доктрина фашизму заперечувала поняття «клас» і «класова боротьба», для нього головні поняття — «раса», «нація», оскільки класи роз'єднують вищу і вічну спільність людей — націю. Фашистська держава не визнавала жодних прав робітників, службовців, вважала, що профспілки збурюють «стадні інстинкти» працюючих. Тому в країнах, де функціонували фашистські режими, професійні спілки заборонялись.

Ліквідуючи парламентську форму правління, фашизм, як свідчить історія, не здатний утворити стабільну структуру. Безславно впали фашистські режими в Італії, Німеччині, Іспанії, інших європейських країнах. Ганебно закінчилися повоєнні спроби «чорних полковників» у Греції та «горил» у Латинській Америці. Але як ідеологія він не зник, а, пристосувавшись до нових історичних умов, трансформувався в різноманітні модифікації неофашизму.

***Неофашизм** — різноманітні варіанти відтворення елементів ідеології і політичної практики фашизму, соціальну базу яких становлять маргінальні верстви населення.*

Стрижнем неофашистської ідеології є расизм як невід'ємна складова фашизму, яка модифікувала гітлерівський расизм, відсунувши на задній план його тезу про перевагу німців над іншими європейськими народами.

Певне забарвлення характерне для неофашизму в США. Його ідеологи висловлюють расистську ідею про «вищу» і «нижчу» раси в таких концепціях, як «перевага англосаксонської раси», «расова війна». Один із «теоретиків» американського неофашизму М. Рут головними перевагами англосаксів вважав «здорове почуття нерівності», «загострену недовіру до демократії»; пролетаріат і службовців визначав як «дві неповноцінні маси людей, що борються за привілеї, розмножуючись, забруднюючи планету».

Ідеологи неофашизму постійно звертаються до витоків фашистської доктрини, намагаються виступати під гаслом відродження «справжнього», «первісного», «чистого» фашизму, зовні відмежовуючись від його злочинів. Вони охоче підхопили теорію «нового», «гуманізованого» фашизму французького письменника М. Бардіна, який трактує фашизм лише як психологічну схильність людей до рішучих дій, незалежно від соціальних інтересів. Твердження, що людина — хижа і зла, неофашисти використовують для виправдання воєнних злочинів фашистів. «Так було і так буде» — мотив їх виступів з цього приводу. З куряви століть вони витягують приклади жорстокості Атілли, Чингісхана, Тимура, звірства прадавніх володарів, щоб реабілітувати гітлерівських злочинців.

У західному суспільствознавстві функціонує навіть напрям вайоленсологія — наука про насильство. Визнаючи, що насильство стало невід'ємною частиною сучасного способу життя, ідеологи неофашизму намагаються подати його як фаталістичну тенденцію, притаманну як

сучасній епосі, так і суспільству в цілому, вишукуючи аргументи в генетиці, психології, щоб довести ідею про вродженість, біогенетичну природу феномена насильства, успадковану людиною від своїх пращурів із тваринного світу, що передається з покоління в покоління через гени.

Неофашисти розглядають людину як нікчемність, яка не має самостійного значення. Цей неофашистський погляд викладено в концепції Е. Анріха. Надаючи містичного змісту положенню про спадковість духовного життя поколінь, Анріх до «народного суспільства» включає не тільки живих людей певної національності, а й численні покоління мертвих, воля яких нібито жива і спрямовує дії нащадків. Ця цілісність усіх генерацій народу, в тому числі й давно померлих, втілюється, за Е. Анріхом, у державу. Тому держава, посилаючись на «волю мертвих», має право нав'язувати свої незаперечні рішення всім громадянам.

Неофашизм як політична течія виник у 60-х роках XX ст.; тоді ж сформувались його ідеологія та організаційні структури. З 70-х років ці організації проводять загальні зльоти. 80—90-ті роки позначені активними спробами неофашистів координувати свої дії в міжнародному масштабі.

Неофашистські організації діють в усіх країнах Європи, Америки, більшості країн Азії, в Австралії та країнах Африки. Резиденція світового координаційного неофашистського центру — Всесвітнього союзу нацистів — знаходиться у США.

Людство вже виробило потужні політичні та правові важелі для боротьби з насиллям, тому неофашизм як реакційна та ідеологічна течія приречений на поразку.

Запитання. Завдання

1. З'ясуйте причини появи ідеологій. Які чинники впливають на формування певної ідеології в межах конкретної країни?

2. Що нового з'явилося в ідеологічній політиці світу з появою неоконсерватизму та неолібералізму?

3. У чому полягає специфіка ідеологічної ситуації в посткомуністичних країнах?

4. Чому комунізм претендував на статус науки? Чим наука відрізняється від ідеології?

5. Поясніть трансформації ідеологічних доктрин у разі їх перетворення на партійні або державні.

Теми рефератів

1. Сучасний лібералізм: традиції та новації.
2. Перспективи неофашизму у постсоціалістичних країнах.
3. Особливості розвитку неоконсерватизму в сучасному світі.

Література

Гавриленко І. Чи потрібна державі ідеологія? // Віче. — 1996. — № 4.

Галкин А. Фашизм — его сущность, корни, признаки и формы правления // Политические исследования. — 1995. — № 2.

Гарбузов В.Н. Консерватизм: понятия и типология (Историографический обзор) // Политические исследования. — 1995. — № 4.

Желев Ж. Фашизм. Тоталитарное государство. — М., 1991.

Консерватизм как течение общественной мысли и фактор общественного развития // Политические исследования. — 1995. — № 4.

Лейпхарт А. Консервативные альтернативы для новых демократий // Политические исследования. — 1995. — № 2.

Матц У. Идеологии как детерминанта политики в эпоху модерна // Политические исследования. — 1992. — № 1—2.

О свободе. Антология западноевропейской классической либеральной мысли. — М., 1995.

Соболь О. Н., Ермоленко А. Н. Неоконсервативная революция: лозунги и реальность. — К., 1990.

Согрин В. В. Либерализм Запада XVII—XX веков — М., 1995.

Шапиро И. Введение в типологию либерализма // Политические исследования. — 1994. — № 3.

Якушик В. М. Социал-реформизм в современном мире: идеология и практика. — К., 1990.

4.3. Політика і мораль

Проблемами оптимальної взаємодії політики і моралі на різних етапах розвитку суспільно-політичного життя переймалися філософи та історики, соціологи й політологи. З огляду на необхідність досягнення гармонійної взаємодії між політикою і мораллю важливе значення має з'ясування причин, що зумовили розрив між ними, аналіз форм взаємодії практично-політичної діяльності людей із загальнолюдською мораллю, єдність яких забезпечує гуманістичне регулювання співвідношення цілей та засобів у політиці.

Діалектика взаємовпливу політики і моралі

Політика і мораль взаємодіють як форми суспільної свідомості й практики. Етичні поняття — добро, справедливість, чесність, порядність — не лише характеризують політичну діяльність влади, держави, партії чи політика, вони або підтримують, морально санкціонують і стимулюють цю діяльність, або засуджують, блокують.

Політика, яка не має належної підтримки з боку моралі, приречена на поразку. Безчесний політик, безсоромний політикан, для якого понад усе егоїстичні інтереси — тимчасова персона на політичній арені. Втім, як це часто

трапляється, він поступається місцем іншому політикану. Політик, який виражає соціальні сподівання людей, керується ними, отримує тривалу підтримку громадськості.

Проблема співвідношення політики і моралі — одна з центральних у політичній та етичній теоріях. Вона була сформульована ще у філософсько-політичних трактатах давньогрецьких мислителів, які вже тоді виявили її складність і неоднозначність.

Згідно з етико-політичним вченням давньокитайського мислителя Конфуція політична державна влада є відлунням вічних законів неба, носієм яких є правитель. Тому головним принципом політичної та моральної поведінки є сповідування «кожному належне»: «...цар має бути царем, міністр—міністром, батько—батьком, син—сином». На думку іншого китайського мислителя Лао Цзи, життя людей не визначається волею неба, а розвивається природним шляхом — дао. Природний закон справедливості має перемогти, людина повинна вірити в це і підкорятися йому. Вчення давньокитайських мудреців сутністю морального обов'язку вважали необхідність дотримуватися належного.

Полеміку щодо співвідношення політики і моралі продовжили класики античної філософії — Геракліт, Демокріт, Платон, Аристотель.

В етико-політичній доктрині Геракліта домінують аристократичні, антидемократичні схильності. Але він вважав неприпустимою тиранію, виступав за додержання законів: «Народ повинен боротися за закон, як за свої стіни».

Демокріт тлумачив сутність політичного життя і політичної етики з позиції демократії, яку він вважав найвищою цінністю. Підкорення окремої людини інтересам держави — її моральний обов'язок, у цьому полягає суть суспільної справедливості. Правитель, який володарює над іншими, повинен насамперед навчитися володарювати над самим собою. Демокріт доводив, що джерело моралі в душі людини, імпульси якої мають контролюватися розумом.

Характерним для концепції Платона й Аристотеля є положення про моральність соціального обов'язку. Справедливість у Платона — не лише моральна чеснота, а й ознаки соціальної гармонії, суспільної рівноваги. Такої думки дотримувався й Аристотель. Обидва вони ототожнювали політику і мораль: людина живе заради держави, а не держава заради людини. Окремий індивід як носій

моральних і політичних якостей «розчиняється у всезагальному», тобто у державі. Разом з тим у їх поглядах на співвідношення політики й моралі є помітні відмінності. Згідно з Платоном, людина насамперед моральна істота. Їй притаманні справедливість, мужність, чесність. Сукупно вони утворюють внутрішній світ душі людини (мікросвіт). Ідеальна, досконала держава («Політія») є втіленням цих чеснот. Вона має бути заснована на моральних принципах. Політика — наука про те, як на підставі знання про людину зробити її суспільно корисним громадянином.

Аристотель, розв'язуючи проблему взаємин політики і моралі, виходив з іншого розуміння сутності людини. Вона, на його думку, є суспільною, тобто політичною істотою. Моральні якості людини не є вродженими, вони виробляються практичними діями. Аристотель вводить у політичну етику проблему моральної мотивації і свободи вибору суспільної, в т. ч. політичної поведінки.

Проблеми політики і моралі привертали увагу мислителів Середньовіччя. Фома Аквінський, твердячи про божественне походження державної влади, про духовну вищість церкви над нею, відповідно трактував природу моральних норм, сутність етичних принципів. Єдине джерело моралі — всемогутня воля Бога, підкорятися їй — моральний обов'язок кожної людини.

Політизація моралі, розчинення моральності в політиці, проповідувані античними мислителями та їхнім послідовникам, наштовхнулися на опір ранньобуржуазних теоретиків політичного життя. Італійський політичний ідеолог Н. Макіавеллі доводив принципову розбіжність політичного і морального світів, в одному з яких, на його думку, панує суспільна доцільність, в іншому — етичні переконання. В реальному політичному житті правитель використовує заради досягнення своїх цілей будь-які засоби, в тому числі й аморальні — підступність, насильство, вбивство, обман тощо. «Мета виправдовує засоби», — це висловлювання Макіавеллі стало кредом політичного аморалізму (макіавеллізм). Не погоджуючись з тим, що політика має бути аморальною, стверджував, що вона є такою насправді.

Теза щодо протистояння політики і моралі знайшла дальше обґрунтування в творах англійського мислителя Т. Гоббса, який вважав, що суспільство тримається на ворожнечі, адже людина — егоїстична істота, керується законом самозбереження. «Війна всіх проти всіх» загрожує

цьому закону. Саме тому люди у договірний спосіб утворюють державу («левіафан»), яка своєю волею і примусом утримує їх від агресивного суперництва, спрямовує до єдиної мети: «Тільки в державі існує загальний масштаб виміру доброчесності й пороків». Під таким кутом зору мораль начебто розчиняється у державництві, позбавляється її найважливішої функції — бути автономним регулятором людських вчинків, здійснювати контроль над владою.

Інший англійський філософ Дж. Локк, на відміну від Гоббса, стверджував, що від народження люди схильні до добра, є рівними і незалежними. Саме тому вони укладають суспільний договір, утворюють державні інститути і громадянське суспільство, мета яких — закріпити і гарантувати цей закон. Тому «благородна» природа істинної моралі уможливлює «розумний» державний устрій.

У дискусіях щодо проблеми співвідношення політичних і моральних цінностей брали активну участь й українські вчені — філософи Києво-Могилянської академії (С. Яворський, Ф. Прокопович, Й. Кононович-Горбацький, Г. Кониський), які надавали особливого значення моральним засадам громадсько-політичного життя, підкреслювали наявність у людини «свободної волі», здатності «вибирати те, що стосується мети» (Г. Кониський).

Концепцію «громадського гуманізму» представляли українські мислителі ренесансної доби, серед яких виділявся С. Оріховський-Роксолан. Держава, на його думку, виникає внаслідок укладання суспільного договору людей, яким притаманні схильність і прагнення до взаємодопомоги. Тому держава («освічена монархія») повинна дбати про людей, забезпечувати їхнє щасливе життя. Моральний обов'язок громадян — служити державі, керуватися принципом спільного блага.

Пріоритет морального начала в суспільному житті обстоював французький політичний мислитель Ж.-Ж. Руссо, вважаючи, що людина за своєю природою схильна до добра й солідарності. Втім, цивілізація, заснована на приватній власності, псує людські характери, знецінює громадянську відповідальність, порушує права людини. Руссо доводив, що існуючу соціальну нерівність мають врівноважувати безумовна свобода і рівність юридичних прав. Саме в цьому, на його думку, ключ до розв'язання дилеми політики і моралі.

Особливості взаємодії владно-політичних і моральних чинників з'ясовували І. Кант і Г.-В.-Ф. Гегель. Згідно з

вченням Канта, людина постійно перебуває між тим, що продиктоване суспільством, політикою, і тим, що диктує свобода, моральність. Її внутрішня свобода не потребує впливів держави. Навпаки, наскільки існуючий правопорядок відповідає автономії людської свободи, настільки він виступає соціальним простором моральності. У своїй поведінці людина повинна керуватися моральними мотивами, а не практичними потребами. Гегель, з одного боку, ототожнює моральність і політичну дійсність («те, що дійсне, те розумне»), з іншого, на місце моральної доброчинності ставить санкціоновану державою добропорядність, досліджуючи конкретні соціальні форми, в яких виявляється моральна діяльність людини, її контакти з державою (сім'я, корпорація, громадянське суспільство).

Вагомий внесок в осмислення діалектики політики і моралі належить К. Марксу, який прагнув з'ясувати суспільні засади політичних та моральних поглядів, причини соціально-політичного та морального відчуження людей. Формула Маркса — «... мета, для якої потрібні несправедливі засоби, — несправедлива мета». Він виступив проти «моралізуючої критики» політики, з'ясовував умови, зміна яких здатна настільки гуманізувати обставини людського життя, що вільний розвиток кожного був би умовою розвитку всіх. Водночас Маркс абсолютизував моральні якості такого суб'єкта суспільно-політичного життя, як пролетаріат, перебільшував значення революційного насильства.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. до проблем взаємодії політики та моралі зверталися О. Конт, Е. Дюркгейм, В. Парето та ін. Німецький теоретик М. Вебер доводив повну розбіжність політики і моралі, у зв'язку з чим його називали «новим Макіавеллі». Сенс політики, зазначає Вебер, досягнення і збереження влади, головний її засіб — насильство. Однак не завжди участь у політиці — аморальна. На основі принципів християнської моралі («не вбий», «не свідчи неправдиво») і вимог раціональної політичної доцільності (використання насильства і засобів примусу), Вебер пропонував розмежувати «мораль переконання» (Кант) і «мораль відповідальності» (Макіавеллі).

Проблема співвідношення політичної доцільності й моральної виправданості є стрижнем сучасної політичної науки, яка досліджує моральні аспекти соціальної диференціації суспільства (Р. Дарендорф, Німеччина), етичне підґрунтя політики сепаратизму (А. Б'юконен, США),

значення моральних регуляторів соціально-відповідальної держави. Чимало сучасних теоретиків принципово дотримується позицій Макіавеллі та Вебера, підкріплюючи їх новою аргументацією (Г. Кан, Г. Моска, Ф. Хайєк та ін.). Загалом у новітній соціально-філософській політичній та етичній думці домінує визнання важливості моральних критеріїв політичної діяльності. Популярною є спроба поєднати політику і мораль засобами модернізованої концепції справедливості (американський теоретик Дж. Ролс). Набувають «другого дихання» ідеї «облагородження» політики мораллю (А. Швейцер, А. Ейнштейн, М. Ганді), пріоритету моральних цінностей у суспільно-політичному житті (Е. Фромм, Дж. Хакслі).

Запобіганню крайнощів у тлумаченні діалектики політики і моралі, розумінні їх значення для суспільства допомагає знання чинників суспільного життя, їх функціонального призначення.

Політика в морально-етичному вимірі

Політика і мораль — вічні союзники і супротивники. Політика сприяє утворенню мережі соціальних зв'язків людини, групи, спільноти з державою. Мораль покликана здійснювати духовне єднання суспільства. Виникнувши як об'єктивно необхідні й споріднені регулятори суспільного життя, політика і мораль у процесі свого розвитку стали самостійними інститутами, почали діяти за власними законами. Мораль значно давніша, ніж політика. Літопис моральних угод помітно багатший порівняно з історією політичних договорів. Політика і мораль значно різняться за своїм суб'єктом. Суб'єкт політики — великі соціальні спільноти і утворення (соціальна група, клас, партія, держава). Суб'єкт моралі — вселюдська спільнота, рід людський (загальнолюдська мораль; соціальна або професійна мораль є модифікаціями загальнолюдської), окремий індивід (індивідуальна мораль). Політика заземлена у практичні проблеми, мораль спрямована у сферу духовних цінностей, які сягають глибин людської душі. Політика навіть у боротьбі за права і свободу спирається на необхідні закони, її вимоги в силу цього є обов'язковими. Моральна людина, навіть зустрівшись з безумовною необхідністю вчинити щось проти власної совісті, демонструє свободу людського духу, право вибору. Політика віддає перевагу найбільш корисному (політика — мистецтво можливого). Мораль орієнтує особистість на

найкраще. Різняться вони і способом трансляції своїх принципів, правил, нормативів, позаяк політика «розмовляє» із суспільством переважно мовою владних розпоряджень, вимог, державних законів та урядових указів, а мова моралі — це апеляція до совісті з метою розбудити в людях моральні чесноти, які б стали орієнтирами добровільно обраної поведінки.

Якщо політика вимагає, то мораль переконує; якщо політика здійснюється за допомогою спеціальних інститутів та організацій, то мораль існує як природна й необхідна атмосфера. Відсутність моральних чинників як у «верхів», так і в «низів» спричинює суспільну катастрофу. Політика може бути різною; мораль або є, або її немає.

Істотно різняться політика й мораль і за оцінкою ефективності діяльності політика. Навіть одна поразка нерідко спричиняє завершення його політичної кар'єри. Інакше сприймається невдача моральною свідомістю. Страждання, скрута, навіть смерть мораліста не лише не дискредитують його, але, навпаки, надають додаткової сили його аргументації. Навіть тимчасово відступаючи, політика націлена на практичний результат. Моральна поведінка в основі своїй безкорислива. Питання про владу, її здобуття та збереження — головне для політика. Мораль згасає, як тільки-но пробує керувати.

Політологія виділяє кілька *типів взаємодії політики і моралі.*

Оптимістичний. Згідно з ним політика і мораль збігаються, їх розходження є наслідком конкретних обставин, які піддаються коригуванню.

Песимістичний. Виявляє принципову несумісність політики і моралі.

Об'єктивістський. Ґрунтується на відмежуванні політики і моралі, недоцільності встановлення зв'язку між ними. Політика оголошується поза мораллю, її слід оцінювати тільки категоріями політології. Відповідно і мораль «мусить» обмежитися власними поняттями і проблемами, «не має втручатися» у теоретичні й практичні справи політики;

Релятивістський. Виходить з того, що особливості взаємодії політики і моралі залежать від конкретної соціально-політичної ситуації. Вони можуть збігатися, а можуть суперечити одна одній, їхній союз може бути короткотерміновим або тривалим, стійким.

У XX ст. тоталітарні політичні режими, в якому б варіанті вони не виступали, дали нові свідчення гострих

колізій політики і моралі. На думку німецького професора К. Хельда, людство в XX ст. перевірило взаємозв'язок політичного світу і моральних звичаїв у негативній формі. Моральні вимоги втрачають свою обов'язковість. За словами французького історика і політолога Ж.-Ф. Ревеля, рушійною силою сучасного суспільства є брехня, якою насамперед переповнена ідеологія і політика.

Однак подібні констатації не можуть слугувати доказом повної та остаточної несумісності політики і моралі. Адже історія суспільного життя демонструє і безліч зразків чесної політики, єдності благородних моральних мотивів і відповідальної політичної діяльності. Для сучасного суспільства потреба в морально орієнтованій політиці є життєво необхідною. Політика не може бути простим засобом підпорядкування суспільства владі, вона покликана бути інструментом гуманізації суспільства. Утверджується розуміння політики як науки і діяльності з метою оптимізації соціальних процесів, забезпечення стабільного громадянського миру, демократизації держави, її соціального спрямування. Це передбачає потребу етичного виміру державної діяльності, моральної експертизи політичних програм, застосування моральних критеріїв для оцінки політики і політиків.

Необхідність моральних вимірів політики продиктована і обставинами глобального порядку. Екологічні катастрофи, гострі міжнаціональні конфлікти, масовий голод в багатьох країнах, війни й кровопролиття наприкінці XX ст. потребують нової глобальної політики, загальнолюдської етики, які ґрунтувалися б на визнанні прав людини на гідне життя. Згідно з Конвенцією про захист людських прав і гідності особистості (березень 1997 р.) «інтереси і благополуччя особистості повинні мати пріоритет стосовно вищих інтересів суспільства».

Переорієнтація політики на гуманістичні цілі вимагає зустрічних кроків політики і моралі. Сучасно мислячий політик має враховувати те, що політика може бути ефективною, якщо поєднуватиме в собі орієнтацію на суспільну корисність (політична доцільність) і на забезпечення вільного розвитку особистості (моральність, гуманізм). Політика повинна визначати межі свого втручання в суспільне життя, особливості взаємодії з такими неполітичними структурами, як громадянське суспільство, сім'я, приватне життя. Адже свобода вибору, невимушеність у діях — основні ознаки моральності людини.

Переорієнтовуючись на гуманістичні цілі, політика набуватиме певних моральних рис, що сприятиме подо-

ланню упередженості щодо неї як «брудної справи», згідно з якою мораль може зберегти свої принципи, тільки перебуваючи поза політикою. Але в такому разі мораль приречена на відокремленість від світу, виявиться нездатною реалізувати своє соціальне призначення — узгоджувати інтереси індивіда з інтересами людської спільноти, сприяти духовному зв'язку особистості із суспільством.

Практичне призначення моралі виразно окреслене в ідеї «розумного егоїзму». В західній соціології (М. Вебер, Т. Парсонс, Р. Мертон) існує стійка традиція розглядати людську дію як раціональну, якщо вона побудована за принципом узгодження цілей та засобів, орієнтується на загал.

Проблема «протистояння» політики і моралі не є нерозв'язною. Етизація політики — необхідна умова утвердження гуманістичних засад в усіх сферах суспільного життя. Справедливість, доброчесність мають перетворитися на стимулюючі мотиви діяльності політиків, державних і громадських діячів. Попри стійкі упередження, суспільство прагне зробити політику моральною, а мораль діяльною. Але це не означає розчинення моралі в політиці, втрати її контролюючих можливостей. Між політикою і мораллю завжди має зберігатися відстань. Адже ототожнення політики і моралі приховує в собі загрозу моралізування будь-якої політики (політичні процеси 1937-го року, коли суто політичні цілі видавали за високоморальні).

Драматичний досвід політичного життя дає підстави твердити, що мораль є первинною щодо політики. Влада та наслідки її політики мають перебувати під постійним моральним контролем суспільства. Інакше неминуча загроза деформації політики та її наслідків. У стабільних демократичних країнах моральні взаємовідповідальні відносини влади і суспільства підтримувати значно легше, ніж в кризових обставинах. Втім, за будь-яких обставин посилання на практичну доцільність не можуть виправдати брудні, аморальні дії. «Не так політика псує характери, як характери політику» (Л. Українка).

Політична етика — одна із модифікацій етичної науки, прикладної, «службової» моралі. Формуючи власний понятійний апарат, свої принципи і нормативи, політична етика спирається на методологічну базу соціальних і гуманітарних наук про суспільство, людину, політику, мораль. Вона враховує здобутки філософської концепції особистості та її соціалізації, політичної психології та аксіології, конфліктології та консенсології.

Політична палітра сучасного суспільства, в т. ч. українського, демонструє різноманітні погляди на призначення і зміст політичної діяльності саме в етичному аспекті. Серед сучасних політиків немало відвертих прихильників Макіавеллі або носіїв екстремістських поглядів. Для демократично мислячого політика принциповим є визнання пріоритетів морального чинника, гуманістична орієнтованість, обов'язкове врахування моральних наслідків політичних рішень і дій.

Пріоритетність вимог політичної етики зумовлена особливостями ситуації, в якій діє політик. Політик у владі й політик в опозиції, політик-переможець та переможений політик, професійний політик та людина, яку випадково занесло на фарватер політичного життя, порізному використовують принципи політичної моралі. Тому політична етика містить конкретні рекомендації щодо поведінки політика за різних обставин: етика боротьби, етика успіху, етика поразки, етика очікування, етика опозиції, етика компромісу тощо.

Особливості поведінки політика залежать і від аудиторії, з якою він взаємодіє. Але моральні переконання не можна взяти «на прокат» — люди швидко розпізнають показну етику. Істотною рисою сучасної культури політики є відмова від монологічного стилю спілкування на користь діалогічного (політичний та моральний плюралізм). Політична етика вимагає ставлення до всіх суб'єктів суспільно-політичного життя як до рівноправних, визнає правочинність їхніх моральних цінностей. «Атакуйте проблему, а не партнерів, ставтеся до переговорів не як до змагання, а як до процесу пошуку спільного рішення, намагайтеся переконати опонентів у справедливості й обґрунтованості ваших позицій замість того, щоб просто зламати їхню волю», — такі поради американських політологів Р. Фішера і С. Брауна.

Оволодіння етикою, методологією і технологією діалогового спілкування — шлях до розв'язання соціальних конфліктів, ефективний засіб розвитку особистості політика. Участь у діалозі передбачає толерантне сприйняття аргументів іншої сторони, вміння протиставити їм власні. У взаємозвинуваченнях, чварах, стихійних суперечках виявляються здебільшого нестримувані емоції; у діалозі, дискусії — інтелект, ерудиція, поміркроване мислення, сила логіки і переконання.

Характерною особливістю політичної етики є орієнтація на своєчасне виявлення конфліктних ситуацій, готов-

ність виходити гідно з будь-якого конфлікту. Політична етика — це наука і мистецтво використання засобів і прийомів компромісної технології. Поширені в минулому оцінки компромісів як чогось безпринципного поступаються місцем визнанню їх значущості як ефективної форми досягнення згоди конфронтуючих сторін.

Політична етика не розв'язує проблему зла як таку. Політик не може ігнорувати те, що поступки на користь одного, як правило, пов'язані з певними втратами іншого. «Політик діє морально, якщо добро від його вчинків перебільшує зло. А взагалі не творити зла він просто не може, доводиться жертвувати одними частинами добра заради інших», — зауважує теоретик політики О. Денисов. Ця далеко не безсумнівна думка містить у собі раціональне зерно: політична діяльність, в основі якої моральні критерії, має враховувати і негативні моменти, які супроводжують політичне рішення; якщо вона неспроможна розв'язати проблему зла, то принаймні зобов'язана передбачити небажані наслідки, мінімізувати їх, компенсувати людям втрати від нього.

Важливими в політичній етиці є засоби розв'язання конфліктних ситуацій. За підрахунками американського професора Д. Шарпа, існує до двохсот методів ненасильницького розв'язання політичних проблем — ненасильницький протест і переконання, відмова від соціального, економічного, політичного співробітництва, ненасильницьке втручання та ін.

Сучасний політик має володіти всім арсеналом «політичної технології», бути здатним гнучко й оперативно використовувати його в практичній діяльності, враховуючи нові реалії суспільного життя, незвичні проблеми, що потребують нового концептуального мислення. Саме такі, інноваційні, підходи пропонують сучасні теоретики політичного життя: положення про «реальний прагматизм» (Д. Белл, Ф.-У. Франкен), «справедливу нерівність» (Дж. Роулс), «легітимну державу» (Х. Карраседо); «справедливу державу», згідно з якою етичні вимоги, які передують політичному життю, мають «абсолютний характер».

Політична етика — відкрита система положень, аргументів, поглядів. Їй притаманна гнучкість, здатність до творчого оновлення норм. Однак незмінними є головні принципи — визнання значущості й пріоритету моральних чинників у політиці, орієнтації на такі цінності, як свобода, права, добробут людей. Адже тільки завдяки їм

політика здатна реалізувати свій моральний потенціал. На початку XXI ст. необхідність у гуманістичній, морально відповідальній політиці стає загальнолюдською потребою, актуалітетом людської цивілізації.

Запитання. Завдання

1. У чому полягають критерії моральної поведінки в політиці?
2. Обґрунтуйте основні відмінності політики і моралі.
3. Охарактеризуйте ідеї українських політичних мислителів щодо відносин політики і моралі.

Теми рефератів

1. Політика і мораль у світовій класичній філософії.
2. Н. Макіавеллі про політику без моралі.
3. Сучасна політика в національно-етичному вимірі.

Література

Алексеева Т. А. Джон Роулз и его теория справедливости // Вопросы философии. — 1994. — № 10.

Бабкин В. Д., Селиванов В. Н. Народ и власть: опыт системного исследования воззрений М. Е. Салтыкова-Щедрина. — К., 1996.

Бубер М. Два образа веры. — М., 1995.

Козловски П. Культура постмодерна: общественно-культурное последствия технического развития. — М., 1997.

Макиавелли Н. Избранные сочинения. — М., 1998.

Пантин И. К. Драма противостояния демократии (либерализм в стране и новой России) // Политические исследования. — 1994. — № 3.

Сорокин Л. А. Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1992.

Философия власти. — М., 1993.

Франск С. Л. Духовные основы общества. — М., 1992.

Швейцер А. Культура и этика. — М., 1973.

Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность. — М., 1992.

4.4. Політична етика

Політична етика історично сформувалася в межах політичної філософії. Вона вивчає вплив на політику моральних принципів, норм і уявлень людей. Через призму етики в сучасному світі оцінюють мету і методи функціонування влади, державних інститутів, визначають критерії професійної діяльності бюрократії. Будучи в тісному взаємозв'язку з політикою, а в перехідних умовах продукуючи етику оновлення, виживання і стабільність, засоби досягнення поставлених цілей, етичні начала впливають на характер суспільного розвитку і є своєрідним індикатором політичної ситуації, ступеня розвитку демократичного суспільства.

Етичне тлумачення політики: наукові критерії та вітчизняна традиція

***Політична етика** (грец. ethika, від ethos — звичай, характер) — галузь, аспект загальної етики, що досліджує моральні засади політики і влади (у широкому розумінні), професійну етику суб'єктів політичної діяльності (у вузькому розумінні).*

Політична етика у широкому розумінні піддає критичному аналізу функціонуючу моральну свідомість учасників політичного процесу і виявляє міру відповідності її

наявним політичним і моральним відносинам. У вузькому розумінні проблема політичної етики пов'язана з тим, що державні діячі та політики мусять зіставляти свої вчинки не тільки з положеннями Конституції і чинного законодавства, а й з моральними принципами і нормами. При цьому етичний кодекс, яким вони керуються, не просто спирається на загальноприйняту мораль, але й конкретизує її вимоги відповідно до специфіки політичної діяльності, неординарних обов'язків і повноважень, покладених на депутатів, урядовців, службовців державних установ. Формування політичної етики може ґрунтуватися і на етиці політичної гри, організації, менеджменту тощо.

Щоб зрозуміти етику політичної діяльності, слід брати до уваги не її окремі, суто моральні чи суто політичні мотиви, а ті інтегральні ціннісні установки, які виникають внаслідок тісної взаємодії політичного і морального чинників. Так, у 90-ті роки XX ст. в Україні динамічно розвивалася інституціональна демократія, але за відсутності уваги до інституціональної етики.

Досвід модернізації країн третього світу свідчить, що інституціональні реформи, навіть якщо вони і підкріплені певним політичним ідеалом та національною ідеєю у суспільстві, але не забезпечені відповідним етичним прогресом, часто приречені на провал. Наприклад, модель президентської демократії в США виявилася ефективним політичним інструментом, за допомогою якого за декілька сторіч було створено потужну світову державу, але та ж модель у країнах Латинської Америки породила військові диктатури та затяжні внутрішні кризи країн.

Політична етика народжується в суперечностях між політикою і мораллю. Її науковою основою є нормативні теорії моралі, що обґрунтовують уявлення про те, якою повинна бути політична поведінка за певних умов. Політична етика охоплює моральні аспекти політичних рішень, типи, засоби і форми їхньої реалізації. Вона займається такими нормами політики, як принципи справедливого соціального устрою, критерії легітимного правління, співвідношення прав, обов'язків керівників і громадян, проблеми справедливості у відносинах між державами тощо. Відповідно до сфери політичної етики відносять теорії соціальної справедливості, легітимного правління, справедливих війн, оптимального використання влади правлячими колами. До етичної проблематики політики належать і питання обґрунтування системи базових цінностей суспільства, формування соціального порядку, що

відповідає цим ціннісним уявленням; питання інституціональних відносин, відносин соціальних груп і рухів, відносин між суспільством і особистістю, взаємин між окремими громадянами щодо відстоювання власних політичних поглядів тощо. Суб'єктами політичної етики є учасники політичного процесу (партії, рухи, особистості).

Будучи важливим елементом політичної культури, політична етика створює механізм суспільної довіри, а тому забезпечує стабільне функціонування соціальної системи, перешкоджає виникненню протиріч, спроможних руйнувати систему зсередини, якщо політична етика і політична система узгоджуються між собою. Але неодноразово політична етика зазнавала глибоких деформацій, вироджуючись у політичну ідеологію, наприклад, марксизм, націонал-соціалізм. Демократизація в країнах Заходу була не тільки результатом економічного і технологічного розвитку, а й складним етичним процесом, який пройшов через глибоку кризу традиційної ціннісної свідомості. Як свідчить перебіг подій, суспільства, які не справилися з етичним завданням прийняття нової культурно-технологічної ситуації і подолання віджилих норм, опинилися в XX ст. в лещатах тоталітаризму.

Тому, прогнозуючи політичні процеси в Україні в XXI ст., слід обов'язково враховувати моральний вимір проблеми — співвідношення політичних засобів, які будуть задіяні політичною етикою. За багатьма оцінками, нинішня криза в Україні є насамперед моральною кризою, наслідком недостатньо розвинутої політико-етичної свідомості. Певною мірою такий її стан спричинений історичними умовами, в яких визрівала політична етика. Від своїх початків політична етика українського народу виявляла толерантне ставлення до різноманітних форм політичних інститутів і базувалася на суто демократичних засадах. Здавна суспільна свідомість сприймала певний політико-етичний порядок з властивою йому наявністю змішаних політичних інститутів, що тепер ототожнюється з політичним ідеалом поділу влади. Наприклад, своєрідним політико-етичним порядком була триєдина схема поєднання різноманітних форм влади. У Київській Русі в кожному окремому князівстві існувала етико-політична схема: князі—бояри—віче, тобто монархічний, аристократичний і демократичний елементи. Тривалий час південноруські землі були підвладні або ординським, або західноєвропейським володарям, що стримувало розвиток етико-політичної системи. А Запорозька

Січ, яку К. Маркс називав «першою християнською республікою» із її «чистою» демократією є певним зразком політико-етичної поведінки. Наприклад, особа, яку обирали гетьманом або отаманом перед військовим походом мусила двічі відмовлятися від виявленої честі й погоджувалася лише на третій раз після запрошення з тривалими вмовляннями, ритуальною лайкою й погрозами. Церемонія виборів закінчувалася покладенням старими козаками на голову обраного жмені землі. Це символізувало вірність обраного товариству. За словами Івана Огієнка, «все життя українське, увесь розпорядок дому, увесь державний наш лад, — все це повсякчасно було демократичним. Стан прислуги у нашого старого панства ніколи не був пригнобленим — вона завше була вільною і рівною всім... Всі міста на Вкраїні — за старих часів мали повне самоврядування: всі урядовці, всі чиновники були виборними, вибирались з самих городян і завше одповідали тій громаді, що їх поставила».

Важливою була і роль церкви в житті тогочасного українського суспільства, в діяльності якої теж простежувалися демократичні традиції, що є суттєвою характеристикою політичної культури: «Митрополита у нас завше вибирали вільними голосами, а патріарх Константинопольський тільки благословляв його. На Вкраїні в церковнім житті скрізь було тоді виборне начало: вільними голосами вибирали священиків, єпіскопів, архімандритів, ігуменів і навіть митрополитів» (І. Огієнко). Отже, очевидним є той факт, що простий народ України мав виборчі права, певний політичний досвід і певну політичну етику.

Проте, позбавляючи народ голосу, автономії, ініціативи, російське самодержавство планомірно здійснювало політику ослаблення етичної свідомості, що зміцнювало власну владу, але перешкоджало інтелектуальному розвитку як російського, так і українського народів. «Під упливом соціально-економічних, політичних, культурних умов життя в Російській імперії, — зазначає В. Бебик, — через упровадження московського державного устрою та скасування (по 110 роках після договору 1654 року) української автономії демократичні цінності українського суспільства поступово «вимиваються» соціально-політичними й психологічними установками російської, а по суті східної (або азіатської) політичної культури».

Етика самодержавства була нічим іншим, як спробою зосередження політичної етики «в одних руках» і, відповідно, звільнення від неї народу. А хто не несе від-

повідальності, той, як відомо, опиняється поза етичними відносинами. Жовтневий переворот 1917 р. став своєрідним судом над нормами політичної етики. Цей «суд» існував у тому сенсі, що практично були відкинуті всі колишні ідеали, а імперативом був висунутий ідеал комуністичний, що «звільнив» від загальнолюдських етичних норм не одне покоління людей, остаточно змінивши їх етико-політичний світогляд. Українську аристократію як головного «генетичного» носія етичних цінностей нації було в основі своїй знищено. А за словами відомого іспанського філософа X. Ортеги-і-Гассета, розкладання аристократії рівнозначне розпаду суспільства. Відсутність «кращих» і є фатальною безхребетністю нації, що призводить до її розчленовування, соціального хаосу, бо справжній аристократизм духу є цілісним складом душі, у якій присутні незмінні й обов'язкові етичні якості, що стали в процесі історії людства певними усталеними сполученнями.

Нова ж політична еліта «від народу» була позбавлена морально-етичних понять. У більшовицькому сенсі «класова мораль» виявилася лише завуальованою спробою позбавити політику етичного виміру. Свої політичні проблеми вона вирішувала знищенням супротивників. Наприклад, яскравим феноменом у процесі утвердження нового політичного ідеалу після жовтневого перевороту 1917 р. став етичний і правовий нігілізм, за яким право вважалося неповноцінною формою регулювання соціального життя, відживаючим інститутом, що лише на певний час і в силу необхідності був запозичений у старих експлуататорських класів. Правові норми заперечувалися цілком, а захист особистої незалежності — громадянської, трудової, майнової, творчої — вважався несуттєвим. Поширення отримав соціальний і політичний патерналізм (розуміння «батьківського» піклування над усіма сторонами суспільного життя), покликаний здійснювати авторитарне, а нерідко й примусове піклування про трудящих.

Етико-правовий нігілізм відсвяткував свій перший тріумф 5 січня 1918 р., коли було розігнано Установчі збори. Саме в цей період була закладена підпорядкованість законів ідеалові «майбутнього щастя всього людства». І ніби поза увагою залишився той факт, що в ім'я створеного ідеалу було втрачене усвідомлення цінності окремого людського життя, виробилися навички лише військово-терористичного способу вирішення будь-

яких нагальних проблем, що збереглися на довгі роки. Із знищенням політичної еліти, яка концентрувала у своїй свідомості всю політичну етику, країна була приреченою на десятиліття політичної жорстокості. Усе, що було дороге нації, піддавалося насильству. Руйнувалася непорушність моральних засад — цінностей, які за будь-яких обставин мали залишатися недоторканними. Політична свідомість стала насиченою деструктивним змістом, радикалізмом, цинізмом.

Політична етика за радянських часів базувалася на етиці партійної номенклатури, яка була зацікавлена, з одного боку, в індиферентизації (збайдужінні) політико-моральної свідомості населення, а з іншого — нагнітала ідеологічний психоз, пов'язаний з так званою класовою боротьбою, протистоянням двох політичних систем, з «ідеологічними диверсіями загниваючого капіталізму проти прогресивного світу». КПРС виробила свою внутрішню партійну етику, засновану на регламентативних принципах. Наприклад, у Петербурзі часів Жданова, крім статутних норм, існували різноманітні етичні кодекси поведінки членів партії: їм заборонялося купувати дорогі речі й нерухомість; працівник партапарату не мав права ходити до ресторану тощо.

Німецько-радянська війна значно змінила суспільну свідомість і водночас основи політичної етики. Реалізацію тогочасних ідеалів щиро пов'язували з особистістю Й. Сталіна, а потім М. Хрущова. Проте викриття «культу особи» Сталіна, певна зміна політичного режиму вбік демократизму істотно не розхитали основ політичної етики тоталітарного суспільства. З іншого боку, за часів Хрущова з'явилися нові елементи у політичній етиці. Так, сам Хрущов втручався в карні процеси. За період його перебування при владі у Кримінальному Кодексі СРСР з'явилося багато статей, що передбачали страту.

У судово-правовій практиці 60—70-х років намітилася й інша небезпека, пов'язана з одним із постулатів етичного і правового нігілізму. Утопічне уявлення про безпосередню близькість комунізму, що проникло в багато програмних документів тих років, давало підстави припускати, що суспільство впритул підійшло до періоду «відмирання права» і цей процес можна форсувати шляхом заміни покарання судом морально-виховними санкціями партійних і громадських організацій. Приміром, значного поширення набула практика передачі обвинувачуваного «на поруки трудовому колективу». Було встановлене правило, згідно з яким деякі справи, що не

становили «серйозної суспільної небезпеки», взагалі не передавалися до суду. Злочинці, які мали «високі зв'язки», потрапляли під захист і так званого «телефонного права».

Етичний і правовий нігілізм виявлявся не тільки в теоретичних міркуваннях. Він істотно деформував і мову. Наприклад, слово «буржуазне» поєднувалось із словом «право» як негативний епітет. Це ж стосується і таких понять, як «парламентаризм», «юридична особа», «формальна рівність». Навіть слово «особистість» набуло негативного відтінку, а слово «маса» — величезної значущості. Воно зрослося із словами «народна», «трудова», «революційна» і практично втратило споконвічно закладений у нього соціально-критичний зміст. Кожний, хто в 60-х роках XX ст. виявляв національний патріотизм, активність у суспільному житті, був підданий репресіям. Посилився ідеологічний наступ проти «ідеалізації минулого українського народу». Вважалося неетичним вживання епітетів «український», «козацький», словосполучення «Запорозька Січ» тощо.

Уже після падіння влади КПРС номенклатура все ще залишалася головним носієм етико-політичної свідомості. З цього погляду «безкровні» революції, що в багатьох постсоціалістичних країнах зберегли партійні еліти при владі, забезпечили певну спадкоємність у сфері політичної етики. Проте нові потрясіння, навіть якщо вони сприяли видужанню соціальної системи, не зміцнювали політичної етики.

Політика і мораль в умовах реформування українського суспільства

На сучасному етапі і в Україні заявила про себе тенденція перекладати всю відповідальність за долю нації на владу, що є свідченням недостатньої політичної, історичної обізнаності її активних носіїв. Хибність такої точки зору пояснюється тим, що державна влада на сьогодні роз'їдена корумпованістю, клановістю бюрократії, її зрощенням з тіньовим капіталом і криміналітетом. Ідеал громадянського суспільства став значно віддаленішим. Усі ці проблеми носять етичний характер, породжують зневіру в існуючу владу, ускладнюють реформи.

Українська політична культура теж демонструє свою нездатність до гармонізації соціального порядку, упоряд-

кованих інституціональних відносин в умовах ослаблення традиційних ієрархічних владно-правових відносин. За ідеологічними параметрами вона ще перебуває під впливом соціалістичного ідеалу (зрівнялівка, колективізм, тоталітаризм), демонструючи водночас і тенденцію до певної деідеологізації. Політична культура сучасної України є культурою маргінального суспільства, (наділеного взаємовиключними рисами), що виявляється і в орієнтації громадян на взаємозаперечуючі цінності: 33% вважають, що капіталістична система найбільш сприятлива для республіки, 25% — не мають визначеної позиції, і лише 42% переконані, що західний тип розвитку їх не влаштовує. Цей феномен пов'язаний з амбівалентною (роздвоєною) суспільною свідомістю. Отже, замість внутрішньої мобілізації українського суспільства спостерігається своєрідний його розлад.

Особливості політичної етики українського суспільства зумовлені географічним положенням нашої країни на так званому розломі культур, соціально-політичних орієнтацій: якщо центральні, західні регіони орієнтуються на європейські стандарти, то на сході більшою популярністю користуються євроазіатські. До того ж якщо цілі й ідеали української громадськості близькі до західних, то спосіб життя ближче до східного. Україна завжди прагнула брати участь у європейській політичній грі, але при цьому часто користувалася методами східного походження.

Політична етика сучасного українського суспільства багато в чому зумовлена непідконтрольністю влади, пріоритетністю державних цілей перед правами особистості, перевагою прагматичних міркувань перед системними гарантіями, переважанням традиціоналізму над динамізмом. Наприклад, на вимогу європейської громадськості в Україні нещодавно було скасовано смертну кару. Це справді серйозний крок не тільки з погляду політичної етики, але й загальнолюдської. Але кошти для довічного утримання засуджених повинен вишукувати начальник колонії.

Безліч прикладів історії переконують, що східна політика орієнтована на могутність, силу, а не на право чи політичну етику. Україні частіше випадало мати справу саме з такою політикою, і, зрозуміло, в її політичній етиці можна знайти чимало «азіатських» слідів — авторикратизм, геронтократію, патріархізм, таємну дипломатію, схильність до силових методів тощо.

У цьому зв'язку важливо визначити деякі протиріччя між політикою і мораллю, що розриває цілісність політичної етики в суспільній свідомості. Ці протиріччя є тлом, на якому формуються політичні відносини у суспільстві.

Першим з них є морально-психологічне протиріччя між «бажаним і дійсним». Вельми тривалий розрив між ними майже завжди знаменує розкол, внутрішню кризу особистості, а нерідко лукавство й облудність душі. Те ж відбувається, якщо народові не вдається організувати своє життя за власними принципами, узгодити своє бажання із соціальним порядком. Явища такої незгоди спостерігалися в минулому, наприклад, коли суспільство так і не дочекалося здійснення обіцянки М. Хрущова «про остаточну побудову комунізму». Простежуються вони і в теперішній українській історії. Так, прийняття нової Конституції України дало підставу для твердження про завершення початкового етапу становлення демократичної, соціальної, правової держави і про початок переходу до наступного періоду — «втілення принципів та норм Конституції у реальне життя суспільства і держави, в життя кожної конкретної людини, що живе в Україні». Та через деякий час з новою гостротою постала суперечність між продекларованими нормами, реальною можливістю і бажанням їхнього втілення. Йдеться насамперед про тричленну вербальну конструкцію: «демократична, соціальна, правова держава», яка й досі є недосяжною.

Навіть реальні зрушення щодо ідеалів демократії не викликають адекватної реакції у зв'язку із невірою в політичні ідеали, що їх висуває влада, і в можливість їх здійснення. Більшість подій останніх років XX ст., початку XXI ст., схоже, відбуваються «поза народною душею».

Інша етична колізія, пов'язана з поняттями «ми» і «вони», утворює основний нерв етичної проблематики в індивідуальній і політичній моралі. «Ми» — це ті, хто не має влади, вважає себе «простим народом», і «вони» — ті, які цю владу мають і розпоряджаються нею. Зміст політичної моралі «ми» відповідає явному, офіційному, що підлягає правовому контролю; «вони» — таємному, неофіційному, що випадає зі сфери правовідносин. Але якщо велика частина соціальних відносин випадає зі сфери суспільного і правового контролю, це свідчить про неадекватність соціальної системи суспільній практиці. У помірних розмірах ця неадекватність може компенсуватися політичною мораллю, у непомірних — призводить до розкладу політичної моралі, руйнації соціальної сис-

теми. Факти аморальності представників вищої влади сприймаються як моральна індульгенція для широких верств населення, що виражається у відхиленні від оподаткування, від ліцензування професійної діяльності, у діяльності в обхід законів, подвійній бухгалтерії, співробітництві правоохоронних органів із тіньовими структурами тощо. Доки така практика визнаватиметься населенням морально припустимою, про реалізацію ідеалу соціально-правової держави й мови не може бути.

Ще одна колізія, яка набуває відчутного значення для формування політичної етики, пов'язана із зростанням претензій громадян до апарату щодо участі їх в управлінні державою. Апарат, всупереч претензіям громадян, прагне відтиснути від політики маси людей, намагаючись водночас створити ілюзію їхньої участі в ній. Для цього культивуються загальні форми участі громадян у політиці: вибори, референдуми, інші політичні акції, за допомогою яких людей залучають до політичної сфери. Квазіполітика охоплює всю сферу зв'язків держави з суспільством, всі типи політичного мислення. Але якщо політичні функції існують у межах певних форм, то індивіди змушені керуватися абстрактними критеріями. Люди не аналізують того, що політичні форми соціального буття витворені ще до їхнього народження, існують поза волею і свідомістю індивідів. Індивід може лише вибирати, керуючись щодо них своїм політичним ідеалом (якщо він є). Сприяючи політиці правлячих сил, він може одержати свою частку влади: стати партійним або державним діячем, членом державного апарату тощо. У свою чергу, влада розподіляється серед індивідів. Звичайно, свою частку влади він може одержати і не поділяючи політики правлячих сил, а просто прагнучи певного статусу в суспільстві. А це і є питанням етичного порядку. До влади приходить багато випадкових людей, а політична етика передбачає наявність моральних переконань і відповідальності за свої вчинки. Це насамперед стосується професійних політиків, які повинні виходити не з кон'юнктурних міркувань, а мислити державними категоріями, зіставляти свої дії з моральними цінностями та нормами, оцінювати наслідки своїх діянь. Тому моральна культура політичного діяча передбачає не просто професіоналізм у роботі, а й виняткову повагу до інтересів країни та її громадян, уміння раціонально користуватися владою, демократично поводитися з опонентами, опозицією, бути здатним до компромісів, принципо-

во відстоюючи державну і громадянську позиції. Свідченням моральної цілісності державних і громадсько-політичних діячів є їх високі вольові якості, уміння дотримуватись єдності слова і діла, виявляти реалізм в оцінці власних результатів і державної політики, нетерпимість до некомпетентності, догматизму, застою.

Соціально-політична мораль — дещо інший культурний феномен, ніж індивідуальна: вона належить до іншої сфери, має інші критерії, норми. Але не можна ігнорувати їх взаємозв'язку і взаємозумовленості. Якщо члени суспільства є аморальними, таким буде і суспільство. Українському моральному клімату вадять лихослів'я, злодійство, хуліганство, пияцтво, неохайність, непунктуальність тощо.

Не на належному рівні повага до особистості моральної та фізичної гідності, недоторканності майна, прав. Зумовлено це тим, що етика індивідуалізму, трактована у нас як егоїзм, зазнала в українському етносі осуду. Причина цього — в слабкій сформованості раціоналізованої індивідуальної моральної свідомості, зумовленої пріоритетністю родових зв'язків вітчизняної культури з її традицією перенесення центру ваги з індивідуальної відповідальності на колективну; в ослабленій здатності до моральної самоідентифікації, що спричиняє нерозвиненість усвідомлення категорії індивідуальної совісті та самоцінності поглядів людини.

Спираючись на моральний плюралізм (погляд, що визнає множинність ціннісних відносин, зобов'язань і планів життя, які часто несумісні), ця теорія передбачає необхідність людини робити вибір між тим, що вона вважає морально правильним і морально хибним. Моральний плюралізм не вимагає толерантності до морально хибного, примиренності добра й зла. Держава непримусовими діями може заохотити людей дотримуватись гідних форм життя на основі вироблених нею етичних норм і водночас може відбити охоту дотримуватись морально неприйнятного способу життя, викорінюючи умови, які роблять його принадним. Тому вона не повинна вдаватися до примусу, щоб зупинити «самоцінних» осіб від неприйнятної діяльності, поки вони не шкодять іншим.

Визнання державою самоцінності особистості однак надає їй право використовувати примус, щоб не було завдано шкоди іншим людям, оскільки її завдання — забезпечити людям реальні можливості для особистого життя і реалізації самоцінної позиції. Вона може приму-

сово втручатися в автономію одних, щоб захистити автономію інших. Водночас держава не може втручатися в їхню автономію з будь-яких інших причин. Фундаментальне моральне обґрунтування самоцінності особистості та принципу морального плюралізму повинно стати важливим аспектом політичної етики, в основі якого толерантність, а не нейтралітет.

Сучасне тло формування політичної етики характеризують розлад зовнішнього і внутрішнього життя нації, висока питома вага таємного, перевага права сили над етикою, квазіполітика тощо, які спричиняють глибокі структурні диспропорції, перешкоджають формуванню громадянського суспільства.

Невідповідності між ідеалами і реаліями нашого суспільства зумовлені нерозвиненістю політичної та соціальної етики. Невиконання посадових обов'язків, нереалізованість угод, несвоєчасно виплачені зарплати, несплачені податки, проігноровані закони й суспільні інтереси — усе це є розходженням між ідеалом і соціальною дійсністю. Усунути його — означає відновити моральне здоров'я суспільства.

У демократичному суспільстві політична етика є одним із важливих вимірів політичного життя, вона служить невід'ємним компонентом стабільності політичної системи, суттєвим показником розвитку суспільства і його політичної свідомості.

Запитання. Завдання

1. Яку роль відіграє політична етика як елемент політичної культури?
2. У яких історичних умовах формувалася політична етика українського суспільства?
3. Проаналізуйте політичний розвиток України в межах колишнього СРСР і визначте ступінь впливу номенклатурної етики в умовах сьогодення.
4. Визначте і обґрунтуйте колізії між політикою і мораллю, наявні в українській суспільній свідомості.

Теми рефератів

1. Характер і особливості політичної етики в умовах перехідного суспільства.
2. Суперечності між політикою та етикою в сучасній Україні.
3. Етичні принципи здійснення політики: європейський досвід і українська перспектива.

Література

Бебик В. Наша політична культура // Політологічні читання. — 1992. — №1.

Бердяев Н. Судьба России: Опыты по психологии войны и национальности. — М., 1990.

Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. — К., 1994.

Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. — К., 1999.

Деревянко Е. В. Неизбежность аристократического духа: учение Хосе Ортеги-и-Гассета об общественном идеале // Социологические исследования. — 1992. — №6.

Кабачинский О. И. Тоталитаризм и демократия как отражение внутреннего конфликта человека // Философская и социологическая мысль. — 1994. — №11—12.

Культурне відродження в Україні. — Львів, 1993.

Огієнко І. Українська культура. — К., 1993.

Рікер П. Етика і політика // Філософська і соціологічна думка. — 1995. — №5—6.

Семчишин М. Тисяча років української культури. — К., 1993.

Сутор Б. Политическая этика // Политические исследования. — 1993. — №1.

4.5. Політика і релігія

Проблема взаємодії політики і релігії — одна з найдавніших в історії людства. Науковий підхід до пояснення особливостей їх співіснування розпочався лише у другій половині XIX ст., коли політологія і релігієзнавство сформувалися як самостійні галузі науки зі своїми предметами і методами. Нинішній суспільно-політичний розвиток людства засвідчує зростання впливу релігійного чинника на політичне життя держав і людської цивілізації. Тому з'ясування закономірностей взаємовпливу і віднайдення способів урегулювання можливих конфліктів між політичними і релігійними чинниками — одне з найважливіших завдань політичної науки.

Релігія як чинник політичного життя суспільства

Як форми суспільної свідомості, релігія і політика постійно взаємодіють, адже їх носії практично одні й ті ж. Тому взаємовплив їх існуватиме доти, доки вони фігуруватимуть у суспільному житті. Взаємовплив політики і релігії відбувається на двох основних рівнях — структурному та функціональному.

Структура політики охоплює політичну свідомість, політичну діяльність, політичні організації та політичні відносини. А *структура релігії* — релігійну свідомість, релігійну діяльність, релігійні організації та релігійні відносини. Отже, складові релігії і політики взаємопов'язані. Найтісніша взаємодія існує між першими трьома складовими обох систем.

Релігійна свідомість. Має теоретичний (концептуальний) та буденний (побутовий) рівні. Найбільший вплив на формування та розвиток політики має теоретичний рівень релігії, який формується насамперед на основі текстів Священних Книг: Веди, Трипітака, Авеста, Біблія, Коран тощо; Святого Переказу (твори отців християнської церкви, Сунна та ін.), інших книг віроповчального характеру. Теоретична релігійність є основою не лише богословських, а майже всіх розгорнутих філософських, етичних і соціально-політичних вчень. Вона справляє безпосередній вплив на формування чи обґрунтування певного політичного устрою, суспільних відносин, пов'язаних з проблемою публічної влади. Зі свого боку інститути публічної влади разом з релігійними інституціями утверджують сформовані стереотипи свідомості та поведінки віруючих.

Релігійна діяльність індивідів. Поділяється на позакультову і культову. Віруюча людина у своїй позакультовій релігійній діяльності на теоретичному (вироблення, систематизація та інтерпретація ідей, пов'язаних з релігією) та практичному (пропаганда релігійних поглядів, місіонерська робота) рівнях може впливати на політичне життя суспільства виконанням політичних замовлень влади або її критики, вдаючись до релігійних доктрин.

Релігійні організації. Найтісніше взаємодіють з політичним життям суспільства, є інституалізованою формою релігійних культових систем. Як важливі соціальні інституції, покликані упорядковувати співжиття і діяльність людей, накладаючись на функції інституцій публічної влади.

Відносини інститутів публічної влади з релігійними організаціями можуть змінюватися від домінування певних світських суспільних інститутів і визначення ними особливостей розвитку релігійного чинника аж до повного підпорядкування світських інституцій релігійним. Залежить це від конкретного часу та місця діяльності релігійних, світських інституцій, типу релігійних організа-

цій. Церква (церковна деномінація), яка має велику кількість послідовників у певній країні, може диктувати завдяки своїм численним адептам вигідні їй умови, впливати на діяльність політичних інституцій, партій. У складнішому становищі перебувають секти та харизматичні культи, функціонування яких завжди утруднювалося саме на політичному рівні. Адже органи влади змушені реагувати на тиск домінуючих релігійних інституцій. Утиски, репресії проти прихильників окремих церков, сект, культів нерідко спричинялися економічною, політичною нестабільністю суспільства (вигнання гугенотів із Франції, гоніння на іудеїв тощо).

Тісний зв'язок релігії і політики обумовлений *і основними функціями* (а в результаті їх здійснення — і роллю), які виконує релігія в суспільстві.

Світоглядна функція. Зорієнтована на визначення місця і ролі людини в Богом створеному світі. Завдяки їй формуються певні погляди щодо зародження і розвитку світу, людини, суспільства. Ця функція визначає мету життя та життєві ідеали віруючих. Сформовані за допомогою релігії світорозуміння, світовідчуття, світоспоглядання, світоставлення тощо можуть спонукати віруючу людину до конфлікту з носіями чи суб'єктами політики (державою, партією, рухом, особою), якщо їх принципи, конкретні дії суперечать поглядам, оцінкам і нормам релігійного індивіда чи інституції. Найчастіше це за умов перебування індивіда (інституції) в іновірному середовищі. В єдиновірному середовищі віруючі можуть активно впливати на структурні компоненти політики з метою поширення, зведення в ранг державних певних поглядів, оцінок норм поведінки, а також брати участь у формуванні певних політичних доктрин.

Компенсаторна функція. Вона пом'якшує або повністю знімає відчуття безсилля, залежності й обмеженості людського існування як щодо зміни об'єктивних, суб'єктивних умов буття, так і щодо формування власної свідомості. Політика, основою якої є примус в інтересах окремих верств населення (іноді — всього суспільства) та задоволення владних інтересів певних груп і верств населення, спиралася на компенсаторну функцію релігії, яка знімає напруженість соціального протистояння проповідуванням рівності всіх у гріховності, стражданнях, обіцяє за земні страждання щасливе життя в потойбічному світі. Важливим є і психологічний аспект компенсації — релігія, знімаючи психологічні стреси, даючи людині

впевненість у собі та мотивацію до життя, згладжує соціальні конфлікти, спричинені невдалою економічною, соціальною, культурною, національною, військовою політикою.

Комунікативна функція. Дає можливість віруючим у своїй релігійній і нерелігійній діяльності обмінюватися певною інформацією, оцінками релігійних чи позарелігійних явищ. Для політики важливим є те, що релігійне вчення пропагує терпиме ставлення хоча б до єдиновірців, що є однією з умов адекватної інтерпретації інформації, позитивного сприйняття людини людиною.

Регулятивна функція. Зорієнтована на управління діяльністю, поведінкою віруючих, впорядкування відносин між ними. До новітнього часу історії людства релігія одноосібно займалася виробленням певних норм співжиття (мораль, релігійне право), стандартів поведінки (виховання) індивідів, встановлювала систему контролю за їх діяльністю, заохочення та покарання, виробляла й впроваджувала у свідомість бажані мотиви діяльності членів суспільства. Це давало змогу співвідносити конкретні ситуації, вчинки з прищепленими віруючим системами цінностей.

Інтегративна функція. Виявляється в тому, що в межах певного віросповідання відбувається інтеграція, об'єднання індивідів. Коли ж у суспільстві (соціальній групі) наявні різні конфесії, а особливо такі, що протистоять одна одній, то релігія за цих умов може виконувати й дезінтегруючу функцію, і навіть бути джерелом політичної напруженості. Дезінтеграція може виявлятися не тільки в міжконфесійному протистоянні. Історія свідчить і про значну роль релігійного чинника в конфліктах, які потрясали політичні основи не лише окремого суспільства, а й спричиняли зміни міжнародних чи регіональних політичних систем (реформація, національно-визвольні війни Африки тощо).

Культуротранслююча функція. Релігія, як і політика, є компонентом загальнолюдської культури. Вона забезпечує не тільки збереження, а й розвиток окремих, найближчих до релігії, її галузей — архітектури, музики, книгодруку, образотворчого мистецтва, малярства, графіки тощо. Так, релігія може передавати певну частину нагромаджуваної культурної спадщини (у т. ч. і політичної культури) певного народу (цивілізації) від покоління до покоління, забезпечуючи неперервність розвитку народу (цивілізації). Близькими до культуротранслюючих

завдань, але у своєму предметному полі й зі своєю мотивацією, займається і політика, однією з функцій якої є забезпечення послідовності та інноваційності соціального розвитку суспільства, людини.

Водночас релігія може виконувати культуропериваючу функцію щодо окремої національної культури. Це стосується переважно світових релігій, які, зародившись і сформувавшись у певному регіоні на певних культурних традиціях, здійснюючи релігійну експансію, несуть в інші країни і нову культуру, нещадно знищуючи попередні культурні надбання, які, як правило, тісно пов'язані з іншими віруваннями (християнізація слов'янських народів; експансія ісламу з його забороною образотворчого мистецтва тощо).

Легітимізуюча функція. Вона найтісніше пов'язана з політикою, обґрунтовує, освячує й певною мірою узаконює (легітимізує) деякі суспільні порядки й інституції (політичні, правові тощо), певні форми відносин, норми поведінки в суспільстві. Завдяки їй релігія може оцінювати суспільні (політичні, культурні, національні та ін.) явища, формувати відповідне ставлення до них. При цьому різні конфесії можуть по-різному оцінювати одне й те ж явище. Так, Реформація освятила появу буржуазних суспільних відносин, у той час як у Російській імперії православна церква всіляко захищала феодальні порядки. Втрата релігією легітимізуючої ролі виявляється, коли певна соціальна група, окрема особа перебувають в іновірній державі й ставлять собі за мету зміну існуючих порядків (інституцій, відносин) за допомогою обґрунтування на основі Святого Письма, Святого Переказу чи богословських трактатів неправомірності цих порядків (інституцій, відносин).

Реалізуючи свої функції, релігія виконує значну роль у розвитку й функціонуванні політичної структури суспільства. Ця роль залежить:

— від особливостей віровчення та культу, організаційних можливостей конкретної конфесії чи релігійного напряму (у т. ч. використання мистецтва, науки, інтегрованості в суспільство тощо);

— від характеру впливу (одна й та ж конфесія в різні часи може захищати або руйнувати певну політичну структуру);

— від особливостей регіону, функціонування певних конфесій.

За певних історичних умов в одному суспільстві можуть прогресувати процеси секуляризації, в іншому ж — сакралізації. Одна і та ж конфесія може ставитися до влади як до породження темних сил (християнство на ранньому етапі його історії) або як до помазаників Божих на землі (оцінки імператорів у християнських країнах після 324 р., коли воно стало державною релігією). У свою чергу, кожна держава та її політичні інституції по-своєму розуміють і практично діють у сфері відносин релігії та політики. Часто ці дії призводили до боротьби і знищення єдиновірців (війни в Європі між католицькими державами, міжісламські конфлікти тощо). У деяких країнах релігійні інституції повністю перебувають під контролем держави. Наприклад, деякі лютеранські церкви підпорядковані (згідно з Аугсбурзьким релігійним миром 1555 р.) світській владі, яка перебрала на себе функції церковного управління.

Зв'язок релігії та політики зумовлений і цілеспрямованими діями церковних інституцій, першоієрархів та ієрархів релігійних течій щодо максимального представництва своїх прихильників у політичних інституціях з метою лобіювання власних інтересів. Так, в Ізраїлі представники клерикальних кіл входили і входять у всі уряди країни. Неподинокі випадки, коли вони входять у парламенти.

У певні періоди розвитку людства зв'язок релігії і політики був настільки тісний, що є підстави стверджувати про існування релігійно-політичного синкретизму, коли релігія сприймається як невід'ємний елемент політичного чинника й навпаки. Відомо, наприклад, що жерці Дворіччя, Єгипту поряд з релігійними виконували й державницькі функції — писали закони, робили астрономічні розрахунки, керували збором податків, будівництвом зрошувальних систем, займалися судочинством тощо. У Давній Греції на перших порах жерців теж обирали до владних структур. За своїми функціями вони були більше державними чиновниками, ніж служителями культу. А в давньокитайській релігії, де в культі Неба жрецтво не отримало сильного розвитку, релігійні функції виконували державні чиновники. Тому культ Неба носив у ній не емоційно-чуттєвий, а швидше бюрократичний відтінок.

За нової історії людства релігія використовується політичними силами як один із важливих чинників поневолення народів. Цією її здатністю користувалися всі імперії нового часу: Російська використовувала православ'я як засіб асиміляції українців, білорусів та інших наро-

дів; Британська використовувала католицизм та англіканство як знаряддя у боротьбі за своє утвердження в колоніях; Османська розглядала прийняття ісламу як умову ослаблення економічного й політичного тиску на свої колонії та ін. Характерно, що конфесія, використовувана імперією, сприймалася поневоленими народами як релігія колонізаторів. А розпад таких імперій призводив до масових виходів віруючих з «імперських конфесій», до гонінь на її місіонерів, націоналізації майна тощо. Так було в Шрі-Ланці, Бірмі — з християнством; у Болгарії — з ісламом; в Україні — з православ'ям, коли після 1917 р. сотні тисяч селян переходили в протестантські течії.

Апогеєм релігійно-політичного синкретизму можна вважати встановлення радянської влади в Російській імперії й утворення в межах колишнього СРСР (а після 1945 р. у деяких країнах соціалістичного табору) світської релігії. Комуністично-соціалістична ідеологія претендувала на місце, яке до більшовицького перевороту 1917 р. посідала в житті суспільства християнська церква. Цим можна певною мірою пояснити те, що комунізм, як зазначав М. Бердяєв, «не як соціальна система, а як релігія фанатично ворожий будь-якій релігії». Критика релігії у марксизмі-ленінізмі перетворилася на критику політики, яку вона (релігія) прямо чи опосередковано освячувала. До священнослужителів більшовики ставилися як до політичних противників, а боротьба з релігією як ідеологічною системою велася в соціалістичних країнах не ідеологічними (переконання), а революційно-політичними (примус) засобами.

Держава і церква: основні моделі взаємодії

З розвитком людства в межах однієї чи кількох держав інституалізується і розвивається один з головних елементів релігійного комплексу — релігійні організації. Спільність їх розвитку часто зумовлювала й спільні політичні, економічні інтереси, що було додатковим спонукальним чинником їх взаємовпливу. Тому характер державно-церковних відносин залежить від політичного устрою держави, конкретних суспільних відносин, домінуючих особливостей певної епохи. Іншими словами, своєрідність розвитку народу, держави і певної релігії, релігійного напряму передбачає специфічні особливості їх відносин — від прямого впливу релігійного комплексу на формування і функціонування державної влади до держа-

вного контролю за розвитком релігійного комплексу чи відокремлення церкви від держави.

На сучасному етапі характер державно-церковних відносин — один з головних показників рівня розвитку і держави, і релігійного напряму, позаяк він засвідчує рівень реалізації принципу свободи совісті як одного з головних складових фундаментальних прав і свобод людини. Оскільки релігія має ґрунтовний вплив на соціальні структури і цінності, то свобода совісті є важливим чинником структуруючих зв'язків між частинами суспільства і всім суспільством.

Поняття «свобода совісті» полісемантичне, його сутність визначається залежно від предметного поля дослідження: права, політики, філософії, релігієзнавства, етики тощо.

***Свобода совісті** — право, яке гарантує недоторканність совісті людини щодо її ставлення до релігії.*

Загальновизнаними основними рисами свободи совісті є:

— право особи на свободу мати, змінювати релігійні вірування за власним вибором або дотримуватися нерелігійних переконань;

— рівність усіх релігій та їх прихильників, а також невіруючих перед законом;

— можливість індивідуально або ж колективно, публічно чи приватно сповідувати свою релігію, брати участь у богослужіннях, обрядах, ритуалах;

— право на поширення своїх релігійних чи нерелігійних переконань;

— невтручання держави у справи церкви (особливо ті, які стосуються віровчення), а церкви — у справи держави.

Релігійна свобода є одним із найдавніших міжнародно визнаних прав людини. У період Вестфальського миру (1648) праву на релігійну свободу було надано міжнародний захист. Першим конституційним актом, що стверджував його, була перша поправка до Конституції США, де зазначено, що Конгрес не створюватиме закону, що стосуватиметься інституювання релігії чи заборонятиме вільне відправлення її.

В епоху Відродження із становленням громадянських суспільств розпочалися процеси секуляризації (набуття світських рис) суспільного життя. Цьому сприяв розвиток наукових знань, особливо вчення про природне право, згідно з яким держава та її інституції мають земне, а не божественне походження. Релігія поступово стає при-

ватною справою. Наприкінці XVIII ст. починають реформуватися *основні типи відносин між церквою і державою,* які існують й донині:

— *віротерпимість (нетерпимість),* згідно з якою, одна чи кілька релігій мають привілейоване становище, інші оголошуються терпимими (чи нетерпимими);

— *свобода віросповідань,* за якою усі релігії рівні між собою, а людина вільна у своєму виборі конфесії та відправлення релігійного культу;

— *свобода совісті,* крім проголошення рівності всіх релігій, яка передбачає вільний вибір будь-якої релігії чи несповідування жодної. Нині приблизно третина держав світу проголосили своїми основними законами принцип свободи совісті.

Протягом століть склалося кілька *моделей державно-церковних відносин,* які часто взаємно переплітаються: теократія; цезаропапизм; законодавча підтримка, що забезпечує привілейований стан церкви; відокремлення церкви від держави; проміжний стан між моделлю державної церкви і моделлю повного відокремлення, відокремлення церкви і держави.

1. Теократія (грец. theos — Бог і kratos — влада). Постає як форма правління, за якої вся повнота влади в державі належить главі церкви та духовенству. Передбачає ототожнення світської і духовної влад, регламентацію функціонування держави та її інституцій, усього суспільного життя панівною церквою та її органами.

Синонімом до теократії іноді вживають поняття «цезаропапизм» як означення боротьби церковної влади за домінування над світською. Класичне теократичне правління існувало у V—I ст. до н.е. в Іудеї, де вся влада була зосереджена в руках жрецтва на чолі з іудейським першоієрархом; у 756—1870-х роках — у Папській області, а з 1929 р. — у Ватикані, де Папа римський є абсолютним монархом. Традиція теократії розвинута в ісламських країнах (Ірані, Саудівській Аравії). Теократичні періоди пережили Китай, Японія, Індія, країни Африки, Європи. Ідеї теократичної форми правління активно пропагував С. Томашівський у Галичині.

2. Цезаропапизм (лат. caelsar — цезар, papa — папа). Виявляє себе як політика світської влади, спрямована на підпорядкування собі всього церковного життя; поєднання в особі державного правителя вищої світської духовної влади.

Передбачає повну залежність церкви від держави, одержавлення і підпорядкування світській владі церковних структур. Класичними прикладами такого правління є Візантія, де імператори збирали церковні собори, вирішували догматичні суперечки, призначали чи знімали патріархів, митрополитів тощо. Цю модель перейняла Московія, де з XVIII до початку XX ст. главою православної церкви був імператор (імператриця). Церква стає одним з інститутів державної бюрократичної системи, а духовенство — особливим прошарком суспільства зі своїми правами та пільгами (непідсудність світському суду, звільнення від податків, військової повинності тощо).

3. Законодавча підтримка, що забезпечує привілейований стан певної церкви в державі. Статус державної церкви передбачає державне фінансування діяльності церковних інституцій, покладає на них певні державницькі функції (реєстрація новонароджених, смерті, шлюбу тощо).

Державні церкви в різних формах існують в Англії, Швеції, Данії, Ірані, Кувейті, Саудівській Аравії, Таїланді та інших країнах. Особливий їх статус зафіксований у конституціях понад 40 держав, у 22 з них главою держави може бути лише особа, що належить до офіційної церкви.

4. Відокремлення церкви від держави. На практиці це означає неможливість втручання церкви у справи держави за активного втручання державних інституцій у справи церкви.

Така модель була характерна для колишніх країн соціалістичного табору, де законодавство теоретично гарантувало свободу совісті, а реально віруючі зазнавали дискримінацій. «Атеїзація» державної політики призводила до значних порушень прав людини. Церкви як суспільні інституції активно використовувалися владою у внутрішній та зовнішній політиці.

5. Проміжний стан між моделлю державної церкви і моделлю повного відокремлення церкви від держави і держави від церкви. Для цього типу відносин характерне збереження державної підтримки та привілеїв окремих церков. Наприклад, сучасна Німеччина, де держава хоч і проголошує нейтральність і толерантність до різних релігій, виявляє певну відмінність у ставленні до релігійних організацій залежно від їх чисельності та їх впливу на суспільне життя. Подібними є державно-церковні відносини в Японії, Австрії, Перу.

6. Відокремлення церкви від держави, що передбачає взаємоневтручання держави і церкви у справи кожної,

гарантує максимальне забезпечення свободи релігії, толерантності в державі. Усі релігійні громади у США мають рівні права. Відсутній спеціальний орган регулювання діяльності релігійних інституцій — усі спірні питання вирішує суд. Релігійні організації звільнені від податків рішенням Федеральної податкової служби, яка детально експертує, чи не переслідує якась із них комерційні цілі. Законодавчо закріплену свободу віри і невір'я мають громадяни Франції, Туреччини, України.

Залежно від традицій, моделі державно-церковних відносин існує кілька схем фінансової підтримки державою церковних інституцій:

1. Пряме фінансування державою релігійних організацій і державний контроль за використанням коштів. Така схема характерна для більшості країн з теократичною, цезаропапиською моделями державно-церковних відносин, країн з державною церквою (Ватикан, Греція, Бельгія, Люксембург, Норвегія та ін.).

2. Збір спеціального «церковного» податку, який витрачається згідно з побажаннями платників податку (Італія, Іспанія та ін.).

3. Використання коштів «церковного» податку релігійними організаціями на власний розсуд з мінімальним контролем держави (ФРН, Австрія, Швейцарія, Швеція та ін.).

4. Відсутність фінансової допомоги держави конфесіям, які існують на добровільні пожертвування віруючих, виручки від церковної атрибутики тощо. Це характерно для країн, де церква і держава відокремлені одна від одної (США, Франція, Україна, Нідерланди).

Державно-церковні відносини в Україні

Державно-церковні відносини в Україні пройшли різні етапи розвитку. Після хрещення Русі-України простежувалися елементи цезаропапизму, які, однак, не розвинулися. Церква набула статусу державної, який передбачав державне фінансування (десятина), виконання певних державницьких функцій. Зокрема церква перебрала на себе розгляд судових справ, що стосувалися церковного кліру, його сімей та челяді, населення церковних володінь. Канонічно та організаційно вона залежала від Константинопольського патріархату, який призначав Київських митрополитів (найчастіше греків). Лише

двічі руські князі домагалися поставлення на київську кафедру митрополитів-русичів — Іларіона (1051) та Климента Смолятича (1147).

Татарська навала спричинила перенесення на початку XIV ст. митрополичого престолу спочатку до Володимира (на Клязьмі), а згодом до Москви. Політичне протистояння Литовського князівства, у складі якого перебували тоді українські землі, та Московії змусило князя Вітовта домагатися окремого митрополита для Литви — у 1415 р. ним став Григорій Цимблак. Остаточний розкол Київської митрополії на дві частини — Київську і Московську — відбувся у 1448 р., коли в угоду політичним амбіціям московських правителів московський собор самочинно проголосив автокефалію своєї церкви і обрав свого першоієрарха.

Православ'я у Великому князівстві Литовському фактично було державною релігією, а залежність від Константинополя була умовною. Проте зближення Литви і Польщі, що знайшло своє відображення у Люблінській унії 1569 р., спричинило обмеження православ'я на користь католицизму, а згодом і кризу православної церкви в Україні.

Православ'я стає знаменом боротьби за національну самобутність, одним із чинників національно-визвольного руху середини XVII ст.

Політичне приєднання в 1654 р. значної частини українських земель до Московської держави поставили проблему входження Київської митрополії до складу Московського патріархату, оскільки московський цезаропапизм вимагав і централізації церкви. Але значні відмінності українського православ'я в обрядово-культовій сфері, організаційному житті церкви, опозиція кліру до такого об'єднання, криза Російської православної церкви більш як на 30 років відклали питання злиття церков. Лише активне втручання московської влади, несприятливі для розвитку Константинопольського патріархату політичні обставини допомогли Московському патріархату поглинути Київську митрополію.

Зміна юрисдикцій призвела і до зміни моделі державно-церковних відносин в Україні — статус державної церкви замінює цезаропапиське правління, наслідком якого стала цілеспрямована політика влади на нищення національних особливостей православ'я в Україні. У 1839 р. російська влада прийняла рішення про ліквідацію в межах імперії уніатської церкви. Це рішення було

продиктоване передусім політичними причинами, оскільки греко-католицька церква за русифікації була чинником етнозберігаючим.

Революційні події 1905—1907 рр. дещо змінили релігійну ситуацію в Україні, як і у всій імперії, але принципи побудови державно-церковних відносин залишилися ті самі. Суттєво ситуація почала змінюватися після Лютневої революції 1917 р., з утворенням в Україні Центральної Ради і проголошенням відокремлення церкви від держави.

Влада Української Народної Республіки не зуміла одразу оцінити величезний державотворчий потенціал релігії. Згодом політична ситуація змусила Центральну Раду змінити свою позицію щодо церкви. При Секретаріаті внутрішніх справ було утворено Департамент духовних справ, в одному з перших циркулярів якого було висловлено побажання до єпископату не допускати поминання у відправах Російської держави та російського війська. У січні 1918 р. в новому уряді був утворений Департамент сповідань, рішення якого, однак, бойкотувалися більшістю церкви. А запропонована Центральною Радою схема відокремлення церкви від держави (проголошення релігії приватною справою) на той час в Україні була нездійсненною, програмувала негативні наслідки для української державності.

Після встановлення Гетьманату 1918 р. «Законом про тимчасовий державний устрій України» православну церкву було проголошено «передовою» (державною), а віруючим інших конфесій надано право «свободного відправлення їхньої віри і богослуження за її обряду». Державну стратегію щодо церкви розробляло Міністерство сповідань, до функцій якого належало й регулювання відносин конфесій між собою та з державою. Проте втручання держави у внутрішнє життя церкви було мінімальним.

За Директорії, попри помітні антицерковні настрої, Українська Народна Республіка значно більше уваги приділяла релігійному питанню. «Основний державний закон УНР» визначав автономність православної церкви, проголошував свободу «сумління і віри». Визнані державою інші церкви проголошувалися рівноправними. Заборонялося ухилення від виконання громадянських обов'язків через релігійні переконання. Більш радикально питання церковного устрою вирішувалося «Законом про автокефалію Української Православної Церкви», який проголошував, що «ні в якій залежності від Всеросій-

ського Патріарха» УПЦ не перебуває. Закон містив цезаропапиські елементи, пов'язані з втручанням держави у справи церкви, але вони не були втілені в життя.

Після встановлення радянської влади в Україні було законодавчо закріплено принцип відокремлення церкви від держави, але на практиці держава активно втручалася в церковні справи. Більше того, влада сприймала церкву як політичного противника. Немало представників кліру було репресовано, конфесії позбавлено статусу юридичних осіб, обмежено у світській і навіть релігійній діяльності (визнавалося лише право на задоволення релігійних потреб віруючих і тільки в молитовному приміщенні). Така політика призвела до майже цілковитого знищення православної церкви, розгулу беззаконня у церковних питаннях. Обґрунтуванням репресій була теза Сталіна про загострення класової боротьби в міру розвитку соціалізму.

У вересні 1937 року ЦК ВКП(б) спеціальним рішенням проголосив «безбожну п'ятирічку» — до кінця 1937 р. в СРСР мали бути ліквідовані всі релігійні конфесії і навіть зовнішні вияви релігійності. Почалося знищення храмів та предметів культу, економічний, політичний і моральний тиск на духовенство. Священики були позбавлені виборчих прав, їх обкладали непомірними податками, змушували зрікатися сану (у 1929—1930 рр. цьому тискові скорилися до 2 тис. священнослужителів). У непокірних конфісковували майно, а сім'ї виселяли, «розкуркулювали».

Було спрощено процедуру закриття храмів. Ухвалу про це могли приймати місцеві відділи НКВС на основі несплати податку, поширення епідемії, «вимоги населення», «зібрань ворожих державі елементів». Внаслідок цього в Україні було закрито до 75—80 % (8 тисяч) храмів. На початок 40-х років не залишилося жодної православної церкви у Вінницькій, Донецькій, Кіровоградській, Миколаївській, Сумській, Хмельницькій областях, по одній було в Луганській, Полтавській, Харківській. Із 1710 храмів Київської області за призначенням використовували лише 2, із 23 монастирів — жодного. Православна церква перестала існувати як цілісний організм. В Україні не залишилося жодного єпископа. Лише у грудні 1939 р., після приєднання Західної України, був призначений екзарх України, митрополит Київський та Галицький Миколай (Ярушкевич), який обслуговував і білоруські парафії.

Принципово інша модель державно-церковних відносин існувала в роки Другої світової війни на окупованих німецькими військами українських територіях. Нова окупаційна влада, намагаючись посилити антиросійські настрої в Україні, спершу симпатизувала націоналістам та автокефальній церкві, надіючись, що пожвавлення церковної діяльності, залучення до релігії відверне значну частину населення від опору. Щоправда, сильна церква також не відповідала інтересам рейху. Відносини німецького окупаційного режиму і конфесій в Україні нерідко залежали від ситуації на фронті. Але загалом вони вписувалися в модель відокремлення церкви від держави.

Релігійна політика окупаційної адміністрації змусила змінити тактику і радянського керівництва. З вересня 1943 р. було реанімовано православну церкву, відновлено сотні парафій. Але партійна тенденція на знищення релігії призвела до нових репресій. У 1960—1965 рр. було закрито понад 4 тисячі храмів (48% від їх кількості на початок 1960 р.). Священикам дозволено було тільки виконання треб. Утверджувалася релігійна нетерпимість, завуальована законодавчими актами про свободу совісті.

З утвердженням державної незалежності України змінилася модель державно-церковних відносин. Закон про свободу совісті та релігійні організації (1991) відкрив реальні можливості для відокремлення церкви і держави. Зареєстрованим релігійним організаціям (а вони можуть і не реєструватися) надано статус юридичної особи, віруючим певних сповідань дозволено альтернативну службу та ін. Припинення діяльності релігійної організації можливе лише за рішенням суду, що утруднює адміністративне втручання у її функціонування.

Принцип свободи совісті кожного громадянина країни сповідувати будь-яку релігію чи не сповідувати ніякої закріплений у Конституції України.

Запитання. Завдання

1. Які функції релігії впливають на політичне життя суспільства?
2. Які основні ознаки існування в певній країні свободи совісті?
3. Назвіть головні моделі взаємодії державних і церковних чинників у сучасному світі.

Теми рефератів

1. Проблеми державно-церковних відносин в Україні.
2. Свобода совісті в сучасному світі.
3. Головні ідеї соціальних вчень різних конфесій та їх вплив на політичні доктрини.

Література

Академічне релігієзнавство. — К., 2000.
Еремеев Д. Ислам: образ жизни и стиль мышления. — М., 1990.
Єленський В. Державно-церковні взаємини на Україні (1917—1990). — К., 1991.
Історія релігії в Україні. Навчальний посібник / За ред. А. Колодного, П. Яроцького. — К., 1999.
Крисбен Ж. Основы религиозного фундаментализма. — М., 1998.
Лотоцький О. Автокефалія. Т. 2. — К., 1999.
Лукман Т. Проблемы религии в современном обществе. — М., 1997.
Модели церковно-государственных отношений стран Западной Европы и США. — К, 1996.
Павлов С., Мезенцев К., Любіцева О. Географія релігій. — К., 1998.
Пащенко В. Православ'я в Україні. Державно-церковні стосунки. — Полтава, 1995.
Религия в истории и культуре. — М., 1998.
Религия и демократия: На пути к свободе совести. — Вып. 2. — М., 1993.
Религия и общество — М., 1996.

4.6. Політика і засоби масової інформації

З виникненням у масштабах світового співтовариства інформаційного суспільства засоби масової інформації (ЗМІ) з інструмента впливу на громадську думку перетворюються на інструмент цілеспрямованого її формування. Будучи інформаційною владою, вони здатні створювати або скидати з п'єдесталів кумирів, трактувати події у вигідному для певних сил світлі, впливати на психологію мас і окремих людей. Тенденція зростання ролі ЗМІ в політичних процесах стає все відчутнішою, а доступ до ЗМІ й можливість вільно оприлюднювати власну думку є однією з основних ознак демократичності суспільного устрою.

Масова інформація та її поширення в суспільстві

Людину впродовж усього життя оточує найрізноманітніша інформація (лат. informatio — повідомлення, роз'яснення, зображення), створюючи своєрідне інформаційне поле. Інформація акумулює сукупний досвід людства; її складовими є різноманітні знання та ідеї, апробовані теорії та нові гіпотези, правила та уявлення, навіть ірраціональні елементи — вірування, забобони, марновірства тощо. Потреба в інформації, в інформаційному спілкуванні — одна з найважливіших соціальних потреб.

Для того щоб прийняти правильне, виважене рішення, необхідні певні вихідні відомості, база даних, відповідна інформація, яка концентрується в інфологічній підсистемі свідомості людини.

Інформація, яку людина отримує протягом життя, концентрується в інфологічній підсистемі її свідомості. Інфологічна підсистема — це ніби внутрішній, за висловом А. Моля, «екран знань», своєрідний дисплей, з якого людина «зчитує» інформацію, потрібну для прийняття рішень. Вона притаманна не лише людям. На спрощеному, підсвідомому рівні її мають тварини: вона містить інформацію про місця водопою, джерела небезпеки тощо. Як своєрідну інфологічну підсистему можна розглядати машинну пам'ять комп'ютерів.

У порівняно простих випадках інфологічна підсистема людини містить обсяг інформації, достатній для прийняття усвідомленого рішення. А в складніших, до яких належать процеси та явища політичного життя, найчастіше її не вистачає. Тому в людей виникає потреба в інформації із зовнішніх джерел. У такому разі люди виступають реципієнтами (отримувачами) інформації.

Іноді інформація може надходити ззовні незалежно від бажання людини. Свідчення цьому, наприклад, є легенда про те, як гуси врятували Рим: вони, почувши наближення чужинців, здійняли гамір, завдяки якому римські вартові, які дрімали, прокинулися і дали їм відсіч. Але, як правило, комунікатор (поширювач інформації) діє свідомо, цілеспрямовано, маючи на меті донести певну інформацію до реципієнтів.

На рівні міжособистісного спілкування інформація переважно має індивідуальне, або «камерне», призначення, розраховане на вузьке коло реципієнтів-співрозмовників. У суспільному житті найчастіше застосовується масова інформація, розрахована на заздалегідь невизначене, «анонімне», нічим не обмежене і не окреслене коло реципієнтів.

В умовах демократизації суспільного життя розширюється коло осіб, які залучаються до політичної, наукової, художньої, технічної творчості. Одночасно ускладнюються їх завдання в усіх сферах діяльності, що вимагає глибокої, змістовної, всебічної інформації. Тому об'єктивною закономірністю суспільного розвитку є постійне зростання її ролі.

Комунікатором, який поширює масову інформацію, може бути окрема особа, але в сучасних умовах — це

творчі колективи, спеціальні установи. Реципієнт масову інформацію отримує не безпосередньо від комунікатора, а опосередковано — за допомогою ЗМІ.

Зміст масової інформації і характер засобів її трансляції невпинно вдосконалюються. У найдавніші часи інформацію поширювали за допомогою примітивних засобів: сповіщали про наступ ворогів та кликали до зброї розпалені багаття, церковні дзвони, попереджувальні постріли тощо. У деяких місцевостях Африки термінові новини й досі передають за допомогою там-тамів: вони сповіщають про подію, не пояснюючи і не коментуючи її.

Одночасно використовувалися і мовні засоби поширення інформації. «Мовна епоха» охоплює три етапи. Спочатку це були усні форми: церковні проповіді, інші публічні виступи. Вони не лише стисло сповіщали про події, але й супроводжували повідомлення коментарями, надавали їм ціннісну характеристику, емоційну оцінку. Так, у «Слові про закон і благодать» митрополита Іларіона Київського не лише згадується про володарювання князів київських, але й підкреслюється, що вони «не в слабкій і безвісній землі володарювали, а в Руській, що знана і чувана є в усіх чотирьох кінцях землі». Отже, поруч з постаттю комунікатора з'являється постать коментатора. Спочатку обидві ці постаті поєднувалися в одній особі, але поступово коментатор ставав самостійною і важливою фігурою в інформаційному процесі. В сучасних умовах ці функції виконують спеціальні служби, аналітичні підрозділи, навіть якщо реципієнт чує або бачить лише одного коментатора.

Мовна інформація спочатку поширювалася усно; з виникненням писемності — письмово, друкарства — друкованими засобами. Письмова та друкована інформація фіксувалося на папірусі, папері, тканині, камені (закони вавилонського царя Хаммурапі), на металі (римські закони XII таблиць). Це дало змогу зберігати та передавати інформацію прийдешнім поколінням.

Мовні засоби передачі інформації — усні, письмові, друковані, ніколи не втрачали свого значення. За даними ЮНЕСКО, на початку 90-х років XIX ст. у світі видавалося понад 8 тисяч щоденних газет загальним тиражем понад півмільярда примірників. Насиченість друкованими засобами масової інформації є одним з найважливіших показників рівня культурного розвитку країн і нині. За критеріями ООН, мінімальна для цивілізованої країни кількість газет на 1000 осіб населення повинна становити

не менше 100 примірників. Світовими лідерами є Японія та Швеція (понад 500 примірників). В Україні в середині 90-х років XX ст. видавалося до 450 газет загальним тиражем понад 11 млн (приблизно 300 примірників на 1000 осіб).

У XIX ст. настала епоха технічних засобів передачі інформації. У травні 1844 р. було передано перше телеграфне повідомлення, яке починалося словами: «What hath God wcoughi...» («Спочатку створив Бог...»). Телеграф міг передавати лише умовні позначення (азбука Морзе). Телетайп, факс здатні відтворювати текст комунікатора. На початку березня 1876 р. Томас Ватсон — помічник винахідника телефону Олександра Белла, почув слова: «Мені потрібен Ватсон...» Наступного року у Франції з'явився «палеофон» — попередник сучасних магнітофонів, дещо пізніше — радіо, кіно й телебачення, відеомагнітофонна техніка тощо.

Усі ці засоби дають можливість передавати та сприймати інформацію не лише у мовній, звуковій формі, але й у вигляді нерухомого та рухомого зображення, що дало підстави охарактеризувати їх як аудіовізуальні. Застосування їх відчутно розвинуло можливості збереження та відтворення інформації. Але вони значно поступаються досягненням останніх десятиріч XX ст., коли набули поширення бінарнокодовані (з використанням подвійного «на вході» і зворотного «на виході» кодування) засоби масової інформації, комп'ютерні мережі зв'язку, електронна пошта (e-meil), за допомогою якої у 1997 р. у розвинутих країнах було надіслано у 5 разів більше повідомлень, ніж поштових листів у всьому світі. Якісно нові можливості в розвитку засобів масової інформації відкрилися з настанням космічної ери: у 1962 р. був запущений перший комерційний супутник зв'язку «Telstar», у 1963 — перший геостаціонарний супутник «Jyncomil», на рубежі 80—90-х років XX ст. розпочалося функціонування системи Internet, послугами якої на початку XXI ст. користуються понад півмільярда осіб.

Науково-технічний прогрес у галузі засобів інформації не зупиняється. Триває підготовка до створення системи «Teledesic», яка за допомогою розташованих над землею супутників має забезпечити підключення до космічного зв'язку всього населення Землі. Використання досягнень науково-технічного прогресу постійно розширює можливості ЗМІ впливати на зростаючі кола респондентів.

Засоби масової інформації як «четверта влада»

Інформація завжди впливала на оновлення, зміну застарілих систем, у тому числі на політичне життя, обумовлюючи пошук нових підходів, рішень. Наприклад, під час заколоту в серпні 1991 р. у Москві Президент США Дж. Буш довго не наважувався визначити своє ставлення до нього, і лише побачивши на екрані телевізора Б. Єльцина на танку, остаточно підтримав демократичні сили. Так невелика за обсягом, але виразна інформація відіграла неабияку роль у перебудові системи американо-радянських відносин.

Історії відомо немало ситуацій, коли під безпосереднім впливом поширеної ЗМІ інформації (дезінформації) владні структури, відповідальні посадові особи змінювали свою позицію, приймали серйозні політичні рішення. Але поширенішим і значущішим є їх опосередкований вплив на погляди, настрої, переконання широкого загалу громадян, на формування громадської думки.

Громадська думка — відображення ставлення народу (в цілому або окремих спільнот) до влади, її діяльності, політики.

Громадська думка може бути єдиною, монолітною, моністичною, виражати волю всього народу, але частіше вона має плюралістичний характер: окремі спільноти (соціальні, етнічні, професійні, вікові) можуть мати свої підходи, погляди та вимоги. Тоді постає питання про формування громадської думки більшості на основі узгодження поглядів, досягнення консенсусу між різними верствами населення.

Розуміння ролі громадської думки випливає з теорії народного суверенітету, органічно пов'язане з нею. Народний суверенітет означає повновладдя народу. Щоб суверенність народу мала постійний характер, потрібен постійно діючий механізм формування, виявлення та висловлювання його волі. Таким механізмом і є врахування владою громадської думки.

Характер, спрямованість громадської думки можуть бути неоднозначними. Уявлення, що громадська думка і ЗМІ, які відіграють вагому роль у її формуванні, повинні обов'язково мати антивладну, антиурядову спрямованість, опозиційний характер, надто спрощені. Адже непоодинокі випадки, коли інтереси, дії, кроки влади і народу збігаються. Один з прикладів цього — акт проголошення незалежності України, який підтримали різні верстви

українського народу. Зусилля владних структур і переважної більшості ЗМІ України були спрямовані на всенародну офіційну підтримку цього документу, що й визначило спрямованість громадської думки, знайшло юридичне закріплення у підсумках Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р.

Але така «співзвучність» політики владних структур і настроїв громадської думки спостерігається далеко не завжди. Тому ЗМІ виконують важливу функцію — громадського, суспільного контролю за діяльністю влади, всіх її гілок, установ, посадових осіб, а в разі виявлення помилок, прорахунків мобілізують громадську думку на боротьбу проти цих явищ. Внаслідок цього нерідко виникають хвилі протесту, які набувають різних форм: публікації на підтримку критичних виступів, депутатських запитів у парламенті, страйки, мітинги, демонстрації, пікетування тощо.

Оскільки головне завдання влади — підпорядкування людей своїй волі, а ЗМІ володіють потужними можливостями впливу на їх свідомість і поведінку, це дає достатні підстави розглядати ЗМІ як «четверту владу» (поряд із законодавчою, виконавчою та судовою). Нерідко при вживанні цього терміна використовують лапки («четверта влада»), ніби підкреслюючи, що засоби масової інформації одночасно і влада, і «не зовсім влада». Підставою для цього є те, що законодавча, виконавча, судова гілки влади можуть використовувати засоби примусу, не ігноруючи, звичайно, і засоби заохочення до виконання владних вимог. ЗМІ позбавлені такої можливості. Лише переконливість, привабливість, щирість аргументації привертає на їх бік прихильників та послідовників. Якщо влада діє за допомогою авторитету сили, то ЗМІ — силою авторитету.

Волевиявлення влади має адресний характер. Наприклад, акти законодавчої та виконавчої влади звернуті або до всього населення країни, або до певних верств (селян, студентів, військовослужбовців та ін.), судової — до безпосередніх учасників судової справи. Акції ЗМІ такої адресності не мають. Вони є «дифузними» (розпорошеними), адресовані всім і нікому конкретно. Тому один виступ ЗМІ може бути підтриманий всім народом, а на інший ніхто не відреагує. Масштаб і активність громадського відгуку залежить від переконливості, доказовості, привабливості позиції ЗМІ. Не раз реакція широких мас досягає межі, коли владі доводиться з ними рахуватися. Саме це змушує владу

до корекції своїх намірів чи дій. Це спостерігається, коли певні пропозиції, програми, проекти виносять на широке обговорення. Нерідко таке обговорення розпочинають ЗМІ з власної ініціативи. Однак в обох випадках ЗМІ виступають колективним експертом. Попередня оцінка, широке громадське обговорення, всебічна експертна оцінка намірів та пропозиції влади у ЗМІ дає змогу уникнути помилкових рішень, необдуманих кроків. Тому владні структури повинні бути зацікавленими в таких обговореннях, сміливіше їх організовувати чи йти назустріч пропозиціям ЗМІ про їх проведення, уважно ставитися до висловлених думок, дбаючи про суспільні інтереси.

Нерідко коригуючий вплив ЗМІ стосується перегляду здійснюваних кроків. Змусити владні структури відмовитися від їх задумів важко, але ще важче протидіяти зробленому. Та відомі непоодинокі випадки, коли наполегливість, принциповість ЗМІ змушували відступати навіть вельми авторитетні владні органи.

Корекція намірів та реальних дій влади під впливом ЗМІ свідчать, що вони є реальною суспільною силою. Водночас дієвість їх виступів залежить від здатності влади адекватно сприймати критичні зауваження, реагувати на них. В іншому разі громадське невдоволення може досягти «критичної маси», коли неминучою стає уже не корекція намірів чи дій, а зміна політичної влади (наприклад, під час парламентських, президентських виборів). У країнах із сталими демократичними, парламентськими традиціями на виборах щоразу вирішується питання, чи збереже правляча партія більшість у парламенті й право формувати уряд, чи поступиться опозиційній партії. Підсумки протистояння правлячої та опозиційної партій значною мірою залежать від підтримки ЗМІ, їх впливу на настрої електорату.

Впливаючи на владу, формування громадської думки, ЗМІ є важливим інструментом соціального управління. Їхня роль особливо залежить від умов діяльності — існуючого політичного режиму.

Головною ознакою тоталітарного режиму є здійснення всезагального, всеохоплюючого, тотального контролю над усіма сферами життя суспільства — від відносин власності до особистого життя громадян. Цю функцію виконує держава, як правило, разом із правлячою політичною партією, яка найчастіше у тоталітарному суспільстві є единою (принаймні легально існуючою) партією. При цьому відбувається своєрідне злиття функцій держави та партій, коли нелегко визначити, чи то держава «погли-

нає» партію, чи партія «поглинає» державу. Такий партійно-державний (державно-партійний?) механізм підпорядковує собі всі важелі впливу на народ, в тому числі й ЗМІ, на які покладається завдання інформаційно-пропагандистського обслуговування режиму. За таких умов й мови не може бути про них як самостійну ланку політичної системи суспільства.

Тоталітарний режим не припускає існування легальної опозиції, опозиційних чи непідконтрольних йому ЗМІ. Дозвіл на видання або вихід в ефір надається тільки «надійним» і «перевіреним». Наприклад, над усім, що публікували ЗМІ колишнього СРСР, був встановлений жорсткий цензурний контроль. А над ним — контроль партійних органів. Головною місією ЗМІ було зміцнення, всебічна підтримка і вихваляння існуючого режиму. Водночас преса, радіо, телебачення були насичені критичними публікаціями, але критика було суворо «дозована». Так, у районних газетах критикували керівників господарств, підприємств, окремих чиновників районних установ, але не районне керівництво. Так само органи масової інформації обласного рівня могли «стерти на порох» районних керівників, але щодо обласних існувало «табу». Ще суворішими були ідеологічні обмеження. Значну роль у діяльності засобів масової інформації було відведено штучним пропагандистським кампаніям, спрямованим на формування «образу ворога».

Перебудова, на хвилях якої була започаткована у 80-ті роки XX ст. гласність, істотно змінили становище та функції ЗМІ, суттєво послабила цензурні пута. Але гласність не є тотожною свободі слова. Значне розширення тематичного спектра виступів засобів масової інформації не означало повної свободи висловлювання думки.

Саме тому одним з найважливіших завдань Української держави після проголошення її незалежності стало формування і забезпечення демократичних засад діяльності ЗМІ. Конституція України, інші законодавчі акти багато уваги приділяють цим проблемам. Зокрема, ст. 34 Конституції України проголошує: «Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб — на свій вибір». У Законі «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» це правило окреслено дещо повніше: «право кожного громадянина вільно і незалежно шукати,

одержувати, фіксувати, зберігати, використовувати та поширювати будь-яку інформацію».

У реалізації свободи слова, у набутті засобами масової інформації належного їм статусу вагому роль відіграє подолання державно-партійної монополії. Законодавство значно розширило коло осіб, які мають право на заснування ЗМІ. А законодавчі обмеження спрямовані проти їх монополізації. Всі ці зміни закладають засади їх організаційної, певною мірою матеріальної, незалежності, права на власний розсуд визначати, яку інформацію слід продукувати та транслювати.

Однак реальна практика перших десятиліть свідчить, що конституційні, законодавчі засади свободи слова реалізуються із значними складнощами, що утруднює виконання ЗМІ суспільних функцій.

Суспільні функції ЗМІ

Засоби масової інформації виконують *низку функцій.*

Просвітницька функція. Спрямована на збагачення знань, задоволення потреб реципієнтів інформації щодо певного кола питань або галузі знань.

Не обмежуючись лише простим переліком фактів, інформація повинна містити відповідні пояснення, коментарі, тлумачення, оскільки значна частина реципієнтів може бути непідготовленою до їх сприйняття. Так, за умов роздержавлення власності повідомлення про її обсяг, темпи і навіть перелік об'єктів не розкривають всієї сутності процесів, що відбуваються. Необхідна, наприклад, інформація про різноманітність форм роздержавлення, відмінність корпоративизації та приватизації, сертифікатної та грошової приватизації тощо.

Для розкриття глибинної сутності багатьох явищ та процесів часто потрібен аналіз їх походження, генезису. Тому важливим складником просвітницької функції є *гносеологічний аналіз.* Чим важливішою та масштабнішою є подія, тим глибшим, різнобічнішим та кваліфікованішим повинен бути коментар до неї, що особливо актуалізує роль і місце постаті коментатора в інформаційному процесі.

Аксеологічна (порівняльна, оцінююча) функція. Вона відрізняється від просвітницької методами: порівняння схожих, аналогічних явищ, процесів, рішень і з'ясування на цій основі їх недоліків і переваг. Йдеться про аксеологічну оцінку минулих та сучасних подій для об'єктив-

нішої їх інтерпретації. Але особливого значення ця функція набуває, коли суспільство опиняється перед вибором одного з кількох варіантів рішень. За таких обставин ЗМІ повинні спрямувати громадську думку до найоптимальнішого.

Наприклад, така ситуація склалася в Україні напередодні і відразу після здобуття нею незалежності з вибором партійної системи. Це питання широко дебатувалося у ЗМІ (й не лише у них), а висновок був практично одностайним: незважаючи на деякі позитивні риси однопартійності (наприклад, мобільність суспільства), переваги багатопартійності були цілком очевидними, що зумовило вибір громадської думки, настроїв народу саме на її користь. І навіть те, що українська модель багатопартійності виявилася не найоптимальнішою, не знижує обґрунтованості вибору.

Контрольно-критична функція. Спрямована на здійснення суспільного контролю. Реальна дійсність завжди містить підстави для претензій, критичних зауважень на адресу держави, її органів, посадових осіб, політичних партій та громадських організацій. Бюрократизм, порушення прав громадян, невиконання програмних обіцянок політичних партій, депутатів, інші ситуації вимагають відповідного реагування. ЗМІ виявляють такі вразливі місця, доводять їх до відома різних структур, посадових осіб, пропонують шляхи подолання проблем, контролюють дієвість критичних сигналів. На жаль, так буває далеко не завжди. Інтегрування критично-контрольної функції ЗМІ може звести їх діяльність нанівець, демонтувати один з найважливіших механізмів громадського контролю і впливу на владу та політику.

Функція зворотного зв'язку. Сутність її полягає у з'ясуванні ЗМІ, наскільки своєчасно надходить інформація до реципієнтів, адекватність сприйняття і тлумачення її. Реалізація цієї функції сприяє вдосконаленню самих ЗМІ, значно зміцнює їх позиції у відносинах з владними структурами. Адже одна річ, коли публікація відображає позицію автора чи навіть колективу редакції, інша — коли на їх підтримку виступають широкі верстви населення. Тому аналіз відгуків, публікацій, огляд листів — неодмінна складова роботи ЗМІ.

Більшість газет, радіо-, телепрограм схильні оприлюднювати відгуки, які збігаються з їхніми думками. Тому нерідко в різних газетах з приводу одних і тих самих подій, фактів, публікації з'являються різні, іноді діаметрально

протилежні, читацькі відгуки. Однак аналіз навіть протилежних підходів дає підстави для роздумів та висновків.

Комунікативна функція. Спрямована на встановлення та розвиток зв'язків між реципієнтами. ЗМІ надають їм можливість шукати і знаходити однодумців, «спільників», об'єднуватися для досягнення єдиної мети, утворювати формальні та неформальні організації, підтримувати одне одного.

Футурологічна (прогностична) функція. Покликана забезпечити науковий аналіз перспектив суспільно-політичного розвитку. Сутність її полягає в тому, щоб на підставі закономірностей суспільного розвитку, екстраполяції їх у майбутнє визначити основні риси, контури цього майбутнього, відсікаючи всілякі псевдонаукові спекуляції. Адже тільки обґрунтовані прогнози можуть бути основою для реалізації футурологічної функції ЗМІ.

Жодна з перелічених функцій не реалізується відокремлено. Навпаки, більшість інформаційних акцій водночас реалізує кілька, а часто їх усіх. А розмежування їх здійснюється для детальнішого аналізу діяльності ЗМІ, спрямованої на розв'язання взаємопов'язаних стратегічних завдань: розвиток політичної культури і політичної соціалізації громадян, формування і посилення громадської думки в суспільно-політичному житті.

Перефразовуючи афористичний вислів Т. Манна щодо театру, можна сказати, що засоби масової інформації своєю діяльністю здатні перетворити примітивний натовп на справжній народ, виправдовуючи при цьому назву «четверта влада».

Суперечності сучасного розвитку вітчизняних ЗМІ

Демократичні перетворення у суспільстві, зокрема роздержавлення та демонополізація у сфері засобів масової інформації, створюють передумови для того, щоб вони реально відігравали роль «четвертої влади». Водночас в оцінках діяльності ЗМІ іноді фігурують не цілком коректні для них аналогії: журналістику — важливу складову ЗМІ, іменують «другою найдавнішою професією». Йдеться про продажність, безпринципність, легковажність та інші одіозні риси.

Причини такого становища в суперечностях, притаманних і самим ЗМІ, і реальним умовам їх функціонування в суспільстві. Передусім за природою і суспільним призначенням вони є суспільним інститутом, але функціонують в іншій системі відносин власності. За тоталітарного

режиму ЗМІ перебувають під тотальним державним (державно-партійним) контролем. Сили, що здійснюють цей контроль, прокламують свою відданість суспільним ідеалам, фактично переслідуючи власні корпоративні або партійні інтереси. Власність на ЗМІ є скоріше супер-приватною, ніж суспільною, що визначає умови їх діяльності.

Здавалось, роздержавлення, демонополізація, приватизація повинні докорінно змінити становище. Насправді приватизація засобів масової інформації обернулася повним контролем власників над ними, а також тенденцією до монополізації. Виникнення величезних інформаційних імперій Р. Мердока в Англії, Л. Ерсана у Франції, А. Шпрінгера в Німеччині, Д. Тернера у США підтверджують цю тенденцію. На пострадянському просторі подібні процеси ще не досягли аналогічних масштабів, але вплив доморощених медіамагнатів, наприклад, в українському, російському інформаційному просторі, є, так би мовити, «секретом Полішінеля». Залежність засобів масової інформації від власника, осіб, що офіційно чи неофіційно контролюють видання, теле- або радіопрограми, цілком очевидна.

Головне призначення ЗМІ — продукування і трансляція інформації, що забезпечує реалізацію їх функцій. Але практика свідчить, що ЗМІ широко використовують як для збагачення їх власників, так і для того, щоб «робити владу». Саме власникам ЗМІ часто належить вирішальне слово у визначенні пріоритетів: інформація — гроші — влада. Традиційно перевагою користуються здебільшого інтереси, пов'язані з фінансами або владою, значно рідше — міркування інформаційного порядку.

У багатьох ЗМІ набув поширення напрям, що дістав назву «жовта преса». Цьому напряму властиві концентрація уваги на плітках, інтимних стосунках, скандалах з життя, передусім широко відомих людей, цинізм, балансування на межі порнографії. Прихильники такої практики, переслідуючи комерційні інтереси, посилаються на ст. 34 Конституції про право кожного на свободу слова і думки, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Але таке тлумачення цієї статті ігнорує іншу — ст. 23 — Конституції про обов'язки кожної людини перед суспільством і неприпустимість порушення прав і свободи інших людей. Під вплив такого інформаційного потоку потрапляє значна частина молоді, не завжди здатна відрізнити реальні та сумнівні цінності. За даними правоохоронних органів, чимало злочинів є відтворенням побаченого на екрані тощо.

Безперечно, фінансові, політичні міркування мають для діяльності засобів масової інформації величезне значення, оскільки індустрія ЗМІ потребує значних коштів. Можливості державного фінансування, субсидіювання ЗМІ, особливо тих, чиїми засновниками не є державні структури (а вони становлять переважну і дедалі зростаючу більшість), вкрай обмежені. Ті, які виділяють, не можуть задовольнити всіх потреб і претендентів. Сконструювати справедливий критерій їх розподілу, який би відсік фаворитизм, неможливо. Все це зумовлює посилення впливу власників на діяльність ЗМІ.

Значним джерелом фінансування є прибутки від рекламної діяльності, яку американець Д. Бурстін вважає формою вияву демократії. Інші автори наголошують, що реклама формує смаки респондентів-споживачів. Поширення відомостей про товари та послуги, якими всі вони, начебто, можуть користуватися на однакових засадах (в цьому вбачають її демократичне призначення), реклама формує в людей однакові чи аналогічні потреби, що нібито знімає соціальні відмінності тощо.

Справді, реклама у ЗМІ охоплює широке коло громадян, активно впливає на формування їхніх смаків, потреб. Однак, працюючи на інтереси споживача, вона передусім переслідує інтереси рекламодавця, будучи покликаною не просто інформувати, а спонукати споживачів зробити покупки, скористатися послугами. Реклама не тільки формує, а й нав'язує смаки, будучи здатною, за словами американського дослідника Б. Бегдикяна, «долати будь-який опір людських почуттів, а іноді й людського інтелекту».

Крім того, реальні властивості рекламованих товарів та послуг не завжди відповідають штучно створеному іміджу. Настирливе втручання реклами, зокрема в канву телепередачі, перешкоджає нормальному її сприйняттю. Власники ЗМІ змушені з цим змиритися, бо зацікавлені в надходженні коштів. Фактично рекламодавці мають значний вплив на ЗМІ і певною мірою визначають напрям та зміст їх діяльності.

Здатність ЗМІ забезпечувати неабиякі доходи, значний політичний вплив зумовлює гостру конкурентну боротьбу за прибутки, ринки збуту інформації, респондентів. Ця боротьба має свої особливості.

1. Загострення конкурентного суперництва між різними засобами масової інформації. Спричинене воно неоднаковим рівнем сприйняття інформації, друкованих і аудіовізуальних ЗМІ, орієнтацією масового респондента на спрощені методи отримання інформації.

Наслідки такої орієнтації почали спостерігати в багатьох розвинутих країнах у 80-ті роки XX ст. У США, Японії, інших країнах педагогічна громадськість забила тривогу з приводу того, що діти втрачають інтерес до книги, літератури, замінюючи їх переглядом спрощених телеверсій творів. А це призводить до втрати не лише звички читати, але й зниження рівня грамотності. Аналогічні проблеми існують і в Україні. За гострої конкуренції між різними ЗМІ є важливим формування культури споживання інформації, сталих і зрілих навичок користування всіма засобами — друкованими, аудіовізуальними.

2. Зосередженість на найяскравішій, найпривабливішій друкованій або візуальній інформації. Звичайно, найкраще запам'ятовуються оригінально «схоплені», гранично виразні фото-, кіноматеріали. Іноді спроби вразити вдало зробленим кадром не досягають мети через непередбачені дрібниці. Так, під час передвиборчої кампанії Р. Ніксона, яку він того разу програв, по телебаченню для створення привабливого іміджу показали його за фортепіано, розраховуючи на сприйняття його як політика з тонким музичним смаком. Але коли крупним планом глядачі побачили спітніле чоло, у багатьох промайнула думка, що людина, яка втомлюється за фортепіано, навряд чи справиться з президентством. Цей прорахунок іміджмейкерів обійшовся Р. Ніксону в кілька відсотків голосів. Іноді зусилля здобути вражаючий матеріал призводять до трагічних наслідків. У будь-якій конкурентній боротьбі існують свої правила і закони.

3. Змагання за найшвидшу, найоперативнішу подачу інформації. Це менше стосується аналітичної, фундаментальної інформації (хоч і вона старішає швидко), більше — інформації оперативної. Першим повідомити про урядову, парламентську кризу, підсумки виборів, початок або вдале врегулювання збройного конфлікту, сенсаційний спортивний рекорд та інші події, які викликають всезагальний інтерес, — справа професійної честі агентств, редакцій і додаткова винагорода за оперативність. Тому й існує широка мережа кореспондентських пунктів із сучасним обладнанням для збирання, обробки та передачі інформації. Все, що допомагає обійти конкурентів в оперативності, якості, привабливості інформації, збільшує витратні статті кошторисів засобів масової інформації.

Профінансувати їх здатні далеко не всі ЗМІ. Тому серед них є свої лідери і свої аутсайдери. Щоб вийти у лідери та зберегти позиції, необхідні велетенські творчі зусилля і не менші фінансові й технічні можливості. Кон-

куренція в світі інформації, як і будь-якій іншій сфері діяльності, породжує тенденцію до поглиблення, поглинання одних іншими, могутнішими, багатшими, спритнішими, підступнішими. Неминуча за таких умов монополізація у сфері ЗМІ загрожує обмеженням свободи їх діяльності, посиленням залежності від політичного курсу правлячих кіл, пануючих ідеологічних доктрин, співвідношення сил провідних економічних угруповань тощо.

Боротьба за гроші та владу — «вторинні» функції засобів масової інформації — все більше виходять на передній план всупереч їх головній суспільній функції. Через це ЗМІ можуть бути силою, яка нехтує суспільними інтересами, а то й діє проти них.

Про цю небезпеку попереджав у середині XX ст. «батько кібернетики» Н. Вінер. Вважаючи однією з умов успішного розвитку суспільства досягнення та збереження стану динамічної стабільності суспільного середовища, виступав, щоб саме ЗМІ сприяли зміцненню такого стану.

З того часу становище на краще не змінилося. Панування над ЗМІ політичних та фінансових кіл перетворює багатьох з них на засоби маніпуляції свідомістю мас, інструмент їх політичного та морального розбещення. Протистояти всім негативним впливам на ЗМІ можливо лише за реальної демократизації управління ними. Попри неподинокі спроби в різних країнах і в різні часи, створити реально діючий ефективний механізм демократичного управління ЗМІ так і не вдалося. Так, у США незалежна Національна рада з питань новин, яка мала обмежені, здебільшого аналітичні функції, проіснувала дещо більше 10 років. Ініціатива щодо її ліквідації надходила від найвпливовіших та найпрестижніших газет країни.

Подібні проблеми переслідують й українські ЗМІ, хоч роздержавлення, подолання державно-партійного монополізму створили якісно нову ситуацію. Політична та ідеологічна багатоманітність втілюється й у плюралізмі ЗМІ, у розмаїтті поширюваних ними поглядів. Але ще не подолані адміністративне втручання владних структур, невиправдана прискіпливість судових органів, тиск різних кланів на ЗМІ, що суттєво обмежує реальну свободу слова.

Подальший розвиток українського суспільства, української державності залежатиме від багатьох чинників, серед яких одним з найважливіших є вдосконалення діяльності ЗМІ. Продукування інформації вимагатиме величезних витрат, а доступ до неї залежатиме від можли-

востей користувачів, що впливатиме на майнове, фінансове, соціальне розшарування суспільства.

Реальна влада зосереджуватиметься у руках інфократії — соціального прошарку, який контролюватиме інформаційні ресурси (продукування, розподіл, трансляцію). Інфократія, володіючи ефективними засобами контролю над свідомістю людей, або становитиме одну впливову групу (інформаційний тоталітаризм), або складатиметься з кількох конкуруючих груп.

Можливе ускладнення глобальних аспектів інформаційного суспільства. Адже і тепер країни володіють неоднаковими можливостями поширення інформації. «Рим, — зазначав З. Бжезинський, — експортував закони, Англія — парламентську партійну демократію, Франція — культуру і республіканський націоналізм, а сучасні Сполучені Штати — науково-технічні новації та масову культуру».

Маючи потужні технічні та електронні засоби трансляції інформації, найрозвиненіші щодо цього країни значною мірою контролюють світовий інформаційний простір, впливають на свідомість, громадську думку далеко за межами власних кордонів.

Тому утвердження інформаційного суспільства не може автоматично подолати протиріччя ні в національному, ні в глобальному масштабі без ефективних механізмів демократичного контролю та регулювання всіх сфер суспільного життя.

Запитання. Завдання

1. Перелічіть в хронологічній послідовності ЗМІ, охарактеризуйте переваги кожного з них.
2. Які особливості ЗМІ дають підстави вважати їх однією з гілок влади («четвертою владою»)?
3. Чому аналогію між засобами масової інформації та гілками влади вважають дещо умовною?
4. Наскільки незалежними є українські ЗМІ наприкінці XX — на початку XXI ст.?
5. У який спосіб можна подолати суперечність між необхідністю збільшення капіталовкладень у розвиток і функціонування ЗМІ і убезпеченням тотальної залежності їх від фінансово-політичних груп?
6. Охарактеризуйте основні риси інформаційного суспільства.

Теми рефератів

1. Незалежність ЗМІ — міф чи реальність?
2. Молодіжна преса незалежної України.
3. Засоби масової інформації та суспільна мораль.
4. Перспективи переходу до інформаційного суспільства.

Література

Бебик В., Сидоренко О. — Засоби масової інформації посткомуністичної України. — К., 1996.

Власенко Н., Зорько С., Сиротич М. Україна на шляху до інформаційного суспільства: проблеми та здобутки. — К., 1995.

Доценко Е. Психология манипуляции. — М., 1996.

Землянова Л. Американская коммуникативистика. — М., 1995.

Мас-медіа України. Довідник. — К., 1995.

Міцкевич Е., Файєрстоун Ч. Телебачення. — К., 1994.

Ольшанский Д. Массовые настроения в политике. — М., 1995.

Почепцов Г. Паблик рилейшнз. — М., 1998.

Почепцов Г. Теория коммуникации. — К., 1996.

Современные политические мифологии: содержание и механизмы функционирования. — М., 1996.

Шкляр В. Политика и средства массовой информации. — Одесса, 1990.

5.

Політичні трансформації

5.1. Політичні конфлікти

Вивчення конфліктів є одним з головних завдань політології, а управління ними належить до найважливіших умов забезпечення соціально-політичної стабільності всередині країни та на міжнародній арені. Актуальність теоретичних і практичних аспектів цього поняття зумовлена загостренням різнопланових конфліктів в Україні та в інших посткомуністичних країнах, необхідністю фундаментального вивчення суспільно-цивілізаційних і ненасильницьких форм їх регулювання. Позаяк вони є природним явищем суспільного життя, вивчення конфлікту в суспільному розвитку, методів соціального управління, гармонізації суспільних відносин зумовило виникнення конфліктології як самостійної галузі знань на межі соціології, політології, політичної психології.

Теоретичне осмислення і типологія політичних конфліктів

Поняття «конфлікт» розглядали з різних точок зору. Спеціалісти-словесники тлумачили його як зіткнення протилежних сторін, думок, сил, серйозні розбіжності, гостру суперечку. Соціологи характеризували як вищу стадію розвитку суперечностей в системі відносин людей, соціальних груп, соціальних інститутів, суспільства в

цілому. Психологи розцінювали як зіткнення протилежних цілей, інтересів, позицій, думок чи поглядів суб'єктів взаємодії. Політологи вважають, що конфлікт виражає не просте зіткнення, а зіткнення, пов'язане з ускладненнями та боротьбою у владних відносинах.

Політичний конфлікт — зіткнення, протиборство різних соціально-політичних сил, суб'єктів політики в їх прагненні реалізувати свої інтереси і цілі, пов'язані насамперед із боротьбою за здобуття влади, її перерозподіл, зміну свого політичного статусу, а також з політичними перспективами розвитку суспільства.

За радянських часів конфлікт тлумачили як вищу стадію розвитку протиріч, поділяючи їх на антагоністичні, властиві «експлуататорському» ладові, та неантагоністичні, притаманні соціалістичному суспільству. Наукова неспроможність цього підходу полягає не тільки в тому, що «соціалістичні» конфлікти були часто гострішими від «капіталістичних», а в твердженні про можливість існування суспільства або цілком безконфліктного, або з незначними локальними конфліктами.

Проблематика соціально-політичного конфлікту має давні традиції в історії політичної думки. Найбільший внесок у його теорії зробили Аристотель, Т. Гоббс, Н. Макіавеллі, Д. Віко, А. Токвіль, К. Маркс, М. Вебер. За всієї різноманітності підходів спільним для них є розуміння політичного конфлікту як постійно діючої форми боротьби за владу в конкретному суспільстві. Так, Т. Гоббс значне місце в утворенні держави відводив конфліктному чинникові, а природний стан суспільства уявляв як «війну всіх проти всіх». При цьому Гоббс вказував на три основні причини конфлікту: суперництво, недовіру, жадобу слави. Проблематика конфліктів є визначальною в тлумаченні соціально-політичних явищ у працях В. Парето, Е. Дюркгейма, Т. Парсонса, Р. Дарендорфа.

У сучасній літературі з історії конфлікту наукові напрями поділяють на дві групи залежно від того, яке місце відводять проблемі соціального конфлікту. Ці два підходи яскраво ілюструють дві системи постулатів — Т. Парсонса і Р. Дарендорфа.

Т. Парсонс: 1) кожне суспільство — відносно стійка й стабільна культура; 2) кожне суспільство — добре інтегрована структура; 3) кожний елемент суспільства має певну функцію, тобто щось вкладає для підтримання стійкості системи; 4) функціонування соціальної струк-

тури спирається на ціннісний консенсус членів суспільства, який забезпечує стабільність та інтеграцію.

Р. Дарендорф: 1) кожне суспільство змінюється в кожній своїй точці, соціальні зміни — постійні та наявні скрізь; 2) кожне суспільство в кожній своїй точці пронизане розбіжностями й конфліктами, конфлікт — постійний супутник суспільного розвитку; 3) кожний елемент суспільства робить свій внесок у його дезінтеграцію та зміни; 4) кожне суспільство засноване на тому, що одні члени суспільства змушують до підпорядкування інших.

Ці моделі різняться тим, що перша наголошує на співробітництві, а друга — на конфлікті та змінах. Але обидва компоненти взаємодії — співробітництво і конфлікт — постійно присутні в суспільному житті в певних поєднаннях.

До спроб раціонального осмислення природи соціального конфлікту вдавалися ще давні філософи, але вироблення власне конфліктологічних концепцій можна датувати початком XX ст. Та й ці дослідження, вперше зроблені Г. Зіммелем, який запропонував термін «соціологія конфлікту», впродовж кількох десятиліть не виходили за межі загальнотеоретичних тлумачень. Лише після Другої світової війни вони набули прикладної спрямованості, зосередилися на аналізі й розв'язанні реальних конфліктних ситуацій. В Україні, як і в колишньому СРСР, конфліктологічну сферу почали серйозно аналізувати лише наприкінці 80-х років.

Щодо сутності соціально-політичного конфлікту існує багато визначень. У політологічних словниках найпоширенішим є трактування конфлікту як зіткнення двох чи більше різноспрямованих сил з метою реалізації їхніх інтересів за умов протидії. Д. Істон твердив, що джерелом конфлікту є соціальна нерівність у суспільстві та система розподілу таких цінностей, як влада, соціальний престиж, матеріальні блага, освіта. Л. Саністебан вважає, що конфлікт відображає особливий тип соціальних відносин, за якого його учасники протистоять один одному через несумісні цілі; він може бути різної інтенсивності, частковим або радикальним, піддаватися або не піддаватися регулюванню. На думку Б. Краснова, конфлікт — це зіткнення протилежних інтересів, поглядів, гостра суперечка, ускладнення, боротьба ворогуючих сторін різного рівня та складу учасників. Російський вчений А. Здравомислов розглядає політичний конфлікт як постійно діючу форму боротьби за владу в конкретному

суспільстві. Л. Козер підкреслював, що важливою умовою конфлікту є бажання чимось володіти або кимось керувати. Р. Дарендорф предметом конфлікту вважав владу та авторитет. Польський вчений К. Полецький стверджував, що політична влада є причиною протиріч і джерелом конфлікту, основною сферою життя, в якій відбуваються зміни внаслідок конфлікту.

Отже, в основі соціального, соціально-політичного конфлікту є суперечність, зіткнення. Це, хоч і необхідна, але не основна умова. Конфлікт передбачає усвідомлення протиріччя і суб'єктивну реакцію на нього. Суб'єктами конфлікту стають люди, які усвідомили протиріччя і обрали як спосіб його вирішення зіткнення, боротьбу, суперництво. Такий спосіб вирішення протиріччя здебільшого стає неминучим тоді, коли зачіпає інтереси й цінності взаємодіючих груп, за відвертого зазіхання на ресурси, вплив, територію з боку соціального індивіда, групи, держави (міжнародний конфлікт). Суб'єктами конфліктів можуть бути індивіди, малі та великі групи, організовані в соціальні, політичні, економічні та інші структури; об'єднання, які виникають на формальній та неформальній основі як політизовані соціальні групи; економічні та політичні групи тиску, кримінальні групи, які домагаються певних цілей.

У політичній науці ще не вироблено універсальної типології конфлікту. *Найпоширенішим є поділ їх на конфлікт цінностей, конфлікт інтересів, конфлікт ідентифікації.*

Конфлікт цінностей. Він постає як зіткнення різних ціннісних орієнтацій (ліві — праві, ліберали — консерватори, інтервенціоністи — ізоляціоністи та ін.). Розбіжності в цінностях — одна з передумов конфлікту, а коли вони виходять за певні межі, виникає конфліктний потенціал, формується передконфліктна ситуація. В Україні конфлікт цінностей у процесі свого формування проминув три стадії: 1) девальвація колективістських цінностей комуністичного (лівототалітарного) суспільства; 2) відносна перемога індивідуалістських цінностей вільного демократичного суспільства; 3) реанімація колективістських цінностей у ліво- та правототалітарних формах.

Конфлікт інтересів. Пов'язаний із зіткненням різних, насамперед політичних і соціально-економічних, інтересів. Визрівання їх у посткомуністичних суспільствах започаткував процес приватизації. Правлячі верхівки, утримуючи владні важелі, визначили свої інтереси як номенклатурно-бюрократичну приватизацію. Це дало їм

змогу з політично правлячих груп перетворитися на економічно панівний клас. Такий інтерес вступив у суперечність з інтересом широких верств населення, яке було налаштоване на народну приватизацію.

Конфлікт ідентифікації. Виявляється він як суперечність щодо вільного визначення вільним громадянином своєї етнічної та громадянської належності. Властивий передусім країнам, які утворилися внаслідок розпаду комуністичних імперій (СФРЮ, СРСР). Простежується і в країнах, де національні меншини компактно проживають у районах, що колись належали їхнім етнічним батьківщинам (проблема трансільванських і словацьких угорців). Визрівання конфлікту ідентифікації було зумовлене тим, що після краху комуністичних режимів людина одержала право вільного самовизначення своєї етнічної та громадянської належності. Через це у багатьох країнах частина населення не бажала визнавати себе громадянами держави, на теренах якої вона мешкала.

Деякі вчені дотримуються поділу конфліктів на *неантагоністичні* (примиренні) та *антагоністичні* (непримиренні). Вони вважають, що невміння чи небажання вирішення неантагоністичного конфлікту сприяють його переходу в хронічну форму і навіть переростанню в антагоністичну. Натомість пошук взаємних компромісів, способів урегулювання конфліктів може зняти гостроту й перетворити конфлікт на неантагоністичний.

Відомі ситуації імітації конфлікту як спроби ідеологічного, політичного, морального тиску. Такі конфлікти називають *уявними*, але вони можуть перетворитися на реальні, якщо виникне протиборство між сторонами, чиї інтереси опиняться під загрозою.

В об'єктивному історичному процесі розрізняють конфлікти, що несуть позитивний і негативний потенціал. Вони можуть бути позитивними, продуктивними, а за певних умов — негативними, що гальмують історичний розвиток і є деструктивними стосовно суб'єктів—учасників конфліктів.

Існує дві форми перебігу конфліктів: відкрита — відверте протистояння, зіткнення, боротьба, та закрита, або латентна, коли відвертого протистояння нема, але точиться невидима боротьба. Прикладом латентної форми конфлікту є міжнаціональні конфлікти на території колишнього СРСР, де «національне питання було вирішено раз і назавжди».

Будь-який соціальний конфлікт, набуваючи значних масштабів, об'єктивно стає соціально-політичним, тобто зачіпає діяльність управлінських інститутів, впливаючи на механізми і способи цієї діяльності, на їхні структури, політику, яку вони здійснюють. Політичні інститути, організації, рухи, втягуючись у конфлікт, активно обстоюють певні соціально-економічні інтереси. Відповідно, політичні конфлікти поділяють на два види:

— *конфлікт між владою та громадськими силами*, інтереси яких не представлені у структурі владних відносин;

— *конфлікт всередині існуючої влади*, який пов'язаний із внутрігруповою боротьбою за розподіл владних повноважень і відповідних позицій, зі спробами обґрунтування нового курсу в межах існуючого політичного ладу.

Конфлікти набувають політичної значущості, якщо вони торкаються міжнародних, класових, міжетнічних, міжнаціональних, релігійних, демографічних, регіональних та інших відносин. Нині часто спостерігається один із різновидів соціального конфлікту — міжетнічний, пов'язаний із протиріччями, що виникають між націями. Особливої гостроти він набув у країнах, які зазнали краху форми державного устрою (СРСР, Югославія). Поняття «конфлікт» використовують у політичному контексті, коли йдеться про великомасштабні зіткнення всередині держав (революція, контрреволюція), та між державами (війни, партизанські рухи).

Деякі вчені (І. Прокопенко, В. Малишенко) визначають декілька рівнів розвитку політичного конфлікту, пов'язаних із генезисом владних відносин: 1) у масштабах усього політичного простору щодо легітимації влади, її визнання чи невизнання (йдеться про «народну» легітимацію, що основана на довір'ї мас до влади, на підтримці політичної еліти); 2) конфліктні відносини в політичній еліті щодо обсягу владних повноважень, обґрунтування їхньої необхідності; 3) боротьба й протистояння політичних еліт на міжнародній арені.

Кожний конфлікт можна вивчити з допомогою базових параметрів, до яких належать рівень, масштаби, гострота, сфера виникнення, динаміка розвитку, технологія врегулювання. Вирізняють певні етапи перебігу конфлікту, тобто його динаміку. Російський вчений В. Смолянський пропонує виокремлювати такі стадії: 1) потенційного конфлікту (наявність конфліктної ситуації); 2) переходу потенційного конфлікту в реальний (усвідомлення зазіхання на власні інтереси); 3) конфліктних дій; 4) розв'язання конфлікту.

Конфліктна ситуація не завжди переростає в конфлікт, але за початком конфлікту наступає його ескалація (англ. eskalation — поступове розширення, підсилення) до кульмінаційних точок, а потім — спад і завершення. Конфліктові притаманна багатомірність, оскільки завершення одного конфлікту може спричинити інший, до того ж в іншій сфері. Часто після завершення конфлікту виникає ще один етап — постконфліктний синдром, який характеризується напруженням у відносинах сторін, які щойно конфліктували. У разі загострення він може започаткувати новий конфлікт. Цю гіпотезу ілюструють перманентний близькосхідний конфлікт, конфлікти у Північній Ірландії, Іспанії та ін. Завершення конфлікту може бути класифіковане за ступенем розв'язання — як повне або часткове вирішення, та за характером наслідків — як успіх, компроміс, вихід з компромісу, поразка.

Французький політолог Б. Гурней зазначив, що у світі існує лише одне місце, де нема конфліктів, — кладовище.

Основні способи врегулювання конфліктних ситуацій

Сучасний період розвитку суспільства характеризується значним посиленням напруженості, зростанням протиріч, виникненням численних конфліктів у різних сферах життя. Але суб'єкти управління не завжди розуміють внутрішні причини того, що відбувається, неспроможні адекватно реагувати на небезпечні процеси. Нерідко це є наслідком відсутності прикладних методик моніторингу, експертизи та оптимізації конфлікту.

Сучасні дослідження акцентують увагу на проблемі, пов'язаній з регулюванням конфліктів та управлінням ними, із співвідношенням суперництва і співробітництва. На часі перехід української конфліктології від загальнотеоретичних досліджень та аналізу фундаментальних категорій до прикладних аспектів, від пояснювальних функцій до конструктивних. В основі їх мають бути такі поняття, як регулювання та управління соціальними конфліктами, конфліктний моніторинг і конфліктний менеджмент. Дослідники В. Кремень, О. Чумиков, В. Бекешкіна, В. Небоженко, М. Пірен, Е. Степанов, К. Боулдінг та інші розглядають конфлікт як динамічний тип соціальних відносин, пов'язаних із потенційно можливим чи реальним зіткненням суб'єктів на ґрунті певних суперечливо

усвідомлених переваг інтересів чи цінностей, які постійно присутні та не піддаються цілковитому усуненню.

За нинішнього соціально-політичного розвитку України актуальним є дослідження конфліктів у соціально-політичній сфері. Необхідність цього пов'язана із слабким знанням закономірностей виникнення, перебігу та врегулювання конфліктів за таких специфічних обставин, як перехідний період.

Якщо перехідний період, який є трансформацією соціальної системи з ригідного (жорсткого) стану в гнучкий (плюралістичний), аналізувати з позицій конфліктології, то очевидними стають такі його особливості:

— всі найважливіші сфери суспільного життя пронизує всеохопний політичний конфлікт, а тому політологічний аналіз соціальних колізій у багатьох випадках набуває вирішального значення;

— якщо за стабільних умов соціально-політичний конфлікт має переважно горизонтальний характер (боротьба в межах режиму), то в перехідний період — вертикальний (боротьба за режим).

Сучасні дослідники на прикладах подій у колишньому СРСР, а потім в Україні та деяких інших пострадянських державах досліджують у політико-конфліктологічній площині проблеми балансу гілок влади, довіри до влади, вітчизняної багатопартійності, політико-економічні колізії в державному і приватному секторах економіки, а також політичне підґрунтя етнічних процесів. Поряд з теоретичним аналізом пропонують механізми, які можуть забезпечити зниження негативних наслідків.

Більшість соціально-політичних конфліктів може бути оптимізована на будь-якому рівні та стадії, але для цього необхідно опанувати механізмом управління ними.

Управління конфліктом — врегулювання, розв'язання, придушення, а також ініціювання певних конфліктних ситуацій в інтересах суспільства в цілому чи окремих його суб'єктів.

Правильно організоване управління забезпечує мінімізацію неминучих політичних, соціальних, економічних і моральних втрат, оптимізацію певних сфер суспільного життя. Соціально-політичний розвиток не є наслідком конфлікту, як і не є наслідком уявної безконфліктності. Позитивну його якість забезпечує уміння впливати на конфлікт у потрібному напрямі.

Вважають, що оптимальним варіантом дій щодо конфлікту є *запобігання* та *відвернення*. Наскільки це мож-

ливо, однозначної думки нема. Адже конфлікт виникає, коли порушується консенсус, а консенсус з'являється, коли врегульовується конфлікт. У відносинах соціальних спільнот суперництво та співробітництво пронизують більшість конфліктів, тому спроби остаточно відвернути чи усунути конфлікт здебільшого марні. Адже існування консенсусу без конфлікту позбавлене сенсу. Інша річ, коли йдеться про відвернення великого, відкритого, тривалого конфлікту. Деякі зарубіжні та вітчизняні дослідники підкреслюють, що управління як таке не може стати формою вирішення суперечностей між об'єктивними потребами розвитку і суспільною оболонкою, в якій він реалізується. Якщо така оболонка перешкоджає розвитку, то її слід змінити чи зруйнувати. Раціональне управління не може відвернути або замінити соціальну революцію чи локальні колізії, але воно здатне мінімізувати неминучі втрати і збільшити досягнення. В цьому й полягає сутність управління конфліктом.

Для локалізації конфліктогенного поля важливо вміти вибрати *способи і стиль поведінки* в конфліктній ситуації. Їх умовно поділяють на морально-правовий, силовий, реалістичний (примусово-переговорний), ідеалістичний, інтегративний.

Морально-правовий (нормативний) підхід. За цього підходу можливе врегулювання конфлікту з допомогою правових і моральних норм. Результативність залежить від того, чи є між сторонами згода щодо цих норм.

Силовий підхід. Використовується, коли сильніша сторона намагається придушити слабшу, нав'язати їй свою волю. Але його використання здебільшого не усуває причини, зберігає загрозу нового загострення. Крім того, слабка сторона може не підкоритися, чинити пасивний опір, що може провокувати «подвійний», «заблокований» конфлікт. Перемога з використанням сили є перехідною, а за певних умов переможець може стати переможеним. Такими засобами користувався тоталітаризм, намагаючись усунути конфлікти. Цей підхід спричиняє поглиблення, ускладнення конфліктів, викликає активний опір і моральний осуд у масовій свідомості й поведінці.

Однак це не означає, що силова модель не може використовуватись взагалі. Будь-яка держава володіє первинною функцією застосування насильства у разі порушення законів, захисту честі й гідності окремих громадян, суспільства в цілому. За таких обставин, якщо для

влади (як і для будь-якої панівної структури) сила стає засобом досягнення мети, вона, врешті-решт, перетворюється на інструмент, з допомогою якого опозиція скидає цю владу. Тому в сучасному світі політичною стає тенденція до ненасильницьких форм вирішення конфліктів.

Реалістичний підхід. Його називають іще методом торгу, або примусово-переговорним. За такого підходу суть конфлікту розглядається як вроджене прагнення людини до панування. Оскільки всі панувати не можуть, відбувається примус з боку тих, хто панує. Прихильники даного підходу розуміють, що миру не може бути ніколи, можливе тільки перемир'я, яке довготривалої стабільності не приносить, бо відбувається не вирішення, а тимчасове врегулювання проблеми. Цей підхід є актуальним з огляду на суперечливі колізії становлення нових економічних відносин в Україні.

Ідеалістичний підхід. Ефективний, коли між зацікавленими сторонами, незалежно від стану і статусу, встановлені відносини, які цілком відповідають індивідуальним поглядам кожної. В основу покладено визнання того, що на даний час усі сторони зазнають небажаних втрат, але водночас і всі виграють. Задоволення інтересів відбувається без явного чи прихованого примусу, що забезпечує «самопідтримку» досягнутої ситуації. Багато вітчизняних політиків кінця 80-х — початку 90-х років XX ст. вважали такий підхід компромісом, найкращим способом розв'язання конфліктів.

Інтегративний підхід. Передбачає, що кожна зі сторін, відмовившись від своїх попередніх цілей і цінностей, знаходить нові, взаємоприйнятні. А позаяк вибір цілей і засобів їх досягнення теоретично безмежний, то обов'язково знайдеться вибір неконфліктного характеру.

Щодо поведінки в конфліктній ситуації вирізняють такі її типи: пряме протиборство чи конкуренція; ухилення; пристосовництво; уступки, співробітництво.

Важливу роль у врегулюванні конфлікту відіграє вивчення принципів і стадій управління конфліктним процесом. Деякі вчені серед стадій називають такі: інституціоналізація, інтернаціоналізація, раціоналізація.

У політології існує поділ управління конфліктним процесом на етапи:

1. *Інституціоналізація* — встановлення чіткої процедури врегулювання конфлікту. Первісний конфліктний аналіз має отримати подальший розвиток у рішеннях державних органів і в нормативних актах.

2. Легітимізація конфлікту. На цьому етапі слід проаналізувати норми та правила у формі законів, указів, протоколів, меморандумів.

3. Управління конфліктом — структурування конфліктуючих груп. На цьому етапі важливо не протидіяти, а допомагати оформленню нових партій, рухів і подібних організацій. Звісно, вони стануть конфліктною силою дотично до груп, які репрезентують інші інтереси, але водночас — і посередницькими структурами, що об'єднають індивідів у співтовариства. Неорганізовані індивіди потенційно є небезпечнішими для конфлікту, ніж ті, що належать до організованих груп.

4. Послідовне ослаблення конфлікту завдяки переведенню його на інший рівень. Для реалізації даної процедури використовують шкалу, що охоплює можливі рівні напруженості конфліктів у таких варіантах: «друг — союзник — партнер — співробітник — суперник — противник» і т. ін. Французький дослідник Ж. Фове вирізняє такі рівні: «відносини співробітництва — відносини протидії — відносини суперечностей — непримиренні відносини». Американський політолог М. Амстутц включає в простір конфлікту такі етапи: напруженість — незгода — суперництво — суперечка — ворожнеча — агресивність — війна. Це необхідно для розуміння, наскільки реальним є редукція конфлікту, а також для того, щоб розмістити на певній шкалі наявний спектр особистостей чи організацій і визначити перспективу конфліктних відносин із ними.

Для вирішення конфлікту існують і спеціальні конфліктологічні процедури: парламентські дебати, узгоджувальні комісії, громадський, арбітражний, третейський суди, адміністративний процес, кримінальне судочинство, конституційний суд.

Запитання. Завдання

1. Співставте основні підходи до поняття «конфлікт» і запропонуйте власне його визначення.

2. Порівняйте погляди на сутність і природу конфлікту Т. Парсонса і Р. Дарендорфа, зробіть висновок щодо їхньої обумовленості та обґрунтованості.

3. Визначте основні типи політичних конфліктів, наявних в Україні з 1990 р.

4. Чим зумовлені роль і значення конфліктології у посттоталітарних державах?

5. Проаналізуйте сучасні технології врегулювання конфліктів та управління можливими чи наявними конфліктними ситуаціями в Україні.

Теми рефератів

1. Основні етапи еволюції теорії соціально-політичних конфліктів.
2. Конституційні основи і правові норми врегулювання конфліктних ситуацій.
3. Політичні конфлікти в Україні: причини виникнення і способи розв'язання.
4. Політико-правове виховання молоді як засіб запобігання політичним конфліктам.
5. Конфлікт і консенсус у перехідному суспільстві.

Література

Аг А. Введение в теорию конфликтов. Политология вчера и сегодня. — Вып. 3. — М., 1991.
Бекешкіна І. Е. Конфліктологічний підхід до сучасної ситуації в Україні. — К., 1994.
Деркач А., Веретенников С., Ермолаев А. Бесконечно длящееся настоящее. Украина: четыре года пути. — К., 1995.
Джаконини В. Дарендорф: теория конфликта. Политология вчера и сегодня. — Вып. 2. — М., 1990.
Дмитриев А. В., Кудрявцев В. Н., Кудрявцев С. В. Введение в общую теорию конфликтов. — М., 1993.
Здравосмыслов А., Матвеева С. Межнациональные конфликты в Росии и постсоветском пространстве. — М., 1995.
Здравомыслов А. Г. Социология конфликта. — М., 1995.
Иванов Н. Н., Смоленский В. Г. Конфликты и конфликтология. — М., 1995.
Конфликты в обществе // Общественные науки. — 1995. — № 1.
Кульчар К. Политический конфликт // Политология вчера и сегодня. — Вып. 3. — М., 1991.
Мацієвський Д. Деякі проблеми теорії конфліктів та насильства // Генеза. 1995. — № 3.
Небоженко В. С. Соціальна напруженість і конфлікти в українському суспільстві. — К., 1994.
Пазенок В. С. Соціальний конфлікт і соціальна злагода // Політика і час. — 1991. — № 17—18.
Степанов Е. И. Конфликтология переходного периода: методологические, теоретические, технологические проблемы. — М., 1996.

5.2. Політична модернізація

Поняття «модернізація» оформилося на початку 50-х років XX ст. для характеристики країн, які здійснювали перехід до індустріального суспільства насамперед через удосконалення своєї економічної інфраструктури, механізмів економічного зростання. У процесі еволюції модернізації як міждисциплінарної теорії та її поступової політизації викристалізувалося поняття «політична модернізація», яке нині пов'язують із формуванням політичних інститутів, соціальною мобілізацією, розширенням політичної участі населення, закріпленням демократичних цінностей і норм. За сучасних умов політична модернізація особливе значення має для суспільств, віддалених від магістрального шляху розвитку людської цивілізації, відчужених від загальнолюдських цінностей.

Виникнення і розвиток теорії модернізації

Модернізація є однією з необхідних умов становлення нового світового порядку. В її основі лежить визнання головною закономірністю соціального розвитку постійної зміни, ускладнення політичних, економічних і культурних структур та їхніх функцій відповідно до потреб раціонального та ефективного функціонування суспільства.

Розуміння модернізації як процесу оновлення отримало визнання вчених. Разом з тим неоднозначність і невизначеність цього поняття породили безліч модифікацій, які втілились у теорію модернізації.

Комплекс наукових ідей, об'єднаних умовним поняттям «теорія модернізації», сформувався після Другої світової війни, в роки глобальних змін. Протистояння двох суспільно-політичних систем і виникнення третього світу, представленого колишніми колоніями й напівколоніями, поставили західне суспільствознавство перед необхідністю вироблення нової парадигми соціально-історичного розвитку. Ця парадигма мала подолати песимізм попередніх концепцій, що їх репрезентували О. Шпенглер, А. Тойнбі, П. Сорокін, К. Ясперс та інші вчені, які досліджували різні аспекти кризи західного світу.

Відтоді теорія модернізації пройшла декілька етапів розвитку, поступово набуваючи нових ознак і тенденцій. На першому етапі (50—60-ті роки) відбулося зародження і становлення теорії модернізації, вироблення на її основі конкретних моделей соціально-політичного розвитку в межах традиції західного лібералізму. Вже тоді намітився характерний для неї міждисциплінарний підхід, котрий об'єднав економістів, соціологів, політологів, соціальних психологів, представників інших наук. Поступова політизація цієї теорії зумовила інтерес до неї офіційної влади різних країн. Домінуючими у той період були концепції економічного зростання, згідно з якими традиційні (доіндустріальні) суспільства Азії, Африки й частково Латинської Америки розглядались як економічно відсталі, що потребували механізмів стійкого розвитку. Практичне втілення такої моделі розглядалося як засіб вирівнювання країн названих регіонів із розвинутими країнами. Механізми економічного зростання мали б стати передумовою для впровадження політичних інститутів західного зразка. Відповідно автоматично будуть прийняті й прозахідні цінності. Та вже тоді існували сумніви щодо здатності економічного зростання виступати єдиним критерієм модернізаційного процесу, позаяк інституціоналізація не є механічним наслідком його, а має самодостатнє значення.

У межах другого етапу розвитку теорії модернізації (70—80-ті роки) відбувалася переоцінка нагромадженого ідейно-теоретичного доробку, а також допущених прорахунків. Вона довела, що моделі економічного зростання і політичної інституціоналізації виявилися малоефектив-

ними і не спрацювали практично ніде в тому вигляді, як були задумані її теоретиками. Під час осмислення прорахунків першого етапу розвитку теорії модернізації було виявлено: недостатню ефективність структурно-функціонального аналізу, зокрема методів квантифікації (кількісного вираження якісних ознак), математичної обробки інформації, комп'ютерного моделювання тощо для розкриття механізмів переходу від традиційного стану суспільства до сучасного; тимчасовість і анклавність (територіальну обмеженість) ефекту від практичного впровадження різних моделей модернізації; незбалансованість економічних, соціально-політичних і культурних наслідків її; неадекватність євроцентричних модернізаційних теорій цінностям азійської, африканської та латиноамериканської культур.

Третій, нинішній, етап розвитку теорії модернізації (кінець 80-х — початок 90-х років) дав західним ученим розуміння необхідності врахування водночас з економічними чинниками розвитку (людські та природні ресурси, нагромадження, наявність капіталу, розвинутість технологій) позаекономічних — геополітичних, соціальних, культурних, психологічних та ін. Концепції модернізації набувають чітко визначеного соціально-культурного характеру. Це виявляється у подоланні євроцентризму і визнанні як самоцінних ісламської та індуїстсько-буддійської «квазіцивілізацій», врахуванні цивілізаційної культури окремих соціумів взагалі. Вчені майже одностайно дійшли висновку щодо неможливості механічного перенесення західних моделей розвитку на інші регіони світу.

В останні десятиліття XX ст. намітилася трансформація процесу модернізації у постмодернізацію, яка охоплює: переорієнтацію інфраструктури індустріального суспільства на розвиток його інформаційних можливостей та постматеріальних цінностей; формування екологічного суспільства, заснованого на впровадженні природозберігаючих технологій; розширення сфери індивідуальної свободи людини, створення для неї можливостей вибору, незалежності від тиску традицій, середовища, місця проживання.

Отже, поступово із засобу теоретичного забезпечення політики Заходу стосовно країн, що звільнилися від колоніальної залежності, теорія модернізації трансформувалася в інструмент комплексного пояснення, продукування і прогнозування соціально-політичного розвитку. Осучаснена теорія розглядає модернізаційний процес у межах певного суспільства як свідому настанову держа-

ви на якісні перетворення не калькуванням досвіду передових країн, а поєднанням найпоширеніших універсальних політичних структур, інститутів, цінностей із традиційною специфікою певних суспільств.

Витоки такого підходу сягають політико-соціологічних концепцій Ф. Тьонніса, М. Вебера, Т. Парсонса. Згідно з їхніми трактуваннями, процес кардинальної зміни соціально-політичних орієнтацій (близьких до сучасного розуміння модернізації) передбачає цілеспрямоване поширення на суспільство різноманітних форм господарювання, звільнених від державної регламентації. Таке бачення ґрунтувалося на розумінні, що «демократичні цінності автоматично не виникають» (М. Вебер), а демократичні перетворення безпосередньо залежать від розвитку нації.

Зміст і основні характеристики політичної модернізації

Теорія політичної модернізації в її сучасному розумінні викристалізувалася з багатьох концепцій, що містять інші висновки й рекомендації, мають різну соціально-політичну спрямованість і є нерівноцінними за науковою значущістю. Серед її представників — західні політологи й соціологи С. Ліпсет, Г. Алмонд, Р. Уарт, Д. Аптер, Ф. Ріггз, Л. Біндер, С. Верба, Д. Коуелман, Л. Пай, Д. Лапаламбара, С. Хантінгтон, В. Цапф, С. Ейзенштадт, Д. Лернер, У. Мур, А. Етціоні, У. Ростоу, П. Бергер та інші.

***Політична модернізація** — 1) комплекс науково-методологічних засобів, спрямованих на пояснення джерел, характеру і напрямів політичних змін на історичній, сучасній і постсучасній стадіях загальноцивілізаційного розвитку з розкриттям на рівні окремо взятих соціумів усієї сукупності відносин: держава — міжнародна система, держава — громадянське суспільство, держава — особистість, індивідуум — індивідуум та ін.; 2) практичне втілення елементів раціоналізації влади і політичної бюрократії через органічне поєднання політичних, економічних і духовних чинників соціального розвитку; зростання здатності політичної системи адаптуватись до нових соціальних зразків; ослаблення і заміну традиційних еліт модернізаторськими; подолання відчуження населення від політичного життя й забезпечення його групової та індивідуальної участі в ньому; постійне вдосконалення нормативної та ціннісної систем суспільства.*

Політична модернізація не обмежується політичною сферою, а охоплює економічну, соціальну, правову, куль-

турну та інші сфери суспільного життя. Вона розвивається у двох основних вимірах:

— спонтанно (стихійно) через поступове нагромадження передумов у певних сферах суспільного життя, вдале поєднання яких дає якісно новий поштовх;

— свідомо (цілеспрямовано) завдяки вольовим зусиллям впливових суспільних груп або правлячих еліт.

Успіх модернізації в обох випадках залежить від того, наскільки реально існуючі національні інститути та ментально-психологічні орієнтації населення співвідносяться з її метою.

Процес модернізації, на думку західного політолога С. Блека, поділяється на кілька стадій:

а) усвідомлення мети;

б) консолідація зорієнтованої на модернізацію еліти;

в) період трансформації;

г) інтеграція суспільства на новій основі.

Функціонування різних моделей політичної модернізації в різних історичних умовах дає змогу визначити її загальні характеристики. Одна з найважливіших — *раціоналізація та забезпечення ефективності влади* як вирішальних чинників довіри до неї й підтримки її громадянами, оскільки з цими поняттями пов'язані її результативність, ступінь реалізації нею тих функцій і сподівань, що їх покладає на владу більшість населення. Зазначені чинники владно-політичного розвитку становлять основу прагнень впливових політичних, економічних і культурних прошарків населення (еліт), здатних виступати рушіями соціально-політичних змін у суспільстві. До того ж будь-яка влада поступово втрачає силу, якщо вона не раціоналізується й не стає ефективною в повсякденному функціонуванні.

Характерною особливістю політичної модернізації є *диференціація політичної структури* (інституціоналізація), яка передбачає формування розгалуженої мережі соціально-економічних, політичних та інших інститутів суспільства, спрямованих на забезпечення стабільності й соціального порядку. Розвивається вона через удосконалення (осучаснення) традиційних інститутів, які в процесі модернізації суттєво змінюють свої функції та характер діяльності, а також через формування нових.

Інституціоналізація не може мати кількісно-формального виміру. Суспільств з інституційним порядком, який охоплював би все соціально-політичне життя, в історії не зафіксовано. Рівень інституціоналізації визначається

якісними показниками: здатністю структур суспільства до адаптації за нових умов, ступенем їхньої складності, рівнем автономності (самостійності) щодо соціальних груп або інших інститутів, взаємною узгодженістю суспільно-політичної діяльності.

Новоутворені, вдосконалені інститути мають тенденцію до збереження, однак інституціоналізація не є незворотним процесом. Її межі можуть не лише розширюватися, а й зменшуватися під час модернізації суспільства. Такий процес одержав назву деінституціоналізації. Найхарактернішим його виявом є розвиток приватної сфери, яка, порівняно з державною, має стійку тенденцію до саморозвитку й саморегуляції.

Характерним для процесу модернізації є й *структурно-змістове перетворення політичної системи*, спрямоване на розкриття всіх її потенційних можливостей, формування політичної структури соціальної дії. До найважливіших складових цього процесу належить політична стратегія, що передбачає реалізацію довгострокових програм, а також політична тактика як інструмент перетворень за конкретно-історичних умов. Вміле поєднання стратегії й тактики у процесі модернізації політичної системи сприяє її адаптації до нових проблем, підвищенню готовності до непередбачуваних ситуацій.

Важливим чинником модернізації є забезпечення широкої участі громадян у політичному житті. Забезпечувати її покликані політичні партії та групи за інтересами, модернізаційний потенціал яких обумовлений їх функціями. Найважливішою серед них є функція структуризації політичного життя, завдяки якій суспільство постає як певна система організованих інтересів. Важливе значення має також функція соціальної інтеграції, що дає змогу партіям та групам інтересів виконувати, з одного боку, роль посередників, єднальної ланки між громадянами і владою, а з іншого — сприяти спілкуванню представників різних верств населення.

Ціннісною основою політичної участі є *процес кристалізації модернізаторських ідеологій*, які можуть виконувати як стабілізаційні (скеровані на традиційні прошарки суспільства), так і мобілізаційні (зорієнтовані на осучаснені групи населення) функції. Стабілізаційні забезпечують поєднання централізації та децентралізації, створення системи державного й місцевого управління, орієнтованої на гнучкі й різноманітні форми політичної участі населення, а також створення нових різновидів ін-

ститутів, які забезпечували б канали для ефективного діалогу між владою та населенням. Не менш важливим є відносно рівномірний розподіл серед різних верств суспільства таких ресурсів участі, як гроші, освіта, знання механізмів винесення політичних рішень, вільний час, доступ до засобів масової інформації тощо. Мобілізаційна функція покликана забезпечити ціннісне наповнення і виправдання головних напрямів модернізації певного суспільства.

Ще однією складовою модернізації політичної системи є *створення цілісної, взаємопогодженої на різних її етапах і рівнях системи політичної соціалізації.* Вона має бути спрямована на забезпечення зворотного зв'язку особи з політичною системою, створення якомога більшої кількості самостійних відповідальних соціально-політичних суб'єктів, здатних до самостійної обробки одержуваної інформації, до творчого, раціонального використання власного й сукупного досвіду в індивідуальній поведінці.

Нині значне місце відводиться вдосконаленню нормативної й ціннісної систем суспільства, зорієнтованих на *формування принципово нового (модернізованого) поля (тла) політичної культури активістського типу*, що передбачає: активну роль особи в політичній системі; утвердження тенденції щодо забезпечення соціально-справедливої рівності в суспільстві; універсальність законів і примат права перед системою владно-управлінської бюрократичної ієрархії; домінування соціально-державного замовлення на всебічний розвиток і вдосконалення професійних та особистих якостей суб'єктів політики. Для формування нового тла політичної культури надзвичайно важливе значення має розкриття соціального потенціалу інституту громадянства — забезпечення громадянськості.

Сучасна наука розрізняє два основні типи політичної модернізації:

1. Оригінальна (спонтанна), або органічна, модернізація. Властива розвинутим країнам Західної Європи й Північної Америки (США, Канада), соціально-політичний розвиток яких відбувався у формі неперервного еволюційного та революційно-реформаторського процесу. Вважають, що, розпочавшись в епоху Відродження, модернізація в розвинутих країнах триває й досі. Її розвиток не був рівним, знав не лише стабільно-поступальні етапи, а й тривалі відступи від цивілізаційного шляху у вигляді тоталітарних режимів та злети у вигляді широкомасштабних суспільних перетворень.

Відповідно вирізняють кілька історичних типів модернізації західної цивілізації:

— доіндустріальний (XVI — XVII ст.) — перехід від індивідуального аграрного й ремісничого виробництва до суспільного, формування замість особистої залежності людей ринкових відносин, відчуження виробників від засобів виробництва та існування;

— ранньоіндустріальний (XVIII — початок XX ст.) — перехід від мануфактури до машинного, фабрично-заводського виробництва, розшарування соціально-класових сил та інтересів у структурі громадянського суспільства, перетворення засобів виробництва з ручних на механічні, поглиблення відчуження людей у процесі виробництва, радикалізація проектів суспільних перетворень;

— пізньоіндустріальний (до кінця 60-х років XX ст.) — виникнення поточно-конвеєрного виробництва, наукова організація та інтелектуалізація праці, орієнтація на задоволення соціальних потреб людини, поглиблення міжнародного поділу праці;

— постіндустріальний (із 70-х років XX ст.) — індивідуалізація виробничого процесу і перетворення його на засіб самореалізації особи, примат духовних стимулів над матеріальними, всебічна демократизація й гуманізація суспільного життя, інформаційна революція.

2. Вторинна (відображена), або неорганічна модернізація. Характерна для країн, які з певних причин відстали від загальноцивілізаційного розвитку і прагнуть за рахунок широкого застосування досвіду передових країн наздогнати їх за рівнем і якістю життя. Неорганічна модернізація здебільшого зумовлена не внутрішніми, а зовнішніми чинниками розвитку і характеризується нерівномірністю змін в економіці, політиці, культурі, соціальних відносинах. Цей тип модернізації було втілено у країнах другого і третього ешелонів капіталістичного розвитку. Перші з них мали певні передумови розвитку капіталізму та індустріального виробництва, але модернізація відбувалася там переважно під впливом іззовні. Такий характер модернізації в цих країнах було спричинено: домінуванням відносин особистої залежності у виробництві; низьким рівнем конкурентоспроможності на світовому ринку; нерівномірністю соціального розвитку, зосередженням національного потенціалу лише на одному з його напрямів (скажімо, створення військово-промислового комплексу). Незважаючи на такий негативний потенціал, деякі країни другого ешелону капіталізму спромоглися досягти успіху

в процесі розвитку неорганічної модернізації (Японія, індустріальні країни Азії та ін.).

У країнах третього ешелону внутрішніх передумов капіталізму практично не існувало, а тому й модернізація в них набула викривленого характеру. Це виявилося в таких основних протиріччях:

— зіткнення місцевих норм і традицій з цінностями та елементами модернізації;

— здійснення модернізації переважно неоколоніальними методами за принципом «центр — периферія»;

— домінування як суб'єкта модернізації державної адміністрації, залежної від колоніальної адміністрації;

— невідповідність форсованої вестернізації (наслідування західних стандартів) прагненням традиційних верств населення (у тому числі місцевих політичних і культурних еліт).

Попри це, деяким країнам завдяки модернізації вдалося досягти за показниками соціального й техніко-економічного зростання рівня країн другого ешелону капіталізму (Венесуела, Колумбія, Індія, Пакистан та ін.).

Усе, що породжувало полярність органічної та неорганічної модернізації, має зникнути з появою історично нового типу особистості, характерними рисами якого стануть: раціонально-свідоме сприйняття політичної еліти й політичних лідерів; орієнтація на політичні процеси та інститути, які відповідають міжнародним нормам сучасного соціального управління; інтерес до суспільно значущих проблем, поєднаний з активною політичною участю; поінформованість про соціально-політичну ситуацію та її зміни, бажання благодійно впливати на її розвиток через громадську думку та інші соціальні інститути; компетентність у всіх напрямах суспільної діяльності, прагнення бути корисним суспільству; культура співіснування в межах малих груп і всього громадянського суспільства.

Модернізаційний процес в Україні: основні проблеми та умови їх вирішення

Процес політичної модернізації в Україні історично належить до вторинної (неорганічної) модернізації, характерної для перехідних суспільств, які прагнуть «вписатися» у процес «осучаснення навздогін» (В. Пугачов). Це зумовлює своєрідність державотворчого процесу в Україні, яка, на думку сучасного українського економіста В. Малеса, «полягає в переході, по-перше, від колоніального статусу на шлях самостійного розвитку і, по-

друге, від тоталітарно організованого державно-монопольного управління методами прямого розпорядництва (командно-адміністративна система) до визначення державних пріоритетів соціально-економічного розвитку, виходячи із суспільних потреб».

Особливості тривалого недержавного буття України спричинили: домінування як основного суб'єкта модернізації владно-бюрократичної верхівки, залежної у своїх діях від чужого центру; залежність суспільно-політичної системи від чужих національній традиції ментальності й конкретним потребам українського суспільства морально-культурних цінностей та ідеологічних схем.

За цих умов навіть найменший успіх реформ, який у межах Російської, а потім і Радянської імперії завжди мав непослідовний, однобічний і анклавний характер, потрапляв у річище контрреформаторських змін. Так було за часів земської та столипінської реформ, радянської спроби створення суспільства масового споживання, реалізації ідей «прискорення» й «перебудови».

Проголошення України незалежною державою відкрило можливості для всебічної модернізації її суспільства на основі світового досвіду і власних потенційних можливостей. Але через розрив між очікуваними та реальними результатами Україна опинилася в ситуації «кризового синдрому модернізації». Він є своєрідним наслідком взаємозв'язку і взаємодії основних криз політичного розвитку, до яких належать:

— криза ідентичності (розрив соціально-структурних підрозділів суспільства з політичною системою);

— криза легітимності (низький рівень лояльності населення до даної політичної системи, відсутність згоди в суспільстві щодо природи й методів діяльності політичної влади);

— криза участі (відчуження населення від політичного життя, створення правлячою елітою перепон для залучення до політичної діяльності соціальних груп, які заявляють свої претензії на владу);

— криза проникнення (невідповідність проголошених владою цілей і напрямів соціального розвитку реальній соціально-політичній ситуації, низький рівень можливостей системи державного управління);

— криза розподілу (порушення принципів забезпечення прийнятного для суспільства рівня матеріального добробуту і допустимої межі соціальної нерівності та соціальної несправедливості).

Подолання «кризового синдрому модернізації» передбачає насамперед з'ясування та вирішення основних його проблем. Проблеми модернізації українського суспільства похідні від його кризового стану, який, з одного боку, має спільні риси з кризою в деяких країнах Центральної та Східної Європи (Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина) та Росії, а з іншого — характеризується слабкістю конкуренції (в тому числі й у політиці), диспропорційністю економіки, корупцією, нерозвиненістю інформаційного суспільства тощо.

Однією з найважливіших проблем політичної модернізації є досягнення відносно стійкої рівноваги і політичної стабільності в суспільстві. У цьому контексті важливими для українського суспільства є такі умови:

— збалансування державного управління й системи місцевого самоврядування, опертих на схильність української ментальності до індивідуальних й громадських форм раціонального господарювання, прагнення до різноманітних форм самореалізації на суспільному та особистісному рівнях;

— виявлення суперечностей у загальнодержавних, галузевих, регіональних, колективних та особистих інтересах і визначення способів їх узгодження задля суспільного і політичного консенсусу;

— вирішення проблеми адміністративно-територіального поділу країни, запобігання деконцентрації влади й дезінтеграційних процесів.

Ще однією проблемою політичної модернізації є пошук оптимальних способів переходу від традиційного суспільства до раціонального, до пом'якшення вірогідного зіткнення традиційних для даної національної політичної культури цінностей і норм політичного життя з новими модернізованими інститутами. Головне при цьому забезпечити формування політичного режиму і системи соціального управління, які відповідали б внутрішнім потребам українського суспільства. А це передбачає:

— цілеспрямоване подолання непідготовленості до реформування всієї системи управління, розумне запозичення загальноцивілізаційного політичного досвіду і врахування досвіду модернізації інших держав;

— неприпустимість механічного перенесення на національний ґрунт зарубіжних інститутів без урахування національно-психологічних особливостей народу і характерних рис сучасної політичної ситуації;

— обмеження впливу на державотворчий процес вузькопартійних інтересів, подолання негативних особистісних рис, зумовлених тоталітарним досвідом («розірва-

ність» свідомості; відмова від політичного життя в усіх його виявах, окрім стихійного протесту; суперечливе поєднання демократичної й тоталітарної свідомості, орієнтація на несумісні цінності);

— реформування інституціональної сфери суспільства завдяки розвиткові різноманітних форм асоціативно-громадського життя, зумовлених логікою розвитку суспільства.

Третьою проблемою політичної модернізації сучасної України є налагодження постійного взаємозв'язку й діалогу між владними структурами і населенням з усіх питань суспільного буття. Цього можна досягти:

— шляхом подолання кризи легітимності через створення механізмів суспільної саморегуляції на місцевому рівні, справедливий розподіл ресурсів влади та управління, формування норм і процедур, засадничих для державно-правових інститутів правової держави та демократичного політичного режиму;

— через скорочення дистанції між соціальними станами, стимулювання соціальної мобільності й домінування політичних угруповань (партій, громадських об'єднань, груп тиску) замість всевладдя бюрократії;

— через розширення механізмів політичної соціалізації; розвиток системи політичного рекрутування (відбору персоналу, який перебере на себе провідні ролі в політиці) на рівні «нижніх поверхів» політичної системи суспільства.

Зазначені вище умови можна прийняти своєрідним орієнтиром формування самобутньої вітчизняної моделі суспільно-державного розвитку. Їх реалізація відбуватиметься з одночасним подоланням негативних ментально-психологічних нашарувань у свідомості населення, зумовлених тоталітарною суспільно-політичною практикою, поєднанням елементів загальноцивілізаційного досвіду з віковими традиціями української культури.

Запитання. Завдання

1. Спираючись на рекомендовану літературу, назвіть основних теоретиків кожного з трьох етапів розвитку теорії модернізації.

2. Які норми й цінності є визначальними для нинішнього етапу суспільно-політичного розвитку України?

3. Виходячи з того, що політична модернізація розвивається у двох основних вимірах (стихійно й цілеспрямовано), спробуйте визначити, який з них був домінуючим в Україні від часу здобуття нею національно-державної самостійності дотепер.

4. Яка з основних характеристик політичної модернізації є найважливішою і чому?

Теми рефератів

1. Основні параметри «навздогінної моделі» політичної модернізації.
2. Політична модернізація і проблема вироблення консенсусної політичної культури.
3. Політична культура та її роль у модернізаційному процесі в Україні.

Література

Авторитаризм и демократия в развивающихся странах / В. Г. Хорос, Г. И. Мирский, К. Л. Майданик и др. — М., 1996.

Головаха Є. І. Політичний портрет України: загальні тенденції розвитку. — К., 1993.

Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. Монографія. — К., 1999.

Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и её проблемы в Восточной Европе // Вопросы философии. — 1990. — № 9.

Денкэн Ж.-М. Политическая наука. — М., 1993.

Малес В. Держава і регіони. До формування регіональної політики в Україні // Розбудова держави. — 1994. — № 9.

Парсонс Т. Система современных обществ. — М., 1997.

Пахомов Ю. Криза перехідного періоду. Надовго? // Віче. —1993. — № 11.

Предборська І. Соціальна зміна як проблема соціологічної теорії// Філософська і соціологічна думка. — 1995. — № 3—4.

Рукавишников В. О. Социологические аспекты модернизации России и других посткоммунистических обществ // Социологические исследования. — 1995. — № 1.

Федотова В. Теорії соціальної модернізації та євразійство // Політична думка. — 1995. — № 2—3.

5.3. Міжнародні відносини і світовий політичний процес

Актуальність проблем міжнародної політики постійно зростає за кардинальних змін у світі, загострення глобальних проблем, невирішеність яких загрожує існуванню людства. Розв'язання проблем світового співтовариства залежатиме від політики на міжнародній арені як окремих держав, так і міжнародних організацій. Міжнародні відносини дуже складний і багатоаспектний механізм. Його вивченням займається спеціальна галузь політичної науки — теорія міжнародних відносин, а в цьому розділі подано загальні уявлення з цього питання.

Міжнародні відносини і зовнішньополітична роль держави

Міжнародні відносини *— сукупність економічних, політичних, ідеологічних, правових, дипломатичних та інших зв'язків між державами й системами держав, між головними соціальними, економічними, політичними силами, організаціями й громадськими рухами, які діють на світовій арені.*

Міжнародні відносини є особливим різновидом суспільних відносин. З одного боку, вони — своєрідне втілення внутрісуспільних відносин, з іншого — якісно но-

ва система з притаманними тільки її рисами. Вони характеризуються взаємодією таких суб'єктів політичного життя, як держави, народи, політичні й громадські організації, рухи і навіть окремі особи різних країн. Забезпечують інтереси соціальних груп за межами національних держав, відносини між державами, міждержавними організаціями, партіями, компаніями, приватними особами різних держав, інтеграційні зв'язки, які формують людське співтовариство.

Формуються вони під впливом зовнішньої політики країн світу, певною мірою регулюючись багатьма міжнародними нормами і цінностями, виробленими людством упродовж його історичного розвитку. Тому міжнародні відносини слід розглядати як систему систем, макросистему, в якій функціонують у суперечливій єдності й взаємодії різні її елементи і ланки, що представляють різноманітні інтереси держав, ідеологічні настанови їх громадських рухів і організацій. З глобалізацією світогосподарських зв'язків, інтенсивною політичною інтеграцією держав, посиленням залежності людства від зброї масового знищення, екологічною небезпекою на міжнародні відносини активно впливають загальнолюдські інтереси. На відміну від внутрідержавних відносин у міжнародних відносинах відсутній апарат їхнього регулювання, єдиний регулюючий центр, якому беззастережно підкорялися б суб'єкти міжнародного політичного життя.

Стрижневим елементом міжнародних відносин є політичні відносини, які, взаємодіючи з іншими відносинами, своєрідно спрямовують їх. Головним суб'єктом міжнародних відносин є держава. За сучасних умов на міжнародній арені все активніше виступають і недержавні, неурядові організації, суспільно-політичні рухи, але їхню роль не можна порівнювати з роллю держав в міжнародних відносинах, особливо у політичних.

Держави репрезентують на міжнародній арені суспільства в цілому, а не окремі соціальні групи чи політичні організації. Такі важливі питання, як суверенітет, безпека, територіальна цілісність вирішує через свої структури тільки держава. Вона — єдиний загальнонаціональний інститут, який має легітимні повноваження здійснювати політику на міжнародній арені: укладати двосторонні й багатосторонні договори про співробітництво в певних сферах, оголошувати війну тощо. Сукупна зовнішньополітична діяльність суверенних держав визначає всю світову політику.

Кожна держава, проводячи зовнішню політику, переслідує свої інтереси. Категорія «національний (державний) інтерес» — головна в теорії міжнародних відносин, визначальна щодо зовнішньої політики держав. Національний інтерес охоплює проблеми збереження нації незалежної держави, безпеки від зовнішньої загрози, зростання добробуту населення держави, захисту її економічних і політичних позицій у відносинах з іншими державами, збереження і розширення її впливу в світовій політиці. Він реалізується в зовнішньополітичному курсі держави, у політиці її уряду, який визначає конкретні цілі щодо інших держав і шляхи їх досягнення.

Формування зовнішньополітичного курсу держави — складний, суперечливий процес. У боротьбі за владу в країні різні політичні сили демонструють своє бачення національного інтересу і зовнішньополітичного курсу, який не завжди відповідає внутрішнім і зовнішнім умовам його реалізації, не завжди адекватний національним інтересам.

У своєму зовнішньополітичному курсі держава повинна враховувати своє геополітичне положення, спиратися на свій економічний, демографічний, воєнний, науково-технічний та культурний потенціал. Цей потенціал обумовлює зовнішньополітичні можливості держави, визначає пріоритети у вирішенні конкретних зовнішньополітичних проблем.

Організація і контроль за здійсненням зовнішньої політики покладені на спеціальні органи держави — міністерства закордонних справ (зовнішніх зв'язків), парламентські комітети з питань зовнішньої політики, посольства, представництва в інших державах, наукові й культурні центри за кордоном, офіційні й напівофіційні місії тощо. Отже, має рацію французький дослідник Р. Арон, стверджуючи, що «змістом міжнародних відносин є передовсім відносини між державами».

Однак не всі політологи поділяють думку, що головна роль у міжнародних відносинах належить державі. Так, американський дослідник Д. Капорозо вважає головними дійовими особами в міжнародних відносинах не держави, а класи, соціально-економічні групи й політичні сили. Інший американський фахівець у галузі міжнародних відносин Д. Розенау стверджує, що структурні зміни, які відбулися за останні десятиліття у світовій політиці, спричинивши взаємозалежність народів і суспільств, докорінно змінили і міжнародні відносини. Го-

ловною в них є вже не держава, а конкретна особистість, оскільки утворився так званий «міжнародний континуум (лат. continuum — неперервне, суцільне), символічними суб'єктами якого є турист і терорист».

Міжнародні відносини не можна зводити тільки до міждержавних, тим більше до діяльності недержавних суб'єктів. Значне розширення кількості суб'єктів міжнародних відносин, зростання активності в міжнародній політиці й міжнародному житті недержавних суб'єктів, у тому числі особистостей, свідчить про необхідність враховувати роль цих суб'єктів, їх вплив на міжнародну політику. Попри помітну питому вагу кожного суб'єкта в міжнародних відносинах, головними, вирішальними з них, як свідчить практика, залишаються держави.

Держави не визнають щодо себе жодної вищої влади, окрім власної, жодних зобов'язань, окрім взятих ними добровільно або під впливом об'єктивних умов. Діяльність і спрямування різних легітимних міжнародних органів, організацій і установ, політичні акції міждержавних, наднаціональних інститутів залежать від волі держав, у яких вони утворилися. Від особливостей зовнішньої політики держав великою мірою залежить ефективність діяльності міжнародних органів щодо стабілізації міжнародного життя.

Зовнішня політика держав пов'язана з внутрішньою. В політичній науці перевага як вирішальному чинникові надається або зовнішній, або внутрішній політиці. Однак пріоритет внутрішньої чи зовнішньої політики визначається в кожній конкретній ситуації. Загалом все-таки переважають внутрішня політика, внутрішні інтереси держави, заради яких проводиться і зовнішня політика.

Міжнародні відносини виявляють себе у різних типах, видах, станах. У радянській і східноєвропейській літературі їх класифікували, виходячи з класового критерію, поділяючи на такі типи: відносини панування і підкорення (у рабовласницькому, феодальному і капіталістичному суспільстві); співробітництва й взаємодопомоги (між «соціалістичними» країнами); перехідні відносини (між країнами, що розвиваються). Реальне міжнародне життя не вписувалося в таку схему, адже між капіталістичними країнами існували й існують відносини справжнього співробітництва, а між деякими «соціалістичними» країнами виникали серйозні протиріччя, навіть збройні конфлікти.

Нині більшість фахівців поділяє міжнародні відносини на два типи: 1) відносини, які ґрунтуються на балансі сил; 2) відносини, що спираються на баланс інтересів. Види міжнародних відносин розрізняють або за сферою суспільного життя (економічні, політичні, військово-стратегічні, культурні, ідеологічні), або за суб'єктами взаємодії (міжнародні, міжпартійні, відносини між різними неурядовими асоціаціями тощо). Міжнародні відносини розрізняють також за ступенем їх розвитку (високий, середній, низький). Рівні розвитку міжнародних відносин іноді визначають через такі поняття, як «регіональні», «субрегіональні», «глобальні». Нарешті, з точки зору міри напруженості розрізняють різні стани міжнародних відносин: нестабільності, суперництва, ворожнечі, конфлікту, війни або мирного співіснування, довіри, співробітництва, політичного вирішення проблем на основі цивілізованого узгодження державами своїх інтересів.

Послідовна зміна станів міжнародного політичного життя зумовлена особливостями світового політичного процесу, який є результатом взаємодії всіх політичних інститутів і сил, задіяних у міжнародному житті. У цій взаємодії стикаються різноманітні, інколи цілком протилежні, інтереси, ідеологічні позиції, цілі й наміри суб'єктів міжнародного політичного життя, насамперед держав. Вагому роль відіграє й те, що світ поділений на зони політичного впливу держав, угруповань держав, блоків, які, переслідуючи свої інтереси, нерідко суперничають з іншими. Тому результат взаємодії суб'єктів міжнародного політичного життя може виявлятися в різних тенденціях світового політичного процесу: в тенденціях пом'якшення клімату на міжнародній арені або загострення, протистояння, конфронтації тощо. У цьому полягає суперечливість і нерівномірність розвитку світового політичного процесу, що ілюструють зміни в міжнародних відносинах після Другої світової війни між капіталістичною і «соціалістичною» системами.

У просторі міжнародних відносин відсутнє центральне ядро влади, рішення якого були б обов'язковими для всіх держав, інших суб'єктів міжнародного політичного життя. Тому світовий політичний процес певною мірою є стихійним, хоча в останні десятиліття простежуються спроби його впорядкування, зміцнення миру і стабільності у світі. На перебігу світового політичного процесу позначаються як раціональні, виважені з точки зору ін-

тересів людства політичні дії і рішення держав і міждержавних об'єднань, так і спонтанні, ірраціональні, непередбачувані дії. Поряд з прогресивними інституціями на міжнародній арені діють і реакційні, екстремістські сили.

Нові тенденції в розвитку міжнародних відносин і світового політичного процесу

Упродовж багатьох століть відносини між державами визначалися силою, насильством. Наймогутніші для свого часу держави задовольняли свої інтереси за рахунок слабших. У міжнародному житті переважали ворожнеча і нестабільність. Сила була гарантом ієрархічного порядку. Імперії будувалися саме на силі й насиллі. Щоправда, з утвердженням капіталізму, інтенсифікацією міжнародних зв'язків, формуванням світового ринку, розвитком засобів зв'язку і комунікацій держави починають укладати численні міжнародні угоди з різних питань. Виникають перші міждержавні організації для вирішення важливих для держав питань (Міжнародний телеграфний союз — 1865 р., Всесвітній поштовий союз — 1874 р.), починає діяти інститут міжнародного арбітражу для вирішення суперечок між державами. Але ці міжнародні організації й інститути не могли істотно впливати на характер і стан міжнародних відносин. Конфлікти, суперечки з територіальних, етнічних, релігійних та інших питань здебільшого переростали у війни. Підраховано, що за останні 5,5 тис. років мир на землі панував лише 250 років. У світі за цей час відбулося понад 15 тисяч війн. Лише в XVII ст. в Європі загинуло у війнах 3 млн осіб, у XVIII ст. — понад 5 млн, у XIX ст. — 6 млн, у XX ст. — 70 млн осіб. Війни розглядали як вивірений шлях досягнення державами своїх інтересів і цілей.

Цілком законними для розширення території і збагачення держав вважали також анексію (насильницьке приєднання, загарбання однією державою території іншої держави) і контрибуція (примусові грошові або натуральні стягнення з переможеної держави на користь держави-переможця). Дипломатія протягом тривалого часу була підпорядкована питанням, пов'язаним з війною, намагаючись забезпечити сприятливі умови для ведення війни, сприяти найефективнішому використанню результатів перемоги (в разі перемоги), домогтися найменших втрат у разі поразки. Її завданням також було докумен-

тальне закріплення в інтересах держави наслідків перемоги чи поразки у війні.

Філософи, історики, політики наводили різні аргументи для доказу природності, закономірності, невідворотності війн. Серед них давньогрецький філософ Геракліт та історик Фукідід, італійський політичний мислитель і письменник Н. Макіавеллі, голландський юрист і соціолог Г. Гроцій, англійський економіст, демограф Т. Мальтус, німецький філософ Ф. Ніцше і багато інших. Та й нині багато західних соціологів і політологів намагаються обґрунтувати тезу про неминучість і закономірність війн між державами, посилаючись на різні чинники: природу людини, непередбачуваність наслідків зіткнення інтересів держав на міжнародній арені, ірраціональність поведінки людей і політики держав, наявність расових і національних відмінностей між народами, нерівномірність розподілу плодючості ґрунту, розселення народів, утвердження суверенітету держав та ін.

Так, Х. Болдуїн (США) наголошує, що причина війн в людській природі, а не в створених людиною економічних чи політичних системах. І. Горовіц вихідним пунктом філософського вивчення війни і миру вважає людину. Людській природі, за твердженнями окремих західних соціологів і психологів, притаманна інстинктивна агресивність. Р. Ардрі пише, що людина — це хижак, природний інстинкт якої — вбивати за допомогою зброї.

А. Вінбауер у статті «Війна як біологічна проблема» пише, що війна має біологічні корені і є «великим кровопусканням», якому періодично піддається історія людства за певними «законами біологічної циркуляції». За його концепцією, відносно мирні епохи неминуче змінюються епохами великих війн, а інтервали між воєнними періодами точно відповідають періодам біологічної регенерації людства. Великі війни в Європі, за Вінбауером, виникали кожні 40—50 років, що відповідає тривалості життя одного покоління.

Ідея фатальної обумовленості війн у суспільстві є центральною в «Енциклопедії воєнної історії» Р. і Т. Дюпуї, які вважають їх супутниками людського існування відтоді, як печерна людина намагалась забити свого суперника дубиною або каменем. Протягом віків засоби і техніка конфліктів стають більш хитромудрими, але основні цілі війни залишаються незмінними. І навіть поява сучасної зброї не змінила бажання людей вдаватися до війни, щоб нав'язати свою волю іншим.

Право держав на задоволення своїх інтересів шляхом війни навіть закріплена в низці міжнародних угод. До середини XX ст. війну вважали звичним способом розв'язання суперечок між державами. Докорінні зміни, що відбулися у світі в середині XX ст., змусили світову громадськість, найвпливовіші держави визнати згубність розв'язання міжнародних конфліктів збройним, насильницьким шляхом.

До таких глобальних змін належать: *прискорення темпів економічного і технічного прогресу* не тільки в розвинутих країнах, а й країнах, що розвиваються, та *небувале посилення взаємозв'язків і взаємозалежності континентів і країн*, перетворення світу на цілісну систему.

Попри те, що людське суспільство складається з понад 200 держав, які різняться суспільним ладом, традиціями, віруваннями, рівнем економічного і культурного розвитку, національними і державними інтересами, світ постає як взаємозалежна цілісність. Між країнами відбувається активний обмін продукцією, сировиною, технологією, культурними надбаннями. Прискорення всебічного розвитку сучасних країн багато в чому зумовлене посиленням всебічних контактів, взаємозв'язків між ними. Як писав К. Ясперс, ніде не може відбутися нічого істотного, щоб воно не зачепило усіх. І це стосується як позитивних, так і негативних явищ. Однак новою загрозливою реальністю є комплекс глобальних проблем, які зачіпають життєві інтереси всього людства і вирішувати які можна лише зусиллями всіх країн світу. Ігнорування цих проблем ставить під загрозу існування людського роду.

Найважливішою глобальною проблемою є *відвернення ядерної війни*. У зв'язку з цим актуалізуються інші завдання, вирішення яких стосується всього світового співтовариства: припинення гонки озброєнь, роззброєння, забезпечення застосування мирних засобів розв'язання міжнаціональних, міждержавних, регіональних та інших конфліктів, побудова ненасильницького світу на основі утвердження довіри між народами, зміцнення системи загальної безпеки.

Не менш важливою є *екологічна проблема*, зумовлена істотним погіршенням природного середовища. Екологічна криза пов'язана з небаченим прискоренням економічного і технічного розвитку, наслідком чого є посилення експлуатації природних ресурсів, руйнування гармонійних природних зв'язків, отруєння природного середовища. Спеціалісти висловлюють думку, що за нинішніх

темпів зростання природоруйнуючої діяльності людство почне згасати приблизно з 2030 року.

Небезпечним є колосальний розрив у рівні економічного та соціально-культурного буття між розвинутими і відсталими країнами.

Вимагає вирішення і *продовольча проблема.* За різними даними у світі голодує 435—600 млн осіб. При зростанні населення (нині воно становить майже 6 млрд осіб, а до 2030 р. досягне 8—9 млрд) ця проблема може значно загостритися. До того ж у країнах, що розвиваються (проблема голоду там найактуальніша), населення зростає швидкими темпами, а економічно розвинуті країни перебувають у стані демографічної кризи. Так, у 1966—1988 рр. населення Африки зросло в 2,14 раза, а в Європі — менш ніж на 12 %.

Серед проблем глобального масштабу — *боротьба зі СНІДом, міжнародний тероризм, наркоманія.* Ці проблеми дали підстави членам Римського клубу (міжнародної неурядової організації, яка виникла у 1968 р. і об'єднує вчених різних країн, які присвятили себе вивченню глобальних проблем) дійти висновку про «кризу цивілізації», вихід з якої вимагає єдності всіх країн.

Глобальні зміни стимулювали нові підходи до вирішення проблем і конфліктів між державами, внесли корективи в міжнародну політику. Значний вплив на зміну міжнародної політики справили видатні вчені, представники Римського клубу, політичні діячі. Так, Б. Рассел і А. Ейнштейн у своєму маніфесті (1955 р.) наголошували, що в ядерну добу міждержавні сутички, спроби вирішувати проблеми силою загрожують людству знищенням. Автори доповідей Римському клубу закликали суспільство, насамперед політиків, «подивитись далі інтересів нинішнього дня», «потурбуватись про виживання всього роду людського», «приступити до спільних, колективних, координованих дій різних організацій і держав». У цьому дусі висловлювались А. Сахаров, В. Брандт, Е. Кеннеді.

В останні десятиліття стають помітнішими позитивні зміни у відносинах між державами, зовнішньополітична діяльність яких насамперед формує «світову політику», напрями розвитку світового політичного процесу. Спостерігається перехід від методів примусу до методів врегулювання і погодження при розв'язанні конфліктів і непорозумінь між державами. Пробивають собі дорогу тенденції до поглиблення демократизації, гуманізації міжнародних відносин. Спостерігається політичне пробудження мас, за-

лучення мільйонів людей до міжнародної політики, посилення їх впливу на політичні рішення і дії як всередині країн, так і на міжнародній арені.

Позитивний вплив на міжнародні відносини справило усунення поділу світу на два ворогуючі табори.

За останні роки на міжнародному рівні розроблено чимало важливих соціальних програм, договорів і угод у галузі економічного і політичного співробітництва, у гуманітарній сфері. З процесом демократизації й гуманізації міжнародних відносин пов'язаний процес демілітаризації, який передбачає не тільки роззброєння, а й ліквідацію воєнно-політичних блоків, конверсію науки і невоєнної промисловості, що виконує воєнні замовлення, перебудову свідомості людей (особливо політичних лідерів, працівників політичних і управлінських структур) на засадах гуманності й миролюбності.

У світовій політиці почали формуватись якісно нові принципи міжнародних відносин. Вони передбачають суверенну рівність держав, незастосування сили або погрози силою, непорушність кордонів, територіальну цілісність держав, мирне врегулювання суперечок, невтручання у внутрішні справи, повагу прав людини і основних свобод, співробітництво між державами, сумлінне виконання обов'язків з міжнародного права.

Сучасне співтовариство прагне виробити різні механізми, норми, процедури щодо питань міжнародного життя. Функції дипломатії все більше зміщуються від силового тиску до процедур переконання, врегулювання та узгодження.

Значну роль на міжнародній арені відіграють міжнародні урядові й неурядові організації. Найбільш представницькою з них є Організація Об'єднаних Націй, утворена в 1945 р., після Другої світової війни, з метою збереження миру і розвитку міжнародного співробітництва. ООН як складний механізм взаємодії держав відчутно впливає на зовнішньо- і внутріполітичний курс країн, допомагає, незважаючи на суперечливість інтересів держав, шукати шляхи до міжнародної згоди з найважливіших питань світового розвитку.

Головним міжнародно-правовим документом сучасності, в якому визначені основні принципи міжнародного права, передбачені заходи щодо їх дотримання, є Статут Організації Об'єднаних Націй, прийнятий 1945 р. 50 державами—засновниками ООН. Статут визначає цілі ООН:

1. Підтримувати міжнародний мир і безпеку і з цією метою застосовувати ефективні колективні заходи для за-

побігання й усунення загрози миру і придушення актів агресії або інших порушень миру.

2. Розвивати дружні відносини між націями на основі рівноправності й самовизначення народів.

3. Здійснювати міжнародне співробітництво щодо розв'язання міжнародних проблем економічного, соціального, культурного і гуманітарного характеру і в заохоченні розвитку поваги до прав людини і основних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови і релігії.

4. Бути центром узгодження дій націй у досягненні цих загальних цілей.

Найважливіші принципи сучасної міжнародної політики викладено також у «Декларації про принципи міжнародного права» (1970), «Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам» (1960), «Декларації про неприпустимість інтервенції і втручання у внутрішні справи держав» (1981), Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі (1975) та ін.

ООН відіграє помітну роль у врегулюванні конфліктних ситуацій. За деякими підрахунками з 1945 р. у світі відбулося понад 300 конфліктів, у врегулюванні майже 200 з них брала участь ООН. Результати миротворчої діяльності ООН не завжди давали цілком позитивні наслідки, однак вони є вагомими. Американські соціологи Р. Ригас і Д. Плано, проаналізувавши дії ООН щодо врегулювання 123 конфліктів з 1945 по 1980 рр., дійшли висновку, що рівень успішності становить 51%. А Л. Бенкет визначив, що понад 90% конфліктів були певною мірою врегульовані внаслідок миротворчих зусиль ООН.

Нині ООН зосереджує свої зусилля на забезпеченні узгодженої та надійної системи міжнародного миру і безпеки. Найважливішим її органом є Рада Безпеки, яка концентрує у своїх руках всю політичну владу. Згідно зі ст. 39 Статуту Рада Безпеки визначає існування загрози мирові, порушення миру або акту агресії і дає рекомендації або вирішує, яких заходів слід вжити для підтримання або відновлення міжнародного миру і безпеки.

Останнім часом обговорюється доцільність реформування ООН, демократизації діяльності її закладів. Піддається сумніву правомірність збереження положення, згідно з яким п'ять ядерних держав зберігають статус постійних членів Ради Безпеки, володіють правом «вето» з питань, які мають всесвітнє значення, а Генеральна Асамблея, членами якої є майже всі держави світу, не має жодних контрольних функцій щодо Ради Безпеки.

Інші міжурядові організації покликані узгоджуати дії в межах певного регіону (Європейське Співтовариство, Організація Африканської Єдності, Організація Американських Держав та ін.) або сфери суспільного життя — у галузі економіки, наукового співробітництва, оборони. Так, країни ЄС координують свої дії з політичних, економічних питань та питань безпеки, виступають на захист прав людини в усіх регіонах світу, підтримують ООН в її миротворчій діяльності, сприяють формуванню колективної безпеки, виступають за мирне врегулювання суперечок, за додержання норм міжнародного права.

Міжнародні неурядові організації різноманітні за своїми цілями і складом. Це — політичні, профспілкові, молодіжні, жіночі, наукові, культурно-освітні, релігійні організації та об'єднання. Вони формують і виражають громадську думку з проблем міжнародної політики. Їхні оцінки певних ситуацій у світі мають велику політичну вагу, впливають на політиків щодо вироблення важливих для людства рішень.

Нині жодна держава одноосібно не зможе контролювати міжнародну ситуацію, диктувати свої умови, оскільки існують серйозні обмеження для концентрації влади.

На сучасному етапі простежується тенденція до нарощування зусиль міжнародних організацій, багатьох держав, політичних і громадських організацій, політиків і вчених для подолання конфронтації, відмови від насильницьких засобів вирішення конфліктних ситуацій, надання пріоритету загальнолюдським інтересам й інтересам людини.

Цю тенденцію посилили розпад СРСР та соціалістичної співдружності, ліквідація Ради Економічної Взаємодопомоги, саморозпуск Організації Варшавського Договору, що дало змогу покінчити з конфронтаційним протистоянням Заходу і Сходу, «холодною війною», гонкою озброєнь, яка вимагала колосальних витрат. За даними Стокгольмського міжнародного інституту миру, в середині 80-х років XX ст. воєнні витрати становили 1000 млрд дол. США на рік.

Однак тенденція до демократизації та гуманізації міжнародних відносин, стабілізації міжнародного життя наштовхується на серйозні перешкоди. У світі ще існують намагання силового, навіть збройного, розв'язання проблем між державами, про що свідчать локальні війни в різних регіонах. У 1945—1986 рр. відбулося до 250 війн, у яких брало участь до 90 держав, а втрати в

них перевищили 35 млн осіб. Численними конфліктами супроводжувалися розпад колишніх СРСР, Югославії, утворення на їх теренах нових суверенних держав.

У війнах із застосуванням новітньої неядерної зброї загинули мільйони людей. Тільки в іраксько-іранській війні (1980—1988 рр.) полягло понад 1 млн осіб, в тому числі цивільних. Ще не підраховано жертв війн і збройних сутичок після 1988 року. А вони вибухають у різних регіонах світу. Деякі гарячі точки загрожують перетворитися на міжнародні збройні конфлікти.

Скорочення ядерної зброї водночас супроводжується і її вдосконаленням, про що свідчить випробування її Францією, Китаєм. Крім п'яти держав, які володіли ядерною зброєю на час укладення Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, можливості виробництва її нині мають Індія, Пакистан, Ізраїль, Південна Африка, Аргентина. Не всі ці держави готові відмовитися від її виробництва. Прагнення заволодіти ядерною зброєю розглядається деякими державами як спосіб гарантувати власну безпеку, оскільки навіть мала держава з ядерною зброєю є серйозною силою навіть для могутнього агресора.

Не всі держави дотримуються правових норм, розроблених і підтриманих ООН, ЄС, іншими міжнародними організаціями. Так, наприклад, США під приводом захисту людей, запобігання поширенню агресії, встановленню диктатури здійснили збройні акції щодо Лівії, Панами, на Гаїті. Без санкції ООН були використані збройні сили НАТО в Югославії.

Враховуючи неможливість повністю виключити війну з практики міжнародних відносин, світове співтовариство виробляє норми міжнародного права, які визначатимуть головні вимоги щодо ведення війни. Ці норми зазначені в Женевській конвенції 1949 р., у додаткових документах до неї 1977 р., у багатосторонніх міжнародних угодах. У них йдеться про захист жертв війни, заборону певних видів зброї масового знищення, режим утримання військовополонених, зокрема поранених і хворих, про поводження під час війни з цивільним населенням, заборону використання найманців у збройних конфліктах, заборону залучення до бойових дій осіб, молодших 15 років. Порушення цих норм є воєнним злочином і підлягає покаранню.

Отже, світ перебуває в перехідному, досить суперечливому періоді, коли тенденція до утвердження нового по-

рядку, безпеки і мирного розвитку країн наштовхується на протидію тенденції до застосування силових засобів у політиці й відносинах з іншими державами. Треба сподіватися, що прагнення людства до самозбереження сприятиме остаточній перемозі першої тенденції, гармонізує політичне мислення світового співтовариства з новими реаліями.

Україна у світовому співтоваристві

Внаслідок розпаду СРСР Україна стала незалежною державою. 24 серпня 1991 р. був проголошений Акт про незалежність України, а в грудні 1991 р. його підтверджено всенародним референдумом.

Відомо, що зовнішньополітична діяльність України під час її перебування у складі СРСР була суттєво обмежена, оскільки права союзних республік на здійснення відносин з іноземними державами були передані загальносоюзним зовнішньополітичним органам. Щоправда, на початку існування СРСР Україна мала певні можливості впливати на формування зовнішньополітичного курсу Союзу (через своїх представників у союзних законодавчих і виконавчих органах влади, у дипломатичних місіях багатьох країн), але з 30-х років, коли Радянський Союз фактично перетворився на унітарну державу із надцентралізованою владою, Україна, як й інші союзні республіки, була їх позбавлена.

Нині Україна цілком самостійно, на основі національного інтересу, визначає стратегію свого зовнішньополітичного курсу, відносини з близькими і далекими державами, з міжнародними структурами, забезпечуючи собі належне місце у світовому співтоваристві. Зовнішня політика України спрямована на захист державного суверенітету, забезпечення безпеки країни, збереження цілісності державної території, забезпечення сприятливих зовнішніх умов для економічної співпраці, торгівлі, культурних зв'язків з іншими країнами, для виходу з глибокої економічної кризи і піднесення її престижу у світовому співтоваристві; на посилення впливу на міжнародні події, нейтралізацію несприятливих щодо України дій окремих країн.

Основні цілі, пріоритети і напрями зовнішньої політики України сформульовані в «Декларації про державний суверенітет України» (16 липня 1990 р.), у якій було проголошено, що Українська РСР виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно

сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах, визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.

У зверненні Верховної Ради України «До парламентів і народів світу» (від 5 грудня 1991 р.) акцентувалося, що Україна, одна з держав-засновниць Організації Об'єднаних Націй, згідно з цілями і принципами Статуту ООН, спрямовуватиме свою зовнішню політику на зміцнення миру і безпеки в світі, на активізацію міжнародного співробітництва у розв'язанні екологічних, енергетичних, продовольчих та інших глобальних проблем. Зовнішня політика України базуватиметься на загальновизнаних принципах міжнародного права.

Україна виявила готовність будувати відносини з іншими державами на засадах рівноправності, суверенної рівності, невтручання у внутрішні справи, визнання територіальної цілісності та непорушності історичних кордонів. Вона заявила про відсутність територіальних претензій, вважаючи свою територію неподільною і недоторканною.

Не переслідуючи агресивних цілей, Україна підтвердила дотримання умов договору 1991 р. між США і СРСР про обмеження та скорочення стратегічних ядерних наступальних озброєнь, намір у майбутньому стати без'ядерною і нейтральною державою. Україна дотримується угоди про звичайні сили в Європі 1990 р. і формує свій військовий потенціал у межах мінімуму, необхідного лише для оборонних цілей.

Така зовнішньополітична стратегія зумовила активне визнання України багатьма державами, встановлення з нею дипломатичних відносин. Вже у січні 1993 р. Україну як незалежну державу визнали 132 держави світу, з них 106 встановили з нею дипломатичні відносини.

Україна прагне адаптуватись до Європи на основі міжнародних документів — Заключного акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ) (1975 р.), Паризької хартії для нової Європи (1990 р.), декларації «Виклик часові змін», ухваленої в липні 1992 р. на зустрічі лідерів країн-учасниць Гельсінського процесу, у якій брала участь й Україна.

Такий зовнішньополітичний курс закріплений ст. 18 Конституції України: «зовнішньополітична діяльність Ук-

раїни спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співробітництва за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права».

Економічна криза, яку переживає Україна, необхідність реформ, оновлення промислової та сільськогосподарської технології потребують іноземних інвестицій, використання досвіду передових країн світу, розвитку господарських зв'язків, активної участі в економічних і фінансових європейських та світових структурах. На це й спрямована зовнішньополітична діяльність України. Велике значення надається розвитку відносин із США та Канадою, де проживає багато вихідців з України.

Обнадійливим є розвиток відносин України із західноєвропейськими країнами, що є наслідком визнання її важливого геополітичного положення.

В інтересах України відновлення колишніх і налагодження нових економічних зв'язків з пострадянськими країнами, насамперед з Росією. Відносини між країнами СНД складаються непросто. Певні проблеми є й у російсько-українських відносинах. До того ж різні політичні сили в Україні неоднаково уявляють собі її зовнішньополітичну стратегію. Одні пріоритетною вважають орієнтацію України на Захід, відмежування від Росії, інші віддають перевагу орієнтації на Схід, насамперед на Росію. Одні виступають за нейтралітет України, інші — за її активну участь у колективних зусиллях на підтримку миру і безпеки у світі.

Геополітична орієнтація України на Європу не означає ізоляцію від Росії. Реальне становище України вимагає спрямовування зовнішньополітичних зусиль туди, де можна забезпечити свої національні інтереси. Важливо також визначити, якою мірою її участь у процесах, що відбуваються в Європі, в Росії, інших країнах СНД, узгоджуються з цими інтересами.

Україна — молода держава. Її зовнішньополітичний курс, геополітичні орієнтації ще виробляються і конкретизовуватимуться відповідно до міжнародної ситуації. Але принципи, які в основі цього курсу, відповідають прогресивним тенденціям сучасного світового політичного процесу.

Запитання. Завдання

1. Співставте поняття «міжнародні відносини» і «світовий політичний процес». У чому полягають особливості світового політичного процесу?

2. Охарактеризуйте різновиди, форми та рівні міжнародних відносин.

3. Яка структура Організації Об'єднаних Націй? Які політичні проблеми вона вирішує?

4. Назвіть і розкрийте глобальні проблеми сучасності.

5. Назвіть основні форми світового політичного процесу. Дайте їх визначення.

6. У чому полягає специфіка сучасного етапу світового політичного процесу?

Теми рефератів

1. Конфлікт і консенсус у сучасних міжнародних відносинах.

2. Міжнародні організації та їх роль у розв'язанні конфліктних і кризових ситуацій.

3. Особливості міжнародних політичних відносин на сучасному етапі.

Література

Костин А. И. Глобалистика и политическая наука // Вестник Московского государственного университета. Сер. 12. Политические науки. — 1997. — № 3, 4.

Кулагин М. Рождение мирового порядка // Международная жизнь. — 1996. — № 4.

Мироненко А. Н. Проблемы ядерного века и пути их решения. — К., 1989.

Миголатьев А. А. Мировой политический процесс: современные тенденции // Кентавр. — 1994. — № 6.

Основные сведения об Организации Объединенных Наций. — М., 1995.

Римский клуб. История создания, избранные доклады и выступления, официальные материалы / Под ред. Д. М. Гвишиани. — М., 1997.

Родионова И. А. Глобальные проблемы современности. — М., 1995.

Рябов С. Г. Теорія міжнародної політики // Політологічні читання. — 1995. — № 1.

Тихонцов В. Б. Взаимоотношения ведущих государств мира с позиций «нового мирового порядка» // Социально-политические науки. — 1991. — № 11.

«Цивилизационная модель» международных отношений и ее импликация // Политические исследования. — 1995. — № 1.

Цыганков П. А. Международные отношения. — М., 1996.

Циганков П. А. Міжнародні відносини як особливий різновид суспільних відносин // Політологічні читання. — 1992. — № 2.

Цыганков П. А. Политическая социология международных отношений. — М., 1994.

Шиман М. Развивающаяся международная политическая система // Международная жизнь. — 1995. — № 3.

Ясперс К. Будущий мировой порядок // Век XX и мир. — 1990. — № 9.

5.4. Україна в сучасному геополітичному просторі

Геополітика як політологічна концепція, що вбачає визначальну роль географічних чинників у політиці держави, за глобальних політичних змін, які гостро постали на зламі XX—XXI ст., набуває нового значення і змісту. Це пов'язано насамперед із невідповідністю реаліям традиційних моделей реалізації державно-політичних прагнень. Розташування і розміри території України, чисельність її населення, природні ресурси в поєднанні з її потенційними можливостями в науковій, економічній та інших сферах суспільного життя дають їй змогу і право мати статус великої європейської держави з відповідною геополітичною поведінкою та геостратегічною орієнтацією.

Україна на тлі глобальних політичних трансформацій

Останнє десятиріччя XX ст. увійшло в історію суттєвими геополітичними змінами. Серед передумов глобальних зрушень на континенті — подолання військово-політичного протиборства Схід—Захід, падіння комунізму і переорієнтація низки держав на засади цінностей західної демократії. Внаслідок цих подій світ із двополюсного, чітко розмежованого, поступово (хоч і не без певних проблем)

набирає обрисів багатополюсного, взаємозалежного. Зростають взаємовпливи держав і народів. Тісно пов'язані між собою процеси подолання розколу Європи загалом (у тому числі Німеччини), ослаблення полюса сили, який уособлювала Москва, самовизначення народів східноєвропейських держав і національно-державного волевиявлення народів колишнього Радянського Союзу. На Сході припинили існування воєнно-політичний блок країн Варшавського Договору, Рада Економічної Взаємодопомоги та СРСР як світова наддержава.

Поява на політичній карті світу незалежної України започаткувала глобальні трансформації не лише в цьому регіоні. Досягнення суверенного статусу Українською державою, за визначенням американського політолога З. Бжезинського, є однією з найпомітніших геополітичних подій XX ст. Ставши незалежною, Україна, за його оцінкою, створила можливість для самої Росії — як держави і нації — стати нарешті демократичною. Був час, коли деякі країни робили вибір між Україною та Росією. Але згодом усі, а надто Західна Європа та США, зрозуміли, що добрі відносини з обома країнами лише сприятимуть стабільності в Європі. Виваженість зовнішньої політики України, її миролюбні засади, мирний характер перетворень у суспільстві — гарантії безпеки на континенті. Усе це сприяє становленню дієвих відносин України з європейською спільнотою. Відбуваються одночасні різновекторні, суттєві й далекосяжні за наслідками, події. До глобальних трансформацій слід віднести не лише появу в світовому співтоваристві нових політичних одиниць, у тому числі України, а й руйнацію тривалого російського домінування на контрольованому нею просторі. Аналітики західного світу практично одностайні щодо визначення ролі України як «детонатора» в зруйнуванні такої сили, якою був СРСР.

Україна після тривалого перебування у складі Російської імперії, а потім СРСР, почала активно реалізовувати свій шанс безпосередньо прилучитися до міжнародного співтовариства як його повноправний суб'єкт. Підписанням нею на початку 1992 р. Гельсінського Підсумкового акта було увінчано самовизначення й визнання державності українського народу іншими країнами, що стало початком діяльності України в європейських структурах як рівноправного партнера.

Глобальні трансформації спричиняють відповідні зміни у свідомості, світосприйнятті, політичній позиції та

суспільній поведінці десятків і сотень мільйонів людей континенту. Еволюція поглядів, моральних орієнтирів і спонукальних мотивів передусім пов'язана з демонтажем конфронтаційних підходів і рецидивів старого політичного мислення. Останнє десятиріччя XX ст. було покликане визначити розвиток Європейського континенту. За всієї невизначеності майбутнього стало очевидним, що Європа і світ перебувають на перехідному етапі розвитку нових відносин.

Після стрімкого краху соціалізму східноєвропейські країни докорінно змінили систему зовнішньополітичних пріоритетів. Якщо до середини 1990 р. вони виявляли певну стриманість щодо відносин із Заходом, то надалі намітилося суттєве потепління у відносинах з ЄС, НАТО. Відтоді припинилися зовнішньополітичні взаємні консультації східноєвропейських країн; уряди Польщі, Угорщини, Чехії, Словаччини, Румунії дистанціювалися від Москви. Суттєвими в цей час стають і геополітичні інтереси новоутворених держав і країн Центральної та Східної Європи, що самовизначилися в соціально-політичному розвитку.

В останнє десятиліття відчутнішим став вплив на геополітичне становище Європи об'єднаної Німеччини. Змінюючи систему ціннісних орієнтацій, центрально- і східноєвропейські країни почали розглядати Західну Європу, зокрема об'єднану Німеччину, як партнера та важливий чинник міжнародної політики. Особливо впливовим є голос ФРН у ЄС щодо східноєвропейських держав.

Нині політичні еліти демократичних держав Заходу, а також молодої демократії та країн пострадянського простору ведуть пошук ефективних зовнішньополітичних програм, воєнно-стратегічної рівноваги, які б відкрили нові можливості для реалізації національних інтересів і завдань національної безпеки.

Європейські країни, а з ними й Україна, на початку 90-х років XX ст. повернулися до природного стану, коли у формуванні міжнародних відносин суттєвими стали геополітичні чинники — територія, матеріальні ресурси, національна структура та релігійні особливості.

Для України, яка впродовж своєї історії перебувала в центрі геополітичних інтересів кількох наддержав, зовнішньополітичний вибір має не тільки внутрішню, а й міжнародну вагу. Стратегічна мета її полягає в інтеграції до європейських та євроатлантичних структур. За багатовекторності зовнішньої політики України принциповий

європейський вибір зумовлений не тимчасовою кон'юнктурою, а національними інтересами. Об'єднана Європа відповідно перебрала на себе частину відповідальності за становлення України як стабільної демократичної держави, яка своїм пріоритетом визначила повноправне членство в Європейському Союзі, який визначатиме обличчя Європи XXI ст. Цей стратегічний курс повинен усунути вагання потенційних партнерів, пов'язані з «невизначеністю» і «непередбачуваністю» України. Водночас він зумовлює певну настороженість деяких пострадянських країн, зокрема Росії.

Розширення ЄС поки що залежить від розширення НАТО. Для країн Центрально-Східної Європи переговори щодо входження їх до Євросоюзу були відхилені щонайменше на 4—5 років. Європейський Союз лише в 1999 р. виробив стратегію стосовно Росії, а потім і щодо України. Але, незважаючи на значний спротив з боку РФ і не лише її, три країни ЦСЄ — Польща, Чехія та Угорщина — вже навесні 1999 р. увійшли до Північноатлантичного альянсу (НАТО). Проте стратегічні інтереси України, досвід Польщі, країн Балтії та інших країн Центральної та Східної Європи свідчать про необхідність суттєвіших старань щодо зближення з ЄС.

З огляду на зростаючу взаємозалежність світу в ракетно-ядерну епоху розуміння безпеки як виняткового військово-стратегічної проблеми відходить у минуле. Безпека нині має багатокомпонентний характер. При цьому суто військові, зовнішньополітичні аспекти безпеки вже не є визначальними для держави чи нації, що належать до системи складних глобальних й регіональних відносин. Безпека кожної країни має й конкретно-історичний характер, детермінована внутрішніми і зовнішніми чинниками, залежить від наявності надійних партнерів і консолідуючої політики влади.

У Центральній та Східній Європі історичні аспекти безпеки є особливо відчутними, а в деяких напрямах домінуючими. Історично склалися дві лінії: суперництво між Росією та Заходом, з одного боку, і взаємодія їх у розбудові Європи — з іншого. Якщо Росія чи СРСР поставали полюсом сили на Сході, то на Заході континенту таким полюсом здебільшого була Німеччина. Тривалий період східноєвропейські країни були проміжним простором, «санітарним кордоном» або сферою поділу впливу сильніших сусідніх імперій, об'єднань. Тому суттєвим геополітичним чинником стало зняття з політичного по-

рядку денного німецького питання, як однієї з головних ознак нового етапу історичного розвитку Європи наприкінці XX ст. Відтепер мирний порядок на континенті має ґрунтуватися на природній основі, до якої, крім інших змін, належить вихід на політичну арену України як суб'єкта міжнародних відносин та наявність у центрі Європи єдиної могутньої, стабільної та впливової Німецької держави. Якщо для України, як і для інших країн молодої демократії, проблеми нового державотворення, економічного зростання, подолання кризи є пріоритетними, то для Німеччини вони не мають такої гостроти, а її економічні досягнення є привабливими для сусідів.

За таких кардинальних змін інтересам безпеки відповідають розширення політичного діалогу, зниження рівня озброєнь, подолання регіональних воєнних конфліктів тощо. Важлива роль належить зростанню довіри між країнами молодої демократії та іншими державами континенту і світу, створення нової надійної системи колективної безпеки.

Україна в загальноєвропейському політичному процесі

Для України, як і всіх держав Центральної та Східної Європи, важливим геополітичним чинником є загальноєвропейський процес, входження до європейського і світового загалу на засадах цінностей західної демократії. Цьому підпорядковані зовнішньополітичні пріоритети, налагодження принципово нових дво- та багатосторонніх відносин, а також відповідна внутрішня трансформація. Стрижнем цього процесу є положення Підсумкового акта про відсутність територіальних претензій один до одного всіх учасників Організації безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), про непорушність кордонів, що склалися історично. На відміну від деяких інших країн, Україна не висуває територіальних претензій до своїх сусідів.

Принципово важливим новим виміром геополітичного становища в Центральній і Східній Європі стало добровільно взяте Україною і виконане нею зобов'язання про без'ядерний статус держави. Вивезення і знищення в 1996 р. третього за розмірами ядерного арсеналу світу, успадкованого від СРСР, значно підвищило межу безпеки країн континенту. Це безпрецедентне явище світової

практики є внеском України в безпеку кожної держави, людської спільноти.

У середині 90-х років XX ст. значно зріс рівень загальної безпеки на Європейському континенті, але певну напругу спричиняли локальні конфлікти, які різною мірою зачіпали інтереси багатьох держав світу. Подолання конфронтації «комунізм — капіталізм» змінилося локальним протистоянням політичних сил, міжнаціональним суперництвом і етнічною напруженістю в регіонах Європи: на Сході й Півдні ці процеси мають загрозливий характер, на Заході кидають виклик європейській економічній і політичній інтеграції.

Війни, що спалахнули в колишній Югославії та на теренах колишнього СРСР, — прояв антидемократичної, антизахідної ідеології, заперечення її цінностей. Тому інтересам прискорення перехідного періоду повинен прислужитися, власне, демократичний характер розвитку.

Збільшення числа суб'єктів зовнішньополітичної діяльності в Центральній та Східній Європі ускладнює взаємодію держав. Це разом з іншими чинниками спричинило порушення балансу сил в регіоні, зміцнило позиції провідних держав Заходу. Не дивно, що загальною спрямованістю більшості країн, які постали на руїнах східного блоку, є прагнення до взаємодії з Європейським Союзом, намагання якомога швидше прикритися «парасолькою НАТО».

Держави Заходу схвалюють бажання східноєвропейських країн брати участь у європейських інтеграційних процесах, але підтримують не пряму участь, а перехідні форми. Так, спеціальна угода про асоціацію з ЄС 1991 р. передбачала пільги Польщі, Угорщині й тодішній Чехо-Словаччині в торгівлі. Згодом такий статус отримали Болгарія, Румунія та інші країни. В 1994 р. було підписано угоду про співробітництво з Україною. Хоча ця угода й не надає статусу асоційованого членства, вона сприяє розширенню взаємодії обох сторін.

Перспектива інтеграції східноєвропейських країн до західних структур не є близькою, але стимулює прагнення молодих держав до загальноєвропейських стандартів. Один із перехідних варіантів — створення спеціальних структур, наближених до західних організацій, що уможливлює діалог, консультації з ними. Такою структурою є Рада північноатлантичного співробітництва, створена наприкінці 1991 р. Практика регулярних консультацій у межах ЄС передбачає проведення зустрічей на рівні його ке-

рівництва та міністрів закордонних справ, оборони країн молодої демократії. Входження нових країн до ЄС — це результат копіткої діяльності сторін. Україні належить пройти цей шлях.

Для сучасної України особливо важливим є регіон Центральної та Східної Європи, відповідні об'єднання країн цієї частини континенту. Вона докладає чимало зусиль для розширення відносин у межах Центральноєвропейської ініціативи (ЦЄІ). Важливим зрушенням у цьому напрямі стало набуття нею 1996 р. статусу повноправного члена ЦЄІ, що є відчутним кроком до реалізації стратегічної мети — вступу до ЄС, інтегрування в європейський економічний простір.

Останніми роками стала чіткою позиція України щодо СНД. Суттєвим для самої Співдружності та Європи загалом є те, що Україна заперечує надання СНД статусу суб'єкта міжнародного права. Це, як відомо, не влаштовує Москву. Однак такий підхід, власне, і вирізняє позицію Києва.

Привабливою, на думку багатьох східноєвропейських політиків, є концепція розширення блоку НАТО на Схід, насамперед за рахунок Польщі, Угорщини й Чехії. Такі плани наштовхувалися на серйозний опір. Франція не погоджувалася, щоб «парасолька НАТО» прикривала Угорщину та ігнорувала Румунію. Італія наполягала на включенні до НАТО Словенії. Для Туреччини перспектива членства Болгарії в Північноатлантичному блоці (на додачу до традиційно недружньої православної Греції) теж не є привабливою. У США та Росії спершу теж несхвально поставилися до цих пропозицій. А ФРН побоювалася, що розширення НАТО може навіть зруйнувати блок.

За останні роки еволюціонували відносини країн молодої демократії з НАТО, який одночасно з розширенням на схід у пошуку нової моделі встановлює тісні відносини з Росією. За останні роки Північноатлантичний альянс зосередився на запобіганні конфліктам і врегулюванні криз, а не на підготовці можливих широкомасштабних воєнних операцій. Відчутнішою стала його політична роль у сфері збереження безпеки і стабільності.

НАТО активізував свою участь у подоланні кризових ситуацій та миротворчій діяльності: підтримка зусиль ООН щодо приборкання агресії Іраку в 1990 р., дії щодо налагодження миру в колишній Югославії. Щоправда, не всі держави схвалювали його дії. У миротворчих операціях брали участь і військовослужбовці українського ба-

тальйону. Завдяки міжнародній співпраці, згідно з мандатом ООН, було досягнуто миру в Боснії та Герцеговині.

Водночас воєнні дії НАТО щодо «приборкання гуманітарної катастрофи в Косово» 1999 р. межували з можливістю зруйнування досить хиткої рівноваги в системі міжнародних відносин на континенті. Така політика Північноатлантичного союзу з новою силою продемонструвала гостроту «морального виміру» «впровадження» демократичних засад розвитку через воєнний примус. Подальший перебіг подій у цьому регіоні ставить під сумнів засади нової доктрини альянсу щодо «географічних меж відповідальності», які виходять за кордони його країн-учасниць.

Практика останніх десяти років свідчить про зацікавленість Північноатлантичного союзу в співробітництві з Росією, Україною та іншими державами пострадянського простору, що знайшло свій вияв у спеціальній програмі «Партнерство заради миру». У руслі цього співробітництва 7 травня 1997 р. у Києві було відкрито Інформаційний центр НАТО — перший такий центр у країні, що не входить до альянсу. Його завдання — оперативне інформування про справи в НАТО. Відповідно почалася структуризація відносин по лінії Київ — Брюссель, які офіційні особи називають особливим партнерством, що визнає міжнародну значущість України та її безперечний потенціал у європейській безпеці. 29 травня 1997 р. в Сінтрі (Португалія) парафовано Хартію про особливе партнерство НАТО з Україною. Президент України та глави держав урядів блоку підписали Хартію про особливе партнерство на саміті НАТО в Мадриді. В липні 1997 р. Хартія Україна—НАТО набула чинності. Показово, що НАТО обстоює принципи стабільності й недоторканності кордонів держав-учасниць, гарантує їм територіальну цілісність. Такі засади альянсу дуже вагомі для нашої країни. Адже окремі політичні сили сусідніх держав неодноразово висували певні територіальні претензії до України. Натомість НАТО визнає територіальну цілісність, кордони України та її демократичний вибір.

Конкретний внесок України в загальноєвропейську безпеку полягає в тому, що вона не успадкувала «ядерного менталітету» СРСР, відмовилася від конфронтаційних підходів, усвідомила власну відповідальність за міжнародну безпеку. Цей виважений підхід засвідчили Декларація 1990 р. про державний суверенітет, Основні напрями зовнішньої політики, схвалені 1993 р. Верховною Радою, Концепція національної безпеки України,

прийнята на початку 1997 р., чинна Конституція України, угоди з сусідніми країнами. Конституція України є важелем консолідації суспільства, поглиблення демократичних перетворень і ствердження територіальної цілісності України. Так, якщо впродовж тривалого часу відносини України з Росією були центральними в політичному житті Києва і невирішеною проблемою національної зовнішньої політики, то підписання в травні 1997 р. широкомасштабного українсько-російського договору та інших документів, їх ратифікація в 1998—1999 рр. знаменує якісно нові політико-правові засади у відносинах між ними. Досягнуті домовленості унеможливлюють конфронтацію в міждержавних відносинах, забезпечують рівень безпеки в регіоні та стабілізують новий геополітичний простір.

Україна впевнено розвиває відносини й з іншими пострадянськими державами. Водночас Київ послідовно виступає проти перетворення СНД на конфедерацію чи федерацію нового типу, розглядаючи її як міждержавний форум для активного дво- та багатостороннього співробітництва, передусім економічного. Україна виходить з історичних зв'язків, що склалися в колишньому Радянському Союзі, вважає за доцільне переводити їх на належну політико-правову основу.

Новим виміром взаємин у СНД стало формування відносин чотирьох країн: Грузії, України, Азербайджану та Молдови, які утворили об'єднання ГУАМ. Характерно, що больовою точкою для кожної з них були територіальні проблеми: Абхазія для Грузії, Карабах для Азербайджану, Придністров'я для Молдови та Севастополь і Крим для України. Ці країни відчували на собі тиск геополітичних амбіцій Росії. Водночас певною мірою збігаються їхні економічні інтереси. Об'єднує їх і прагнення до посилення свого статусу на пострадянському економічному та політичному просторі. Проте, як свідчить перебіг подій, об'єднання ГУАМ поки що не отримало певного організаційного оформлення і обмежується проведенням зустрічей лідерів цих країн та міністрів.

Не менш важливими для геополітичного становища України є налагодження відносин з іншими сусідами: надання українсько-польським відносинам характеру стратегічного партнерства; ратифікація україно-молдовського договору в 1996 р.; підписання 1997 р. договорів із Білоруссю про державний кордон, з Румунією про відносини добросусідства й співробітництва. Вагомим внеском у

зміцнення міжнародних відносин стало підписання лише протягом 1997—2000 років понад 20 державних, 150 міжурядових і 50 міжвідомчих угод і документів. Це свідчить, що Україна в новому геополітичному просторі залагодила практично всі проблеми, встановлюючи партнерські й добросусідські відносини.

Особливість геополітичного становища України полягає в тому, що, будучи відкритою для інтеграції до Європи, вона, на відміну від інших країн Центральної та Східної Європи, змушена долати дві лінії поділу континенту, які виникли після Другої світової війни. Перша — межа, що розмивається і зникає, — між країнами колишнього Варшавського Договору й рештою Європи. Друга — західний кордон колишнього СРСР, що часом сприймається як межа дуже неоднорідної та аморфної СНД, яка віддаляє Україну від її природних партнерів у Центральній та Східній Європі.

Україна, послідовно інтегруючись до загальноєвропейської спільноти, розглядає поглиблення інтеграційних процесів на континенті як необхідну передумову створення системи глобальної безпеки, утвердження нового геополітичного простору, що відповідатиме вимогам XXI століття. Із прийняттям її до Ради Європи, ЦЄІ та співпраці з іншими європейськими об'єднаннями з'явилися принципово нові можливості для застосування багатовікового досвіду демократичних держав Європи в практиці державного будівництва, сходження до цивілізаційного рівня розвитку. Україна зміцнила співробітництво і з такими впливовими міжнародними інституціями, як Міжнародний Валютний Фонд, Всесвітній банк і Європейський банк реконструкції та розвитку. Ініціатива НАТО «Партнерство заради миру» дала змогу Україні гнучко підійти до розвитку співробітництва з Північноатлантичним альянсом, маючи з ним такий рівень співпраці, який відповідає її індивідуальним вимогам і можливостям.

Аналіз конкретного геополітичного становища України та зовнішньополітичних кроків свідчить про нарощування зусиль до утвердження нашої держави в лоні європейських народів, у світовому співтоваристві. Помітні й здобутки української дипломатії, що позначається на зростанні обсягів та якості відносин з близькими сусідами і з країнами інших регіонів. Хоч і повільно, але зростають іноземні інвестиції. Провідні місця в цій сфері посідають капітали США, ФРН і Великобританії, чому сприяли політичні та економічні чинники.

Системні особливості сучасних геополітичних процесів та роль України в їх розвитку фокусуються на таких аспектах:

1. Глобальні трансформації, започатковані на зламі XX—XXI століть, ще не завершилися. Врахування близьких і віддалених (як бажаних, так і небажаних) потенційно можливих змін у регіоні й поза його межами вкрай важливе для України та інших країн Європи. Тому в інтересах нашої держави й континенту є зміцнення довіри, розширення політичного діалогу і співробітництва на двота багатосторонній основі в межах загальноєвропейського процесу, заходи з подолання економічної кризи, дотримання загальнолюдських фундаментальних цінностей.

2. Конструктивними в діяльності держав молодої демократії постають адаптація зовнішньополітичних засад, коригування стратегічних пріоритетів з урахуванням нових реалій, формування чітких критеріїв геополітичного й геоекономічного становища, врахування складних умов перехідного періоду Європейського континенту.

3. Долаючи труднощі, Україна продовжує процес розширення своєї дипломатичної присутності у світі, поступово стаючи впливовою європейською та світовою державою, дедалі більше перетворюючись на реального та активного суб'єкта міжнародних відносин, який має свої національні інтереси і вирішує їх в колі європейських народів.

Запитання. Завдання

1. Порівняйте геополітичні зрушення в Європі у 80-х і 90-х рр. Які геополітичні стратегії апробувалися щодо України провідними суб'єктами міжнародної політики в 90-х рр.?

2. Проаналізуйте відносини Росії та України після 1991 р. Які етапи окреслюються в цих стосунках, які проблеми постають перед сторонами?

3. Які чинники визначають геополітичну орієнтацію сучасної України?

4. Як змінювалося ставлення світового співтовариства до сучасної України впродовж останнього десятиріччя?

Теми рефератів

1. Україна та СНД: проблеми й перспективи.

2. Україна та Балто-Чорноморська єдність: політичні підходи, дипломатичне закріплення.

3. Перспективи євразійської геополітичної стратегії сучасної України.

4. Україна і Росія: цивілізаційні, геополітичні та геокультурні відмінності.

Література

Видрін Д., Табачник Д. Україна на порозі XXI ст. Політичний аналіз. — К., 1995.

Гончаренко О. Поширення НАТО і Україна // Економічний часопис. — 1997. — № 4.

Грищенко Т. Геостратегія постбіополярності (Сучасні американські концепції та Україна) // Політична думка, — 1997. — № 1.

Дергачев В. А. Геополитика. — К., 2000.

Деркач А., Веретпенников С., Ермолаев А. Бесконечно длящееся настоящее. Украина: четыре года пути. — К., 1995.

Історія політичної думки / Дж. Г. Себайн, Т. Л. Торсон. — К., 1997.

Кононенко С. Новітня великодержавність // Політична думка. — 1997. — № 1.

Кудряченко А. Східна Європа на шляху змін. — К., 1990.

Кудряченко А.І. Європейська політика ФРН. 1970–1991 рр. — К., 1996.

Кудряченко А. І. Україна і НАТО. — К., 1997.

Політична система сучасної України. — К., 1998.

Політологія посткомунізму: політичний аналіз посткомуністичних суспільств. — К., 1995.

Рудич Ф. М. Балканська криза: геополітичний вимір // Віче. — 2000.

Сікора І. Геополітична легітимація ролі України в новому світовому порядку // Політологічні читання — 1994. — № 1.

Україна та міжнародне співтовариство // Політична думка. — 1993. — № 1.

Українська державність у XX ст. і історико-політичний аналіз. — К., 1996.

Шпорлюк Р. Російське питання й імперська експансія // Політична думка. — 1996. — № 3–4.

5.5. Національна безпека і національні інтереси України

Національна безпека і національні інтереси — дві взаємопов'язані суспільно-державні проблеми. Вони мають важливе значення для будь-якої людської спільноти з огляду на необхідність ліквідації й попередження загроз, здатних позбавити людей матеріальних і духовних цінностей, та пошуку оптимальних способів прогресивного розвитку. Тому одним із важливих завдань нашої політичної науки є з'ясування особливостей безпеки України в постконфронтаційний, перехідний період соціально-політичного розвитку на континенті, сутності національних інтересів України в нових геополітичних умовах, трансформації головних засад її соціально-економічного розвитку.

Основні виміри національної безпеки України

Безпека, її гарантування для будь-якої держави — складний і багатогранний процес.

***Національна безпека** — державна політика, спрямована на створення внутрішніх і зовнішніх умов, сприятливих для збереження чи зміцнення життєво важливих національних цінностей; стан, що забезпечує захищеність інтересів народу й держави, суспільства та його громадян.*

Політика держави покликана захистити права і свободи людини, базові інтереси й цінності суверенної національної держави в навколишньому світі. Концептуальну основу національної стратегії щодо безпеки було закладено в 1990 р. в Декларації про державний суверенітет України, окремі розділи якої присвячено зовнішній і внутрішній безпеці, міжнародним відносинам. У схваленій Верховною Радою на початку 1997 р. Концепції національної безпеки України вперше визначено напрями формування гарантів національної безпеки, сформульовано роль держави та її органів щодо національної безпеки та оборони України. У виробленні Концепції брали участь політики, які представляють усі гілки влади, та представники різних політичних партій, що засвідчує консенсус політичних сил у поглядах на цю проблему.

Найвагомішу роль у гарантуванні національної безпеки країни та її інтеграції до міжнародної системи безпеки відіграло прийняття Конституції України. В ній багато уваги приділено національній безпеці та її складовим — економічній, інформаційній, екологічній безпеці держави. Згідно з Конституцією, засновано новий державний орган — Раду національної безпеки та оборони України (РНБУ), яка заступила створену в 1992 р. Раду національної безпеки при Президентові України. У її компетенції — розвиток та уточнення концепції національної безпеки України, координація, аналіз діяльності силових структур, інших центральних відомств, співпраця з Міністерством закордонних справ у формуванні й реалізації зовнішньої політики. РНБУ покликана здійснювати моніторинг внутрішніх загроз національній безпеці, ініціювати відповідні корективи в реалізацію внутрішньої політики, зокрема на основі взаємодії з Верховною Радою.

За зростаючої взаємозалежності світу одномірне розуміння безпеки як військово-стратегічної проблеми відходить у минуле. Після ядерної аварії на Чорнобильській АЕС стала очевидною неподільність безпеки, яка повинна ґрунтуватися на взаємовигідній основі, з урахуванням не лише військових, а й політичних, економічних, екологічних, технологічних, гуманітарних та інших чинників. Національна безпека нині має багатокомпонентний характер. Згідно з ним суто військові чи навіть зовнішньополітичні її аспекти не є домінуючими для держави чи нації, яка існує в системі складних глобальних і регіональних відносин. Мінімізація загроз передбачає й функціонування військово-політичних, економічних, еколо-

гічних, соціокультурних та інших механізмів, що становлять систему національної безпеки та забезпечують захист населення як від небажаних зовнішніх і внутрішніх впливів, так і від протизаконних, антигуманних дій державних, урядових чи партійних структур.

Такий підхід істотно розширює традиційне тлумачення поняття «національна безпека» не лише через запровадження додаткових вимірів в економічній, екологічній, національно-культурній та інших сферах буття, а й за рахунок визнання безумовного примату прав і свобод людини над правами держави.

Однозначна опора як розвинутих країн, так і країн, що розвиваються, на військову силу не лише не підвищує, а й істотно знижує рівень їхньої національної безпеки. Такий підхід підриває економічну могутність, конкурентоспроможність усього господарства держави, науку й культуру, життєздатність людини, суспільства і планети в цілому.

Проблеми національної безпеки України багатоаспектні за своєю природою. Вони пов'язані із геополітичними, економічними, екологічними, соціокультурними особливостями країни та її найближчого оточення (партнерів), рівнем консолідованості керівної еліти та її консолідуючої політики. Адже багатовікова підлеглість України іншим державам зумовлена не тільки геополітичними, військовими, економічними чинниками, а й неконсолідованістю керівної еліти, представники якої суперничали й конфліктували між собою не тільки в боротьбі за владу та з питань зовнішньополітичних орієнтацій та пріоритетів, а й часто на особистісному рівні. Тому важливо, щоб різноманітність платформ різних політичних партій і рухів не руйнувала консенсусу щодо національної безпеки, державотворення.

Ефективна система національної безпеки передбачає наявність міцних державних інститутів, здатних гарантувати дотримання прав і свобод людини, захист населення від можливих загроз. Розбудова української держави перебуває на початковій стадії. Незалежність її детермінована недостатніми можливостями механізмів гарантування національної безпеки. Ці можливості стосуються як геополітичних, так і економічних, особливо енергетичних, аспектів. Україні протягом останнього десятиліття неодноразово доводилося протидіяти втручанням у її внутрішні справи. Соборність її брали під сумнів окремі політичні сили, що заявляють про територіальні претен-

зії до України. До того ж розбудова демократичної, соціально-правової держави з розвиненим громадянським суспільством — справа тривала й складна, пов'язана із внутріполітичною боротьбою. За цих умов надзвичайно важливим є вироблення основних засад концепції національної безпеки України, формування чітких стратегічних і тактичних орієнтирів з урахуванням колосальних змін у Європі й світі на зламі XX—XXI століть: подолання наслідків «холодної війни», соціально-політичне самовизначення країн і народів Центральної та Східної Європи, об'єднання Німеччини, розпад Організації Варшавського Договору, Радянського Союзу тощо. Завдяки цим геополітичним зрушенням стало можливим подолання біполярного поділу Європи і світу.

Поява на карті світу незалежної України, інших пострадянських держав є свідченням корінних змін на континенті. Процес визнання державної незалежності України відбувся дуже швидко. Понад 70 держав офіційно визнали її протягом місяця, зокрема Росія, Польща й Німеччина, впродовж першого року — понад 130.

Розбудова якісно нових, рівноправних двосторонніх міждержавних відносин, розширення зв'язків України з більшістю європейських і міжнародних організацій світу має дружній і передбачуваний характер. Уже в перші дні своєї незалежності Україна проголосила, що не визнає війну як засіб вирішення міжнародних суперечностей, не вважає жоден народ своїм ворогом і не має територіальних претензій до інших держав. Українська дипломатія обрала для себе визначальний напрям політичного та економічного практицизму і стратегічного партнерства. Попри всі спекуляції щодо ядерного статусу України, вона добровільно проголосила себе неядерною державою: приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї як неядерна держава, отримавши гарантії безпеки й територіальної цілісності з боку США, Росії та інших членів ядерного клубу.

Для більшості країн зрілої та молодої демократії безсумнівним є те, що в постконфронтаційний період гарантом стабільності Європи є НАТО як реально завершена, перевірена часом військово-політична система. Полюс сил, що формується навколо Росії, поки що не набув життєздатної форми. Для України, як і для Росії, важливо не посилювати розбіжностей і можливого протистояння цих центрів впливу. В інтересах безпеки всіх країн, у тому числі й України, — співпраця з західноєвропейськими стру-

ктурами, виваженість у відносинах з Росією, іншими пострадянськими державами. Важливо, щоб трансформаційні процеси на пострадянському просторі, як і в Східній Європі, сприяли стабільності й розвитку динамічної демократії, формуванню цивілізованих міждержавних відносин в інтересах громадянських суспільств.

Розширення сфери впливу НАТО на схід є болючою проблемою для Росії, яка сприймає це як перенесення «берлінського муру» на колишній радянсько-польський кордон. Українська держава, яка не заперечує розширення НАТО, має знаходити форми співпраці в усьому спектрі європейських країн і регіональних об'єднань. Зростанню довіри і співпраці здатна прислужитися програма «Партнерство заради миру», яку НАТО разом із східноєвропейськими країнами, в тому числі і з Україною, здійснює з 1994 р. Розвиваючи дедалі активніше відносини з НАТО, Україна 1995 р. в рамках «Партнерства заради миру» підписала Індивідуальну програму співробітництва з альянсом.

Відносини Україна — НАТО формуються на засадах привілейованого партнерства, які закладені в Хартії — політичному документі, підписаному обома сторонами у 1997 р. З того часу структуровано відносини НАТО й України, яка представлена у Брюсселі (штаб-квартира альянсу) повноважним представником. В Україні функціонує Інформаційний центр альянсу, проводяться спільні військові навчання окремих підрозділів, у центрах НАТО проводиться мовна та інша підготовка українських військовиків. Участь українських миротворців на теренах колишньої Югославії спільно із західними державами, як і партнерські стосунки з новоприйнятими членами НАТО — Польщею, Чехією та Угорщиною, значно сприяють зміцненню довіри, підвищують рівень безпеки та військово-політичної співпраці в регіоні.

На стабільність та безпеку на континенті позитивно впливає скорочення озброєнь усіх видів. Зі свого боку Україна підтвердила власну відповідальність за виконання Договору про звичайні збройні сили в Європі, підписавши 5 червня 1992 р. спеціальну угоду учасниць Договору про ОБСЄ. Цей Договір зменшує загрозу несподіваного нападу на Україну та завчасно підготовлених іззовні великомасштабних воєнних дій. Згідно з Договором, Україна в три етапи до кінця 1995 р. скоротила до 2300 танків, 3000 бронемашин, 400 бойових літаків.

Актуальною є співпраця в миротворчих акціях, до яких не один рік залучається Україна. Цьому підпорядко-

вані спільні військові навчання українських та північно-атлантичних підрозділів. Певних уточнень потребує позиція України щодо її нейтральності й позаблоковості, позаяк повного нейтралітету не може бути принципово. Це стосується всіх векторів зовнішньої політики України. Щодо цього важливою є демонстрація реального конструктивізму України в СНД, яка запропонувала укладення низки договорів із питань безпеки і співробітництва, ініціювала підписання 20 березня 1992 р. Декларації про незастосування сили або загрози силою у відносинах між державами—учасницями СНД. Вітаючи розвиток взаємовигідних економічних відносин, Україна не схильна до утворення «слов'янського трикутника», формування військово-політичного союзу чи будь-яких наддержавних структур країн Співдружності. Така позиція визначається позаблоковим характером відносин України, її асоційованим членством у межах СНД, економічною доцільністю.

Поряд з участю в колективній системі безпеки Україна значне місце у своїй зовнішній політиці відводить двостороннім відносинам. У межах цього виміру безпеки України особливе місце відведено відносинам з РФ, США, ФРН, з усіма країнами «сімки», з безпосередніми сусідами та іншими державами. Оптимальна модель відносин із сусідами та загальновизнаними світовими лідерами може бути одним з ефективних чинників досягнення необхідної безпеки та авторитету України у світі. Складність її відносин із Росією детермінована різними чинниками. Основними генераторами напруженості раніше були ядерна проблема, розподіл Чорноморського флоту, відмінність у баченні ролі СНД, правового статусу росіян в Україні тощо. Різні політичні сили Росії постійно демонструють незмінність своїх намірів діяти з позицій наддержави, виступають з глобальними претензіями на особливу роль, зокрема на Європейському континенті, час від часу виявляють претензії до України: щодо її відносин з НАТО, щодо енергетики, мовно-культурних питань тощо. Тому Україна повинна продовжувати пошук і формування оптимальних партнерських відносин з РФ, з країнами СНД відповідно до інтересів власної безпеки, незворотності геополітичних змін, успішного розвитку держави.

Загалом світове співтовариство, передусім США, на практиці демонструє розуміння проблем безпеки України, готовність сприймати її як європейську державу, стабільність якої впливатиме на європейську безпеку. А

втім позиція Білого дому однозначно схиляється до стратегічної пріоритетності Росії для національних інтересів США. Не менш важливо враховувати і протиборство тенденцій інтервенціонізму та ізоляціонізму в США.

Отже, національній безпеці України відповідають партнерські, дружні відносини з Росією та реалізація стратегічної мети США щодо залучення держав молодої демократії, в тому числі й України, до загальноєвропейської інтеграції. Зміцненню її національної безпеки служитимуть гнучка зовнішня політика, використання зручного і геополітичного становища, запобігання впливові та можливій залежності від однієї держави чи групи держав.

Національні інтереси України

Особливості сучасного буття України виводять у ранг чільних завдань формування та усвідомлення національних інтересів як базових засад послідовної й цілеспрямованої політики.

Для визначення цих інтересів потрібен науковий підхід, що враховує історичні, соціально-політичні та економіко-географічні чинники. Вихідним є розуміння сучасної української нації як відкритої поліетнічної спільноти, що історично склалася на території України, яка усвідомлює себе українським народом, а її члени — громадянами суверенної держави. Таке визначення охоплює і вузьке розуміння української нації як етнічно однорідної спільності людей української національності, що проживають в Україні, і широке — в тому числі українська діаспора. Перше визначення відображає переважно сферу відносин системи «держава — громадянин», а друге — походження, виховання, культуру. Обидва визначення слід брати до уваги для з'ясування конкретних національних інтересів, що сприятиме подоланню національної обмеженості, створенню умов для консолідації українського суспільства навколо ідеї національної держави, у якій дотримуватимуться прав людини незалежно від її етнічного походження. Цей підхід є важливим аспектом діяльності держави щодо обстоювання національних інтересів, він зумовлює і відповідну політику в інтересах національної безпеки.

***Національні інтереси** — інтегральний вираз інтересів усіх членів суспільства, що реалізуються через політичну систему відповідної держави як компроміс у поєднанні запитів кожної людини і суспільства загалом.*

Національні інтереси не тотожні інтересам націй, оскільки перші інтегрують інтереси всіх людей незалежно від національної належності, а другі — лише інтереси окремої нації. В Україні проживає майже 100 націй, у кожної є специфічні інтереси. Але національні інтереси для всіх є інтегруючим, єднальним чинником їх існування в державі, поліпшення умов соціального й політичного буття. Іншими словами, національний інтерес є домінантою загальносуспільних устремлінь.

Щодо цього народ України чітко визначився на основі національного загальнонародного консенсусу: незалежна, суверенна, соборна, демократична держава, характерні риси якої — громадянське суспільство, демократична, соціальна, правова держава, економічний і політичний плюралізм, ідеологія та мораль, що ґрунтуються на національних і загальнолюдських цінностях, дотриманні прав людини. Жодна з політичних сил України не заперечує цих ціннісних орієнтирів. Саме тому вони становлять національну мету, національну концепцію розвитку, платформу для національної згоди. У цьому руслі мають формуватися і національні інтереси України, усвідомлення яких є підставою узгодження їх з інтересами інших країн, не поступаючись стратегічними й життєво важливими цілями. Лише завдяки цьому можна запобігти небезпечній замкнутості на власних проблемах, уникнути відверто егоїстичних підходів у відносинах з іншими державами. Національний егоїзм може надати лише деякі короткочасні переваги, але згодом — зумовити конфлікти і створити у стратегічному вимірі неабияку загрозу власним національним інтересам.

Національні інтереси є основою функціонування всіх складових політичної системи. Водночас вони формуються всіма її елементами.

Формування, реалізація національних інтересів — складний процес. Інтереси, особливо молодих держав, тісно переплітаються з інтересами безпеки, загальними базовими цінностями (територіальною цілісністю, політичним виживанням, забезпеченням невід'ємних прав людини). Тому для з'ясування корінних національних інтересів слід відмежувати їх від базових цінностей суспільства.

У будь-якому суспільстві інтереси людей бувають не тільки різними, а й протилежними. Але суспільство може функціонувати лише за умови узгодження їх на основі національного компромісу й національної злагоди.

Держава як головний елемент політичної системи покликана якнайточніше виражати національні інтереси, тобто інтереси всіх членів суспільства, вирішувати соціальні суперечності та забезпечувати права людини. Але, оскільки національні інтереси реалізуються державою через державні інтереси, то останні можуть фігурувати як інтереси влади, не збігаючись із національними інтересами. Інтереси уряду, відомств можуть відрізнятися, а то й суперечити національним інтересам. Уникнути цих протиріч можна завдяки врахуванню впливу базових цінностей суспільства на формування національних інтересів, а також їх зворотного впливу. У молодих державах такий взаємовплив виявляється, наприклад, із появою певних зовнішніх і внутрішніх загроз безпеці суспільства. Країни, що перебувають на етапі становлення своєї державності, рідко мають усталену соціальну й національно-етнічну структуру. Тому відповідно змінюються національні цінності, ієрархія їх значущості, стратегія та політика. Традиційні цінності — демократія, економічний і соціальний добробут тощо за небезпечних умов для держави поступаються місцем цінностям самозбереження, національної єдності, виживання тощо.

Для України національними інтересами є раціональні державотворення і трансформація суспільних відносин. У такій ситуації на передньому плані державні інтереси, які не завжди збігаються з інтересами загальнонаціональними та з інтересами особи. Найважливіше завдання держави в системі національних інтересів — це подолання кризи, розвиток і підтримка соціально-культурного й духовного відродження як засади національної державності українського народу щодо забезпечення ефективного функціонування суспільства, внутрішньої стабільності, соціальної злагоди, сприятливих міжнародних умов і колективної безпеки. Ці завдання, випливаючи з політичної та економічної доцільності, є і національними інтересами України. Актуальним є і забезпечення інтересів кожного члена суспільства, прав людини. За нинішніх умов влада ризикує втратити довіру народу, якщо не віднайде оптимальних способів, форм і методів поєднання державних і особистих інтересів, узгодження їх з національними інтересами нашої країни.

Запитання. Завдання

1. З яких причин Україна відмовилася від ядерної зброї? Чи відповідає це національним інтересам України?

2. Чи достатньо для гарантування національної безпеки України її власних збройних сил?

3. Складіть перелік основних чинників і загроз національній безпеці України.

4. З яких складових постають національні інтереси сучасної України?

Теми рефератів

1. Глобальні та регіональні аспекти національної безпеки України.
2. Без'ядерний статус України: проблеми й перспективи.
3. Шляхи зміцнення національної безпеки України на сучасному етапі як складові реалізації національних інтересів української держави.

Література

Алексеев В. Вхождение в Европу: в качестве? // Віче. — 1998. — № 3.

Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Украіна і світ на зламі тисячоліть. — К., 1999.

Горбулін В. Національна безпека України та міжнародна безпека // Політична думка. — 1997. — № 1.

Декларація про державний суверенітет Украіни. — К., 1980.

Звернення Президента Украіни Л. Д. Кучми зі щорічним посланням до народу, до Верховної Ради України. — К., 2000 р.

Кириченко В. Національні інтереси: баланс компромісів, синтез доцільності // Віче. — 1992. — № 9.

Концепція національноі безпеки Украіни // Розбудова держави. — 1997. — № 4.

Коваль И. Н. Последняя битва «холодной войны»: восточноевропейская политика сверхдержав в концепции зарубежной политологии. Одесса. 1999.

Круглашов А. Інтеграційні орієнтири України: декларації та реаліі // Віче. — 1998. — № 9.

Кудряченко А. І. Головні засади зовнішньої політики України // Віче. — 1996. — № 8.

Кудряченко А. І. Украіна і НАТО. — К., 1997.

Кучма Л. Д. Нова архітектура безпеки в Європі неможлива без України // Політика і час. — 1996. — № 7.

Литвиненко О. Інформаційна безпека — складова національного суверенітету // Політика і час. — 1997. — № 4.

Лісіцин Е.М. Проблеми європейської безпеки // Спостерігач. — 1994. — № 2.

Михальченко М. Лімітроф Європи: випадковість чи доля України // Людина і політика. — 2000. — № 4.

Національна безпека України: історія і сучасність. — К., 1993.

Нова Украіна в новій Європі // Політика і час. — 1992. — № 2.

Основні напрями зовнішньої політики України // Політика і час. — 1993. — №11.

Пирожков С. Національні інтереси України: концепція безпеки і сучасні реалії геополітичної ситуації в Європі // Віче. — 1992.—№ 11.

Пирожков С. И., Губский Б. В. Украина — Россия: проблемы экономического взаимодействия. — К., 2000.

Удовенко Г. Й. Завдання зовнішньополітичної служби України на сучасному етапі // Політика і час. — 1995. — № 8.

Україна і Росія в новому геополітичному просторі: аспекти взаємовідносин // Віче. — 1995. — № 7.

6. Прикладна політологія

6.1. Політичне управління та його соціотехніка

Політичне управління є особливим механізмом, який постає з природи суспільного процесу, значною мірою визначаючи якість сучасного політичного, соціально-економічного життя. В Україні, де радикальні перетворення необхідні у найважливіших сферах суспільства, політичне управління набуває особливої ваги.

Сутність управління та його роль у суспільно-політичному житті

Прогрес суспільства, використання його потенціалу значною мірою залежать від рівня управління соціальними процесами. Усвідомлення цієї залежності зумовило значну трансформацію науки про управління, яка була спершу в основному наукою про організацію технологічних процесів і лише з часом стала наукою про управління людьми. Вважають, коли об'єктами управління є люди, колективи, соціальні групи, то воно набуває форми керівництва (тому поняття «управління» і «керівництво» надалі розглядаються як тотожні).

Вихід на рівень регулювання суспільних відносин, тобто відносин між класами, націями та іншими соціальними групами, надає управлінню політичного характеру.

Це означає, що політика є конкретним різновидом управління, здійснюваного владою для вдосконалення суспільних відносин.

Політичне управління — цілеспрямований вплив людей і владних структур на суспільство в цілому або на окремі його сфери з метою їх оптимізації (впорядкування, вдосконалення і розвитку) та досягнення певних цілей.

Найвідчутніші суспільні витрати (як матеріальні, так і моральні) є наслідком недосконалості управлінської діяльності. Не випадково, пояснюючи крах певної структури, американці називають три причини: погане управління, погане управління, погане управління.

Радикальна перебудова системи управління є складовою загального процесу оновлення українського суспільства, в якому вкоренилися командно-адміністративні форми і методи управління. Стримуючи розвиток продуктивних сил, демократії та особи, ці форми й методи були нераціональними й антигуманними навіть за тоталітаризму. Цілком анахронічними стали вони в умовах науково-технічної революції та переходу до громадянського суспільства. Проте ще й досі немало елементів командно-адміністративної системи управління сприймаються багатьма як єдино правильні, що живить ностальгію за «твердою рукою».

Справді, керувати суспільством демократичними методами значно складніше, ніж командно-вольовими. У багатьох країнах давно вже зрозуміли, що управління вимагає постійної уваги і величезного напруження. Намагання законсервувати «спрощені» методи управління, властиві командно-адміністративній системі, є великою небезпекою для суспільства.

Щодо розуміння ролі й місця управління не можна абсолютизувати дію об'єктивних закономірностей у суспільному житті, оскільки це послаблює свідому діяльність людей, в тому числі й управління. Але науково неспроможними є й спроби розглядати суспільство як об'єкт всеохопного, «тотального» управління й планування.

Як свідчить практика, політичне управління ефективне не тоді, коли намагається охопити все до найменших деталей, а коли здійснює свій вплив на людей через регулювання ключових соціальних процесів. Труднощі оновлення суспільства значною мірою можна пояснити дією принципу Ле Шательє-Брауна, згідно з яким складна система, що стає об'єктом зовнішнього впливу, нама-

гається так перебудуватися, щоб максимально зменшити цей вплив.

Основні завдання політичного управління:

— реалізація інтересів певних політичних сил і соціальних груп;

— регулювання суспільних відносин і суперечливих інтересів різних класів і соціальних груп;

— захист державних інтересів на міжнародній арені;

— вироблення оптимальних форм організації та стимулювання діяльності людей;

— забезпечення політичної стабільності та правопорядку;

— регулювання економічної діяльності;

— стимулювання науково-технічного прогресу тощо.

Ефективність управлінської діяльності значною мірою залежить від її соціотехніки.

***Соціотехніка** — сукупність форм, методів і засобів, які використовуються суб'єктами управління для досягнення поставлених цілей; стиль управління, який є суб'єктивно-особистісною формою реалізації певних методів.*

Один і той самий метод дає різні результати, якщо використовується різними суб'єктами управління. Вперше типологію управлінських методів і стилів дослідив у 30-ті роки XX ст. Курт Левін, запровадивши в науковий обіг поняття «авторитарне», «анархічне» і «демократичне» управління.

Авторитарне управління здійснюється з допомогою вольових, твердих і навіть жорстких засобів, коли один суб'єкт, використовуючи всю повноту влади, керує всім, нехтуючи думкою інших. За *анархічного типу* управління всі намагаються управляти всім, виходячи за межі своїх повноважень. Нерідко цей тип управління називають ліберальним, пасивним, м'яким, млявим, що базується на потуранні. *Демократичне управління* передбачає взаємодію всіх суб'єктів управління на основі раціонального розмежування функцій і сфер регулювання. Цей тип називають ще гнучким, універсальним, змішаним, симбіозним, що поєднує риси авторитарного й ліберального методів.

Історичний досвід, соціологічні дослідження свідчать про згубні наслідки для суспільства як авторитарно-командного, так і анархічного типів управління. Вони дискредитували себе в морально-політичному, матеріальному аспектах, оскільки всі сфери суспільного життя вима-

гають гнучких методів і постійної демократизації управління. Про найвищу ефективність демократичного типу керівництва свідчать дослідження К. Бірта, Х. Прільвітца, Ф. Генова, А. Хараша, Х. Ріхтера, В. Терещенка та ін.

Існують й інші класифікації типів управління. Залежно від результативності розрізняють ефективний і неефективний, позитивний і негативний типи управління. Виокремлюють також волюнтаристський, директивний і товариський (авторитетний), прагматичний і моралізаторський, парадний і діловий типи.

Політичні рішення і технологія їх реалізації

Основними елементами процесу управління є збір та оцінка інформації, ухвалення рішення, організація його виконання, здійснення контролю, координація і регулювання дій, перевірка виконання та оцінка результатів. Стрижнем управлінської діяльності є ухвалення рішень. Вибір цілей і способів їх досягнення, визначення завдань є головними в політиці, оскільки якість обраного рішення значною мірою зумовлює результативність управління. Саме тому його нерідко характеризують як цілеспрямовану діяльність щодо вироблення і втілення в життя політичних рішень.

На відміну від інших видів політичної діяльності, політичні рішення належать до типу позапрактичних дій, які є абстрактним уявленням про бажані або можливі результати й безпосереднім імпульсом просування до них. Проте, як і вся політика, ухвалення політичних рішень має орієнтуватися на два рівні оцінок і прогнозів: 1) рівень громадської думки (як розуміють процеси і якими бачать їхнє майбутнє широкі верстви населення); 2) оцінки експертів, спеціалістів (економістів, соціологів, політологів, юристів та ін.). На жаль, часто політичні рішення ухвалюють не тільки без урахування оцінки експертів, а й навіть ігноруючи громадську думку, що негативно позначається на їхній результативності.

Політичні рішення, торкаючись певною мірою інтересів різних категорій людей, можуть сприяти як узгодженню, примиренню цих інтересів, так і їх загостренню, переростанню суперечностей у конфлікт. Правильні політичні рішення гармонізують різнобічні інтереси класів, націй та інших соціальних груп, поєднують локальні інтереси із суспільними. Для вироблення таких

рішень суб'єкт управління повинен знати: обставини, які можуть вплинути на реалізацію рішення; думки й настрої тих, хто має виконувати рішення; ставлення до рішення соціальних груп, потреби та інтереси яких воно має задовольнити. Для цього кожна політична система володіє каналами передачі суб'єктові управління, який ухвалює рішення, сигналів про динаміку суспільних потреб та інтересів. Таку передачу можна здійснювати, наприклад, через представницькі органи, політичні партії та громадські організації, інші спеціальні структури, під час зустрічей депутатів із виборцями тощо. Сигнали в центри ухвалення рішень можуть надходити і через неофіційні канали.

Великий вплив на такі центри можуть здійснювати різні форми вияву громадської думки (організація суспільних починань; комітети за участю осіб, які користуються великим суспільним авторитетом; делегації від громадян; подання органам влади петицій; публікація в пресі відкритих листів; поширення листівок і прокламацій). У критичних ситуаціях громадськість може вдаватися і до масових акцій (марші протесту, демонстрації, страйки і навіть протизаконні дії — захоплення приміщень, блокування доріг та ін.).

Врахування суб'єктами управління інтересів і потреб різних категорій населення повинно доповнюватися залученням до процесу вироблення рішень широкого кола спеціалістів, експертів, представників зацікавлених соціальних груп і політичних сил. Тільки завдяки цьому можна виявити сильні та слабкі аспекти пропонованих рішень.

Груповий, колегіальний принцип вироблення рішень суб'єктом управління — атрибут політичного життя за демократії. Звісно, він не виключає, а навпаки, передбачає персональну відповідальність кожного за певну роботу або її частину. Ігнорування колективного характеру управлінської діяльності призводить до помилок і прорахунків, негативних наслідків. Проте, як свідчать дослідження, висока згуртованість групи, яка виносить рішення, може спричинити порушення правил раціональності. Саме тому до складу груп, з яких складається суб'єкт управління, обов'язково мають входити особи різних поглядів і позицій, здатні обстоювати їх.

Політичні рішення є актом вибору одного з можливих варіантів політичної діяльності. Такий вибір здійснюється на практиці двома методами: голосуванням за більші-

стю голосів і консенсусом. *Голосування за принципом більшості* — один із найпоширеніших способів вироблення політичних рішень, який цілком відповідає демократичним процедурам. Проте нерідко ухвалені в такий спосіб політичні рішення не дають бажаного результату, не знімають гостроти суспільних проблем. Ефективнішими є рішення, ухвалені *методом консенсусу* (тобто згоди всіх завдяки компромісові). Виробити таке рішення значно складніше, ніж голосуванням за більшістю голосів. Для цього необхідні хоча б частковий збіг інтересів і наявність спільної або вищої цінності. На національному рівні такою вищою цінністю, що об'єднує всіх, є досягнення або збереження незалежності й цілісності держави.

Вироблення політичних рішень супроводжують такі труднощі:

— обмеження вільного і всебічного аналізу всіх можливих варіантів рішень і зведення їх до одного, який подається як єдино можливий і правильний;

— блокування інформації про умови й чинники, які спричинятимуть перешкоди для реалізації обраної альтернативи;

— перебільшення чи нехтування можливих наслідків обраного рішення, тенденційне акцентування на позитивних результатах і замовчування негативних наслідків.

Отже, тільки гласність про процес вибору альтернативного варіанта рішення, повне уявлення про умови, в яких це рішення буде реалізовуватись, і відкрита інформація про ймовірні наслідки можуть забезпечити підтримку рішення громадськістю, дати йому шанс на втілення в життя.

Значною мірою це залежить від умілого використання суб'єктами управління політичних інструментів організації та регулювання соціальних відносин. Сучасна соціотехніка управління охоплює комплекс інструментів впливу, основними серед яких є правові норми, засоби тиску і заохочення, умовляння і маніпулювання. Різняться вони між собою способом, який використовують суб'єкти управління, щоб домогтися схвалення індивідом чи соціальною групою виробленого рішення та бажаної моделі поведінки.

Правові норми є найефективнішим засобом впливу на людей з високим рівнем правової та політичної культури. Проте в усіх країнах, у тому числі й тих, де вже сформовано правові держави, як додатковий чинник для стимулювання поваги до правових норм використовують і *при-*

мус. Схилити до підтримки політичних рішень органів влади можна також засобами тиску: позбавленням роботи, забороною на професії, позбавленням певних прав, якими користуються слухняні або здатні до компромісів люди (можливості їздити за кордон та ін.). З цією метою використовують і засоби заохочення: доступ до послуг та благ (спеціалізованих магазинів, майстерень і поліклінік), надання інших переваг. Використання суб'єктом управління свободи розпоряджатися різними благами, що мають притягальну для людей силу, ставить їх часто перед непростим вибором: між поведінкою, що відповідає їхнім принципам, але спричиняє покарання або ж відсутність заохочення, і поведінкою, яка ігнорує ці принципи, але натомість дає блага й привілеї.

Часто суб'єкти управління для здійснення впливу на людей вдаються до *умовлянь*, які створюють враження доцільності рішення, а отже, є вигідним індивідам і соціальним групам, відповідає їхнім інтересам. Соціотехніка умовлянь складається з двох основних груп: раціональна аргументація (логічні докази, використання статистичних даних, фактів, прагматичних аргументів тощо) і нераціональна аргументація (використання не сили аргументів, а сили авторитету осіб, які підтримують обрані рішення; апеляція до думки більшості; формування емоційного чинника завдяки висміюванню, використанню національних почуттів тощо).

Одним із видів регулятивного впливу є *маніпулювання*, яке використовують для корекції поведінки окремих громадян або соціальних груп. Робиться це без їхнього відома шляхом утаювання інформації, яка могла б вплинути на людей, створенням, а потім насаджуванням стереотипів (класових, національних, релігійних та ін.) для деформованого сприйняття дійсності.

Способи й засоби підвищення ефективності політичного управління

Сучасна соціотехніка управління охоплює комплекс апробованих у різних країнах засобів, методів і способів підвищення ефективності управлінської діяльності. Особливо важливе значення має оптимізація його інформаційного забезпечення, оскільки будь-яка керована система не спроможна функціонувати і виробляти відповідні рішення без повної, достовірної та оперативної інформа-

ції. Відсутність такої інформації позбавляє суб'єктів управління можливості виносити адекватні рішення. Недостовірний характер інформації, намагання прикрасити її, породжують різноманітні суспільні проблеми. Помилковим є також властиве деяким суб'єктам управління прагнення мати якомога більше інформації з місць, що утруднює процес вироблення рішень, оскільки інформативними є лише сигнали (дані, повідомлення), які дають знання для зменшення ентропії (невизначеності ситуації). В Україні, наприклад, циркулюють сотні мільярдів різних документальних матеріалів (щорічно до 4 тис. на кожну людину). Майже 90 відсотків такої «інформації», що надходить у центральні органи, експерти визнали непотрібними.

Необхідною умовою ефективного управління є організація дієвого контролю за виконанням рішень. Відсутність такого контролю призводить до того, що навіть усебічно продумані та обґрунтовані рішення нерідко залишаються лише на папері («у сфері чистого мислення») і не знімають гостроти наявних проблем. Проте контроль не повинен перетворюватися на потік всіляких перевірок, інспекцій і ревізій, які відривають людей від практичної роботи, створюють на місцях ситуацію нервозності. Контрольна діяльність має бути організована так, щоб у разі виявлення порушень і відхилень представники суб'єктів управління допомагали шукати способи їх усунення, як це робиться, скажімо, у багатьох західних країнах. Крім того, нормою демократичного суспільства і правової держави є здійснення контролю за центрами вироблення рішень з боку громадян або організацій.

Неможливо підвищити ефективність управлінської діяльності, якщо не покласти край її надмірній централізації. Звісно, стратегічні функції центру необхідні в будь-якій політичній системі. Проте, як свідчить досвід, неможливо правильно і своєчасно вирішувати всі питання з одного центру. За командно-адміністративної системи під прикриттям принципу «демократичного централізму» управління всіма більш-менш важливими справами здійснювалося на рівні вищих центрів влади, що перетворювало об'єкти управління в слухняне знаряддя виконання.

На ефективність політичного управління суттєво впливає участь в управлінській діяльності різних категорій населення. Все це вимагає вироблення демократичного механізму залучення до управлінських процесів народу, розкриття його ініціативи. Водночас необхідні доко-

рінна перебудова організаційних структур управління, ліквідація зайвих ланок, скорочення управлінського апарату й підвищення його ефективності. Цей процес вимагає підпорядкування апарату представницьким органам, оптимізації управління шляхом раціонального розподілу функцій, висуненню або відбору вмілих і талановитих організаторів-професіоналів, їх змінюваності з огляду на віковий ценз або згідно з демократичною процедурою, відкликання осіб, які не виконують своїх обов'язків.

Управління суспільством неможливе без особливої категорії управлінців. Життя не підтвердило марксистських прогнозів, що управління людьми буде замінене управлінням речами. Проте апарат управління має ґрунтуватися на високому професіоналізмі та глибокому знанні основ науки управління. Працівники такого апарату мають володіти сучасною інформаційною технологією, постійно підвищувати рівень кваліфікації, освоювати управлінський досвід в інших країнах.

Створення цілісної, ефективної та гнучкої системи управління має важливе значення для функціонування демократичної політичної системи, формування громадянського суспільства і правової держави. Перехід від командно-адміністративних до демократичних методів управління сприятиме підвищенню ефективності політичної діяльності та реалізації творчого потенціалу суспільства.

Запитання. Завдання

1. Визначте чинники, що впливають на ефективність управлінської діяльності, і порівняйте їх з критеріями ефективності управління.
2. Як співвідносяться між собою політика та управління?
3. Як взаємодіють політичні технології та механізми реалізації політичних рішень?
4. Визначте роль бюрократії в ухваленні та реалізації управлінських рішень.
5. Проаналізуйте негативні тенденції бюрократизації політики та підміни її управлінням, а також правові засоби упередження й подолання негативних тенденцій.

Теми рефератів

1. Співвідношення політики та управління.
2. Управлінські рішення та механізми їх реалізації.
3. Бюрократичні перешкоди та політична діяльність у сучасній Україні.

Література

Абизов В . Є., Кремень В. Г. Політичні рішення: механізм прийняття. — К., 1995.

Афанасьев В. Г. Научное управление обществом. Опыт системного исследования. — М., 1973.

Бебик В. М. Політичний маркетинг і менеджмент. — К., 1996.

Бюрократия как феномен власти и управления. — К., 1989.

Восленский М. Номенклатура: Господствующий класс Советского Союза. — М., 1991.

Гурне Б. Державне управління. — К., 1993.

Князєв В. М. Соціальна технологія та управління політичними процесами в Україні. — К., 1995.

Марков М. Технология и зффективность социального управлений. — М.,1982.

Пастернак-Таранущенко Д. Три типа управления и перспективы политических партий в Украине // Подтекст. — 1996. — № 4, 5, 6 (8, 9, 10).

Попов Г. Х. Эффективность управления. — М., 1985.

Райт Г. Державне управління. — К, 1994.

Сиренко В. Ф. Власть — интересы — управление. — К., 1991.

Цвєтков В. В. Державне управління: основні фактори ефективності. — Харків, 1996.

Янг С. Системное управление. — М., 1972.

6.2. Політичні технології

Успіху в політичній діяльності досягають завдяки багатьом чинникам, але найбільше залежить він від підготовленості політика. Йдеться не лише про знання, здібності, особисті якості, а й про володіння політичними технологіями, які мають свої особливості, механізми дії та впливу на окремих громадян та спільноти. Важливо, хто і з якою метою їх використовує, наскільки моральними є дії, вчинки суб'єктів політичного процесу.

Мистецтво забезпечення необхідного результату в політичній участі та діяльності

Політичні технології *(грец. techne — мистецтво, майстерність) — сукупність методів і систем послідовних дій, спрямованих на досягнення необхідного політичного результату.*

У політичній практиці вони постають як сукупність методів застосування об'єктивних законів політики, матеріалізація абстракцій політичної науки в конкретні рішення, документи, нормативи, розпорядження.

Особливості політичних технологій зумовлені характером політичного процесу, який охоплює найрізноманітніші види політичної діяльності в межах конкретної політичної системи. Серед них — політична участь, яка має

на меті формування в процесі політичної діяльності певних позицій, вимог, настроїв, та політичне функціонування як професійна політична діяльність щодо вироблення правових норм, управління політичними інститутами.

Політичні технології поділяються *на загальні* (стосуються інтересів багатьох суб'єктів політичного процесу) та *індивідуальні* (притаманні окремим суб'єктам політики). Серед перших найпоширеніші технології завоювання (виборчий процес як комплекс спеціальних технологій) та утримання влади. Індивідуальні технології використовують окремі політики в процесі своєї політичної діяльності. Вони пов'язані із завоюванням популярності, умінням контактувати з громадянами (виборцями, членами певної партії, об'єднання тощо), майстерністю дискутувати, виголошувати промови, вести мітинги, збори, вдосконалювати власний імідж тощо.

Люди по-різному ставляться до політики. Одні беруть активну участь у її практичній реалізації, інші — індиферентні до неї. Зацікавленість політикою зумовлена багатьма чинниками (вік, стать, соціальне становище, сімейний стан, кланові, національні традиції, інформованість, рівень освіти, культури, інтелекту та ін.). Відповідно до цього вироблено таку типологію політичних ролей:

— рядові громадяни (об'єкт політики, політичних процесів);

— рядові громадяни, опосередковано залучені до політичної практики як члени профспілок, виробничих колективів тощо;

— громадяни, які належать до виборного органу, є активними членами певної політичної організації;

— громадські, політичні діячі, які активно займаються практичною політичною діяльністю;

— професійні політики (для них політична діяльність є домінуючою);

— політичні (загальнодержавні, загальнонаціональні) лідери.

Беручи участь у політиці, людина керується здебільшого двома мотивами: альтруїстичним (вдосконалити суспільне життя) та егоїстичним (здобути владу, популярність, багатство). Більшість політиків демонструє перший і намагається приховати другий мотив, особливо спочатку. Мотиви визначають мету і програму політичної діяльності. Мотивуючими її чинниками є потреби самовираження, самореалізації, визнання, свободи, самозабезпечення, влади тощо. Як правило, всі вони взаємозалеж-

ні. Щоб розпізнати справжню мету політичної діяльності суб'єкта політики, передбачити її результат, слід уважно аналізувати характер і особливості його потреб.

Вибір людиною позиції та відповідної лінії поведінки у суспільно-політичному житті залежить від її політичної орієнтації.

> ***Політична орієнтація*** *(франц. orientation — звернений на схід, від лат. oriens — схід) — певні уявлення політичних суб'єктів про цілі, завдання діяльності політичних партій, політичного режиму, суспільства в цілому.*

Політична орієнтація — це, з одного боку, певні словесно оформлені ідеї та цінності, з іншого — несвідомі або не цілком свідомі мотиви, які людина переживає на емоційному рівні.

Політична орієнтація обумовлює політичний вибір, який залежить від сформованості особистості, рівня її соціалізації, політичної культури, а також від особливостей суспільних відносин, рівня демократизації суспільства. Вибір може бути груповим та індивідуальним. *Груповий вибір* часто здійснюють автоматично, під впливом групової орієнтації, особливо на ранньому етапі соціалізації особи, за несформованої політичної культури. Такий вибір найчастіше домінує в нестабільних суспільствах, на перехідних етапах їх розвитку та існування. *Індивідуальний* — притаманний людині з високим рівнем соціально-психологічного, духовного розвитку, громадсько-політичної активності.

Вибір орієнтації не завжди є остаточним. Це — динамічний процес, який часто супроводжується елементами дезорієнтації або цілковитою дезорієнтацією. Політологи виокремлюють чотири підходи щодо політичного вибору: *ситуаційний, соціологічний, маніпулятивний* та *індивідуально-психологічний.*

Ситуаційний підхід. Базується на твердженні, що будь-яка політична орієнтація є реакцією на конкретно-історичну ситуацію.

Соціологічний підхід. Спрямований на аналіз взаємозалежності між індивідуальним і груповим політичним вибором відповідно до соціально-політичної ситуації в суспільстві.

Маніпулятивний підхід. Ґрунтується на здійсненні вибору відповідно до психолого-політичного зовнішнього впливу, а то й просто маніпуляцій. При цьому активно

використовуються різноманітні політичні, психологічні комунікації й технології. За інтенсивного розвитку засобів масової інформації, зростання ролі засобів зв'язку в політичному житті маніпулятивний підхід відіграватиме неабияку роль у формуванні громадської думки, особливо в нестабільних суспільствах, де недостатньо розвинуті демократичні засади.

Індивідуально-психологічний підхід. За основу вибору бере особистісні психологічні якості (вроджені, набуті). Фундатор його — основоположник неофрейдизму Т. Адорно, що обстоював ідею «авторитарної особистості». На його думку, авторитарна особа відрізняється від інших не лише соціально-політичними чи етнонаціональними орієнтаціями й установками, а й особистісними рисами. Їй він протиставляв демократичну, ліберальну особистість. Цю проблематику досліджував Е. Фромм, спеціалісти з інших галузей знань.

Вибір політичної орієнтації — не одномоментна дія, а процес, у якому людина коригує свою орієнтацію під впливом певних соціально-економічних умов, особистих психологічних змін. У цьому процесі вона ідентифікує себе з окремою особою або групою осіб. Політичні переваги, як правило, і формуються внаслідок макрогрупової («середовищної») ідентифікації. Наприклад, людина може ідентифікувати себе з бізнесменами, управлінцями, середнім класом тощо. Такі ідентифікації ґрунтуються на відповідній психологічній близькості до групи, якій вона симпатизує.

Характерними виявами групових психологічних ідентифікацій є ідентифікації на національному ґрунті. Національна чи націонал-державна орієнтація відображає систему політичних уподобань і переваг. Головним її важелем є прагнення націй, етносів до незалежності.

Політичний вибір здійснюється на основі певних цінностей. Для одних домінуючими є загальногуманістичні цінності, для інших — цінності певної релігії, соціальної групи тощо. Вибір може бути й суто прагматичним, ґрунтуватись на особистісних цілях й інтересах.

Політичні процеси неможливі без участі в них різних суб'єктів, яку називають політичною участю.

Є декілька *концепцій політичної, передусім електоральної, участі.*

Теорія раціонального вибору. Згідно з нею більшість людей схильні до раціональної поведінки (не ототожнювати з логічною поведінкою). Її прибічники вважають,

що людина намагається досягти максимального результату за рахунок оптимальних, а то й найменших зусиль.

Мічиганська модель. Передбачає, що в політичній діяльності домінує партійна ідентифікація людини, яка є результатом або висхідною політичної соціалізації.

Психологічна школа. Її прихильники домінуючими у політичній участі й діяльності вважають мотиви й установки людини, намагаються щонайконкретніше вивчити взаємозалежність установок та поведінки, конкретних дій особи.

Інституціональний підхід. На думку його прибічників, політична участь залежить не від конкретних психологічних характеристик особистості, її соціального статусу, рівня освіти, а від можливостей громадян (виборців) впливати на владу.

Реалізується політична участь у виборах, управлінні та самоуправлінні, прийнятті політичних рішень та здійсненні контролю за їх доцільністю; політичних кампаніях (мітингах, маніфестаціях, зібраннях), акціях громадянської непокори (війнах, революціях); діяльності політичних партій, різноманітних громадських об'єднань, у процесі самостійної індивідуальної політичної діяльності. Її рівень, масштаби — показник рівня демократичності суспільства, загальної та політичної культури його громадян, інших суб'єктів політики.

Без знання особливостей політичних технологій та вміння їх використовувати досягти успіху в політичній діяльності неможливо. А для оволодіння ними передусім потрібні відповідна науково-теоретична підготовка, вміння вивчати й аналізувати об'єктивні умови, в яких діють конкретні суб'єкти політики. Це стосується соціально-економічної, політичної ситуації в країні, регіоні; особливостей функціонування соціальних і національних груп у суспільстві, їх потреб й інтересів; розстановки політичних сил; статусу та рівня впливу на громадян політичних партій, рухів, об'єднань, засобів масової інформації.

Особливості політичного процесу завжди зумовлені відповідною політичною поведінкою, діяльністю його учасників. Політична діяльність визначається самою природою політики — встановленням відповідних політичних відносин між суб'єктами політики, які часто мають протилежні запити та інтереси, судження і спрямування активності.

Політична діяльність завжди індивідуальна. Йдеться про індивідуальний стиль політичної діяльності не як су-

купність окремих якостей, а як цілеспрямовану систему взаємопов'язаних дій, за допомогою яких досягається певний результат.

Залежно від характеру поведінки учасників політичного процесу поділяють на лідерів, активістів, послідовників, лідерів громадської думки. *Лідери*, як правило, очолюють політичний рух завдяки підготовленості, своєму авторитету, соціальному статусу тощо. *Активісти* виступають посередниками між лідерами і тими, хто їх підтримує. Вони впливають на рядових учасників політичних дій і процесів, дещо змінюють стратегію і тактику політичного дійства, а головне — активно допомагають лідерам у їх діяльності. *Послідовники* мають різний ступінь політичної, соціальної активності, в цілому підтримують ідеї лідерів, але з різних причин недостатньо чітко усвідомлюють навіть власні інтереси у політичній боротьбі, а тому менш діяльні, ніж активісти. *Лідери громадської думки* своєю не стільки організаторською діяльністю, скільки інтелектуальною (особливо в засобах масової інформації) підсилюють емоційне, психологічне напруження навколо проблем, які є предметом політики.

Політичну поведінку, взаємодію різних соціальних груп, особистостей, соціальних, політичних інститутів називають політичними відносинами. Існують дві форми політичних відносин: *політична діяльність,* яка відображає динамізм політичних відносин, їх залежність від зусиль конкретних учасників політичного процесу, і *політична організація*, яка відображає структурованість політичних відносин, їх сформованість на основі певних норм і правил.

Політична участь не лише забезпечує реалізацію інтересів і запитів громадянина в процесі політичної діяльності, а є дієвим засобом політичної соціалізації, формування політичної культури, громадянської позиції особи.

У процесі політичної діяльності політик, громадський діяч вступає в певні контакти з іншими політиками, має відносини з державою, ідеологією, політикою, владою. Ці відносини багато в чому визначаються тим, наскільки політик знає їх сутність, особливості функціонування, як володіє прийомами, технологіями політичної діяльності. Адже йому випадає жити і діяти за конкретного політичного режиму, певних політичних партій, громадських об'єднань, інших суб'єктів політики.

Особливості використання індивідуальних та загальних політичних технологій

Індивідуальні політичні технології використовуються окремими політиками, громадськими, державними діячами, загальні – колективними суб'єктами політичного процесу: групами тиску, політичними партіями, лобістськими групами, громадськими об'єднаннями.

До найпоширеніших індивідуальних політичних технологій належать публічні виступи, участь у бесідах, дискусіях, розв'язанні конфліктів; прогнозування політичної діяльності; виступи на радіо, телебаченні; підготовка матеріалів для друкованих засобів масової інформації тощо. Кожна технологія має свої особливості, завдяки яким створюється певний імідж політика, його авторитет і популярність, формується і збагачується досвід політичної діяльності.

Готуючись, наприклад, до публічного виступу, політик передусім повинен знати про час, мету його і відповідно готуватися до спілкування з аудиторією. На цьому етапі важливою є підготовка тез (структури) виступу, визначення суті, спрямування розмови, ймовірних запитань. Необхідно попрацювати над зовнішністю, жестикуляцією, диханням тощо. Усе це і є технологією політичного виступу.

В індивідуальних політичних технологіях домінують індивідуальні риси особистості політика. Саме на них відповідно акцентують в інтересах політика.

Серед найзагальніших і найпоширеніших є технології прийняття політичного рішення і технології виборчих кампаній.

Технологія прийняття політичного рішення — процес реалізації політичної мети на основі накопиченої інформації.

Кожне політичне рішення є невід'ємним елементом політичного процесу, результатом попередніх дій. Іншими словами, це своєрідний процес, за якого накопичена інформація, розвиваючись, перетворюється на відповідні спонукальні акти (вказівки, розпорядження, накази тощо). Політичні рішення є елементом політичного процесу і не можуть існувати статично. Їх класифікують:

1. За спрямованістю на конкретну проблему. Рішення правильне (проблема вирішується відповідно до мети); рішення нейтральне (проблема залишається на попередньому рівні); рішення неправильне (проблема стає ще гострішою, загальна ситуація погіршується).

2. Як правові та неправові. Правові — рішення, прийняті згідно з конституцією, законами та розпорядчими актами конкретної держави. Неправові — рішення, прийняті всупереч чинним законам і актам.

3. На основі суб'єктно-об'єктних відносин. Це означає, що суб'єкт влади при прийнятті рішення може одночасно бути і його об'єктом. Верховна Рада України, наприклад, приймає певні рішення щодо організації власної діяльності.

4. За ступенем значущості. Значні, або кардинальні; чергові (радикально ситуації не міняють); нейтральні (прийняті з незначних суспільно-політичних питань, наприклад, утворення різних дорадчих органів, тимчасових комісій, робочих груп тощо).

5. За термінами дії, виконання, реалізації. Довготривалі (різноманітні мораторії); безперервної дії (дія багатьох статей конституції країни), короткотривалі (рішення про заборону мітингу, пікету, страйку тощо).

Процес прийняття політичного рішення має кілька етапів: а) підготовчий (відбір і аналіз інформації); б) розробки проекту рішення (проекту програми); в) затвердження і прийняття до виконання рішення; г) реалізації прийнятого рішення; ґ) автономне існування результатів реалізованого рішення, поширення його наслідків.

Дотримання вимог усіх етапів може забезпечити прийнятому рішенню адекватність щодо ситуації. Це ще залежить і від компетентності тих, хто готує його, і ступеня врахування громадської думки, знання суспільно-політичної ситуації.

Технологія підготовки і прийняття політичного рішення розпочинається з аналізу суспільно-політичних відносин у тій сфері, якої воно стосуватиметься. Спершу необхідно вивчити, наскільки предмет майбутнього рішення відповідає реальності, чи не стосуватиметься воно псевдопроблем, удаваних відносин. Відтак необхідно серед багатьох подій і явищ вирізнити саме тенденційні, а також визначити їх сутнісні особливості. На цьому етапі важливою є об'єктивність інформації, доступ до її джерел.

На етапі підготовки проекту політичного рішення може працювати одна особа або група осіб. За колективної підготовки проекту є більше шансів серед альтернативних точок зору знайти ту, яка задовольнила б інтереси багатьох. Особливо важливим є колективне вироблення рішень, що стосуються інтересів великої групи людей — конституцій, меморандумів, програм і заяв політичних

партій, об'єднань, груп тощо. На цьому етапі великого значення набуває визначення перспективи рішення (прогностичний аналіз того, наскільки дієвим, результативним буде рішення, як сприятиме воно розв'язанню проблем у суспільстві, між суб'єктами політичного процесу).

Не менш складним є процес затвердження політичного рішення та прийняття його до виконання. Іноді він відбувається в безкомпромісній політичній боротьбі. І хоча в парламентах, окремих політичних партіях відпрацьований певний механізм розгляду і прийняття рішень, боротьба навколо них нерідко триває довго, гостро і непрогнозовано. Особливо складними є ці процеси в країнах зі слабкими демократичними засадами і традиціями, де немає чіткого поділу влади між її гілками і механізмів противаг, що часто зумовлює прийняття нелегітимних рішень, а отже, перешкоджає створенню відповідних умов для їх реалізації. Легітимність рішень — це насамперед дотримання чинних законів. Залежить вона і від сприйняття громадянами ідеї, змісту політичного рішення. Поєднання цих умов здатне забезпечити виконання прийнятого рішення. Незаконність політичного рішення породжує різні «групи тиску», лобістські групи. В демократичних суспільствах лобіювання певних рішень, законів давно набуло цивілізованих форм, стимулює ефективне їх виконання. Це офіційні виступи в парламентах, на з'їздах, інших зібраннях політичних партій, у засобах масової інформації, організація листів, телеграм, дзвінків тощо.

Здійснення ухваленого політичного рішення є складним, часто тривалим і суперечливим процесом. Воно пов'язане з відповідними змінами соціально-політичної, економічної ситуацій. Тому після прийняття рішення, як правило, ще залишається ймовірність багатовекторності, непрогнозованості розвитку політичного процесу. Це вимагає від усіх, хто причетний до його прийняття, певних зусиль щодо його реалізації. Нерідко виникає необхідність доповнення, радикального доопрацювання уже прийнятого рішення.

Технології прийняття політичних рішень великою мірою зумовлені характером політичного режиму. За авторитаризму, тоталітаризму рішення приймають здебільшого в закритому, таємному режимі вузьким колом людей, не беручи до уваги точки зору опозиції. За демократичних режимів дбають про чіткість процедури прийняття політичних рішень, використовуючи компроміс, консенсус. Це сприяє уникненню соціальних, політичних конфліктів, забезпечує стабільний розвиток суспільства.

Стрижнем політичної діяльності, політичної участі, а значить, і використання різноманітних політичних технологій, є влада, яку здобувають або демократичним (всенародні вибори), або недемократичним (насильство, авторитаризм, диктатура) шляхами. Іноді ці шляхи поєднуються або взаємодоповнюються.

Відповідно до виборчої системи (мажоритарна, пропорційна, змішана, куріальна), суб'єкти політики обирають певні виборчі технології.

> ***Виборчі технології** — сукупність політико-організаційних, інформаційних, пропагандистських та інших дій з метою приведення до влади певного політика, групи політиків, політичної організації чи їх об'єднання.*

Здебільшого починаються вони з формування команди кандидата або іншого суб'єкта політичного процесу. Команда кандидата на виборах — це групи політичного аналізу, по роботі із засобами масової інформації, підготовки і поширення матеріалів, організації масових заходів, «швидкого реагування». Кожна з груп, маючи конкретні функції, взаємодіє з іншими, працюючи на єдину програму і мету.

Починають передвиборчу кампанію з ґрунтовного аналізу політичної ситуації як у конкретному виборчому окрузі, регіоні, так і в країні. Аналізу підлягають історичні й географічні особливості, соціально-демографічний портрет; соціально-економічна ситуація; політичні сили та політичні орієнтації громадян (виборців); результати попередніх виборів (розстановка політичних сил); наявність впливових політиків, громадських діячів, неформальних лідерів; особливості засобів масової інформації; інформація про головних конкурентів тощо.

Відтак виробляють відповідну стратегію виборчої кампанії, беручи до уваги сильні й слабкі сторони суперників, ситуацію у виборчому окрузі, проблеми, які передусім турбують виборців, головні принципи, засоби проведення виборчої кампанії, створення іміджу кандидата тощо. Предметом особливої уваги є програма кандидата на виборах, для якої важливими є:

— наявність поглядів щодо найактуальніших проблем — соціальних, економічних, політичних, духовних, етнокультурних тощо;

— чіткість, зрозумілість, логічність;

— конкретність щодо змісту і строків розв'язання існуючих у регіоні проблем.

Підготовці виборчої програми передує вивчення громадської думки шляхом соціологічних та експертних опитувань.

Існують технології підготовки і виступу перед аудиторією (виборцями), у засобах масової інформації, участі в дискусіях, дебатах тощо. Готуючись, наприклад, до виступу на телебаченні, насамперед слід мати загальне уявлення про конкретну назву, жанр (інформаційна програма, дебати, дискусія, телеінтерв'ю), сценарій, регламент, режим передачі (прямий ефір, запис), склад учасників.

Найчастіше стратегію виборчої кампанії вибудовують так, щоб підтвердити причетність кандидата до політичної сили, партії, блоку, владної структури, авторитетного лідера; створити певний ідеологічний контраст з іншими кандидатами, сформувати його позитивний імідж на тлі конкурентів, зробити ставку на відповідні суспільно-політичні структури, засоби масової інформації.

Запитання. Завдання

1. У чому полягають суть та особливості політичних технологій та політичного процесу? Яка взаємозалежність між ними?
2. Чим зумовлена політична поведінка і політична діяльність різних суб'єктів політичного процесу?
3. Якими мотивами керуються учасники політичного процесу?
4. Які особливості індивідуальних політичних технологій?
5. Охарактеризуйте особливості використання загальних політичних технологій.
6. Яким є механізм прийняття політичного рішення?
7. Охарактеризуйте особливості політичних технологій під час виборчої кампанії.
8. Вкажіть відповідність понять і визначень:

а) референдум	1) комплекс спеціальних заходів у галузі досліджень політичного ринку щодо вивчення поведінки виборців, а також впливу на них з метою перемоги окремих кандидатів на виборах;
б) електорат	2) система, за якої обраним вважають кандидата, що набрав передбачену законом більшість голосів;
в) виборча кампанія	3) контингент виборців, що голосують за певну партію на виборах;
г) виборче право	4) заходи держави щодо організації та проведення виборів;
ґ) виборча система	5) право громадянина виступати у ролі того, хто вибирає.

9. Яким виборчим правом користуються громадяни, що прийшли в день голосування на виборчу дільницю:

а) активним виборчим правом; б) і тим і іншим; в) пасивним виборчим правом; г) ніяким?

10. За якою виборчою системою здійснюються вибори до Верховної Ради України?

11. Чи може стати Президентом України громадянин іншої держави?

Теми рефератів

1. Політичні технології: суть і особливості реалізації.
2. Політична участь як обов'язкова умова політичного процесу і політичної діяльності.
3. Людина і політика: особливості політичної поведінки і політичної діяльності.
4. Ретроспективний та порівняльний аналіз виборчих систем.
5. Особливості виборчого права в посткомуністичних країнах: порівняльний аналіз.

Література

Бебик В. М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика. — К., 2000.

Виборчі технології. Збірник матеріалів / Упорядник В.Ціон. — К., 1998.

Быдрин Д. Очерки практической политологии. — К., 1991.

Гончаров Д. В. Теория политического участия. — М., 1997.

Кирилюк Ф. М., Кремень В. Г., Ирхин Ю. В. Психология и политика. — К., 1993.

Общая и прикладная политология. Учебное пособие. Под общ. ред. В. И. Жукова, Б. И. Краснова. — М., 1997.

Паніотто В. Маленькі хитрощі демократичної процедури // Філос. і соціол. думка. — 1998. — № 10.

Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. — К., 1997.

Пойченко А. М. Інноваційні технології і політична діяльність. — К., 1994.

Пойченко А. М. Політика: теорія і технології діяльності. — К., 1996.

Почепцов Г. Теорія комунікації. — К., 1996.

Практикум по политологии: Учебное пособие для вузов / Под ред. М. А. Василика. — М., 1999.

Рудич Ф. М. Много ли власти нужно власти? — К., 1999.

Скиба В. Й., Горбатенко В. П., Туренко В. В. Вступ до політології. — К., 1996.

Шиллер Г. Манипуляторы сознанием. — М., 1980.

Щёкин Г. Теория социального управления. — К., 1996.

6.3. Політичний маркетинг

Маркетинг (англ. market — ринок, збут) у політичній сфері — діяльність, спрямова на створення, підтримання чи зміну поведінки людей щодо певних політичних ідей, явищ, подій, організацій, лідерів. Маркетингові технології дають змогу виявити орієнтації громадянської думки, конкретні прагнення, уявлення людей, рівень конкурентоспроможності політичних груп. Вдале застосування прийомів маркетингу в політиці є передумовою досягнення популярності, перемоги на виборах, утримання міцних позицій на вершині політичного олімпу.

Поняття, функції і види політичного маркетингу

Поняття «маркетинг» запроваджене представниками Гарвардської економічної школи США, які, вивчаючи процеси стихійності та непередбачуваності капіталістичного ринку, дійшли висновку, що саме ці його характеристики спричинюють економічні та політичні кризи в суспільстві. Не виходячи за межі основних постулатів ринкової економіки, вони розробили основи механізму управління та планового регулювання, що дістав назву «маркетинг».

Політична діяльність за будь-яких суспільно-політичних систем і типів державного устрою також спрямована на завоювання та утримання контролю над ринком, але ринком специфічним — ринком влади, а через нього — над політичною та іншими сферами суспільства. За тоталітарних і диктаторських режимів боротьба точиться переважно силовими методами, аж до фізичного знищення опонентів. У демократичному суспільстві за наявності відповідних механізмів і процедур формування представницької, виконавчої та судової гілок влади в державі, а також політичної культури та ментальності політичну діяльність теж можна розглядати як змагання за контроль над ринком влади. Зрозуміло, це змагання має відбуватися за правилами, зафіксованими в нормах законодавства, традиціях політичної поведінки виборців і претендентів на політичну владу.

***Політичний маркетинг** — сукупність форм, методів і технологій дослідження, проектування, регулювання та впровадження в суспільно-політичну практику певних настанов суспільної свідомості з метою завоювання та утримання контролю за ринком влади.*

На основі специфічних особливостей політичної діяльності називають такі функції політичного маркетингу:

— формування інформаційного банку, що охоплює дані статистики, різноманітної урядової та неурядової звітності, результати досліджень економіки, політики, психології, демографії тощо;

— вироблення методів аналізу та обробки даних інформаційного банку, виокремлення ключових показників, що найповніше характеризують об'єкти та суб'єкти політики;

— оцінювання й аналіз умов політичного ринку, маркетингового середовища (мікро й макро). Мікросередовище — сукупність сил, які діють під безпосереднім контролем або керовані даною партією, соціальною групою, лідером тощо. Макросередовище — глобальні чинники: економічні, соціальні, політичні, психологічні, демографічні та ін;

— аналіз ринкових можливостей певних партій, суспільних інституцій, ідей, особистостей;

— вироблення оцінних і прогнозних моделей політичного попиту, життєвого циклу об'єктів і суб'єктів політики (партій, програм, ідей, лідерів), а також політичної поведінки суб'єктів політики.

Аналіз ефективності політичного маркетингу, коригування форм і методів політичної діяльності та ін.

Ґрунтуючись на базових характеристиках ринку влади (демократичного чи тоталітарного), виокремлюють відповідно політичний маркетинг демократичного і тоталітарного суспільств.

Типологія політичних об'єктів і суб'єктів дає змогу виокремити політичний маркетинг політичних, державних та інших інституцій, окремих організацій, політичних лідерів, а також ідей, програм, концепцій, доктрин тощо. Невід'ємними складовими політичного маркетингу є дослідження політичного ринку (через вивчення громадської думки), виборча інженерія і політичне рекламування як важливі інструменти політичної боротьби за будь-яких суспільних умов і політичних режимів.

Дослідження політичного ринку. Вивчення громадської думки

Однією з найважливіших складових політичного маркетингу є вивчення особливостей функціонування ринку влади в певному суспільстві. Дослідження його передбачає вивчення та аналіз політичної культури суспільства, рівня розвитку партійно-політичних структур, банку політичних лідерів (політичної та правлячої еліти), настанов суспільної свідомості.

Якщо перші три чинники досліджують традиційними методами політичного аналізу, то стереотипи суспільної свідомості — шляхом вивчення *громадської думки*. Вивчають її через опосередковані засоби масової інформації (документи органів влади, суспільно-політичних організацій), прямі (особисті контакти працівників органів управління з населенням на зборах, мітингах, страйках, прийом громадян, листування) й спеціалізовані канали надходження інформації.

Спеціалізовані канали висловлювання громадської думки є найнадійнішими, оскільки з допомогою соціологічних і соціопсихологічних методів дають змогу отримувати репрезентативну (адекватну) інформацію з широкого кола питань. Вони домінують у політичному маркетингу.

Опитування громадської думки поділяють на інтерв'ю та анкетні опитування.

Інтерв'ю проводять у формі розмови інтерв'юера з респондентом (опитуваним), занотовуючи його відповіді вручну або на аудіо- чи відеоплівку.

Анкетне опитування передбачає фіксований порядок запитань і варіанти відповідей. Розрізняють такі види анкетних опитувань громадської думки: роздавальне, телефонне, пресове, поштове (у тому числі електронною поштою), комп'ютерне. *Роздавальне опитування* — основний вид анкетного опитування, під час якого дослідник безпосередньо вручає анкету респондентові, отримуючи її після заповнення. Використання при цьому спеціальних процедур уможливлює забезпечення надійності, репрезентативності та якості опитування, гарантує задіяння всіх анкет. Телефонне анкетне опитування передбачає спілкування інтерв'юера та респондента на відстані. Якщо респондент є постійним учасником опитувань певної соціологічної мережі, можливе використання автовідповідачів. За аналогічною схемою проводять опитування з допомогою електронної пошти та персональних комп'ютерів, встановлених у респондентів. За *телефонного опитування* часто використовують електронно-обчислювальну техніку, коли результати відповідей через спеціальні пристрої вводять у комп'ютери соціологів. Попри легкість організації, незначні витрати та масштабність можливого охоплення, кількість повернених анкет становить у середньому 5 %. Існує й проблема репрезентативності, оскільки відповідають на анкету лише ті, хто цього сам хоче. *Пресове опитування* передбачає опублікування анкет у газеті, отримання їх від респондентів поштою. Маючи великий респондентський масив, можна суттєво підвищити надійність інформації через так званий ремонт вибірки — наближення її соціально-демографічних параметрів до відповідних параметрів населення тих територій, де проводять опитування громадської думки. Але проблема репрезентативності в разі проведення пресових опитувань є досить складною, і її потрібно враховувати, оцінюючи результати дослідження.

Функції опитування громадської думки

Під час проведення політичного маркетингу опитування громадської думки виконує *політичну, ідеологічну й соціальну функції.*

Політична функція. Полягає в так званій політичній розвідці — дослідженні суспільних настроїв, соціальних

настанов електорату, ставленні широких верств населення до різних соціальних проблем, окремих осіб, що дає змогу оцінити палітру політичних орієнтацій виборців, існуючий у суспільній свідомості імідж «ідеального» політичного діяча.

Ідеологічна функція. Сутність її полягає в моніторингу (безперервному відстеженні) ефективності впливу політичних акцій на різні категорії електорату, з'ясуванні реакції основних прошарків населення на ідеї, гасла, політичні програми, форми їх подання, манеру лідерів триматися і т. ін.; у значному ідеологічному впливові опитувань на формування громадської думки в заданому напрямі: якщо в запитання анкети тонко «вмонтувати» соціально-психологічну настанову сприйняття, можна «підказати» бажану відповідь. Крім того, результати опитувань громадської думки можуть бути використані для маніпулювання суспільною свідомістю завдяки цілеспрямованій інтерпретації отриманих відповідей через привернення уваги до зростання популярності одного лідера, замовчувань щодо іншого та ін.

Соціальна функція. Полягає в тому, що результати опитувань містять інформацію про потреби, інтереси, вимоги, претензії населення до влади, важливу під час вироблення управлінських рішень; громадська думка через опитування реалізує функцію соціального контролю, відкриває важливий канал зв'язку між владою та громадськістю, а інколи реалізує й деякі функції прямої демократії; опитування дають змогу точніше визначити співвідношення політичних сил у суспільстві, що є одним із чинників політичної та соціальної стабільності; дані опитувань уможливлюють довготермінове прогнозування соціального розвитку суспільства і т. ін.

Опитування громадської думки можуть бути стратегічними й описовими (допоміжними). *Стратегічне опитування*, скажімо, під час виборів, полягає в оцінюванні загальнополітичної ситуації, сильних і слабких сторін кандидатів, у визначенні на основі соціальних, демографічних, геополітичних чинників шансів кандидата в певних регіонах. Описове опитування дає змогу кандидатам та їхнім командам дізнаватися про те, хто лідирує, які проблеми виборці вважають для себе найважливішими тощо.

Спираючись на громадську думку, центри влади можуть адекватніше впливати на суспільні процеси, підвищувати ефективність управлінських рішень, підтримувати зворотний зв'язок з громадськістю.

Виборча інженерія

Одним із найпоширеніших видів політичного маркетингу, які використовують під час політичної боротьби за місця в представницькій та виконавчій владі, є виборча інженерія.

***Виборча інженерія** — пристосування виборчих процедур до реалізації інтересів правлячої та політичної еліт щодо завоювання і збереження влади в державі (регіоні, місті тощо).*

Порівняння типів виборчих систем свідчить, що мажоритарна процедура виборів призводить до більших, ніж пропорційна, відхилень волевиявлення громадян від результатів голосування через запрограмоване на певний результат компонування виборчих округів, різні пропорції населення, яке там проживає. У результаті такої виборчої інженерії часто траплялося, що партії, вигравши вибори за кількістю голосів виборців, програвали їх за кількістю отриманих депутатських мандатів.

На репрезентативність виборчих систем, крім «системних помилок» у підрахунках, впливають й інші чинники, наприклад, кількість партій, що беруть участь у виборах. Парламентські реалії свідчать, що фактично втраченими є голоси виборців, віддані за дрібні партії, які не подолали так званого кваліфікаційного бар'єру. Але навіть якщо невеличка політична партія й долає його, це не означає, що інтереси її виборців неодмінно будуть враховані. Як правило, їх ігнорують багаточисельні партії, хоча можливі варіанти, коли дрібні партії знаходять способи посилення своєї ролі в парламентському процесі.

Не тільки виборча інженерія й недоліки виборчих систем можуть суттєво скоригувати волю виборців. Політичні «ігри» вже після виборів часто зводять нанівець результати голосування. Навіть результати всенародних референдумів можуть неоднозначно трактуватися різними політичними силами, особливо тоді, коли питання, внесені до бюлетеня, сформульовані з соціологічного погляду некоректно (референдум в СРСР 17 березня 1990 р.) або не подобаються певним політичним угрупованням, які мають впливове представництво в парламенті та уряді.

Для утримання демократичним шляхом політичної влади владна еліта вдається до таких основних методів виборчої інженерії:

— зміна виборчих процедур;
— стимулювання та переміщення виборців з одних виборчих округів до інших;
— маніпулювання межами виборчих округів;
— вибір відповідного часу для проведення виборів;
— добір лояльного до правлячої еліти складу виборчих комісій.

Для внесення змін до чинних виборчих законів або прийняття нового виборчого законодавства, як правило, необхідно мати конституційну більшість, що становить 2/3 депутатських мандатів у парламенті від загальної кількості депутатів. Аналогічні норми діють у багатьох країнах для визначення результатів голосування на референдумах і під час опитувань населення з найважливіших питань суспільного життя.

Не менш складним є переміщення на час голосування, скажімо, традиційно більш консервативного сільського населення до міст, або (навпаки) корінного населення до районів, де, на думку правлячих кіл, «завеликі» проценти етносів-мігрантів. Наприклад, особи, які при владі, можуть організувати під час проведення виборів навчання військових запасу або цивільної оборони. Завдяки цьому нерідко вдається перемогти на виборах, позаяк організувати «правильне» голосування на закритих від спостерігачів виборчих дільницях значно простіше, ніж на звичайних.

Маючи інформацію про традиції голосування на виборах, референдумах, під час опитувань в окремих виборчих округах і в країні загалом, правляча еліта часто використовує маніпулювання кордонами виборчих округів, вдаючись до одного з двох варіантів: 1) об'єднання районів, де мешкають прихильники кандидата, в округи з гарантованою перемогою за рахунок збільшення «своїх» голосів; 2) поділ районів, де мешкають прихильники опонентів, на округи, де їхні голоси розчиняться в більшості «своїх» голосів.

Конструювання виборчих округів є складною справою, потребує врахування співвідношення кількості населення в кожному окрузі. Суттєвим чинником при цьому є межі адміністративно-територіального поділу, специфічні інтереси різних соціальних груп населення (за віком, національністю, родом занять тощо).

Не менш важливим є і термін виборів. Якщо певна партія або виборчий блок щойно перемогли, наприклад,

на президентських виборах, цілком логічним для них буде намагання якнайшвидше провести парламентські вибори, аби використати позитивний потенціал першої перемоги. Це також вагомий та ефективний інструмент політичної боротьби, який часто використовують разом з методами виборчої інженерії.

Імідж. Політичне рекламування

Політичний лідер та його команда неминуче стикаються з проблемою образу реального та ідеального діяча, який сформувався в суспільній свідомості виборців. Такий образ отримав назву імідж, давши ім'я спеціальній науці іміджології.

Іміджологія — наука, що вивчає проблеми формування й створення в суспільній свідомості образів суспільних інститутів (держави, політичних партій, організацій, установ) та окремих політичних лідерів, виробляє сукупність прийомів, технологій і засобів формування в суспільній свідомості відповідних образів реальних суб'єктів політики.

Політичним рекламуванням люди займалися ще в часи виникнення держави й політики. Однак справжня революція в цій галузі відбулася лише на початку XX ст. Пов'язують її з бурхливим розвитком індустрії опитувань громадської думки та зростанням ролі засобів масової інформації в політичному житті суспільства.

З розширенням арсеналу політичних досліджень, вивченням соціальних, ідеологічних і політичних настанов і уподобань виборців, їхніх симпатій і антипатій стали займатися професіонали в галузі політичної реклами. Серед них виокремилися експерти з організації та проведення опитувань громадської думки, фахівці з опрацьовування результатів досліджень, а також тлумачення та використання їх у масових політичних кампаніях.

Питання політичного рекламування досліджують політологи, соціологи, політичні психологи, фахівці в галузі традиційних і електронних засобів масової інформації, менеджери політичних кампаній, художники й актори — усі, хто пов'язаний з проблемами політичної комунікації, зацікавлений у досягненні результатів політичної діяльності.

Фахівці з іміджології виокремлюють такі етапи політичного рекламування:

— вивчення ідеологічних і соціопсихологічних настанов громадян щодо іміджу «ідеального» політичного діяча, інституту на певному етапі суспільної свідомості;

— дослідження характеристик іміджу реального кандидата, сформованого громадськістю на основі спонтанних, незрежисованих виступів кандидата в засобах масової інформації до початку політичної кампанії;

— створення завдяки рекламній кампанії («упаковки» іміджу) образу кандидата, який буде ефективним на виборах;

— вироблення форм, методів і засобів використання ЗМІ та результатів опитувань у поширенні політичної реклами, базуючись на обраному іміджі;

— реалізація («продаж») створеного іміджу через засоби масової інформації».

Основні образи, які намагаються створити кандидатам на виборну посаду спеціалісти з політичної реклами, — «людина з народу» та «справжній лідер», «гарний сім'янин», «культурна людина». Конструюючи імідж політика для кожної з основних категорій населення, бажано передбачити кілька домінуючих рис кандидата, які йому імпонуватимуть, зосередитись на якомусь одному образі.

Сучасна наука виокремлює кілька способів формування іміджу, основними з яких є *функціональний, контекстний і порівняльний.*

Функціональний імідж. До нього належать дзеркальний, поточний, бажаний, негативний, множинний іміджі. *Дзеркальний імідж* відповідає власному уявленню політика або організації про себе. Здебільшого він є позитивним і не враховує думок інших. *Поточний* створюється на основі сприйняття суб'єкта політики зовнішнім середовищем, виборцями, колегами, пресою. *Бажаний* є ідеалом, до якого прагне наблизитися суб'єкт політики. *Негативний* є варіантом свідомо створюваного опонентами своєрідного «антиіміджу». *Множинний* створюють під час об'єднання відомих політиків, політичних партій, громадських організацій у передвиборний блок чи політичне об'єднання.

Контекстний імідж. Передбачає сприяння впровадженню або функціонуванню іміджу в контексті його використання в певній сфері, орієнтується на певні верстви населення, рівні суспільної свідомості тощо. Наприклад, політик може мати неоднаковий імідж серед виборців та колег-депутатів, може користуватися популярністю серед товаришів по партії й мати негативний імідж у середовищі державних чиновників.

Порівняльний імідж. Такий спосіб формування іміджу полягає в порівнянні певних іміджевих характеристик. Воно може відбуватися на рівні параметрів іміджу ідеального й реального політичних діячів, а також двох або більше лідерів, політичних партій та ін. Кожен політик, політична організація прагнуть переконати громадян у володінні якнайбільшою кількістю позитивних рис, але далеко не всі сприймуть цю інформацію так, як цього хотілося б політикам та їх іміджологам.

Не варто перебільшувати ролі іміджу, який лідер та його команда намагаються «втлумачити» в суспільну свідомість. Адже в разі з'ясування невідповідності особистих якостей реального політика уявленням про нього, що вдалося сформувати через засоби масової інформації, негативний ефект виявиться настільки сильним, що нейтралізувати його буде надзвичайно важко.

Імідж є надзвичайно складним феноменом, який створюється завдяки специфічному сплетінню інформаційних, емоційно-комунікативних і діяльнісних чинників. Це поєднання раціональних та ірраціональних чинників впливу на суспільну та індивідуальну свідомість передбачає використання як політологічних і соціопсихологічних наукових досліджень, так і творчих методів, притаманних світу мистецтва.

Запитання. Завдання

1. Проаналізуйте сучасне макросередовище в Україні та визначте особливості його впливу на розвиток мікроелементів політичного буття.
2. Наведіть приклади опитувань громадської думки в Україні та визначте ступінь їхнього впливу на розуміння суспільно-політичних процесів, що відбуваються в нашому суспільстві.
3. Проаналізуйте основні методи виборчої інженерії, що застосовувались в Україні під час виборчих кампаній.
4. Які основні способи формування іміджу політичного лідера є, на ваш погляд, конструктивними?

Теми рефератів

1. Розвиток громадської думки в Україні.
2. Формування іміджу кандидата в народні депутати в Україні.
3. Політична реклама та її різновиди в сучасних маркетингових технологіях.

Література

Алескеров Ф., Ортешук П. Выборы. Голосование. Партии. — М., 1995.
Амелин В. Н., Устименко С. В. Технология избирательной кампании. — М., 1993.
Бебик В. М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика. — К., 2000.
Бебик В. М. Як стати популярним, перемогти на виборах і утриматись на політичному Олімпі (соціопсихологія і технологія політичної боротьби). — К., 1993.
Выдрин Д. Очерки практической политологии. — К., 1991.
Зимичев А. Психология политической борьбы. — К., 1992.
Имидж лидера. Психологическое пособие. — М., 1994.
Пойченко А. М. Політика: теорія і технології діяльності. — К., 1996.
Почепцов Г. Имиджмейкер. — К., 1995.
Технология и организация выборных кампаний: Зарубежный и отечественный опыт. — М., 1993.

6.4. Політичний менеджмент

Політичний менеджмент як наука й мистецтво аналізу тенденцій політичного розвитку відіграє надзвичайно важливу роль, сприяючи виробленню рекомендацій для політичного керівництва, реалізації управлінських рішень, проектуванню нових типів мислення, життєдіяльності соціальної організації. У своїх ціннісних установках політичний менеджмент спирається на конструктивність, компетентність, професіоналізм, гуманізм і здоровий прагматизм.

Поняття і функції політичного менеджменту

Поняття «менеджмент» (англ. management — керування, управління) означає сукупність принципів, форм, методів, прийомів і засобів управління матеріальними і людськими ресурсами. Цей процес здійснюють певні групи людей, які відповідно до законодавства та усталених у суспільстві норм поведінки реалізують владні функції щодо державної, комунальної, корпоративної власності.

Усе, що стосується менеджменту на виробництві (на рівні фундаментальних принципів управління), застосовують і в політичній діяльності. Недарма талановиті менеджери виробництва часто стають відомими політиками та державними діячами.

лює головний менеджер, впроваджує в життя стратегічні й тактичні задуми її інтелектуального центру команди, вирішує конкретні питання політичного рекламування тощо.

Офіційною частиною команди кандидата після його реєстрації є довірені особи, які мають юридичні повноваження представляти кандидата у відносинах з виборчими комісіями, органами влади та засобами масової інформації. Українське законодавство 1994 р. дозволяло кандидатові в президенти мати до 30 довірених осіб, кандидатові в мери та губернатори (голови відповідних рад народних депутатів) — до 10, кандидатові в депутати парламенту — до 5, а кандидатові до місцевих органів влади — до 3 довірених осіб.

Функціонально команда кандидата має мати такі структурні підрозділи (розглянемо на прикладі передвиборного штабу 42-го Президента США Б. Клінтона): групи політичного аналізу, преси, планування, поширення матеріалів, підготовки статей і виступів, роботи зі штатами, організації масових заходів, служба редагування вже підготовлених виступів і заяв (у складі психологів, правників, мовників та інших спеціалістів), а також «бригада швидкого реагування» (її завданням є організація відгуків на події, заяви та дії конкурентів).

Під час організації виборів бажано утворити неформальні групи підтримки:

— група прихильників у складі популярних представників творчої та наукової інтелігенції може діяти як «фігура ретранслятора»;

— група організаційно-методичного та наукового забезпечення у складі психологів, спеціалістів з політичного менеджменту й маркетингу, засобів масової інформації, художників і поліграфістів, прихильників; покликана розробляти необхідні матеріали, рекомендації та зразки наочної агітації;

— група швидкого реагування — оперативно вивчає громадську думку з метою дослідження динаміки рейтингу популярності кандидата, окремих положень його програмних настанов та особливостей формування політичного іміджу.

До початку передвиборчої кампанії слід мати об'єктивну інформацію для аналізу політичної ситуації в країні, виборчому окрузі:

— історичні та географічні особливості округу;
— соціально-демографічна характеристика округу;
— соціально-економічна структура, стан її розвитку,

проблеми та перспективи розвитку промисловості, сільського господарства, сфери послуг та ін.;

— транспортна мережа;

— діяльність політичних партій, громадських організацій, груп тиску, неформальних структур;

— карта округу з межами виборчих дільниць, кварталів, вулиць з кількістю виборців;

— політичні традиції голосування виборців на попередніх виборах, референдумах, опитуваннях громадської думки;

— наявність впливових осіб (неформальних лідерів);

— найвпливовіші засоби масової інформації, їх адреси, телефони;

— досьє на конкурентів.

Основні положення стратегії виборчої кампанії базуються на результатах аналізу політичної ситуації. Якщо перший стратегічний крок (вибір округу) здійснено, слід вдатися до таких процедур:

— порівняти сильні й слабкі сторони кандидата і його опонентів з урахуванням політичної ситуації в окрузі та країні загалом;

— проаналізувати демографічну, історичну, географічну, економічну, соціальну ситуацію у виборчому окрузі;

— визначити принципово важливі питання для виборців певного округу і сформулювати у своїй програмі відповіді на них;

— сформулювати основні принципи виборчої кампанії та засоби їх реалізації (стратегію й тактику організації виборів).

При виробленні програми кандидата слід врахувати:

— програма має містити відповіді на найактуальніші для виборців проблеми;

— структура її може бути довільною, але здебільшого в ній має бути до дев'яти змістових блоків;

— виробляючи програму, спочатку до неї вносять «все, що треба», а потім відкидають «все, що можна»;

— виклад і поліграфічне відтворення програми мають урахувати рівень загальної, політичної та психологічної культури виборців.

На цьому етапі бажано передбачити, якими слабкими місцями можуть скористатися конкуренти, намагаючись створити негативний імідж програмі та кандидатові. Водночас слід передбачати ймовірні тенденції розвитку інтересів, політичної культури виборців.

Стратегія виборчої кампанії здебільшого базується на таких елементах:

— декларування причетності до певної політичної партії, передвиборчого блоку, владної структури, політичного лідера тощо;

— створення міжособистісних контрастів кандидатів;

— створення ідеологічного контрасту кандидатів;

— ставка на базову проблему;

— формування позитивного іміджу кандидата;

— створення негативного іміджу конкурентів;

— утворення передвиборчих коаліцій;

— ставка на владні структури;

— ставка на суспільно-політичні структури;

— ставка на засоби масової інформації;

— деморалізація конкурентів.

Якщо стратегія кампанії покликана дати відповідь на запитання «що треба робити?», то тактична частина плану має дати відповідь на запитання «як?» і «коли?».

Реалізація тактичних аспектів виборчої кампанії пов'язана з розв'язанням таких проблем:

— добір і організація роботи «апаратної» команди;

— складання графіка роботи кандидата (виступи перед виборцями, записи промов на телебаченні, радіо, зустрічі з впливовими людьми тощо.);

— стеження за діями конкурентів й організація протидії;

— підготовка та організація виступів кандидата в ЗМІ (тексти, зовнішність, форми подачі матеріалів);

— створення рекламної друкованої, відеопродукції;

— організація проблем матеріально-фінансового, транспортного забезпечення кампанії;

— налагодження контактів з громадськістю, суспільно-політичними структурами та впливовими людьми в окрузі.

Усі ці питання мають вирішуватися одночасно конкретними виконавцями з команди кандидата.

У політично, інформаційно розвинених країнах існує можливість використовувати під час виборчих кампаній найсучасніші технології політичної комунікації. До них належать кабельне телебачення, відеотехнології, відеопродукція, телеконференції, «свідчення» відомих людей про кандидата, репортажі про його діяльність тощо.

Менеджмент правлячої команди

Ефективність соціального управління залежить від інформаційно-управлінської моделі, технології прийняття рішень, соціально-психологічних ролей учасників правлячої команди, розподілу функцій в її апараті тощо. Поняття «правляча команда» охоплює апарат управлінського органу — від адміністрації президента до суб'єкта господарювання. У демократичній державі не менш важливими є спілкування уряду з громадськістю, ЗМІ («паблік рілейшнз»).

На діяльність правлячої команди впливають різноманітні організаційно-технологічні, інформаційні та соціопсихологічні чинники.

Організація роботи урядової структури передбачає формування інформаційних потоків, спрямованих до центру прийняття рішень. Дбаючи про повноту і вичерпність інформації, слід передбачити систему фільтрування несуттєвих відомостей.

Інформаційна система виконує такі функції:

— попереджувальну (відстеження тривожних для соціально-політичної системи подій;

— освітню (фіксація фактів разом з коментарями фахівців);

— прогнозну (передбачення можливих явищ, процесів, ймовірні форми впливу на них).

Керівництво роботою владних структур (адміністрація президента, уряд, міністерства, відомства тощо) передбачає формування структури управління, налагодження інформаційних потоків, відпрацьовування моделі та процедур прийняття політичних, економічних та інших рішень.

Процес ухвалення політичного, урядового, іншого рішення передбачає такі етапи:

— збір, опрацювання та інтерпретація інформації;

— виокремлення альтернативних проектів рішень;

— вибір на основі ухвалених процедур остаточного варіанта з наявних альтернатив;

— реалізацію на практиці прийнятого рішення;

— контроль за виконанням рішення;

— коригування (у разі потреби) рішення.

На думку соціопсихологів (А. Джордж), існують три основні моделі прийняття рішень: формальна, змагальна та колегіальна.

Формальна модель ґрунтується на чіткій ієрархії системи комунікації та процедур проходження інформації.

Змагальна модель передбачає альтернативні інформаційні потоки і відповідні проекти рішень. Вона відкрита для будь-яких альтернатив, незалежно від адресатів і каналів її надходження. *Колегіальна модель* потребує колективної праці в пошуках найоптимальнішого проекту рішень. Колегіальні команди формуються незалежно від соціального статусу, належності до організаційних структур працівників апарату. У змагальній моделі зберігається певна ієрархія, хоча інколи санкціонується надходження альтернатив із середньої ланки до центру прийняття рішень без погодження з чиновниками вищого рівня.

Політичний досвід свідчить, що передвиборча команда не завжди стає правлячою. І не лише тому, що, вигравши вибори, президент, враховуючи політичні реалії, сформує уряд не тільки із своїх прибічників. Щоб залучити на свій бік не лише більшість тих, хто проголосував за нього, а й більшість членів суспільства (це не тотожні поняття за будь-якої виборчої процедури), він нерідко залучає до правлячого кабінету представників інших політичних сил, звичайно, за їхньої готовності підкорятися командній стратегії.

Під час створення правлячої команди (центру ухвалення управлінських рішень) беруть до уваги внутрішні (що випливають з передвиборчих угод з політичними силами) та зовнішні (пов'язані з намаганнями розширення соціальної бази підтримки) аспекти, користуючись при цьому професійними, політичними та психологічними критеріями. Відтак постає питання про співвідношення у складі команди політичних і кар'єрних чиновників (апаратників), щодо якого універсальної формули не існує. А на конкретну конфігурацію конкретної команди впливають суспільно-політична ситуація, окремі соціальні групи та їхні лідери.

На ефективність роботи кабінету особливо впливають психологічні чинники, які реалізуються через міжособистісні стосунки членів команди. Відсутність порозуміння, нездорова морально-психологічна атмосфера може спаралізувати роботу навіть високопрофесійної, політично збалансованої команди. Насамперед варто проаналізувати розподіл соціопсихологічних ролей у команді, потурбуватися в разі його незбалансованості про корекцію міжособистісних стосунків у ній.

Будь-який керівний колектив передбачає рольовий розподіл: голова, секретар, генератор ідей, аналітик, організатор, інформатор, психолог.

Голова формулює стратегію, визначає завдання кабінету, пріоритети діяльності, розподіляє обов'язки між членами команди, психологічно мобілізує їх на реалізацію генеральної лінії. *Секретар* організовує практичне втілення стратегічної лінії команди, контролює дотримання дисципліни виконання планів, об'єднує ідеї в один закінчений проект і домагається його реалізації. *Генератор ідей*, маючи найвищий рівень інтелекту і найрозвиненішу фантазію, є постачальником ідей, пропозицій, проектів рішень. *Аналітик* оцінює альтернативи, аналізує проекти рішень. *Організатор* раціоналізує виконавчий процес, доводить його до завершення. Нерідко разом із секретарем здійснює контрольні функції. *Інформатор* є постачальником нових ідей, цікавих фактів завдяки високим комунікативним здібностям і розгалуженим міжособистісним контактам. *Психолог* гармонізує міжособистісні стосунки, цементує команду на емоційній основі, вгамовує пристрасті та підтримує ініціативу.

Знання й аналіз сильних і слабких рис кожного члена кабінету з урахуванням їх функціональних обов'язків і соціопсихологічних ролей дає змогу оптимально використовувати потенціал кожного щодо забезпечення ефективної роботи кабінету.

Розглянутий розподіл ролей є умовним. Окремі особи часто поєднують рольові функції в найрізноманітніших їх співвідношеннях. Єдине, надмірна кількість у команді «голів» і «генераторів ідей» може призвести до безплідних дискусій і розколу.

Демократичне суспільство передбачає зростання ролі й впливу масової свідомості на центри прийняття рішень. А масова свідомість членів суспільства відповідно формується під впливом інформації урядових структур про їхню діяльність.

У роботі з мас-медіа органи влади повинні дотримуватися таких правил:

— інформувати, орієнтуючись на громадськість;

— подавати новини в доступній формі;

— найважливіші новини повідомляти на початку зустрічі з пресою;

— не сперечатися з журналістами;

— давати (по можливості) прямі відповіді на прямі запитання;

— казати правду, навіть якщо це важко зробити;

— за неможливості відповісти, чесно зізнатися в цьому, пообіцявши зробити це іншим разом;

— не збирати на зустріч журналістів за відсутності інформаційного приводу;

— мати «домашні заготовки» щодо запитань і відповідей на них;

— виробити стандарти спілкування з представниками ЗМІ;

— вести постійний моніторинг повідомлень ЗМІ з актуальних питань;

— завжди на завершення розмови акцентувати на ключовій проблемі розмови, позаяк останнє запам'ятовується найкраще.

А головне — не випустити ситуацію з-під контролю, діяти впевнено, переконливо.

Запитання. Завдання

1. Розкрийте особливості менеджменту в різних сферах людської діяльності.

2. Визначте межі допустимих дій у створенні негативного іміджу суперника під час виборчої кампанії.

3. Що таке маніпулювання суспільною свідомістю і як воно виявляється у політичній сфері?

4. Сформулюйте основні вимоги до організації роботи правлячої команди.

Теми рефератів

1. Формування і функціонування політичного лідерства в демократичному суспільстві.

2. Основні напрями роботи з пресою групи підтримки кандидата на виборах.

3. Технологія політичного менеджменту в суспільствах перехідного типу.

Література

Бебик В. М. Основи теоретичної та практичної політології. — К., 1994.

Бебик В. М. Політичний маркетинг і менеджмент. — К., 1996.

Зимичев А. Психология политической борьбы. — К., 1992.

Казмиренко В. П. Социальная психология организаций. — К., 1993.

Комаровский В. Типология избирателей//Социологические исследования. — 1990. — № 1.

Молодцов А. Формирование руководящей группы с учетом особенностей социотипов// Персонал. — 1992. — № 2.

Обозов Н., Щекин Г. Психология работы с людьми. — К., 1991.

Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави. — К., 1995.

Трофимов М. Политическое лидерство //Социально-политические науки. — 1991. — № 12.

Фишер Р., Юри У. Переговоры без поражения. — М., 1991.

6.5. Політичне прогнозування

Людство завжди прагне якомога більше знати про своє майбутнє, його зацікавленість прогнозами має сильні життєві мотиви. Реалізації прагнень сприяє прогностика — наука, що охоплює методологію дослідження динаміки та перспектив розвитку різноманітних процесів і явищ суспільного життя. Позаяк від рівня прогнозування залежить ефективність планування та управління, політичне керівництво вбачає у науково обґрунтованих прогнозах одну з гарантій передбачуваного розвитку конкретних подій і суспільно-політичних процесів загалом.

Специфіка, підстави й засади політичного прогнозування

Прогнозування є своєрідним випереджальним відображенням дійсності, а здатність до нього — елементом інтелектуальної діяльності, однією з головних функцій свідомості особистості. Стимулює його багатогранна дійсність, яку людина прагне пізнати, подивившись очима розуму у майбутнє (Платон). Таке знання важливе і для прийняття політичних рішень. Адже будь-яка ситуація завжди певною мірою невизначена, і цілком природним є намагання людини знизити рівень цієї невизначеності.

У перехідних суспільствах рівень невизначеності значно зростає, а відсутність бачення майбутнього лякає, ско-

ває ініціативу громадян. Тому суб'єкт політичного процесу, дбаючи про якнайширшу підтримку в суспільстві, особливе місце відводить у своїх програмах моделюванню майбутнього та шляхів його досягнення. На державному рівні постійно відпрацьовують десятки різних програм. Щоб оцінити їх з точки зору оптимальності, використовують прогноз (грец. prognosis — передбачення).

***Політичне прогнозування** — наукове дослідження (передбачення) перспектив конкретного політичного суб'єкта, політичної ситуації та політичного процесу загалом.*

У політології розрізняють політичне прогнозування як наукове дослідження конкретних перспектив політичної ситуації і як практику вироблення прогнозів. Прогноз є науково обґрунтованим судженням про можливі стани об'єкта в майбутньому, про альтернативні шляхи і терміни його забезпечення. Прогнозування охоплює спеціальні наукові дослідження конкретних процесів, явищ, подій з метою отримання якісно інших знань — тих, що характеризують перспективи об'єкта дослідження.

Прогноз необхідний для уникнення небажаних результатів розвитку подій, забезпечення перебігу їх у бажаному напрямі. Прогноз як нове знання існує у таких формах:

— знання про невідомі на момент прогнозування властивості об'єктів реальної дійсності;

— знання про властивості не існуючих на момент прогнозування об'єктів.

У прогнозуванні істотними є два аспекти: 1) пророкує, описує можливі, бажані або небажані перспективи, стани, рішення; 2) передбачає певне рішення завдяки усвідомленню стану проблеми, використанню інформації про можливі результати цілеспрямованої діяльності. На цій підставі у проблемі прогнозування виділяють два аспекти: теоретико-пізнавальний і управлінський (пов'язаний з можливістю прийняття на основі прогностичного знання певного рішення).

Прогнозування охоплює усі сфери життєдіяльності людей. Щодо суспільного розвитку одним з найважливіших є політичне прогнозування, об'єкт якого — політика (внутрішня і зовнішня), а предмет — пізнання можливих станів політичних подій, явищ, процесів. У зв'язку з цим розрізняють внутріполітичне і зовнішньополітичне прогнозування.

Внутріполітичне прогнозування. Охоплює всю внутрішню політику. Один з його аспектів пов'язаний з прогнозними оцінками конкретних політичних подій, є при-

кладним, реалізується в процесі політичної діяльності. Суб'єкт такого прогнозу — державні й політичні органи. Інший аспект стосується діяльності політичних інститутів, політичних процесів суспільства. Реалізує його науковий колектив, що спеціалізується на вивченні політичної системи суспільства.

Зовнішньополітичне прогнозування. Здійснює прогнози щодо суб'єктів, явищ і процесів у сфері міжнародних відносин і зовнішньої політики. Воно є джерелом всебічної інформації про загальну обстановку у світі, регіоні, країні, про тенденції, напрями розвитку і чинники, що стимулюють певні події, сприяє баченню нових можливостей суспільно-політичного розвитку. В прогнозуванні міжнародних відносин передусім зосереджуються на взаємовідносинах держав.

Політичне прогнозування є частиною практичної політики. Для впорядкування прогнозів вдаються до їх типологізації залежно від мети, завдань, об'єктів, характеру, періоду дії, засобів тощо. Основним при цьому є проблемно-цільовий критерій, який вказує на мету прогнозу. Відповідно розрізняють два типи прогнозів: пошукові й нормативні.

Пошуковий прогноз спрямований на визначення можливих станів політичного явища, процесу, події в майбутньому засобом екстраполяції, котрий дає змогу спостерігати тенденції за умовного абстрагування від рішень, здатних змінити ці тенденції. Мета його полягає у виявленні й уточненні перспективних проблем, що підлягають вирішенню засобами політичного управління. Такий прогноз відповідає на питання: що найвірогідніше відбудеться в суспільстві за існуючих соціально-політичних тенденцій?

Нормативний прогноз сприяє визначенню шляхів і термінів досягнення можливих станів об'єкта політичного прогнозування. Головне для нього — передбачити способи і час, необхідні для досягнення заздалегідь заданих норм, ідеалів, стимулів, мети. Такий прогноз відповідає на питання: якими шляхами досягти бажаного?

За періодом попередження (терміном, упродовж якого діє чи має діяти прогноз) розрізняють: оперативні (поточні), короткострокові, середньострокові, довгострокові й стратегічні прогнози. Ця градація прогнозів є відносною і залежить від характеру та мети прогнозу. У політичній сфері відповідно до характеру і темпів розвитку явищ прийняті такі часові параметри прогнозів: оперативні — до одного місяця; короткострокові — до одного ро-

ку, середньострокові — до п'яти років; довгострокові — понад п'ять років (в межах п'ятнадцяти—двадцяти років); стратегічні — понад двадцять років.

Об'єктивна основа прогнозування політичних подій полягає в тому, що їхнє майбутнє приховане в теперішньому, тобто існує потенційно; нове міститься в старому (минулому), але тільки гіпотетично, ймовірно. Тому для прогнозування майбутнього необхідне пізнання дійсності, точніше, можливостей, тенденцій, прихованих у політичній системі. Завдяки цьому науковий прогноз розкриває майбутнє (ще невідоме) політичної події, зумовлене її передісторією, а також станом на певний час.

У пізнанні дійсності важливим є знання історії, («Хто не знає минулого, не володіє теперішнім, не достойний майбутнього», — гласить народна мудрість). Суспільство, яке знає своє минуле, інакше організовує своє сьогодення і майбутнє. Ця закономірність простежується на прикладі колишнього Радянського Союзу, коли в період гласності було відкрито інформацію про сталінізм, ГУЛАГ, репресії, голодомор, Чорнобиль. Це стало однією з причин колапсу СРСР, демократизації політичної системи. Тому одним з найдраматичніших напрямів політичної боротьби є боротьба за історичні знання.

Побачити в минулому майбутнє можна за допомогою законів розвитку об'єктів політичного прогнозу. Одним із них є *закон причинності*, який гласить, що явище має свою причину, тобто його породжують певні умови. Тому будь-яке пізнання вимагає усвідомлення причин явища. Знаючи їх, можна передбачити наслідки. А якщо для суспільства ці наслідки небажані, суб'єкти політики, усвідомивши це, мають час для пошуку можливостей нейтралізації цих причин.

Для успішного прогнозування на основі законів необхідне знання їхньої системи, механізму дії та використання. Хоча історія розвивається за об'єктивними законами, але творять її люди, прискорюючи або уповільнюючи її розвиток. Багато в чому це залежить від того, наскільки беруть до уваги ці закони. Ігнорування їх або невміння ними користуватися призводить до суб'єктивізму й авантюризму в політиці.

Процес пізнання законів надто складний, зумовлені законами відносини людей постійно змінюються. Наприклад, політичні відносини виявляються як політичні інтереси. Тому в механізмі соціально-політичних законів важливу роль відіграє такий об'єктивний чинник, як со-

ціально-політичні інтереси, потреби та стимули, які постійно змінюються. У прогнозуванні важлива інформація про інтереси, потреби і стимули усіх верств населення. Суттєвим є й те, що закони, які діють у соціально-політичній сфері, виявляються як тенденції або можливості, не завжди втілюючись в дійсність. Це ускладнює вироблення прогнозу на основі закону суспільного розвитку. Тому якщо політичні претензії класу, соціальної групи враховують об'єктивний хід історії, політичні процеси розвиватимуться без суспільних потрясінь. Чим менше узгоджуються політичні інтереси з об'єктивними закономірностями розвитку, тим вища ймовірність непередбачуваних політичних конфліктів і потрясінь.

У цій справі важливо розрізняти механізм дії і механізм використання соціально-політичних законів. Механізм дії законів об'єктивний, функціонує незалежно від того, чи знають про нього люди і чи намагаються його застосувати. Механізм використання законів належить до суб'єктивних чинників. Адже використання законів є свідомим застосуванням знань, діяльністю відповідно до законів. Механізм дії законів і механізм їхнього використання різняться настільки, наскільки механізм дії є пізнаним і застосовується в плануванні, прогнозуванні, управлінні. З пізнанням і практичним застосуванням законів механізм використання законів поступово стає механізмом їхньої дії.

Механізм дії і використання законів складається з таких ланок:

— вироблення політики, заснованої на пізнаних законах;

— планування і прогнозування;

— виявлення і розв'язання суперечностей;

— залучення, активізація та організація людей для реалізації вимог законів і розв'язання суперечностей;

— використання конкретних форм і засобів реалізації вимог законів.

Сукупно ці ланки є прогностичною валідністю — якісною характеристикою точності передбачення подій.

Прогнозування є обов'язковою умовою механізму дії законів, передбачаючи цілеспрямовану діяльність людей. Для прогнозування політичних подій, процесів велике значення має знання політичної ситуації.

Об'єктивною основою прогнозування є також системне структурування політичного явища, процесу. Поняття «система» означає сукупність елементів, які, перебуваючи у зв'язках між собою, утворюють певну цілісність. Позаяк

система передусім є певною цілісністю, її властивості не збігаються із сукупністю властивостей її елементів. Крім того, система за своєю природою ієрархічна. Тому кожний її елемент можна розглядати як систему, а саму систему — як один із компонентів більш широкої системи.

Елементи політичної системи перебувають у постійному розвитку. Тому наскільки багатоманітне політичне життя суспільства, настільки багатоманітні й політичні процеси, кожен з яких є об'єктом прогнозування.

Отже, прогнозування як процес наукового дослідження передбачає визначення мети, отримання, обробку, оцінку й аналіз інформації, окреслення перспектив реалізації прогнозу. Ефективне політичне прогнозування можливе тільки за постійного коригування прогнозів з урахуванням найновішої інформації.

Принципи та методи політичного прогнозування

Політичне прогнозування визначає основні напрями розвитку політики, відображає сукупність зовнішніх і внутрішніх зв'язків, залежностей між різноманітними сферами політичного життя. Ґрунтується воно на принципах альтернативності, системності, безперервності, верифікації.

Принцип альтернативності. Пов'язаний з можливістю розвитку політичного життя і його окремих ланок на різних траєкторіях, за різних взаємозв'язків і структурних відношень. Альтернативність передбачає припущення про можливість різноманітних варіантів розвитку політичних подій. Реалізація цього принципу полягає у розмежуванні варіантів розвитку на тих, що реалізуються, і тих, що за передбачених умов не можуть бути реалізовані. Кожну альтернативу розвитку політичного процесу супроводжує відповідна сукупність проблем, які слід брати до уваги при прогнозуванні.

Нині всі внутріполітичні, зовнішньополітичні події, процеси, явища розглядаються з позицій альтернативності. На ймовірність альтернатив впливають конкретні політичні прагнення та проблеми. Їх зумовлюють тенденції розвитку суспільних потреб, необхідність вирішення конкретних проблем. Завдяки цьому принцип альтернативності взаємодіє з принципом цілеспрямованості прогнозування.

Принцип системності прогнозування. Цей принцип означає, що, з одного боку, політика розглядається як єдиний об'єкт, а з іншого — як сукупність відносно са-

мостійних напрямів (блоків) прогнозування. Системний підхід допускає побудову прогнозу на основі системи засобів і моделей. Системність засобів і моделей політичного прогнозування дає змогу виробити погоджений і гармонійний прогноз по кожному напрямі політичного життя. Однак побудувати цілісну систему моделей політичного прогнозування у зв'язку з методологічними проблемами поки що неможливо. Це завдання буде розв'язано за допомогою комп'ютерних технологій через створення інформаційного банку даних.

Принцип безперервності прогнозування. Він передбачає безперервне коригування прогнозних розробок в міру надходження нової інформації. Наприклад, будь-який довгостроковий прогноз у першому варіанті є масштабним. З плином часу передбачувана тенденція стає прозорішою, виявляє себе з різних боків. У зв'язку з цим нова інформація, що надходить до прогнозиста, дає змогу точніше передбачити певну політичну подію.

Принцип верифікації (лат. verus — істинний). Завдяки йому встановлюють вірогідність виробленого прогнозу. Верифікація може бути прямою, побічною, консеквентною (послідовною), інверсною (яка передбачає зміну розташування елементів прогнозу).

Усі принципи прогнозування взаємодіють між собою, реалізуються через конкретні методи науково-прогностичних досліджень. Наукова обґрунтованість прогнозу залежить від того, який метод (система методів) покладено в основу прогностичного дослідження. Розширення сфери прогнозування зумовлює збільшення кількості його засобів. Розвиток нових засобів прогнозування сприятиме утвердженню нових дисциплін (наприклад, політичної прогностики, завданням якої є вивчення закономірностей і принципів вироблення політичних прогнозів). На сьогодні відомо понад 150 методів прогнозування. Завдання полягає у визначенні сфери використання кожного з них. Здебільшого в політології вдаються до методів, які на практиці довели свою ефективність.

Метод колективної експертної оцінки. Його суть полягає у визначенні узгодженості думок експертів щодо розвитку внутрішньої і зовнішньої політики або окремих її сфер, а також щодо розвитку політичних явищ, котрі неможливо перевірити іншими засобами, наприклад, експериментом. Цей метод допускає такі дії:

1. Створення робочих груп для здійснення експертних оцінок. До їх обов'язків належать проведення опиту-

вання, обробка матеріалів і аналіз результатів колективної експертної оцінки. Робоча група призначає експертів, які висловлюють свої міркування щодо перспектив розвитку певних напрямів внутрішньої або зовнішньої політики (кількість експертів може коливатися від 10 до 100—150 осіб залежно від складності об'єкта).

2. Уточнення основних напрямів розвитку політичних процесів, подій, складання матриці, що відображає основну мету, додаткові цілі й засоби їхнього досягнення. Це належить здійснити ще до опитування експертів. Перед організацією опитування формулюють питання для експертів за певною структурно-ієрархічною схемою: від широких до вузьких, від складних до простих.

3. Забезпечення однозначності питань, які використовують під час опитувань експертів, а також незалежності суджень експертів. При цьому необхідно уникати будь-якого тиску.

4. Опрацювання матеріалів експертної оцінки, які є вхідним матеріалом для синтезу прогнозних гіпотез і варіантів розвитку політичних подій. Як остаточну оцінку обирають або середнє судження, або середнє арифметичне значення оцінок експертів, або середнє (нормалізоване, зважене) значення оцінки.

Колективна генерація ідей («мізкова атака»). Суть цього методу полягає в актуалізації творчого потенціалу фахівців (інтенсивного аналізу проблемної ситуації), вдаючись спершу до генерації ідей, а потім критики їх, формулювання контрідей. Структурно ця робота складається з шести етапів:

1. Формування групи учасників «мізкової атаки». Як правило, до такої групи входять фахівці (не більше 15 осіб) з високим рівнем ерудиції і розуміння проблемної ситуації.

2. Складання проблемної записки учасниками дискусії. Вона охоплює опис проблемної ситуації і засобів її оцінювання.

3. Генерація ідей. Починається з того, що ведучий розкриває зміст проблемної записки, знайомить з правилами дискусії: висловлювання повинні бути чіткими і стислими; критика попередніх виступів не допускається; не дозволяється виступати багато разів підряд; обов'язкове оприлюднення переліку ідей, підготовленого заздалегідь. Основне завдання ведучого — заохочувати висловлювання, не оголошувати неправдивої інформації, не засуджувати і не припиняти аналізу будь-якої ідеї навіть тоді, коли вона видається абсурдною. Міркування слід

фіксувати на магнітну плівку з метою їх аналізу та систематизації. Така робота триває до однієї години.

4. Систематизація ідей групою аналізу.

5. Руйнування систематизованих ідей. Кожну ідею учасники дискусії піддають критиці, сповідуючи правило: розглядати кожну ідею тільки з точки зору перешкод на шляху їхнього здійснення. Учасники дискусії не відхиляють ідеї, а намагаються спростувати їх. Тривалість даного етапу — до двох годин.

6. Оцінка критичних зауважень і складання переліку практичних ідей.

Метод «Дельфи». Він відрізняється від звичайних засобів групової взаємодії експертів : а) анонімністю експертів; б) використанням результатів попереднього туру опитувань; в) статистичною характеристикою групової відповіді.

Побудова сценаріїв. Завдяки цьому засобові намагаються встановити логічну послідовність подій, беручи за основу існуючу або задану ситуацію. У сценарії (словесному описі прогнозованої ситуації) слід зосередитися на зв'язках між подіями, на критичних точках, де впливи можуть мати непропорційно вагомий ефект. Написання сценарію відбувається у такій послідовності: визначення часового інтервалу — формування події — словесне тлумачення сенсу події — кількісна оцінка за ескалаційною (зростаючою) шкалою.

Це найпоширеніший засіб прогнозування, за допомогою якого більш-менш точно передбачають розвиток політичних подій. Так, наприклад, ослаблення державно-політичних структур має наслідком появу тіньових структур політичної влади, зростання впливу кримінальних угруповань. Можна виробити сценарій розвитку електорального процесу за різних виборчих систем, спрогнозувати розстановку політичних сил у парламенті й можливі законотворчі дії.

Вироблення сценаріїв змушує дослідника тримати у колі зору деталі і процеси, які він міг би проігнорувати під час абстрактних міркувань.

Метод екстраполяції. Полягає у поширенні висновків одержаних щодо однієї частини певної системи на іншу її частину. Щодо політичних подій межа екстраполяції дорівнює приблизно 5—10 рокам. Уникненню грубих помилок у прогнозуванні сприяє складне екстраполювання — комбінація математично-статистичних розрахунків із застосуванням теорії ймовірностей, теорії ігор, теорії множин.

Метод моделювання. З його допомогою вивчають не об'єкти, а їхні моделі. У зв'язку з цим знання, отримані за допомогою моделювання, не можуть бути абсолютно істинними, позаяк повної аналогії між об'єктом дослідження і його моделлю досягти неможливо. До того ж відомо, що тотожні події, які відбуваються в різних історичних обставинах, можуть мати протилежні наслідки. Під час моделювання враховують не тільки конкретну ситуацію в країні, а й історичний досвід та ментальність населення.

Структурно моделювання складається з конструювання моделі на основі попереднього вивчення об'єкта, з'ясування його істотних характеристик, експериментального і теоретичного аналізу моделі, зіставлення результатів з даними об'єкта, коригування моделі. Якщо за екстраполяції, як правило, виробляється продовження динамічного ряду на перспективу, то при прогнозуванні за допомогою моделі існуючі механізми сввідносять з майбутніми.

Вибір засобу прогнозування політичних процесів, подій залежить від мети і термінів прогнозування.

Етапи вироблення прогнозу і критерії його ефективності

Вироблення прогнозу є складним і відносно тривалим процесом. Складається воно з кількох етапів:

1. Передпрогнозна орієнтація (програма дослідження). На цьому етапі уточнюють завдання прогнозу, аналізують його особливості, масштаби, періоди, підстави, формулюють мету і завдання, робочі гіпотези, визначають засоби, структурують процес організації прогнозування. Головним моментом є аналіз об'єкта прогнозування, опис якого починають при формуванні завдання на прогноз. Опис містить відомості про найзагальніші показники об'єкта. На цьому етапі важливим є досвід та інтуїція фахівців.

Під час аналізу об'єкта прогнозування слід дотримуватися певних методологічних принципів. *Принцип системності* вимагає розглядати об'єкти і прогнозне тло відповідно до мети і завдань дослідження. *Принцип природної специфічності* передбачає обов'язкове врахування специфіки природи об'єкта прогнозування, закономірностей його розвитку, абсолютних і розрахункових значень меж розвитку. При порушеннях цього принципу (часто

виникають за формальної екстраполяції процесу) помилки можуть бути значними, а прогнози абсурдними. *Принцип аналогічності* передбачає постійне порівняння властивостей об'єкта з відомими в даній галузі подібними об'єктами, їхніми моделями для пошуку об'єкта-аналога, використання його моделі або окремих її елементів. Цей принцип дає змогу мінімізувати витрати на аналіз і прогноз завдяки використанню готових прогнозних моделей, а також забезпечити перевірку істинності прогнозів зіставленням їх з прогнозами об'єктів-аналогів.

2. Побудова вхідної (базової) моделі прогнозованого об'єкта засобами системного аналізу. Для уточнення моделі можливе опитування населення й експертів. Під час аналізу об'єктів прогнозування використовують об'єктний та функціональний підходи.

Об'єктний припускає виділення підсистем шляхом поелементного дроблення об'єктів. Кожен новий елемент розглядається при цьому як об'єкт прогнозування відповідного рівня ієрархії. А кожна система (підсистема) розглядається як сукупність властивостей і взаємозв'язків відповідного об'єкта. Цей підхід застосовують щодо структурноскладних об'єктів, виділяючи групи схожих за властивостями первинних об'єктів й аналізуючи найтиповіші характеристики кожної групи. *Функціональний підхід* відрізняється від об'єктного тим, що за основу структурного членування об'єкта беруть функціональні ознаки. Цей підхід застосовують за відносно невеликої кількості первинних об'єктів, що складають об'єкт прогнозування. Але вони є надто складними за своїми характеристиками і взаємозв'язками. Тоді виділяють групи схожих функцій і простежують їхню реалізацію незалежно від первинних об'єктів.

3. Збір даних прогнозного тла. Прогнозне тло — це сукупність зовнішніх щодо об'єкта прогнозування умов, істотних для політичного прогнозування. Наприклад, прогноз стабільності політичної системи передбачає врахування прогнозів економічного розвитку.

4. Побудова динамічних рядів показників. Вони є стрижнем майбутніх прогнозних моделей засобами екстраполяції. Динамічний ряд — це тимчасова послідовність ретроспективних (лат. retro — назад, spectro — дивлюсь) значень змін об'єкта прогнозування.

5. Побудова серії гіпотетичних (попередніх) пошукових моделей. При цьому вдаються до пошукового аналізу профільних і фонових показників, конкретизації міні-

мального, максимального і найімовірнішого значень. Як правило, змістом пошукового прогнозу є визначення можливих станів об'єкта прогнозування в майбутньому. До пошукових засобів відносять екстраполяцію, історичну аналогію, написання сценаріїв, аналітичні процедури.

6. Побудова гіпотетичних нормативних моделей прогнозованого об'єкта. Це завдання реалізують засобами нормативного аналізу за заздалегідь визначеними критеріями щодо заданих норм, ідеалів, цілей.

7. Оцінка вірогідності, точності, обґрунтованості (верифікації) прогнозу. Мистецтво політичного прогнозування полягає в умінні, ґрунтуючись на об'єктивних законах, визначити напрями й особливості розвитку певних явищ, спрямувати цей розвиток відповідно до мети. Вірогідність прогнозу перевіряють на обґрунтованість, логічну доказовість, вдаючись інколи до експерименту, інтуїції.

8. Вироблення рекомендацій щодо управлінських рішень на основі зіставлення пошукових і нормативних моделей.

9. Аналіз (експертиза) підготовленого прогнозу і рекомендацій, а також їх доведення з урахуванням висловлених зауважень та здача проекту замовнику.

10. Передпрогнозна орієнтація на основі зіставлення матеріалів уже виробленого прогнозу з новими даними прогнозного тла і новий цикл дослідження. Це зумовлено неперервністю, необхідністю поглиблення і розширення процесу прогнозування.

Але ефективність прогнозів політичних подій не може зводитися тільки до ступеня їхньої вірогідності, точності. Не менш важливо знати, наскільки прогноз сприяє підвищенню обґрунтованості, об'єктивності, ефективності вироблених на його основі політичних рішень. Водночас перевірка прогнозів має істотні відмінності від верифікації прогнозів. У прогнозуванні, окрім абсолютної верифікації (емпіричного підтвердження або заперечення правильності гіпотези), існує відносна (попередня) верифікація, яка дає змогу розвивати наукове дослідження, використовувати їх результати на практиці ще до абсолютної їх перевірки.

Сучасний інструментарій прогнозування не є універсальним. Прогнозування є обмеженим як щодо часового діапазону (п'ять—десять років), так і щодо об'єктів (не всі явища піддаються прогнозним оцінкам). Максимальне використання наукового політичного прогнозування запобігає домінуванню утопічних поглядів, сподівань, орієнтацій, забезпечує стабільний і динамічний розвиток суспільства.

Запитання. Завдання

1. Чим визначається на сучасному етапі розвитку суспільства роль прогнозування в управлінні соціально-політичними процесами?

2. Порівняйте суспільно-політичні перспективи західного і незахідного шляхів світового суспільно-політичного розвитку.

3. Сформулюйте перспективи передбачуваного розвитку України до 2010 р.

4. Беручи за основу діяльність найпопулярніших українських політичних лідерів, обґрунтуйте перемогу одного з них на майбутніх президентських виборах.

Теми рефератів

1. Перспективи передбачуваного розвитку національних держав.
2. Майбутнє України в нових геополітичних реаліях.
3. Україна і Росія: чинники відчуження і зближення на початку XXI ст.

Література

Бестужев-Лада И. В. Поисковое прогнозирование. — М., 1984.

Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє. — К., 1993.

Карякин Ю. Ф. Достоевский и канун XXI века. — М., 1989.

Кеннеди П. Вступая в двадцать первый век, — М., 1997.

Козловски П. Культура постмодерна: Общественно-культурные последствия техн. развития. — М., 1997.

Краснов Б. И. Анализ политической ситуации. Метод сценариев // Социально-политический журнал. — 1997. — № 5.

Краснов Б. И. Политическое прогнозирование // Социально-политический журнал. — 1994. — № 11—12.

Курашвили Б. П. Куда идет Россия? — М., 1995.

Лузан А., Лузан С. Украина и Россия: факторы отчуждения и сближения // Віче. — 1998. — № 6.

Мир XXI века и христианская традиция // Вопросы философии. — 1993. — № 8.

Нэсбит Д., Эбурдин П. Что нас ждет в 90-е годы. Мегатенденции: год 2000. — М., 1992.

Україна на зламі тисячоліть: Історичний екскурс, проблеми, тенденції та перспективи. — К., 2000.

Умов В. И. Послесловие к прогнозу: «кондратьевские циклы» и Россия // Политические исследования. — 1994. — № 2.

Фукуяма Ф. Конец истории // Вопросы философии. — 1990. — № 3.

Хантингтон С. Столкновение цивилизаций // Политические исследования. — 1994. — № 1.

Яковец Ю. В. История цивилизаций: Учеб. пособие для студентов вузов гуманит. профиля. 2-е изд., — М., 1997.

Ясперс К. Смысл и назначение истории. — М., 1992.

Короткий словник політологічних термінів

Аболіціонізм (*лат. abolito — скасування, знищення*) — суспільний рух, налаштований на припинення дії певного закону, на відміну або скасування якогось урядового рішення, на усунення когось з керівної державної посади.

Абсентеїзм (*лат. absentia — відсутність*) — ухилення виборців від участі в голосуванні на виборах парламенту, президента, місцевих органів влади тощо. Основними причинами А. є аполітичність громадян, індиферентне ставлення до політики, втрата довіри до неї, низький рівень політичної компетентності виборців, невпевненість громадян у правильності свого вибору.

Абсолютизм (*лат. absolutos — безумовний*) — необмежена монархія, форма державного правління, за якої політична влада повністю належить одній особі — монархові та для якої характерний найвищий ступінь централізації державної влади.

Автаркія (*грец. autarkeia — самозадоволення*) — політика та ідеологія, спрямована на відокремлення економіки однієї держави чи групи держав від економіки інших країн з метою створення замкнутої системи господарювання, зорієнтованої на самозабезпечення.

Автократія (*грец. autokrateia — самовладдя*) — система управління суспільством чи державою, за якої одній особі належить виключна й необмежена верховна влада.

Автономія (*грец. autonomia — незалежність*) — форма самоуправління частини території унітарної, а іноді й федеративної держави, наділена самостійністю у вирішенні питань місцевого значення в межах, установлених центральною владою. Населення автономної одиниці часто користується ширшими правами, ніж населення адміністративно-територіальних одиниць.

Авторитаризм (*лат. auctoritas — влада, вплив*) — тип політичного режиму, який характеризується субординацією суб'єктів політичних відно-

син, наявністю сильного центру, що має концентровану владу, можливістю застосування насильства чи примусу.

Авторитет (*лат. auctoritas — влада, вплив*) — визнання суспільством, соціальною групою, колективом, державою, суспільно-політичною організацією особистих і суспільних якостей певної особистості чи групи людей, що відображає їх реальний, вагомий вплив на стан справ у суспільстві й державі.

Агітація (*лат. agitatio — приведення в рух, спонукання*) — поширення політичних ідей та гасел з метою впливу на суспільну свідомість і настрої народних мас, спонукання їх до цілеспрямованої активності, політичних дій; один із поширених засобів політичної боротьби.

Агресія (*лат. aggressio — напад*) — несумісне зі Статутом ООН пряме чи опосередковане застосування сили однією державою (чи групою держав) проти іншої, яке має на меті захоплення території, скасування або обмеження державної незалежності, насильницьке підкорення її населення.

Адаптація соціально-політична (*лат. adaptatio — пристосовувати*) — процес активного пристосування соціальних і політичних суб'єктів до змін у соціально-політичному середовищі.

Адміністрація (*лат. administratio — управління, керівництво*) — сукупність розпорядчих органів державного управління, виконавчої влади (уряд, відомчі установи, виконавчі комітети, апарат президента, губернатора тощо), діяльність яких визначена законом чи конституцією країни.

Анархізм (*грец. anarchia — безвладдя*) — ідейно-теоретична й суспільно-політична теорія, в основу якої покладено заперечення інституціонального, насамперед державного, управління суспільством.

Апатриди (*грец. a — заперечення і patris — батьківщина*) — особи, які не мають громадянства й підданства жодної держави, проте мусять дотримуватися законів тієї країни, в якій вони зараз перебувають. А., як правило, позбавлені виборчих прав.

Аристократія (*грец. aristokratia — влада найкращих, найзнатніших*) — форма правління, за якої державна влада належить привілейованій меншості; вищий, привілейований стан (група) певного суспільства, що володіє особливими правами чи можливостями.

Біженці — особи, які залишили країну, в якій вони постійно проживали (були громадянами), внаслідок переслідувань, військових дій чи інших надзвичайних обставин.

Більшість — кількісне переважання прихильників якоїсь ідеї чи рішення над їхніми противниками. Розрізняють Б. відносну — хоча б на один голос більше від суперника чи альтернативної пропозиції; абсолютну — коли на користь якогось рішення віддали свої голоси 50% голосуючих плюс ще хоча б один; кваліфіковану (конституційну), яка може дорівнювати двом третинам або навіть трьом чвертям усього складу тих, хто приймає рішення або здійснює обрання.

Біпатриди (*грец. bi — два і patris — батьківщина*) — особи, які одночасно мають громадянство двох або більше держав.

Біхевіоризм (*лат. behaviour — поведінка*) — психологічний напрям у політології та соціології, що орієнтує на вивчення проблем політики і політичних відносин крізь призму поведінки особи і груп як сукупності різноманітних реалій на вплив оточуючого середовища.

Бюрократія (*франц. bureaucratie, букв. — панування канцелярії, від bureau— бюро, канцелярія та грец. kratos — влада*) — вищий, привілейований прошарок чиновників-адміністраторів у державі; ієрархічно організована система управління державою чи суспільством з допомогою особливого апарату, наділеного специфічними функціями та привілеями.

Вето (*лат. veto — я забороняю*) — передбачений конституціями деяких країн акт, завдяки якому глава держави або верхня палата парламенту можуть призупинити впровадження законів або рішень, прийнятих парламентом чи його нижньою палатою.

Вибори — процедура обрання або висунення певних осіб способом відкритого чи закритого (таємного) голосування; найбільш поширений механізм створення органів та інститутів влади.

Виборча система змішана (*грец. systema — утворення*) — такий порядок визначення результатів голосування, у якому поєднані елементи мажоритарної та пропорційної систем.

Виборча система мажоритарна (*лат. major — більший*) — такий порядок організації виборів і визначення результатів голосування, коли обраним вважається кандидат (або список кандидатів), який отримав більшість голосів у виборчому окрузі.

Виборча система пропорційна — такий порядок організації виборів і визначення результатів голосування, за якого розподіл мандатів між партіями, які висунули своїх кандидатів у представницький орган, проводиться згідно з кількістю отриманих партією голосів.

Відокремлення — форма реалізації права на самовизначення, яка передбачає вихід нації зі складу багатонаціонального утворення під впливом волевиявлення народу.

Відповідальність політична — різновид соціальної відповідальності, що означає морально-психологічну настанову суб'єктів політики, заснову на глибокому розумінні сенсу й наслідків політичної діяльності.

Віче — народне зібрання, форма громадського волевиявлення часів Київської Русі. Існувала поряд із владою князя і була безпосереднім продовженням родоплемінних порядків, коли всі члени роду брали участь у вирішенні спільних справ.

Влада — здатність, право й можливість розпоряджатися ким-небудь або чим-небудь, а також чинити вирішальний вплив на долю, поведінку та діяльність людей з допомогою різноманітних засобів (права, авторитету, волі, примусу та ін.); політичне панування над людьми; система державних органів; особи, органи, наділені владно-державними та адміністративними повноваженнями.

Влада виконавча — одна з трьох гілок державної влади, яка організовує та спрямовує внутрішню й зовнішню діяльність держави, забезпечує здійснення втіленої в законах волі суспільства, охорону прав і свобод людини.

Влада державна — вища форма політичної влади, що спирається на спеціальний управлінсько-владний апарат і володіє монопольним правом на видання законів, інших розпоряджень і актів, обов'язкових для всього населення.

Влада законодавча — одна з трьох гілок влади, сутність якої полягає у здатності держави здійснювати свою волю, впливати на діяльність і поведінку людей та їх об'єднань за допомогою законів, правових актів, рішень, що їх приймають представницькі органи влади.

Влада політична — здатність і можливість здійснювати визначальний вплив на діяльність, поведінку людей та їх об'єднань за допомогою волі, авторитету, права, насильства; організаційно-управлінський та регулятивно-контрольний механізм здійснення політики.

Влада судова — одна з трьох гілок державної влади; необхідна умова реалізації принципу поділу влади, покликана запобігати можливості змови чи протистояння двох інших гілок влади (законодавчої та виконавчої), створювати перепони, щоб унеможливити виникнення диктатури.

Вождизм — владні відносини, засновані на поділі групи (організації) на керівників і підлеглих, на особистій відданості політичному лідеру, вождю. В. переважно властивий для тоталітарних і авторитарних режимів.

Возз'єднання — форма реалізації права на самовизначення, яка передбачає об'єднання народів (націй).

Волюнтаризм (*лат. voluntarius — залежний від волі*) — позиція суб'єкта політики, згідно з якою головним чинником досягнення поставленої мети є воля, особисті устремління й політичні наміри.

Геноцид (*грец. genos — рід і caedere — вбиваю*) — здійснювані владою масові переслідування, гоніння і навіть знищення певної національної, етнічної, расової, соціальної, культурної, релігійної спільноти.

Геополітика (*грец. ge — земля і politike — політика*) — політологічна концепція, що вбачає в політиці якоїсь держави визначальну роль географічних чинників (просторове розташування країни, клімат, розмір території, кількість населення, наявність природних ресурсів та ін.).

Герб державний (*нім. erbe — спадщина*) — відмітний знак держави, офіційно прийнята емблема, виконана за законами геральдики й зображувана на прапорах, монетах, печатках, офіційних паперах тощо.

Геронтократія (*грец. geron — старий і kratos — влада*) — правляча політична й управлінська еліта, яка складається з людей похилого віку.

Гімн державний (*грец. hymnos — урочиста пісня*) — урочиста пісня, офіційно визначена як символ державної єдності.

Глава держави — державна посада, інституція, якій належить чільне місце в системі органів державної влади, яка уособлює єдність нації, символізує державу, покликана гарантувати її цілісність, бути чинником гармонійної та ефективної взаємодії «гілок» державної влади між собою. Глава уряду — керівник виконавчої влади в державі (прем'єр-міністр, канцлер, голова ради міністрів тощо), чільна фігура в системі державного врядування, громадського адміністрування.

Гласність — один з найважливіших принципів демократизму, який полягає у невід'ємному праві кожного громадянина на отримання повної й вірогідної інформації з будь-якого питання громадського життя, що не становить державної чи військової таємниці.

Глобалізм (*франц. global — загальний, всесвітній*) — політична практика, зорієнтована на розв'язання локальних суспільних проблем з урахуванням їхнього взаємозв'язку з проблемами зовнішніми, більш загальними, з передбаченням їх наслідків для світових процесів.

Голосування — безпосередній акт волевиявлення громадян під час виборів. Складається з ідентифікації (засвідчення особи) виборця, отримання бюлетеня і власне голосування.

Громадська думка — відображення ставлення народу (в цілому або окремих спільнот) до влади, її діяльності, політики.

Громадські об'єднання — об'єднання, створені з метою реалізації та захисту громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав, інтересів людини, які сприяють розвитку творчої активності й самостійності громадян, їх участі в управлінні державними та громадськими справами.

Громадянське суспільство — суспільство громадян із високим рівнем економічних, соціальних, політичних, культурних і моральних рис, яке спільно з державою утворює розвинуті правові відносини; суспільство рівноправних громадян, яке не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага.

Громадянськість — світоглядно-психологічний стан людини, що характеризується відчуттям себе громадянином конкретної держави, лояльним ставленням до її інституцій та законів, почуттям власної гідності у стосунках з представниками держави, знанням і поважанням прав людини, чеснот громадянського суспільства, готовністю і вмінням домагатися дотримання власних прав, вимагати від держави виконання її функцій, відповідальним ставленням до своїх обов'язків перед державою, патріотизмом.

Група тиску (*прованс. drop — вузол, gropar — зв'язувати*) — суспільно-політичне об'єднання, яке прагне задоволення власних інтересів через вплив на державну владу або політичні партії. Від партії Г. т. відрізняється тим, що вона безпосередньо не бореться за владу, не бере участі в керівництві та управлінні державою.

Дезінформація (*франц. des — заперечення та information — повідомлення*) — завідомо неправильна, неправдива інформація.

Декларація (*лат. deklaro — заявляю, оповіщаю*) — офіційне проголошення державою, політичною партією, міжнародними, міждержавними організаціями головних принципів їхньої діяльності, програмних позицій, повідомлення про суттєву, принципову зміну в їхньому статусі.

Делегат (*лат. delegatus — посланець*) — обраний або призначений представник спільноти, громадсько-політичної організації, наділений повноваженнями приймати авторитетні рішення, здійснювати, репрезентувати й захищати їхні інтереси на переговорах, нарадах, з'їздах тощо.

Демагогія (*грец. demagogia, від demos — народ і ago — веду*) — форма свідомого введення в оману широких мас, спекуляція на реальних труднощах і проблемах, потребах і сподіваннях людей з метою досягнення політичного успіху.

Демократія — форма державно-політичного устрою суспільства, яка ґрунтується на визнанні народу джерелом влади.

Демократія представницька — порядок розгляду і вирішення державних і громадських питань повноважними представниками населення (виборними або призначеними).

Депортація (*лат. deportatio — вигнання, вислання*) — примусове виселення з місця постійного проживання, навіть вигнання за межі держави, особи чи групи осіб, частини населення, визнаних правлячим режимом як соціально небезпечні.

Депутат (*лат. deputatus — визначений, посланий*) — особа, уповноважена колективом для виконання якихось відповідальних завдань, доручень, виступів від його імені, для репрезентування й відстоювання його інтересів.

Держава — форма організації суспільства, носій публічної влади, сукупність взаємопов'язаних установ і організацій, які здійснюють управління суспільством від імені народу.

Держава демократична — тип держави, в якій народ є джерелом влади, де державні демократичні соціально-політичні інститути та демократичний тип політичної культури, які забезпечують органічне поєднання участі народу у вирішенні загальнодержавних справ із широкими громадянськими правами і свободами.

Держава правова — тип держави, основними ознаками якої є верховенство закону, поділ влади, правовий захист особи, юридична рівність громадянина й держави.

Держава соціальна — держава, що прагне до забезпечення кожному громадянину гідних умов існування, соціальної захищеності, співучасті в управлінні виробництвом, а в ідеалі — приблизно однакових життєвих шансів, можливостей для самореалізації особистості.

Державний устрій — спосіб організації адміністративно-територіальної, національно-територіальної єдності держави, особливості відносин між її складовими.

Деспотизм (*грец. despot — володар, самодержець*) — система державного устрою, необмежена монархія, яка характеризується абсолютним свавіллям влади та безправ'ям підданих; самовладдя, жорстоке придушення волевиявлення народу.

Децентралізація (*лат. de... — заперечення і centralis — серединний*) — управлінська політична система, покликана здійснювати владно значущі практичні рішення, що географічно чи організаційно перебувають поза межами безпосереднього впливу центральної влади; політичний процес, що передбачає делегування центральним урядом певних повноважень на місцевий рівень з метою оптимізації практичного вирішення питань загальнонаціональної ваги, а також втілення в життя специфічних регіонально-локальних програм.

Диктатура (*лат. dictatura — необмежена влада*) — нічим не обмежена влада особи, класу чи іншої соціальної групи в державі, регіоні, що спирається на силу, а також відповідний політичний режим (скажімо, Д. пролетаріату); тимчасовий авторитарний режим, що вводиться на строк дії надзвичайних обставин для вжиття рішучих заходів, спрямованих на виведення країни з кризового стану (приміром, Д. генерала Піночета в Чилі).

Дисиденти (*лат. dissidens, dissidentis — незгідний, від dissidere — не погоджуватися, розходитися*) — інакомислячі особи, які виступають проти існуючого державного (політичного) ладу певної країни, протистоять офіційній ідеології та політиці.

Дискредитація (*франц. discrediter — підривати довіру*) — умисне зганьблення чийогось імені, підрив довіри, приниження чиєсь честі, гідності, авторитету. У політиці вживається як один із засобів боротьби з противниками, досягнення успіху в передвиборчих змаганнях.

Дискримінація (*лат. discriminatio — розрізнення, розділення*) — свідоме обмеження свободи діяльності учасників політичного процесу; часткове чи повне, тимчасове чи постійне позбавлення тих чи інших учасників політичного життя їхніх конституційних та інших прав і свобод.

Діаспора (*грец. diaspora — розсіяння*) — розселення по різних країнах народу, вигнаного обставинами, завойовниками або й власною владою за межі батьківщини; сукупність вихідців з якоїсь країни та їхніх нащадків, які проживають за її межами.

Догматизм (*грец. dogma — вчення, усталена думка*) — однобічне, некритичне, схематичне мислення, що спирається на догми, на застиглі й незмінні формули, без урахування реальних умов, потреб життя і практики.

Доктрина (*лат. doctrina — учення*) — систематизоване філософське, політичне чи ідеологічне учення, сукупність принципів, концепцій.

Егалітаризм (*франц. egalite — рівність*) — теорія, що обстоює пріоритет рівності як принцип організації суспільства.

Екстремізм (*лат. extremus — крайній*) — в ідеології й політиці схильність до крайніх поглядів і способів досягнення певних цілей. Екстремісти виступають проти існуючих громадських структур та інститутів, намагаючись підірвати їхню стабільність, розхитати й ліквідувати їх силою заради своїх групових цілей.

Електорат (*лат. elector — виборець*) — громадяни, які мають право голосу для участі в політичних виборах. Рішення й настрої Е. визначають склад виборних органів влади, впливають на позиції політичних лідерів і партій.

Еміграція (*лат. emigratio — виселення, переселення*) — переселення з батьківщини в іншу країну, а також тривале перебування громадян за межами батьківщини внаслідок такого переселення.

Етатизм (*франц. etat — держава*) — поширення активності та впливу держави на соціально-політичне життя із застосуванням централізації, бюрократизації та концентрації політичної влади.

Етнонаціональні відносини — відносини між суб'єктами національно-етнічного розвитку — націями, народностями, національними групами та їх державними утвореннями.

Етнос (*грец. ethnos — народ*) — стійка сукупність людей, яка належить до певного народу, проживає на території чи в складі іншого народу і зберігає свою культуру, побут, мовні та психологічні особливості.

Заколот — таємна змова вузького кола осіб з метою здійснити збройне повалення існуючої влади або примусити її прийняти потрібне рішення.

Закон — нормативно-правовий акт, що приймається з ключових питань суспільного, державного життя і має вищу юридичну силу.

Засоби масової інформації (*франц. informo — надаю форму, створюю уявлення про щось, зображаю*) — періодичні друковані видання та інші форми розповсюдження інформації, спрямовані на охоплення необмеженого кола осіб, соціальних груп, держав з метою оперативного інформування їх про події і явища у світі, конкретній країні, певному регіоні, зорієнтовані на виконання специфічних функцій (контролю, спостереження, соціалізації, розвитку культури населення та ін.).

Ідеал (*грец. idea — ідея, поняття, уявлення*) — зразок, вища кінцева мета певних прагнень діяльності.

Ідентичність (*лат. Identifico — ототожнення*) — усвідомлення особистістю своєї приналежності до певної групи, свого статусу, ролі.

Ідеологія (*грец. idea — поняття і logos — учення*) — система концептуально оформлених уявлень, ідей і поглядів на політичне життя, яка відображає інтереси, світогляд, ідеали, умонастрій людей, класів, націй, суспільства, політичних партій, громадських рухів та інших суб'єктів політики.

Іміджологія — наука, що вивчає проблеми формування й створення в суспільній свідомості образів суспільних інститутів (держави, політичних партій, організацій, установ) та окремих політичних лідерів, виробляє сукупність прийомів, технологій і засобів формування в суспільній свідомості відповідних образів реальних суб'єктів політики.

Імперія (*лат. imperium — влада, панування*) — велика держава, що складається з метрополії та підпорядкованих центральній владі держав, народів, які примусово інтегровані до єдиної системи політичних, економічних, соціальних та культурних взаємозв'язків. Імперії виникають внаслідок загарбання територій, колонізації, експансії, інших форм розширення впливу наддержави.

Імпічмент (*англ. impeachment — звинувачення*) — особливий порядок і встановлена законом процедура притягнення до відповідальності за грубі порушення закону вищих посадових осіб до завершення терміну одержаних ними внаслідок виборів повноважень.

Інавгурація (*лат. inauguro — присвячую*) — урочиста церемонія вступу на посаду глави держави. Процедура І. передбачає публічне виголошення новим главою держави клятви та програмної промови.

Інженерія виборча (*лат. ingeniym — уроджені здібності, дотепність, талант, геній*) — пристосування виборчих процедур до реалізації інтересів правлячої та політичної еліт щодо завоювання і збереження влади в державі (регіоні, місті тощо).

Інтернування (*франц. interner — оселяти*) — вмотивоване затримання однією державою громадян іншої держави, що перебувають на її території, обмеження права їхнього пересування й деяких інших прав.

Істеблішмент (*англ. establishment — установа*) — правляча еліта, керівні кола якоїсь країни.

Кворум (*лат. quorum praesentia sufficit — чиєї присутності достатньо*) — встановлена правилами процедури, регламентом якогось органу чи установи найменша кількість учасників зборів, засідань керівних та представницьких органів, конференцій, з'їздів тощо, необхідна й достатня для того, щоб почати роботу форуму, колективного органу або прийняти правомочне рішення на ньому.

Компроміс (*лат. compromissum — угода, згода*) — згода, порозуміння з політичним противником, досягнуті шляхом взаємних поступок.

Консенсус (*лат. consensus — згода, одностайність*) — згода між суб'єктами політики з певних питань на основі базових цінностей і норм, спільних для всіх основних соціальних та політичних груп суспільства; прийняття рішень без голосування за виявленням всезагальної згоди.

Консерватизм (*лат. conservare — зберігати, охороняти*) — політична ідеологія і практика суспільно-політичного життя, зорієнтована на збереження і підтримання існуючих форм соціальної структури, традиційних цінностей і морально-правових засад.

Конституціоналізм — теорія і практика обмеження всевладдя держави з допомогою права, основні норми якого відображено в конституції.

Конституція (*лат. constitutio — устрій, установлення*) — основний закон держави, що закріплює суспільний і державний устрій, порядок утворення, принципи організації та діяльності державних органів, виборчу систему, основні права та обов'язки громадян.

Конфедерація (*лат. confederatio — спілка, об'єднання*) — союз суверенних держав, які зберігають незалежність і об'єднані для досягнення певних спільних цілей (переважно зовнішньополітичних, воєнних), для координації своїх дій.

Конформізм (*лат. conformis — подібний, відповідний*) — пристосовництво, пасивне беззаперечне прийняття існуючих порядків, пануючих ідей і цінностей, стандартів поведінки, норм, правил, безумовне схиляння перед авторитетами.

Корупція (*лат. corruptio — підкуп, занепад*) — підкупність, продажність, хабарництво державних посадових осіб, політичних і громадських діячів, урядовців та високопоставлених чиновників.

Культ особи (*лат. cultus — шанування, поклоніння*) — єдиновладдя тоталітарного типу, часто релігійного характеру, що означає раболіпство, сліпе поклоніння «божеству».

Легітимність (*лат. legitimus — законний, правомірний*) — здатність політичного режиму досягати суспільного визнання й виправдання обраного політичного курсу, винесених ним політичних рішень, кадрових або функціональних змін у структурах влади.

Лібералізм (*лат. liberalis — вільний*) — політична та ідеологічна течія, що об'єднує прихильників парламентського ладу, вільного підприємництва та демократичних свобод і обмежує сфери діяльності держави.

Лобізм (*англ. lobby — кулуари*) — діяльність соціальних груп, які обстоюють свої особливі політичні інтереси; групи тиску на органи законодавчої та виконавчої влади.

Макіавеллізм — різновид політичної поведінки, що виправдовує будь-які засоби (в тому числі й віроломні, жорстокі) заради досягнення поставленої мети. Термін пов'язаний з ім'ям італійського політичного діяча й мислителя Н. Макіавеллі.

Менталітет (*франц. mentalite — склад розуму, світосприйняття*) — своєрідний стан, рівень розвитку і спрямованості індивідуальної та групової свідомості, здатність до засвоєння норм, принципів, життєвих орієнтацій, суспільних цінностей та адаптації до умов соціального середовища, можливостей впливу на нього, відтворення сукупного досвіду попередніх поколінь.

Міжнародні відносини — сукупність економічних, політичних, ідеологічних, правових, дипломатичних та інших зв'язків між державами й системами держав, між головними соціальними, економічними, політичними силами, організаціями й громадськими рухами, які діють на світовій арені.

Міжнародні організації — об'єднання держав, національних громадських організацій та індивідуальних членів з метою вирішення питань регіонального або глобального характеру, відвернення та врегулювання воєнних конфліктів.

Монархія (*грец. monarchia — єдиновладдя*) — форма правління, за якої верховна влада формально (повністю або частково) зосереджена в руках однієї особи — глави держави — спадкоємного монарха.

Народ — біологічна єдність, група, поєднана кровними, біологічними зв'язками.

Національна безпека — державна політика, спрямована на створення внутрішніх і зовнішніх умов, сприятливих для збереження чи зміцнення життєво важливих національних цінностей; стан, що забезпечує захищеність інтересів народу й держави, суспільства та його громадян.

Національна політика — науково обґрунтована система заходів, спрямована на реалізацію національних інтересів, розв'язання суперечностей у сфері етнонаціональних відносин.

Національні інтереси — інтегральний вираз інтересів усіх членів суспільства, що реалізуються через політичну систему відповідної держави як компроміс у поєднанні запитів кожної людини і суспільства загалом.

Національне питання — сукупність політичних, економічних, правових, культурницьких, освітніх та інших проблем, що проявляються у процесі внутрі- та міждержавного спілкування націй, народностей.

Нація (*лат. natio — народ*) — політично, державно організований народ.

Номенклатура (*від лат. nomen — ім'я*) — коло посадових осіб, призначення та затвердження яких відноситься до компетенції вищестоящих органів.

Неоконсерватизм (*грец. neos — новий і лат. conservare — зберігати*) — сучасна політична течія, що пристосовує традиційні цінності консерватизму до реалій постіндустріального суспільства і визначає урядову політику та політичний курс багатьох провідних країн світу наприкінці XX ст. («рейганоміка», «тетчеризм»).

Неолібералізм (*грец. neos — новий і лат. liberalis — вільний*) — сучасна політична течія, різновид традиційної ліберальної ідеології та політики, що сформувався як відображення трансформації буржуазного суспільства від вільного підприємництва до державно-монополістичного регулювання економіки, інституалізації нових форм державного втручання в суспільне життя; «етатистський» різновид лібералізму зі збереженням принципу демократії, вільної конкуренції, приватного підприємництва.

Неофашизм (*грец. neos — новий, fascio — пучок, в'язка*) — різноманітні варіанти відтворення елементів ідеології і політичної практики фашизму, соціальну базу яких становлять маргінальні верстви населення.

Олігархія (*грец. oligarchia — влада небагатьох*) — політичне та економічне панування, влада, правління невеликої групи людей, а також сама правляча група. Термін було запроваджено Платоном і Аристотелем у V — IV ст. до н. е. для позначення однієї з найгірших, на їхню думку, форм правління, коли «владарюють багаті, а бідні не беруть участі у правлінні». Розрізняють О. аристократичну і фінансову.

Опозиція (*лат. oppositio — протиставлення*) — протидія, опір певній політиці, політичній лінії, політичній дії; організація, партія, група, особа, ясі виступають проти панівної думки, уряду, системи влади, конституції, політичної системи в цілому,

Оруеллізм — пропагандистське маніпулювання фактами, словами, поняттями та цілеспрямоване спотворення правди, історичного минулого, істини з боку владних структур, які чинять ідеологічний вплив на суспільну мораль через засоби масової інформації та прагнуть досягти цілковитого контролю над суспільством. Термін походить від імені англійського письменника Е. Блера (псевдонім Дж. Оруелл; 1903—1950) — всесвітньо відомого автора роману-антиутопії «І984».

Охлократія (*грец. ochlos — натовп і cratos — влада*) — домінування в політичному житті суспільства впливу натовпу, юрби, один із способів здійснення політичної влади, що суттєво доповнює кризові політичні режими.

Парламент (*лат. parlare — говорити, розмовляти*) — найвищий законодавчий і представницький орган влади в державі з республіканською формою правління, який обирається населенням.

Підданство — приналежність особи до якоїсь держави, перебування під її юрисдикцією.

Плебісцит (*лат. plebes — простолюд і scitum — рішення, постанова*) — усезагальне опитування громадян з метою виявити їхню думку, волю й позицію щодо якогось спільного й значущого питання.

Плутократія (*грец. plutocratia — влада багатіїв*) — політичний лад, за якого влада належить найбагатшим представникам панівного класу; купка найбагатших представників панівного класу.

Плюралізм (*лат. pluralis — множинний*) — ідейно-регулятивний принцип суспільно-політичного й соціального розвитку, що випливає з існування декількох (чи багатьох) незалежних начал політичних знань і розуміння буття; система влади, заснована на взаємодії та протилежності дій політичних партій і громадсько-політичних організацій.

Поділ влади — принцип розмежування функцій в єдиній системі державної влади з поділом її на законодавчу, виконавчу й судову гілки влади, які здійснюють свої повноваження кожна самостійно, врівноважуючи одна одну.

Політика (*грец. politika — державні й суспільні справи*) — організаційна, регулятивна й контрольна сфера суспільства, в межах якої здійснюється соціальна діяльність, спрямована головно на досягнення, утримання й реалізацію влади індивідами й соціальними групами задля ствердження власних запитів і потреб.

Політика внутрішня — діяльність державних органів, установ, правлячих партій, спрямована на узгодження інтересів окремих верств населення країни, на певне їх підпорядкування та можливе за конкретних умов задоволення, на збереження існуючого стану в суспільстві або на цілеспрямоване його перетворення, на забезпечення цілісності, взаємозв'язку і взаємодії окремих сфер суспільства.

Політика зовнішня — загальний курс держави в міжнародних справах, який регулює відносини з іншими державами та міжнародними організаціями відповідно до потреб, цілей і принципів її внутрішньої політики.

Політика міжнародна — система економічних, правових, дипломатичних, ідеологічних, військових, культурних та ін. зв'язків і відносин між народами, державами й групами держав, провідними соціальними, економічними та політичними силами й організаціями, що діють на світовій арені.

Політична боротьба — явище політичного життя, в основі якого лежить зіткнення інтересів різних політичних сил, кожна з яких прагне досягти певної політичної мети.

Політична воля — здатність політичного суб'єкта до послідовної реалізації поставлених цілей у сфері політичної влади.

Політична еліта (*франц.* elite — *краще, добірне*) — меншість суспільства, що являє собою достатньо самостійну, вищу, відносно привілейовану групу, наділену видатними психологічними, соціальними й політичними якостями, яка бере безпосередню участь у затвердженні та здійсненні рішень, пов'язаних із використанням державної влади або здійсненням впливу на неї.

Політична етика (*грец.* ethika, *від* ethos — *звичай, характер*) — галузь, аспект загальної етики, що досліджує моральні засади політики і влади (у широкому розумінні), професійну етику суб'єктів політичної діяльності (у вузькому розумінні).

Політична зрілість — рівень розвитку особистості, що характеризує ступінь і повноту оволодіння нею досвідом політичних відносин.

Політична ідеологія — система концептуально оформлених політичних, правових, релігійних, естетичних і філософських уявлень, поглядів та ідей, які відображають ставлення людей до дійсності й одне до одного, способи пізнання та інтерпретації буття з позицій цілей, ідеалів, інтересів певних соціальних груп та суб'єктів політики.

Політична криза — фаза політичного процесу, яка характеризується порушенням політичної стабільності в суспільстві, неможливістю ефективного функціонування політичної системи; гострий, важкий політичний стан суспільства, державно-правової системи, партій.

Політична модернізація — 1) комплекс науково-методологічних засобів, спрямованих на пояснення джерел, характеру і напрямів політичних змін на історичній, сучасній і постсучасній стадіях загальноцивілізаційного розвитку з розкриттям на рівні окремо взятих соціумів усієї сукупності відносин: держава — міжнародна система, держава — громадянське суспільство, держава — особистість, індивідум — індивідум та ін.; 2) практичне втілення елементів раціоналізації влади і політичної бюрократії через органічне поєднання політичних, економічних і духовних чинників соціального розвитку; зростання здатності політичної системи адаптуватись до нових соціальних зразків; ослаблення і заміну традиційних еліт модернізаторськими; подолання відчуження населення від політичного життя й забезпечення його групової та індивідуальної участі в ньому; постійне вдосконалення нормативної та ціннісної систем суспільства.

Політична опозиція — легальна форма протистояння, протидії певної соціальної або політичної групи чи партії офіційному курсові.

Політична орієнтація (франц. orientation — звернений на схід, від лат. oriens — схід) — певні уявлення політичних суб'єктів про цілі, завдання діяльності політичних партій, політичного режиму, суспільства в цілому.

Політична партія — організована група однодумців, яка виражає інтереси частини народу, класу, класів, соціальної верстви, верств, намагається реалізувати їх завдяки здобуттю державної влади або участі в ній.

Політична подія — конкретна, відносно обмежена взаємодія груп людей з політичною владою з метою впливу на неї задля задоволення власних вимог і побажань.

Політична свідомість — опосередковане відображення політичного життя, формування, розвиток, задоволення інтересів та потреб політичних суб'єктів, а також сукупність поглядів, оцінок, установок, які відображають політико-владні відносини.

Політична ситуація — конкретне співвідношення політичних сил, сукупність подій, результат політичної діяльності.

Політична система суспільства — інтегрована сукупність відносин влади, суб'єктів політики, державних та недержавних соціальних інститутів, покликаних виконувати політичні функції щодо захисту, гармонізації інтересів соціальних угруповань, спільнот, суспільних груп, забезпечувати стабільність і соціальний порядок у життєдіяльності суспільства.

Політична соціалізація — процес засвоєння індивідом упродовж життя політичних знань, норм і цінностей суспільства, до якого він належить.

Політична стабільність — стан динамічної рівноваги політичних сил.

Політична участь — залучення людей до процесу політико-владних відносин, здійснення ними певних актів, заходів, що виражають інтереси, потреби, уподобання, думки, погляди та настрої, вплив на органи влади з метою реалізації соціальних інтересів.

Політичне відчуження — процес, який характеризується сприйняттям політики, держави, влади як сторонніх, чужих сил, які панують над людиною, пригнічують її.

Політичне життя — одна з основних сфер суспільного життя, пов'язана з діяльністю і відносинами індивідів і соціальних спільнот, створених ними політичних інститутів для виявлення інтересів соціальних суб'єктів, а також боротьба за їх реалізацію через посередництво політичної влади у процесі політичного розвитку.

Політичне прогнозування — наукове дослідження (передбачення) перспектив конкретного політичного суб'єкта, політичної ситуації та політичного процесу загалом.

Політичне рішення — політична дія інформованого суб'єкта влади для реалізації певної мети, що передбачає оптимізацію зовнішніх, внутрішніх умов функціонування даного суб'єкта і визначення перспектив його подальшого розвитку.

Політичне управління — цілеспрямований вплив людей і владних структур на суспільство в цілому або на окремі його сфери з метою їх оптимізації (впорядкування, вдосконалення і розвитку) та досягнення певних цілей.

Політичне функціонування — забезпечення участі політичних інституцій (державних установ, політичних партій, громадських організацій) в управлінні спільними справами.

Політичний авантюризм (*франц. aventure — пригода*) — політичні наміри й дії, що спираються на віру та обман, спрямовуються на здійснення мети, заснованої на уявленнях, бажаннях, міфічних переконаннях без урахування реальних політичних сил і можливостей, розрахованої на випадковий успіх.

Політичний блок (*англ. block — угода, союз*) — об'єднання, союз політичних партій, громадських організацій, груп людей задля узгоджених дій, досягнення спільних, насамперед політичних цілей.

Політичний конфлікт — зіткнення несумісних, часом протилежних, інтересів, дій, поглядів окремих людей, політичних партій, громадських організацій, етнічних груп, націй, держав та їх органів, військово-політичних і політико-економічних організацій (блоків).

Політичний лідер (*англ. lead — вести, керувати, схиляти до чогось*) — глава, керівник держави, партії, громадсько-політичної організації, руху, якоїсь громади тощо; популярний і впливовий учасник суспільного життя, який визначально впливає на нього, консолідує зусилля людей для досягнення якоїсь спільної мети.

Політичний маркетинг — сукупність форм, методів і технологій дослідження, проектування, регулювання та впровадження в суспільно-політичну практику певних настанов суспільної свідомості з метою завоювання та утримання контролю за ринком влади.

Політичний менеджмент — система управління політичними процесами; наука і мистецтво аналізу тенденцій політичного розвитку, передбачення його наслідків, вироблення рекомендацій для політичного керівництва та забезпечення реалізації в політичній практиці.

Політичний процес — послідовність подій, зумовлених певними обставинами; сукупність послідовних дій для досягнення результату.

Політичний режим (*франц. regime — управління*) — сукупність методів, засобів і способів, із допомогою яких владні органи здійснюють управління суспільством і забезпечують своє політичне панування.

Політичний розвиток — багатовимірний процес, у ході якого в результаті взаємодії різноманітних політичних сил здійснюються зміни у політичній поведінці, політичній культурі, в самій політичній системі суспільства.

Політичні відносини — реальні практичні відносини, взаємозв'язки соціальних суб'єктів, у яких відображені їхні інтереси і здійснюється політична діяльність — співробітництво чи боротьба (вибори, референдуми, мітинги, зібрання, маніфестації, страйки тощо).

Політичні обставини — умови політичного функціонування і розвитку суспільства, які виражаються у співвідношеннях політичних сил щодо оволодіння, утримання й використання політичної влади.

Політичні технології (*грец. techne — мистецтво, майстерність*) — сукупність методів і систем послідовних дій, спрямованих на досягнення необхідного політичного результату.

Політологія (*грец. politike — політика і грец. logos — учення*) — наука, об'єктом якої є політика та її взаємовідносини з людиною й суспільством; посідає одне з провідних місць у сучасному суспільствознавстві. Щодо П. в зарубіжній та вітчизняній літературі часто вживаються терміни «політична наука», «наука про політику», «політична соціологія», що відображають традиції та особливості національних політологічних шкіл.

Популізм (*лат. populus — нарсд*) — загравання певних політиків і політичних сил із масами, гра на їхніх труднощах та обіцянки надзвичайних успіхів у вирішенні соціально-економічних проблем у разі приходу до влади.

Регламент (*франц. reglament, від лат. regula — правило*) — сукупність норм, настанов і правил, які регулюють організацію роботи, порядок скликання та проведення сесій, з'їздів, конференцій, нарад, зборів, процедуру виборів членів керівних органів, порядок внесення й обговорення питань

порядку денного, вироблення та прийняття рішень з них, методи визначення доповідача, утворення допоміжних органів, надання прав, обов'язків і повноважень їхнім членам. Р. розробляється й приймається сесіями, з'їздами, конференціями, зборами та керівними органами політичних організацій і покликаний служити забезпеченню їх безперебійної, ефективної й оперативної роботи. Окремі положення Р. бувають предметом гострої політичної, міжфракційної боротьби, позаяк вони можуть впливати на прийняття рішень та на їхній зміст.

Республіка (*лат. respublika, від res — справа, public — громадський*) — форма державного правління, за якої вища влада належить виборним представницьким органам, а глава держави обирається населенням або представницьким органом.

Референдум (*лат. referendum — те, що має бути повідомлене*) — спосіб прийняття законів та інших рішень з найважливіших питань суспільного життя прямим волевиявленням громадян через усенародне голосування.

Самоврядування місцеве — політико-правовий інститут, у межах якого здійснюється управління місцевими справами в низових адміністративно-територіальних одиницях (громадах) через самоорганізацію місцевих жителів, за згодою і при підтримці держави.

Світовий політичний процес — сукупна діяльність народів, держав та їхніх інститутів, соціальних спільностей та їхніх організацій і рухів, які переслідують певні політичні цілі в царині міжнародного життя.

Сепаратизм (*франц. separatisme, від лат. separatus — окремий*) — рух за територіальне відокремлення тієї чи іншої частини держави з метою створення нового державного утворення або надання певній частині держави автономії за національними, релігійними чи мовними ознаками.

Система багатопартійна — цілісне утворення, що формується всередині політичної системи суспільства на основі усталених зв'язків між політичними партіями, які відрізняються програмними настановами, тактикою, внутрішньою структурою. С. б. є одним із критеріїв розвиненої політичної системи суспільства та її атрибутів; існує лише в демократичних країнах із чітким правовим регулюванням соціально-політичного життя та наявністю громадянського суспільства.

Система однопартійна — неконкурентний тип партійної системи, що складається з представників або членів однієї політичної партії. Існувала в СРСР, деяких інших соціалістичних країнах. На сучасному етапі поширена в постколоніальних країнах, де поки що не сформувалися сучасна розвинена соціальна структура і відповідний їй політичний плюралізм.

Соціал-демократія — ідеологічна й політична течія, яка виступає за здійснення ідей соціалізму в усіх сферах суспільного життя; важлива складова політики лівих сил сучасності, передусім Західної Європи.

Соціалізм (*лат. socialis — суспільний*) — вчення і теорії, які стверджують ідеал суспільного устрою, заснованого на суспільній власності, відсутності експлуатації, справедливому розподілі матеріальних благ і духовних цінностей залежно від затраченої праці, на основі соціально забезпеченої свободи особистості.

Соціотехніка — сукупність форм, методів і засобів, які використовуються суб'єктами управління для досягнення поставлених цілей; стиль управління, який є суб'єктивно-особистісною формою реалізації певних методів.

Структура держави — система органів і установ, які виконують внутрішні й зовнішні функції держави.

Структура політичної системи — сукупність владних інститутів, що пов'язані між собою і створюють стійку цілісність.

Суверенітет (*нім. suveranitat, франц. souveranite — верховна влада*) — незалежне від будь-яких сил, обставин і осіб верховенство; незалежність держави у зовнішніх і внутрішніх справах.

Теократія (*грец. theos — Бог і kratos — влада*) — форма правління, за якої вся повнота влади в державі належить главі церкви та духовенству.

Тероризм (*лат. terror — жах, страх*) — здійснення політичної боротьби засобами залякування, насильства аж до фізичної розправи з політичними противниками; дестабілізація суспільства, державно-політичного ладу шляхом систематичного насильства і настрахання, політичних вбивств, провокацій.

Технології виборчі — сукупність політико-організаційних, інформаційних, пропагандистських та інших дій з метою приведення до влади певного політика, групи політиків, політичної організації чи їх об'єднання.

Толерантність (*лат. tolerantis — терплячий*) — терпиме ставлення до інших, чужих думок, вірувань, політичних уподобань та позицій. Є неодмінною умовою демократичного, правового, стабільного суспільно-політичного устрою.

Тоталітаризм (*лат. totalis — увесь, повний*) — спосіб організації суспільства, який характеризується всебічним і всеохопним контролем влади над суспільством, підкоренням суспільної системи державі, колективними цілями, загальнообов'язковою ідеологією.

Узурпація (*лат. usurpatio — оволодіння*) — насильницьке, протизаконне захоплення влади або присвоєння чужих прав на щось, чужих повноважень.

Українізація — політика партійно-державних органів УРСР у 20-ті і на початку 30-х років XX ст., спрямована на більш органічне впровадження радянсько-комуністичної ідеології в Україні силами національних кадрів і в доступній для місцевого населення формі.

Унітарна (*лат. unitas — єдність, однорідний, що складає ціле*) **держава** — єдина держава, поділена на адміністративно-територіальні чи національно-територіальні одиниці, які не мають політичної самостійності, статусу державного утворення.

Управління конфліктом — врегулювання, розв'язання, придушення, а також ініціювання певних конфліктних ситуацій в інтересах суспільства в цілому чи окремих його суб'єктів.

Устрій адміністративно-територіальний — певний спосіб територіального улаштування держави, утворення й діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування. У. а.-т. будь-якої держави — це поділ її території на певні частини — краї, області, провінції, землі, штати, департаменти, губернії, волості, повіти, райони, кантони тощо. Він зумовлений соціальною природою держави, традиціями історичного розвитку, завданнями й цілями пануючого режиму.

Фашизм (*лат. fascio — пучок, в'язка*) — ідейно-політична течія, що сформувалася на основі синтезу сутності нації як вічної та найвищої реальності та догматизованого принципу соціальної справедливості; екстремістський політичний рух, різновид тоталітаризму.

Федерація — союзна держава, до складу якої входять державні утворення — суб'єкти федерації.

Фемінізм (*лат. femina — жінка*) — інтелектуальний та суспільно-політичний рух, що виступає за розширення прав і ролі жінок у суспільстві.

Форма правління — організація верховної державної влади, порядок утворення її органів та їх взаємини з населенням.

Фрустрація (*лат. frustratio — обман, невдача*) — обман, введення в оману; даремна надія, невдача.

Футурологія (*лат. futurum — майбутнє і грец. logos — слово, поняття, учення*) — царина теоретико-практичного знання, спрямованого на аналіз перспектив історичного життя людини і людства.

Харизма (*грец. charisma — милість, благодать, божий дар*) — особливий тип легітимності, організації влади і лідерства, заснований на виняткових якостях тієї чи іншої особистості, головним чином релігійного або політичного діяча, що дозволяють йому здійснювати в суспільстві функції пророка, вождя чи реформатора.

Хунта (*icп. junta — зібрання, об'єднання*) — група заколотників, яка незаконно захоплює владу і править із застосуванням диктаторських методів.

Цезаропапизм (*лат. caelsar — цезар, papa — папа*) — політика світської влади, спрямована на підпорядкування собі всього церковного життя; поєднання в особі державного правителя вищої світської духовної влади.

Централізація (*лат. centralis — серединний*) — політичний процес, на основі якого формується централізм як управлінська політична система з властивими їй вертикальною структурою та субординацією, концентрацією влади в єдиному центрі.

Цивілізація (*лат. civilis — громадянський*) — форма спільного життя людей, якій притаманне відтворення власної матеріальної та соціально-політичної структури відносин на основі пріоритету властивих їй духовних норм, цінностей та ідеалів.

Шовінізм (*франц. chauvinisme — від імені капрала наполеонівської армії Н. Шовені*) — агресивна форма націоналізму, проповідь національної виключності, протиставлення інтересів однієї нації інтересам іншої нації; схильність до розпалювання національної ворожнечі й ненависті.

Навчальне видання

Серія «Альма-матер»
Заснована в 1999 році

Політологія

Підручник

За редакцією

БАБКІНОЇ Ольги Володимирівни
ГОРБАТЕНКА Володимира Павловича

Редактор Г. А. Теремко
Технічний редактор Т. І. Семченко
Коректор Л. М. Глібко
Комп'ютерна верстка С. Б. Терещука

Підписано до друку
з оригінал-макета 22. 05. 2002.
Формат 84x108/32. Папір офс. № 1.
Гарнітура Шкільна. Друк офсетний.
Умовн.-друк. арк. 27,72.
Умовн. фарбовідб. 28,14.
Обл.-вид. арк. 31,0.
Зам. 2-127.

Видавничий центр «Академія»
04119, м. Київ-119, а/с 37.
Тел./факс: (044) 213-19-24; 446-84-63.
E-mail: academia-pc@svitonline.com
Свідоцтво: серія ДК № 555 від 03. 08. 2001 р.

ВАТ «Білоцерківська книжкова фабрика»
09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.

П 50 **Політологія:** Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. — К.: Видавничий центр «Академія», 2002. — 528 с. (Альма-матер)

ISBN 966—580—097—3

Підручник, перше видання якого було схвально сприйнято вузівською громадськістю, у новому варіанті охоплює значно ширший спектр історико-теоретичних і прикладних проблем, акцентуючи на пізнанні сутності й особливостей вияву за різних часів і в різних суспільствах феномену політики, закономірностей політичного розвитку суспільств, специфіки реалізації політичних інтересів, співвідношення політичних технологій з етикою, мораллю. Його новизна полягає у національно орієнтованій інтерпретації світової політичної науки, демократичному підході авторів до висвітлення загальноцивілізаційних і вітчизняних процесів, проблем політичного життя.

Розрахований на студентів, викладачів вищих навчальних закладів, аспірантів, прислужиться всім, хто цікавиться засадничими принципами функціонування політики як одного з найважливіших суспільних феноменів.

ББК 66.01